मराठेशाहीअखेरचा अद्वितीय स्वातंत्र्यवीर

श्रीमन्महाराज

यशवंतराव होळकर

दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ।

माहो मेशोलभ्या श्रीः कर्तुः प्रारब्धात

लेखक
नरहर रघुनाथ फाटक

REFBK-0011673

श्री क्षत्रिय धनगर सेवा संघ, इंदूर

TG :- @MarathaArchives

श्री यशवंतराव होळकर
१७७७ – १८११

प्रथमावृत्ती : १२ नोव्हेंबर १९६७

© न. र. फाटक

मुद्रक :
वि. पु. भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

प्रकाशक :
अ. भ. बारगळ
चिटणीस, श्री क्षत्रिय
धनगर सेवा संघ, इंदूर

४२२७३ वि: चरित्र
१७४२३ नों. दि: २६।३।६६
१५५५३

श्री क्षत्रिय धनगर सेवा संघाचे हृद्गत

श्रीकुलस्वामी मल्हारिमार्तंडाच्या कृपेनें श्रीक्षत्रिय धनगर सेवासंघ, इंदूर या संस्थेनें गेलीं २८।२९ वर्षे चालविलेल्या अखंड तपश्चर्येला आलेलें हें मधुर फळ–यशवंत चरित्र–महान् मराठी जनतेला सादर करतांना आम्हांस साभिमान आनंद होत आहे.

श्री क्षत्रिय धनगर सेवासंघ, इंदूर या संस्थेची रविवारीं दि० ३–२–१९३५ रोजीं इंदुरास स्थापना झाली. उद्देश, क्षत्रिय धनगर समाजाची सर्वांगीण उन्नति साधणें. निरलस व तरुण कार्यकर्त्यांनीं मोठ्या जिद्दीनें कार्यास प्रारंभ केला. लवकरच सेवासंघाला ज्ञातींत तर प्रतिष्ठा मिळालीच पण इंदुरच्या सार्वजनिक क्षेत्रांतही मानाचें स्थान त्यास प्राप्त झालें. १९६० सालीं या संस्थेला आपला रौप्य–महोत्सव साजरा करण्याचें भाग्य लाभलें होतें. आज सेवासंघानें ३३ व्या वर्षांत पदार्पण केलें आहे. या अवधींत अनेक कार्यकर्त्यांनीं आपला बहुमोल वेळ व श्रम खर्चीं घालून संस्थेला भव्य स्वरूप प्राप्त करून दिलें आणि मराठी माणसें केवळ आरंभशूरच असतात हा प्रवाद खोटा ठरविला. एका ज्ञातीय संस्थेच्या इतिहासांत या कालखंडाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. सेवा संघाच्या कार्याकडे लवकरच इंदुरांतील नामवंत व्यक्तींचें तसेंच राजकुटुंबांतील मंडळींचेंहि लक्ष वेधलें. साहजिकच त्यांची सहानुभूति संघाकडे वळली. कार्यकारी मंडळांतहि यापैकीं कांहींनीं राहून संस्थेच्या प्रगती-साठीं आपलें ज्ञान व श्रम खर्चीं घातले. त्यामुळें आर्थिक स्थैर्यही प्राप्त झालें व जमातीच्या प्रगतीचा कांहींसा टप्पा गांठता आला. श्री प्रताप ग्रंथालय, रात्रीची पाठशाळा, मल्हार क्रीडा मंडळ, श्री चंद्रिका भगिनी मंडळ, हीं संस्थेच्या वतीनें वा तिच्या मार्गदर्शनाखालीं चालू राहिलीं. स्थापनेच्या वेळची श्री. मंगलाकांत भिकाजी लाळगे, श्री. शंकरराव बाबूराव लांडे, श्री. ले. कर्नल लक्ष्मणराव रखमाजी फणसे, श्री. शामराव कृष्णराव होळकर, श्री. खंडेराव कोंडाजी बरकडे व श्री. अप्पाजी भगवंत बारगळ ही मंडळी आपापल्यापरी आजही समाजसेवेचें कार्य कार्यकारी मंडळांत वा बाहेर राहून यथाशक्ति करीत आहेत. यांचे बाकीचे सहकारी कोणी दिवंगत झाले, कोणी कारणपरत्वें इंदूर सोडून गेले तर कांहीं उदासीनही झाले; पण त्यांची सेवासंघाविषयींची निष्ठा अजूनही कायम आहे. यांपैकीं कांहींनीं तर अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी कांहीं काळ निश्चितपणें बजावली आहे. हर्षामर्षाचे

कितीतरी प्रसंग या निमित्तानें डोळ्यासमोर येताहेत. तरी सुद्धां संघाचें भव्य स्वरूप पाहिलें कीं छाती अभिमानानें भरून येते. असा हा संघ पूर्वींच्या इंदूर संस्थानांत, नंतर विलीन झालेल्या मध्य भारतांत व आतां नव्यानें बनलेल्या मध्य प्रदेशांत कार्य करीत आहे, त्या संस्थानाला गौरवशाली परंपरा व तेजस्वी इतिहास आहे. कै. सुभेदार प्रथम मल्हारराव होळकर यांच्या कर्तृत्वानें बहरलेल्या, कै. देवी श्री अहिल्याबाई होळकर यांच्यासारख्या तेजस्वी व कर्तबगार राज्यकर्त्यांच्या मालिकेंत अढळ स्थान मिळविलेल्या पुण्यप्रतापी मातेच्या वास्तव्यानें पुनीत झालेल्या या संस्थानांत प्रथम तुकोजीबाबांच्या नंतर एक भीमपराक्रमी पुरुषश्रेष्ठ उदयास आला होता आणि आपल्या अल्पायुष्यांत दिगंत कीर्ति करून गेला. तो यशवंत–यशवंतराव महाराज होळकर–जर झाला नसता तर संस्थानाचें भवितव्यहि संपुष्टांत आल्यासारखेंच होतें. तो पुरुष, वीरश्रेष्ठ, रणधुरंधर, उदार, ज्ञानसंपन्न तसाच थोर मुत्सद्दीही होता. इतकेंच नव्हे, तर तो इतक्या दूरदृष्टीचा होता कीं, त्यानें ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीचा धोका सर्वप्रथम ओळखला आणि त्याविरुद्ध प्राणपणानें लढा दिला. ब्रिटिशांच्या राजवटींत कुठेंही त्यांना मिळाला नाहीं एवढा जबरदस्त तडाखा आपल्या रणकौशल्यानें त्यानें दिला. ही मानहानि ब्रिटिशांना फार झोंबली. त्यांच्या मुत्सद्देगिरीचा डौल मावळला आणि पुढारलेल्या शस्त्रसामर्थ्याची गुर्मी साफ उतरली; तशीच त्यांची भेदनीतीही कोलमडली. देशाला ग्रासूं पाहणाऱ्या ब्रिटिशांच्या वाढत्या सत्तेला पायबंद घालण्याचें कार्य महाराजांनीं आपल्या अपुऱ्या साधनांनीं परंतु अद्भुत रणकौशल्यानें केलें म्हणूनच ब्रिटिशांचा त्यांच्यावर राग. म्हणून त्यांनीं यशवंतराव महाराजांची हरतऱ्हेनें बदनामी करण्याचा प्रयत्न कागदोपत्रींसुद्धां करून ठेवला. संपूर्ण मराठेशाही वांचविण्याची महाराजांची तळमळ त्यावेळच्या मराठी सत्ताधाऱ्यांनींसुद्धां जाणली नाहीं. महाराजांना त्यांची सांथ मिळावयाची तर बाजूलाच राहिली, उलट त्यांचा कपटप्रचुर विरोधच वांट्यास आला. त्यामुळें परकीय ब्रिटिशांना हुसकावून लावतां न आल्याची खंत महाराजांना लागली होती आणि त्यांतच त्यांचा अंत होऊन एक अपूर्व व्यक्तिमत्त्व विलयाला गेलें. असा हा मराठेशाहीचा अखेरचा स्वातंत्र्यवीर.)या तेजस्वी महापुरुषाची ब्रिटिशांनीं आपल्या हातीं असलेल्या ऐतिहासिक साधनांतून बदनामी केली. महाराजांची ही बदनामी, आपणांतील कांहीं बुद्धिमंतही त्या साधनांचा, त्यावेळच्या परिस्थितीचा संपूर्ण व स्वतंत्ररीत्या विचार न करतां, खरी धरून चालले व येनकेन प्रकारेण महाराजांच्या बदनामीला हातभार लावीत राहिले.

अशा या थोर पुरुषश्रेष्ठाच्या नाहक चाललेल्या बदनामीची, आपल्या समाजाविषयीं व संस्थानाविषयीं रास्त अभिमान बाळगणाऱ्या सेवासंघाला सुरुवातीपासूनच चीड येत होती. म्हणून महाराजांचें खरेंखुरें चरित्र जनतेसमोर यावें व त्यांच्या चारित्र्याला लागलेला कलंक धुवून काढावा यासाठीं संघ प्रयत्नशील होता. सन १९४० सालापासून जाणत्या लोकांकडून महाराजांचें चरित्र, जसें जमेल तसें तें इंदुरच्या लोकांना महाराजांच्या

स्मृतिदिनानिमित्त कार्तिक शु. ११ ला ऐकविलें जात होतें व महाराजांविषयींचा आदर जागृत केला जात होता. ह्या कामाची मुहूर्तमेढ सेवासंघाचे माननीय माजी चिटणीस श्री. शंकरराव बाबूराव लांडे ह्यांनींच रोवली व प्रारंभीचीं कांहीं वर्षे उत्सवाचें धुरीणत्वही त्यांनींच कुशलतेनें हाताळलें. पण हें फक्त इंदुरापुरतेंच मर्यादित होतें. इंदुराबाहेरच्या मराठी भाषिकांतील महाराजांबद्दलचा गैरसमज दूर करावयाचा असेल तर महाराजांचें सत्यदर्शन एखाद्या समर्थ चरित्रलेखकाकडून, ऐतिहासिक साधनाद्वारें जनतेला घडवून आणावें म्हणून प्रयत्न सुरू झाला. कांहीं लेखकांशीं संपर्क साधण्यांत आला; त्यांपैकीं कांहींनीं हें काम जिकिरीचें म्हणून टाळलें तर कांहींनीं अटी घातल्या, कांहींचा महाराजां-विषयींचा दृष्टिकोणच दूषित होता. पण नंतर एका लेखकानें हें काम करण्याचें कबूल केलें. सेवासंघानें आपणांकडे असलेलीं आणि दुसरीं शक्य होतील तेवढीं साधनें पुरविण्याची तयारी दाखविली. इतर कागदपत्रें जमा करण्याचें काम लेखकालाच करावें लागेल याची जाणीवही दिली होती. त्या लेखकाकडे हें काम जवळ जवळ १८ वर्षे पडून होतें. वारंवार स्मरण देऊन, मागणी करूनही त्यांच्याकडून या अवधींत एकही ओळ लिहून झाली नाहीं. संघाचें कार्यकर्ते, सहानुभूतीचे लोक व देणगीदार सारखी विचारणा करीत होते. शेवटीं संघानें नाइलाजानें ठराव करून त्या लेखकाकडून काम काढून घेण्याचें ठरविलें. पुढील दोन वर्षे पत्रव्यवहाराच्या मार्गानें लेखक शोधण्यांत घालविलीं. परंतु कांहीं निष्पन्न होईना. सरतेशेवटीं संघानें श्री. रामचंद्रराव शिंदे, श्री. शामराव होळकर व श्री. अप्पाजी बारगळ यांना मुंबईस पाठविलें. हा काळ जानेवारी १९६१ चा होता. कांहीं लेखकांकडे ही मंडळी गेली. त्यांनीं या नाहीं त्या कारणानें असमर्थता व्यक्त केली. शेवटीं सुप्रसिद्ध इतिहास-संशोधक, विद्वान लेखक, प्रा. नरहर रघुनाथ फाटक यांची भेट या मंडळानें सेवासंघाचे हितैषी सदस्य श्री. बाळकृष्ण शंकरराव वारे यांच्या सहकार्यानें घेतली. भेटींत खूप चर्चा झाली व महाराजांचा त्यांनींच सांगितलेला इतिहास ऐकून कार्यकर्त्यांनीं त्यांना चरित्रलेखनाबद्दल विचारलें. प्राध्यापकांनीं विचारास अवधि मागून घेतला. दुसऱ्या भेटींत त्यांनीं, मी स्वतः चरित्र लिहीन असें जरी म्हटलें नाहीं तरी 'ऐतिहासिक कागदपत्रें, साधनें जमविणें, त्यांचा अभ्यास करणें हें काम अत्यंत जिकीरीचें आहे. त्याला फार वेळ लागेल. एकदां तीं जमलीं व आतां आणखी कुठें कांहीं मिळण्यासारखें नाहीं अशी माझी खात्री झाली कीं मग माझ्या मार्गदर्शनाखालीं कोणाकडून तरी चरित्र लिहून घेईन.' असें त्यांनीं या शिष्टमंडळास त्यावेळीं सांगितलें होतें.

त्यानंतर फाटकसाहेबांनीं कागदपत्रें जमविण्याचा सपाटा सुरू केला. जिथें जिथें महाराज यशवंतरावांबद्दल थोडीसुद्धां माहिती मिळण्याची शक्यता वाटत होती तिथें तिथें प्रत्यक्ष जाऊन ती पाहिली, अभ्यासली व नकलाही करून घेतल्या. मुंबईचें सरकारी ऐतिहासिक दफ्तर, पेशवे दफ्तर, पुणें, सांगली, चांदवड, इंदूर, भोपाळ, दिल्ली व लंडनच्या इंडिया ऑफिसमधील यशवंतरावांबद्दलचीं कागदपत्रें जमविलीं. कांहीं

थोड्याशा प्रयत्नानें मिळालीं. कांहींसाठीं अत्यंत प्रयास पडले. त्यांत प्राध्यापकाना आपल व्यक्तिमत्त्वही पणास लावावें लागलें. तसेंच आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेलें वाङ्मय त्यांनीं सपाटून मिळविलें. त्याचा अभ्यासही केला. त्यामुळें मुळच्या ऐतिहासिक माहितीला उजळा तर मिळालाच परंतु महाराजांच्या प्रचंड कामगिरीनें ते स्वतः प्रभावित झाले आणि मग दुसऱ्याकडून चरित्र लिहून घेण्याऐवजीं, आम्हीं विनंती करतांच स्वतःच, तें आपलेंच काम आहे असें समजून चरित्र-लेखनास तयार झाले. मध्यंतरीच्या काळांत सन १९६१ च्या नोव्हेंबरांत महाराजांच्या पुण्यतिथिनिमित्त इंदुरास त्यांनीं महाराजांच्या चरित्रावर पहिलें व्याख्यान दिलें. तावडतोब आठ दिवसांनीं मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत दुसरें व्याख्यान दिलें. पुण्याच्या वसंत व्याख्यानमालेंत त्यांनीं महाराजांवर एक पुष्प गुंफलें. हें फार महत्त्वाचें असें व्याख्यान ठरलें. यशवंतराव महाराजांबद्दल पुण्यासच फार गैरसमज होते. त्यामुळें पुणें जाळणारा यशवंतराव हा खरोखरच कसा काय होता हें जाणून घेण्याची पुणेकरांची जिज्ञासा फाटकसाहेबांनीं पुरी केली. पुणेकरांनीं या व्याख्यानासाठीं फार गर्दी केली होती. या व्याख्यानाचा फार मोठा परिणाम झाला. नंतर मुंबई नभोवाणीवरून 'यशवंतराव होळकर एक पुनर्मूल्यन' या विषयावर त्यांनीं दिनांक १-९-१९६२ रोजीं व्याख्यान दिलें. पुढें मुंबईतच आणखी दोन व्याख्यानें महाराजांवर दिलीं. 'आलमगीर', 'मौज' दिवाळी अंक, पांढरीपांडे गौरवग्रंथ व अलीकडेच 'प्रसाद' मासिकांत असे लेख लिहिले. त्यामुळें महाराष्ट्रांतील सामान्यांचें तसेंच बुद्धिमानांचेंही लक्ष महाराजांकडे वेधलें गेलें व त्यांचेविषयीं पसरलेला गैरसमजही बराचसा दूर झाला. याचा एक परिणाम असा झाला कीं, कांहीं प्रसिद्ध लेखकांची प्रतिभा जागृत झाली. श्री. वि. द. घाटे यांनीं 'यशवंतराव होळकर' हें नाटक लिहिलें. गतवर्षीं पुण्याचे श्री. ना. सं. इनामदार यांनीं 'झुंज' या नांवाची महाराजांवर एक कादंबरी लिहिली. नाटकांतील कांहीं उणिवा, गैरसमज झुंजनें काढून टाकले. त्यानंतर सेवासंघाचें अधिकृत प्रकाशन म्हणून हा चरित्रग्रंथ महाराजांच्या स्मृतिदिनानिमित्त श्रीमंत महाराज तृतीय तुकोजीराव होळकर बहादूर यांच्या शुभहस्तें दिनांक १२ नोव्हेंबर १९६७ रविवारीं इंदुरांत प्रसिद्ध होत आहे.

हा अमोलिक असा चरित्रग्रंथ प्रा. न. र. फाटकसाहेब यांच्या कसलेल्या लेखणींतून उतरलेला आहे. मिळविलेलें ज्ञान आपल्या कणखर वाणीनें, माहितीपूर्ण व्याख्यान, लेखादिकांच्या द्वारा लोकांना देण्याचा त्यांचा उद्योग सतत चालूच आहे. पूर्वीच्या काळांतील ऋषीमुनी जशी ज्ञानोपासना करीत असत तशीच पण नव्या युगाला साजेशी अशी त्यांची उपासना चालू आहे. आयुष्याचें पाऊण शतक जरी चालू असलें तरी त्यांची ज्ञानसाधना थांबलेली नाहीं. या वयांतही त्यांचा कामाचा झपाटा विलक्षण आहे. एक एक विषय घेऊन त्यावर २०।२५ अतिशय माहितीपूर्ण व प्रभावी व्याख्यानें देणें हें साधेंसुधें काम नाहीं. पण प्रा. फाटक आजतागायत तें करीत आले आहेत, म्हणूनच 'झाले बहु होतिल

बहु परंतु यासम हेच' असें त्यांच्याबाबतींत विद्यमान काळापुरते म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. १९१८ ते १९२३ पर्यंत 'इंदुप्रकाश'चे व नंतर १९२४ ते १९३५ पर्यंत ते 'नवाकाळ' दैनिकाचे सहसंपादक होते. मराठीचे प्राध्यापक म्हणून त्यांची ख्याति आहे. इतिहासाचे ते गाढे अभ्यासक आहेत, त्यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाचा मनःपूर्वक अभ्यास केला असून त्यावर भरपूर विचारही केलेला आहे. त्यामुळें जणूं काय इतिहास त्यांना मुखोद्गत आहे. संतकाव्याचा अभ्यास करण्यांत तर त्यांनीं धन्यताच मानली. गैरसमज, अपसमज यांची त्यांना मोठीच चीड आहे. भाबडेपणानें उभारण्यांत आलेल्या, गौरविण्यांत आलेल्या मूर्तीवरचा शेंदूर खरवडून तिचें नेमकें स्वरूप धीटपणें समोर मांडण्याचें लोकविलक्षण कार्य क्वचित् जनरोष पत्करूनही त्यांनीं निःसंकोचपणें केलेलें आहे. त्यांचें लेखन प्रायः गांभीर्याकडेच झुकणारें असतें. त्यांची भाषण-लेखनशैली सरळ, फटकळ आणि परखड आहे. त्यांच्या विचारांशीं ते तादात्म्य पावलेले असतात. पुणें येथें १९४१ सालीं झालेल्या वृत्तपत्रकार परिषदेचे, तसेंच नाट्य परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. हैद्राबाद येथें १९४७ सालीं भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. परदेशच्या दौऱ्यावर जाऊन त्यांनीं चीन, रशिया, जर्मनी आदि देशांचा प्रवास केलेला आहे. गेलीं १२ वर्षें मुंबई मराठी साहित्य संघाचे ते अध्यक्ष आहेत. तसेंच मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाचे ते उपाध्यक्ष आहेत. भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे ते सुरुवातीपासूनच सभासद आहेत. १९६५ सालीं गोव्यास भरलेल्या महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय परिषदेचे ते अध्यक्ष होते.

प्रा. फाटकसाहेब यांनीं लिखाण खूपच केलेलें असलें तरी त्यांच्या नांवावर पुस्तकें अशी फार नाहींत. एकनाथ, ज्ञानेश्वर, रामदास यांचें वाङ्मय व कार्य हीं तीन पुस्तकें 'भारतीय राष्ट्रवादाचा विकास', 'श्री समर्थचरित्र', '१८५७ सालची शिपाई गर्दी', 'महाराष्ट्रांतील सहा थोर पुरुष', 'मराठ्यांच्या इतिहासाचें विहंगावलोकन', 'नारायण राव पेशव्यांचा खून की आत्महत्या' या पुस्तकाच्या २१ परीक्षणलेखांची पुस्तिका', 'रशिया दर्शन', कै. रानडे यांच्या Rise of the Maratha Power चें भाषांतर 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष', 'कै. न्या. माधव गोविंद रानडे', आदर्श भारतसेवक कै. गो. कृ. गोखले यांचीं चरित्रें तर अभ्यासण्यासारखीं आहेत. त्याशिवाय श्रीमत् सार्थ दासबोधाचें संपादन, माडगांवकरांचे मुंबईवर्णन याचें संपादन, आतांचे मराठेशाही अखेरचा अद्वितीय स्वातंत्र्यवीर श्रीमन्महाराज यशवंतराव होळकर-चरित्र. शिवाय नाट्याचार्य कै. कृ. प्र. खाडिलकर व्यक्ति व कार्य तसेंच महाभारताचें समालोचन हीं पुस्तकें ते लिहीत आहेत. याशिवाय अनेक मासिकांतून त्यांचे माहितीपूर्ण लेख नेहमींच प्रसिद्ध होत असतात. निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानाचा ते गाढ अभ्यास करतात. म्हणूनच जितक्या तन्मयतेनें ते गांधीवादावर बोलतील तितक्याच उत्कटतेनें ते साम्यवादावर बोलतांना आढळतील. अनेक सरकारी समित्यांवर ते आहेत. अनेक संस्थांना ते

मार्गदर्शन करीत असतात. त्यांनीं दिलेलीं व्याख्यानें जर पुस्तकरूपानें छापलीं तर हजारों पानांचा मजकूर तर होईलच पण उत्कृष्ट आणि माहितीपूर्ण वाङ्मयांत त्याची सहज भर पडेल. प्रत्येक व्याख्यान प्राध्यापकांच्या वेगवती भाषेंत सवा ते दीड तासाचें असतें. मुंबईत व त्याशिवाय अधूनमधुन बाहेरगांवीं जाऊन ते व्याख्यानें देतात. आज तरी अशीं व्याख्यानें देणारा विरळाच. त्यांची स्मरणशक्ति अत्यंत तीव्र आहे. तारीख, वार, नांव, घटना जणूंकाय त्यांना पाठच आहेत. त्यांचीं व्याख्यानें ऐकून कै. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं तर त्यांना Gifted Person अशी बिरुदावली बहाल केली होती. मराठी, इंग्रजी, संस्कृत, उर्दू, फारसी, गुजराती, हिंदी व बंगाली या भाषेंतील वाङ्मयाचा त्यांनीं अभ्यास केलेला आहे. मराठी भाषेचे तर ते जाज्वल्य अभिमानी आहेत.

अशा ह्या चतुरस्र विद्वान, प्रकांड पंडितानें गेलीं ७ वर्षे महाराज प्रथम यशवंतराव होळकरांसंबंधींची कागदपत्रें, प्रसिद्ध झालेलें वाङ्मय जमविलें व आतां कांहीं मिळण्यासारखें नाहीं अशी खात्री झाली तेव्हां त्यांनीं तें अभ्यासिलें आणि त्यांतून या ग्रंथाची निर्मिति झाली आहे, नुसती व्यक्ति थोर असून चालत नाहीं. तर तिच्या संबंधीं बोलणारा वा लिहिणारा लेखकही मोठ्या व्यक्तिमत्त्वाचा असावा लागतो. सुदैवानें उशीरां कां होईना पण सेवासंघाला आपल्या वीरश्रेष्ठाचें-एका धनगर वीरपुरुषाचें-चरित्र लिहावयास अशी समर्थ व्यक्ति लाभली हें नम्रतापूर्वक पण अत्यंत अभिमानानें नमूद करावेंसें वाटतें. ग्रंथ वाचणाराला याची पूर्ण प्रचिती येईल. यांत नाट्य नाहीं, लालित्य नाहीं तर केवळ ऐतिहासिक सत्यच आहे. यांत महाराजांचें सत्यदर्शन घडविलें असून इतिहासाशीं कसलीही प्रतारणा न करतां मराठी वाचकांपुढें ठेवलेलें हें अधिकृत प्रकाशन आहे. नव्हे, आधारभूत ग्रंथच आहे. राष्ट्रभक्तीच्या आजच्या कसोटीवर कसाही घांसला तरी तो उत्कृष्ट वाटेल. यशवंतराव महाराजांच्या दैदीप्यमान कामगिरीनें लेखक इतके भारून गेले आहेत कीं, जेथें जेथें संधि येते तेथें तेथें ते महाराजांसंबंधीं आदरानें बोलतात व लिहितात. त्यामुळें अशा एका तेजस्वी महापुरुषाचें,-ज्याच्या वांट्याला आजपर्यंत बदनामीच आली होती-चरित्र लिहून घेण्यास गेलीं कित्येक वर्षे पोटतिडिकेनें धडपडणाऱ्या सेवासंघाबद्दल त्यांचा आदर वाढला असून आज ते सेवासंघाचे एक आधारस्तंभ होऊन बसले आहेत. इंदुरास त्यांच्या बालपणांतील कांहीं वर्षे गेलेलीं आहेत. त्यामुळें साहजिकच त्यांना इंदुराबद्दलही जिव्हाळा आहे. आम्हीं जेव्हां त्यांना स्वतः चरित्रलेखनाबद्दल वारंवार विचारीत होतों तेव्हां ते म्हणत कीं, यशवंतचरित्र हें माझें ऋण आहे. चरित्र लिहून ते या ऋणांतून मुक्त झाले आहेत. पण आम्हांला मात्र त्यांनीं त्यांचे कायमचें ऋणी करून ठेवलें आहे. म्हणूनच महाराजांच्या चरणीं त्रिवार मुजरा केल्यानंतर या चरित्रलेखकालाही मानाचा मुजरा केल्यास अस्थानीं होणार नाहीं.

महाराजांवर लिहिलेले दोन पोवाडे ऐतिहासिक साधनांतून दृष्टीस पडतात. शाहीर पांडुरंग दत्तात्रय खाडिलकर यांनी १९४१ सालीं लिहिलेला एक पोवाडाही प्रसिद्ध

झालेला आहे. याशिवाय मराठींत व हिंदींत काव्यमय सामग्रीही थोडीफार उपलब्ध आहे. पोवाडे हे वीरांची वीरश्री जागृत करतात. इतिहासकाळांत जागृतीसाठीं याचा माध्यम म्हणून उपयोग होत असे. सामान्यांचा आदर, भक्तिभावही या द्वारें वाढविला जात असतो. जर शाहीर खरोखरच एखाद्या लोकनायकाच्या कामगिरीनें प्रभावित झाला असेल तर तो त्याचें इतकें उत्कृष्ट जिवंत दर्शन घडवितो कीं, जणूंकाय आपणही त्याच काळांत वावरत आहोंत असें भासतें. अर्थात शाहीरही त्याच तोलामोलाचा असावा लागतो. प्रा० फाटक यांच्या भेटीस सुप्रसिद्ध महाराष्ट्र शाहीर अमरशेख हे आले असतांना यशवंतराव महाराजांबद्दल बोलणें निघालें. प्राध्यापकांनीं आपल्या ओजस्वी भाषेंत शाहीरांना महाराजांचें दर्शन घडविलें. त्या दर्शनानें इतिहासकालीन मराठी पुरुषोत्तमाबद्दल ज्याला अतीव भक्ति असा हा जातिवंत मराठी शाहीर, महाराजांच्या भव्य व राष्ट्रीय कामगिरीनें दिपून गेला आणि त्यानेंही महाराजांवर पोवाडा रचण्याचें काम स्वतःहून अंगावर घेतलें आणि आपली शाहिरी पणास लावून त्यांनीं पोवाडा रचला आहे. तो आम्ही मोठ्या अभिमानानें या ग्रंथाचे शेवटीं जोडला आहे. लाखो लोकांना मंत्रमुग्ध करण्याचें सामर्थ्य या शाहिराकडे आहे. आपल्या सुरेल व भरदार पहाडी आवाजांत स्वतः तन्मय होऊन अमरशेख गातात तेव्हां जिवंत मानव तर डोलतोच पण आजूबाजूच्या अचेतन वस्तूंतसुद्धां चैतन्य निर्माण झाल्यासारखें वाटतें. जनतेच्या लढयांत नेहमीं अग्रभागीं राहणारा व आपली कला जनते साठींच राबविणारा हा झुंजार शाहीर, यशवंतरावासारख्या झुंजार सेनानीचें दर्शन जनतेला आणि तें पहिल्याप्रथम इंदुरकरांना घडवील तो दिवस इंदुरकरांना दीपावलीचाच भासेल. अशा ह्या थोर शाहिराला त्याच्या ह्या कामगिरीबद्दल सेवासंघ मानाची सलामी देत आहे.

आजच्या भारताच्या संक्रमणाच्या काळांत असल्या चरित्रग्रंथाच्या मार्गदर्शनाची फार आवश्यकता आहे. इतिहासकालीन थोर पुरुषांनीं अवघड काळीं जी उत्कृष्ट कामगिरी बजावलेली असते त्यांपासून स्फूर्ति मिळते. हाच असल्या चरित्रग्रंथाचा खराखुरा उपयोग होय. यांतून मार्गदर्शनही होतें. अशा या चरित्रग्रंथाच्या निर्मितीमुळें आज सेवासंघास धन्यता वाटत आहे. चरित्रग्रंथ लेखकाच्या हातून लिहून पूर्ण व्हावयास सात वर्षें खर्चीं पडलीं खरीं. परंतु निःस्पृह अंतःकरणानें संघाकरितां सतत झटणारे खरे सेवाप्रेमी सेवासंघाचे मुंबई-निवासी सन्माननीय सदस्य श्री. बाळकृष्णराव शंकरराव वारे हे संस्थेस लाभले. त्यांनीं ही दुरावत जाणारी चरित्रग्रंथाची कालमर्यादा जवळांत जवळ आणून तिची समाप्ति करून दाखविली. त्यांच्या अथक परिश्रमांमुळेंच सेवासंघास प्रकाशक होण्याचा हा बहुमान मिळाला आहे असें म्हटल्यास मुळींच अतिशयोक्ति होणार नाहीं. सेवासंघ त्यांच्या ह्या ऋणांतून मुक्त होणें कठीण आहे. त्यांच्या ह्या ऋणांत राहण्यांतच सेवासंघ आपलें भूषण मानीत आहे.

चरित्रग्रंथनिर्मिती हें अनेकांचे ऋण आहे असें सेवासंघ मानतो. महाराज खऱ्या-खुऱ्या स्वरूपांत लोकांपुढें यावेत यासाठीं सुरुवातीपासून ज्या महाभागांना तळमळ लागली

होती त्या साऱ्यांचेंच हें ऋण आहे. यासाठीं ज्या यशवंतभक्तांनीं देणग्या दिल्या त्या सर्वांच्या नांवांची सूचि स्थलसंकोचास्तव येथें न देतां वेगळी देण्यांत येलई. सर्वांनीं मिळून हा संघ जोपासला, वाढविला, म्हणूनच चरित्रग्रंथनिर्मितीचें महत्कार्य सेवासंघाला तडीस नेतां आलें. येथें कांहीं खास माननीय व्यक्तींचा उल्लेख करावयास हवा. त्यांपैकीं कै. श्रीमंत आजीमासाहेब गिरिजाबाई होळकर यांनीं १९४३ मध्यें चरित्रग्रंथ निर्मिती-साठीं एक रकमी रुपये २५०० ची उदार देणगी दिली. त्याचप्रमाणें श्रीमंत महाराज तुकोजीराव होळकर बहादूर यांनींही या कामासाठीं सन १९४९ मध्यें रुपये ५०० सढळ देणगी दिली आहे. त्यांची आठवण ही संघाची बहुमोल ठेव आहे. त्याशिवाय ज्या ज्या विद्वान वक्त्यांनीं सेवासंघाच्या विनंतीस मान देऊन महाराजांच्या पुण्यस्मृतिदिनीं महाराजांचें चरित्र लोकांना सांगितलें. तसेंच महाराजांबद्दलचा गैरसमज दूर करण्याचा ज्यांनीं आपापल्यापरी प्रयत्न केला त्या साऱ्यांचा हा संघ आभारी आहे.

सेवासंघाचें हें एकमेव अधिकृत प्रकाशन आहे. तें सर्वांगसुंदर निघावें म्हणून ज्यांनीं अत्यंत आपुलकीनें कांहीं सूचना केल्या व त्या प्रत्यक्षांतही आणल्या आणि सर्व प्रकारचें सहकार्य, लेखकास तसेंच सेवासंघासही केलें त्या मौज प्रेसच्या चालकांचे—भागवतबंधूंचे—विशेषतः श्री. वि. पु. भागवत यांचे, त्याचप्रमाणें तेथल्या कामगारबंधूंचेही आम्हीं आभारी आहोंत.

शिवाजीभवन,
इंदूर, दि. १ नोव्हेंबर १९६७.

कार्यकारी मंडळाच्या अनुज्ञेनें
अ. भ. बारगळ
चिटणीस,
श्री क्षत्रिय धनगर सेवासंघ, इंदूर.

लेखकाचें निवेदन

सामान्य इतिहासांत आणि लोकांच्या समजुतीमध्यें यशवंतराव होळकर हा पुरुष विचार करण्याजोग्या कर्तबगारीचा नव्हता, या कल्पनेचा प्रभाव दिसतो. या पुरुषाचें नांव उच्चारतांच 'कोण, यशवंतराव होळकर, तो पुणें जाळणारा?' असें ज्याच्या कानावर हें नांव असेल तो चटकन् बोलून जातो. या पुरुषाबद्दलचा सदर गैरसमज सपशेल चुकीचा आहे, असें ज्यांनीं कै. वासुदेव शास्त्री यांच्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहाचे शेवटचे तीन चार खंड नीट अभ्यासले असतील त्यांच्या सहज लक्षांत येणारें आहे. शेवटच्या खंडांतील प्रस्तावनेंत अगदीं मनमोकळेपणानें यशवंतराव महाराजांचा ऐ. लेखसंग्रहाच्या संपादकांनीं गुणानुवाद गाइल्याचेंही जिज्ञासूंस दिसून येईल. यशवंतरावांनीं १८०४ मध्यें इंग्रज सैन्याला बेदम झोडपलें व १८०५ च्या सुरुवातीस भरतपुरचा किल्ला लढवून इंग्रजांच्या लष्करी सामर्थ्याच्या अजिंक्यपणाचा दरारा ह्या किल्ल्याबाहेरच्या खंदकांत बुडवला, एवढ्या-पुरता यशवंतरावांना धन्यवाद देण्याचा प्रघात सामान्य भारतीयामध्यें असला तरी त्यांचें सारें चरित्र निर्भेळ प्रशंसेला शोभणारें नाहीं, हा ग्रह रूढ आहे. याचें कारण संपूर्ण अज्ञान किंवा अर्धवट ज्ञान याखेरीज दुसरें नाहीं. अर्धवट किंवा दूषित ज्ञानाची जबाबदारी सर्वथैव इंग्रज इतिहासलेखकांची असल्याचें येथें सांगणें भाग आहे.

हें पुस्तक लिहवून घेण्याचें श्रेय इंदूर येथील श्री क्षत्रिय धनगर सेवासंघाचें आहे. १९६१ च्या जानेवारींत त्या संस्थेचे कांहीं सभासद मुंबईस लेखकाला भेटले व त्यांनीं यशवंतराव महाराजांच्या चरित्रलेखनाचा विषय काढला. या प्रतापी पुरुषाच्या चरित्राचीं जीं साधनें नजरेखालून आधीं गेलेलीं होतीं, तिच्यावरून या पुरुषाची मोठी योग्यता लेखकाच्या बुद्धींत बिंबलेली असल्यामुळें नवें चरित्र लिहिलें जावें, याविषयीं संघाचे प्रतिनिधि व प्रस्तुत लेखक यांच्यांत दुमत उत्पन्न झालें नाहीं. परंतु लिहावें कोणी, हा प्रश्न पहिल्या चर्चेत सुटला नाहीं. पुढें दोन दिवसांनीं एखादा तरुण इतिहासाभ्यासी हाताशीं घेऊन त्याच्याकडून संघाची आकांक्षा शेवटास न्यावी, या निर्णयानें ही चर्चा संपली. कुणाला हें काम सांगावें, हा प्रश्न कित्येक महिने अनिश्चित राहून शेवटीं प्रस्तुत लेखकानें हें काम स्वतःच आरंभलें. तथापि तें अगोदर वाटलें तसें सोपें नसल्याचा

अनुभव येऊन उपलब्ध व अनुपलब्ध साधनें यथावकाश गोळा करण्यांत चार पांच वर्षे गेलीं व यापुढें साधनांच्या मागें लागण्यांत वेळ दवडणें लाभाच्या दृष्टीनें आवश्यक नाहीं, असें पटल्यावर मार्च १९६७ मध्यें प्रत्यक्ष लेखनाला प्रारंभ केला व आतां तें काम हातावेगळें होत आहे.

जवळ असलेलीं साधनें पाहून झाल्यावर, १९६१ च्या ऑक्टोबरांत इंदूर येथील होळकरांचें सरकारी दप्तर तपासलें. पुनः १९६२ मध्यें इंदुरला एक फेरी मारून सरदार बुळे यांच्याकडील कागद पाहिले. दरम्यान पुण्याच्या पेशवे दप्तराची चांचपणी चालूच होती आणि मुंबई येथील महाराष्ट्र राज्याच्या दप्तरखान्यांतील पुष्कळशीं बाडें पण तपासलीं. चांदवड येथें होळकरी दप्तराचे जे ढिगारे पडले होते, त्यांतही हात घातला. पुराभिलेख विभागाकडे सांगलीच्या दप्तराचे कागद मुंबईस आल्याचे समजल्यावरून त्यांची पाहाणी केली. या सर्व कामांत महाराष्ट्र शासनाच्या पुराभिलेख विभागाचे माजी संचालक डॉ. पु. म. जोशी व त्यांचे सहाय्यक अधिकारी श्री. वि. गो. खोबरेकर यांची जी मदत मिळाली, तिच्यांतून अनृणी होणें दुरापास्त आहे. डॉ. जोशी यांच्या जागीं आलेले डॉ. मो. गं. दीक्षित यांचीही डॉ. जोशी यांच्यासारखीच लेखकावर कृपा राहिल्यानें प्रस्तुत कार्याच्या प्रगतीला कसलीही अडचण बाधली नाहीं. (जेजुरीची चित्रेंहि त्यांच्याच कृपेनें मिळालीं.) याप्रमाणें जीं साधनें पाहिलीं तीं सारीं अप्रकाशित होतीं असें समजूं नये. मुंबई सरकारनें रेसिडेन्सी रेकॉर्डस् या नांवानें जे पंधरा खंड छापले आहेत, त्यासाठीं त्यांच्या संपादकानें आपल्या विवेकानुसार कागद निवडले व बरेच सोडले. या सोडलेल्या म्हणून अप्रकाशित राहिलेल्या कागदांत यशवंतराव महाराजांविषयीं कांहीं थोडीशीच पण चांगली माहिती मिळाली. पुण्याच्या पेशवेदप्तराची उत्तम प्रकारें झडती घेतां आली नाहीं; त्यामुळें त्यामध्यें अजून नवी माहिती पुरविणारीं साधनें नसतीलच असें म्हणणें उचित होणार नाहीं. ही हकीकत राज्याच्या दप्तरखान्यापुरती आहे.

प्रकाशित साधनांपैकीं पहिलें ग्रंथरूप साधन सर जॉन मालकम याचें 'मेमॉयर्स ऑफ सेंट्रल इंडिया' हें असून ते सवाशे वर्षांमागें प्रसिद्ध झालें. त्याच्या आजतागायत बऱ्याच आवृत्त्या निघाल्या. यशवंतराव महाराजांचे त्रोटक का होईना पण संपूर्ण चरित्र सांगणारें हेंच पहिलें पुस्तक असून त्याचा प्रभाव यशवंतरावांसंबंधाच्या विपरीत लोकभ्रमामध्यें दिसतो. या पुस्तकाआधींचा पुणें, नागपूर येथील इंग्रज वकिलांचा पत्रव्यवहार असला तरी विसाव्या शतकाची चाळीस वर्षे उलटेपर्यंत तो अप्रकाशितच होता. यशवंतराव महाराजांच्या कर्तृत्वाचे धागेदोरे जुळवायला त्यांचा उपयोग होतो. नागपूर रेसिडेन्सी रेकार्डचे पहिले दोन खंड या कामीं विशेष उपकारक आहेत. अस्सल साधनें या नात्यानें १७९८–१८०५ या वर्षांतील गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेलस्ली याच्या व त्याचा भाऊ आर्थर वेलस्ली याच्या पत्रव्यवहाराची पुस्तकें रेसिडेन्सी रेकार्डप्रमाणेंच महत्त्वाचीं आहेत. आर्थर वेलस्लीच्या पुस्तकाचे दोन वेगळे प्रकाशक आहेत. याखेरीज ब्रिटिश

राज्य हिंदुस्थानभर पसरण्यापूर्वी पुष्कळांनीं जाडे जाडे इतिहास लिहून ठेवले असून त्यापैकी थॉर्नट्न् आणि मॅक्फर्लेन मर्थ प्रभृतींचें साह्य झाल्याशिवाय राहात नाहीं. पण एवढ्यानें इंग्रजी साधनें संपत नाहींत. यशवंतराव महाराजांच्या कर्तृत्वाशीं संबंध आलेला सेनापति लेक, मालकम, मेटकाफ, वगैरे मोठ्या लहान इंग्रजांच्या चरित्रांतून होळकरांच्या अनुषंगानें जो पत्रव्यवहार आलेला आहे, त्यांतून यशवंतराव महाराजांच्या माहितीचे कण सांपडतात. यामुळें त्यांची उपेक्षा करतां येत नाहीं. इंदूर संस्थानचे गॅझेटीयरसुद्धां या संदर्भात जमेस धरावे लागते.

मराठी साधनांत उपयोगाच्या दृष्टीने खरेशास्त्री यांच्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहाचा मान पहिला आहे. राजवाडे, पारसनीस, काव्येतिहाससंग्रह, भारत इतिहास संशोधकमंडळ, राजवाडे संशोधन मंडळ, कोल्हापूर छत्रपतींच्या ऐतिहासिक साधनांचे खंड (श्री. मा. वि. गुर्जर) इंदुरास होळकर राज्यानें वा. वा. ठाकूर यांच्या संपादकत्वाखालीं प्रसिद्ध केलेल्या साधनांचे दोन व इतिहासाचे दोन, असे चार खंड, ग्वाल्हेरचे आनंदराव फाळके यांचा शिंदेशाही साधनाचा दुसरा खंड, त्यापूर्वी अनंत नारायण भागवत यांनीं प्रसिद्ध केलेले तीन खड व त्यांनींच पर्शियनमधून मराठींत उतरवून घेतलेले भवानीशंकर बक्षी यांच्या रोजनिशीचें पुस्तक, वगैरे विपुल साहित्य (पण पुरेसें नव्हे) उपलब्ध आहे. सरदेसाई, काळे व कुळकर्णी यांनी संपादिलेला 'ऐतिहासिक पत्रव्यवहार' यामध्यें यशवंतराव महाराजांचीं पुष्कळ पत्रें आहेत. मालकमच्या पुस्तकाइतकीच जुनी 'होळकरांची कैफियत' आहे.

मालकम हा यशवंतरावमहाराजांची धुमश्चक्री अनुभवलेल्या इंग्रजांपैकीं असल्यानें महाराजांच्या पराक्रमानें त्याची कडवटलेली वृत्ति त्याच्या ग्रंथांत प्रगटली आहे; यामुळें महाराज व (विशेषतः) त्यांचा परिवार यांबद्दल त्याला बरें असें कांहींच दिसलें नाहीं. एरवी हा अधिकारी हिंदी जनतेच्या स्थितीविषयीं इतर तत्कालीन इंग्रजांच्या मानानें जास्त सहानुभूति बाळगणारा होता. त्यानेंच देवी अहिल्याबाईची कीर्ति झगझगीत उजेडामध्यें आणली. परंतु यशवंतरावमहाराजांविषयीं त्याची बुद्धि विकृत असल्याचे पुरावे त्याच्या लेखनांत भरपूर आहेत. महाराजांच्या पश्चात् कित्येक वर्षांनी त्यानें लोकांकडून ऐकलेली माहिती सांगितली आहे; म्हणून हें पुस्तक लिहितांना त्याच्या विधानांचे, तर्क व अस्सल स्वरूपाचा पुरावा यांच्या आधारें खंडन करण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें.

'होळकरांची कैफियत' ही बरीच विश्वसनीय आहे. कैफियतीचा लेखक अनेक घटनांचे कालमान देतो व ते इतर साधनांशीं ताडून पाहातां पुष्कळदां बिनचूक आढळतें. कै. वा. वा. ठाकूर यांनीं लिहिलेल्या यशवंतराव महाराजांच्या चरित्राचा भर भवानीशंकर बक्षीच्या रोजनिशीवर आहे. बक्षी तारखा देत नाहीं. त्याने दोनतीनदांच तारखा दिल्या आहेत. लष्करी हालचाली व फौजेंत कोणतीं माणसें आलीं, कोणतीं गेलीं, कोणत्या सरदारांचा कुठल्या लढाईतील विशेष कामगिरीबद्दल महाराजांनीं मानसन्मान केला, वगैरे माहितीनेंच त्याची रोजनिशी भरून गेलेली आहे. १८०५ च्या मध्यांत

भरतपुरची लढाई संपत असतां बक्षीनें महाराजांस सोडलें. यामुळें त्या वर्षानंतरच्या माहितींत अतिशय त्रोटकपणा आढळतो. कैफियतींत उपयुक्त मजकूर पुष्कळ आहे. कैफियतकाराला महाराजांच्या कारकिर्दींतील महत्त्वाच्या घडामोडींचें ज्ञान चांगल्यापैकीं होतें. महाराजांना त्यानें जवळून पाहिलें असावें असें कांहीं ठिकाणच्या मजकुरावरून वाटतें.

याप्रमाणें उपलब्ध प्रकाशित व कांहीं अप्रकाशित साधनांची शक्य तेवढ्या बारकाईनें जुळवणी व पाहाणी करून यशवंतराव महाराजांच्या चरित्राची साधली तेवढी संगतवार मांडणी लोकांपुढें ठेवली आहे. या कार्यांत ज्यांचें साह्य झालें त्यांपैकीं कांहींचा उल्लेख पूर्वी केला आहे. त्यांत भर टाकावयाची तर पहिलें नांव इंदुरच्या श्री क्षत्रिय धनगर सेवासंघाचे प्रतिनिधि श्री. बा. शं. वारे यांचें नमूद केलें पाहिजे. ते मुंबईसच राहाणारे असल्यामुळें आठवड्यांतून एक दोनवेळां समक्ष भेटून चरित्रलेखनाचें अप्रत्यक्षरीत्या स्मरण देत होते. सूचीचें काम त्यांनींच केलें आहे. संघाचे कर्तबगार चिटणीस श्री. अ. भ. बारगळ यांचाही पत्रव्यवहार चालू होता. संघाची इतर सभासद मंडळी मुंबईला आल्यास भेटून चरित्र-विषयक चर्चा करीत होती. जसजशीं वर्षें लोटूं लागलीं तसतशी चरित्र लिहून होणार किंवा कसें या विषयीं संघचालकांची काळजी वाढत जाणें स्वाभाविक होतें. शेवटीं यंदा लेखनाचें काम आटपतां आलें. तें आटपलें यासाठीं येथें नांवानिशीनें ज्यांचा निर्देश केला, त्या सर्वांचा लेखक आभारी आहे. ऋण पुष्कळांचें असलें तरी त्याच्या ग्रंथरूप विनियोगाची जबाबदारी सर्वथैव लेखकाची आहे.

आणखी एका साह्यकर्त्याचा निर्देश न केल्यास कृतघ्नतेचें पाप घडेल. यशवंतराव महाराजांच्या चरित्राचा अभ्यास चालू असतां सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रशाहीर श्री. अमरशेख यांची तीन वर्षांमागें गांठ पडून त्यांना यशवंतराव महाराजांविषयीं पोवाडा रचण्याची विनंती केली. त्यांनीं ती स्वीकारून जो पोवाडा रचला, तो या पुस्तकाच्या शेवटीं परिशिष्टरूपानें जोडला आहे. आजवर श्री. अमरशेख यांनीं पुष्कळ पोवाडे निर्माण केले आहेत. परंतु या पोवाड्यांत त्यांच्या प्रतिभेचा परिपाक उतरला आहे; ही अतिशयोक्ति नाहीं. श्री. अमरशेख यांचे पूर्वीचे पोवाडे पुनः पुनः ऐकणारेसुद्धां हा पोवाडा मागच्या सर्व पोवाड्यांवर ताण करणारा आहे अशी तारीफ खुषीनें करतील इतका हा पोवाडा सरस वठला आहे. वीर-करुण रसांचा संगम त्यामध्यें दिसून त्या त्या रसानुसार श्रोत्यांचें अंतःकरण उंचबळल्याशिवाय रहाणार नाहीं. यशवंतराव महाराजांबद्दल जुने नवे पोवाडे पुष्कळ आहेत. परंतु या पोवाड्यानें महाराजांच्या कीर्तीवर होणारे उपकार आजतरी बिनजोड आहेत. यशवंतराव महाराजांविषयीं प्रेमादर असणारे सर्वच श्री. अमरशेख यांचें ऋण धन्यतेनें मानतील. प्रस्तुत लेखक तर ऋणी आहेच.

यशवंतराव महाराजांच्या चरित्राचा—विशेषतः कर्तृत्वाचा काळ ज्वलंत अग्निकणा-सारखा लहान असला तरी अत्यंत तेजस्वी आहे, परंतु त्याच्यावर त्यांच्या हयातींतच

जी अपवादांची राख साचूं लागली होती तिनें त्या कर्तृत्वाचें स्वरूप लोकांच्या दृष्टिआड व्हावें यांत नवल नाहीं. ती सांचलेली राख झाडून टाकण्याचें काम विवेचनाच्या भरांत पुनःपुनः करणें आवश्यक होतें. यामुळें पुनरुक्तिपूर्वक यशवंतराव महाराजांची विशेष तरफदारी केल्याचा वाचकांना अनुभव येईल. हा दोष जबाबदारीच्या जाणिवेनें पतकरणें भाग होतें. यशवंतराव महाराजांची मुळांतली संस्मरणीय उज्ज्वलता उठावानें दिसूं न देणाऱ्या स्थितीचें विदारण करतांना तत्कालीन मोठ्या समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तींचें चित्र-तें पुष्कळांना अप्रिय वाटण्याजोगें असलें तरी तसें रेखाटावें लागलें. यावर आक्षेप निघणें शक्य आहे. कुणी चिडतीलसुद्धां. तथापि सर्वांना एकाच वेळीं सारखे समाधान पुरविणारा एकही चतुर लेखणीबहाद्दर आढळणार नाहीं. या संदर्भांत नमूद करावेसें वाटतें कीं, पुस्तकांतील माहितीचा प्रत्येक महत्त्वाचा अंश साधार आहे. त्यासाठीं पानोपानीं हल्लींच्या विद्वत्पद्धतीस अनुसरून टीपा न दिल्यामुळें मागें उल्लेखिलेले संदर्भग्रंथ पाहण्याची तसदी वाचकांना घ्यावी लागेल.

चरित्र विभागांत यशवंतराव महराजांच्या पत्रांतून जी माहिती मिळाली ती त्यांच्याच शब्दांमध्यें सादर केली असून परिशिष्टांत कांहीं पत्रें दुबार आलीं आहेत. असें करण्याचा हेतु चाणाक्ष वाचकांना सांगायला नको. पहिल्या पत्रांतून महाराजांची स्वराज्या रक्षणाची तळमळ दिसून येते. कांहीं पत्रें त्यांचे राज्यकारभाराकडे लक्ष असल्याचें दर्शवितात. महाराजांनीं इंग्रजांशीं तह कां केला, हें स्पष्ट करणारीं कांहीं पत्रें आहेत. महाराजांची भाषाशैली आणि विचारसरणी समजून घेण्याला हीं सारीं पत्रें उपयोगी पडणारीं आहेत.

होळकरांची राजगादी

यशवंतराव महाराज जाऊन दीडशेंवर वर्षें लोटलीं. विद्यमान लोकशाही स्वराज्यांत होळकरांचें राज्य विलीन होऊन वीस वर्षें झालीं. लोकशाहींत संस्थानाचा समावेश करून घेतांना संस्थानिकांशीं जे करारमदार झाले त्यामध्यें चालीरितीस व परंपरेस धरून चालावयाचें असें बंधन सार्वभौम स्वराज्यकर्त्यांनीं कव्हेनंट (करारनाम्यात)मध्यें हडसून खडसून स्वीकारलें असल्यामुळें १९६२ सालीं भारत सरकारनें होळकरांच्या राजगादी-बद्दल जो निर्णय अंमलांत आणला तो केवळ विचित्रच नव्हे तर विवेक, व्यवहार आणि न्याय यांना सोडून आहे असें अत्यंत खेदानें म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. भारत सरकारनें मागील महाराजांच्या कन्येला महाराणी म्हणून घोषित केलें. या निर्णयाला सरकारच्या मर्जीशिवाय दुसरा आधार दिसत नाहीं. वस्तुतः दुसरे तुकोजीराव होळकर (१८३५ ते १८८६) यांच्या दोन्हीं औरस मुलाचा वंश आज हयात आहे. मोठ्या मुलाचे एकमेव पुत्र श्रीमंत महाराज तृतीय तुकोजीराव होळकर यांचा राजगादी प्रकरणांत प्रथम अवश्य विचार करून मग मात्र श्रीमंत मल्हारराव तात्यासाहेब होळकर

यांना विचारांत घेऊन राजगादीचा खरा हक्कदार वारस ठरविणें योग्य झालें असतें. या संबंधांत हल्ली उचित न्याय मिळण्यासाठीं जो झटून उद्योग चालला आहे, त्या प्रयत्नांचा शेवट भारत सरकारच्या व होळकरांच्या न्याय्य हिताच्या दृष्टीनें योग्य प्रकारें लागावा, अशीच शुभेच्छा प्रत्येक जण बाळगील.

न. र. फाटक

TG :- @MarathaArchives

विषयानुक्रमणिका

१ पेशवाईचा प्रदोषकाळ. (१७९७ ते १८०२)

पेशवाईंतील कर्त्या अनुभवी पुरुषांचे मृत्यु १–२, बाजीरावीची सुरवात. २-३, पट्टीवसूलीचा जुलूम ३, पुण्यांत पाण्याची टंचाई व टोळधाड ३–४, पेशव्यांचें ब्राह्मण्य व चैनीखातर उधळपट्टी ४-६, खुन्या मुरलीधर व नानावाड्यांतील समारंभ ६-७, अरबांचे दंगे ७, अंमलदारांचें वर्तन ७–८, जुल्माच्या तऱ्हा ८, शिंदे बायांचा दंगा ९-१०, मल्हारराव होळकरांचा वध १०-१२, वधाचें खरकटें १२-१३, 'मल्हारगर्दी'चा यशवंतरावांवर झालेला परिणाम १३-१४.

२ सायंतारा (१७९७–१७९९).

यशवंतरावांचें बालपण व मल्हारगर्दीनंतर जेजुरीस प्रयाण १५, यशवंतरावांचें वय व शिक्षण १६; जेजुरीची हकीकत १६-१७; नागपुरास प्रयाण व अटक १७-१८, भवानीशंकर बक्षीची भेट व कैदेंतून सुटका १८-२०; अटकेचें कालमान व भिल्लांचा आश्रय २०–२१, धारची बारगिरी आणि स्वतंत्र फौजेची जमवाजमव २१–२२, खंडेरावांच्या नांवाचा शिक्का २२–२३, देपाळपुरावर हल्ला व इतर झटापटी २३–२४, मीरखानाचा

बोजवारा २४–२५, दुदरनेकर्शी लढाया २५–२६, देवी अहल्याबाईची छत्री २६–२७, मोरोबा व नाना फडणीस यांना पत्रें २७–२८, पेशव्यांची मान्यता व राज्याचा बंदोबस्त, २९.

३ तेजोविकास : (१७९९ ते १८०१)

राज्यव्यवस्थेचा प्रारंभ ३०,३१ पेशव्यांचें अंतरंग ३१, पहिल्या हालचाली–उज्जैन, कोटा. ३२, नव्या जुळवाजुळवींतले हिसके ३३, बक्षीविषयीं ३३, वर्ष १७९९ची हालहवाल–टिपूचा मोड ३३–३४, शिंदे-होळकर तेढ ३५, शिंदे बायांची धरसोड ३६ उज्जैनची झुंज ३७, नर्मदाकाठीं लढाया ३७–३८, इंदूरची लढाई ३८–३९, सर्जेरावावर हल्ला ४०, पेशव्यांची मध्यस्थी ४०–४१, काशीरावाचें माळव्यांत येणें आणि वागणें ४१-४३, यशवंतरावांच्या वडील बंधूचा भयंकर वध ४३-४४, पेशव्यांस त्याबद्दल पत्र ४५, पुण्यास जाण्यापूर्वीच्या हालचाली ४५.

४ प्रखर तेजःस्फुलिंग

पुण्याच्या वाटेवरील लुटालूट ४६, यशवंतराव–पेशवे संबंध ४७, काशी-रावाचें पलायन ४७, माने सरदाराची अवक्रिया ४७, पेशव्यांच्या शिष्टाईचें स्वरूप ४८, कायगांव टोक्याला अभय ४८, यशवंतरावांच्या पेशवे-निष्ठेचा पुरावा ४९, पुण्यांत फौजेची जमवाजमव व पेशव्यांचे इतर उद्योग ४९, गारदौंडच्या झटापटी ५०, यशवंतरावांची मानसिक प्रतिक्रिया ५१, बारामतीनजीकची लढाई ५१, पेशव्यांचे उद्गार ५१, पेशवे पळण्याची तयारी करतात ५२, समेटाची वाटाघाट ५२-५३, पेशवेवाड्यांतली गडबड ५३, पुण्याची लढाई, पेशव्यांचा पळ ५४-५५, लढाईबद्दल यशवंतरावांचीं पत्रें ५५-५६, पुणेकरांचें मत ५६, पुणें शहराचा बचाव ५६-५७, जखमा बऱ्या झाल्याचा समारंभ ५७, दोन महिन्यानंतरचें द्रव्याकर्षण ५७–५८ शिंद्याची पुण्याकडे स्वारी, अमृतराव मोरोबा प्रभृतींचा बोलघेवडा कारभार ५९ पेशवे पलायनाचें इतिवृत्त ६०–६१, यशवंतरावांची पुण्यांतील कुचंबणा ६१–६२, तेथील मसलतीची गुंतागुंत. समेटाला पेशव्यांचा

तीव्र विरोध ६३–६४, भवितव्याची फाजील काळजी नाहीं ६५.

५ अभ्राच्छादित तारा

पेशवेपत्नीची मेजवानी, औरंगाबादची तयोक्त 'लूट', से. वेलस्ली व होळकर ६६–६७, शिंदेहोळकर समेटाचा घोळ ६७-६८ शिंदे-इंग्रज युद्धाबद्दल होळकरांवर आक्षेप ६८, समेटाविषयीं होळकरांचीं पत्रें ६९–७२, शिंद्यांचा समेटाला मत्सरी विरोध ७३, पेशव्यांचा होळकरद्वेष ७४, होळकराबद्दल लोकांचें प्रेम ७५, शिंदे-भोसले व इंग्रज यांची लढाई ७५–७६, इंग्रजांच्या भेदनीतीचा विचार ७६–७७ परिशिष्ट–शिंदे-होळकर करार ७७–७८.

६ जीन घर : जीन तख्त :

यशवंतरावांची प्रतिष्ठा, ७९ लढाईपूर्वीची कालक्रमणा ७९–८०, इंग्रज-होळकर पत्रांचें स्वरूप ८१, होळकरांबद्दल इंग्रजांचें मत ८१, होळकराच्या नाशाचें इंग्रजी मेथकूट ८२, युद्धाची सुरवात व होळकरांच्या हालचाली ८३, मीरखान बुंदेलखंडांत ८३–८४ मॉन्सनची लांडगेतोड, त्याची आशानिराशा ८४–८८, मॉन्सनच्या फजीतीवर इंग्रजाची मल्लिनाथी ८८, होळकरांच्या हालचाली–दिल्ली ते दुआब ८८–८९, डीगची लढाई ९०, होळकरांच्या नफ्यातोट्याचें विवेचन ९१–९२, शिंद्यांचें धोरण ९२–९३, भरतपूर व होळकर. भरतपूरची लढाई ९३–९५, मीरखान दुआबांत ९५–९६, शिंद्यांना होळकरांचा पुळका व घोळ ९६–९७, शिंदे-होळकर समेटाच्या अटी ९७–९८, इंगळ्याचें द्रव्य ९८, पेशव्यांचें स्वजनद्रोही हितगुज ९९, राजस्थानांत फेरी व तेथील फितूरी १००, पंजाबांतील भरारी १०१, इंग्रजांशी तह १०२–१०३, इंग्रजाला मेजवानी १०४, जीन घर : जीन तख्त या म्हणीची यथार्थता १०५, इंग्रजाचें विफल मनोराज्य १०६, तहाबद्दल महाराजांचा खुलासा १०७, सरदारी व जमीनदारी १०७–१०८, पंजाबांतील हालचालीचें पत्र १०८, शीख धर्म स्वीकारण्याचा पुकारा १०९, इंग्रजाची आर्थिक विपत्ती ११०, महाराजांचें आत्मसमर्थन १११, परिशिष्ट होळकर इंग्रज तहनामा ११२–११४.

७ चांगभले

महाराजांची फौज व फकीरी ११५, राजस्थानांत होळकर शिंदे ११६, राज्यव्यवस्थेचें पत्र ११७, महाराष्ट्रांतील हालहवाल ११८, तोफांचा कारखाना ११९, खंडेराव आणि पेशवे यांची माहिती १२०, विषप्रयोगाचा अपवाद १२१, काशीरावासाठीं कट १२१–१२२, मालकमच्या माहितीचा विचार १२३, अर्वाचीन जिज्ञासूंचे अपवादप्रेम १२३–१२४, फौजेची सुधारणा १२५, राजा महिपतरामाची हकीकत १२५–१२७, भीमाबाई व महाराजांचा आजार १२८, पेशवेबंधु चिमाजी यास पत्र १३०, जेजुरीस जाण्याचे भिजत घोंगडे १३१, पेशव्याकडील वस्त्राबद्दल इंग्रजाचें मत १३२–१३३, जेजुरीबद्दल इंग्रज अनुकूल. बाजीरावांचें पत्र १३३–१३४, प्रकृतीचा बिघाड, कारणें, स्वरूप व उपाय १३५–१३७, धर्माकुंवरचा भयंकर डाव १३७–१३९, राज्यकारभार १३९–१४३, महाराजांचें, निधन १४४, महाराजांच्या बायका व तुळसाबाई : 'उपस्त्री' कीं पत्नी १४५–१४७.

८ सहकारी

हरनाथ कुंवर १४८–१४९, भवानी शंकर १५०, शामराव महाडीक १५०–१५१, भारमल होळकर १५२, मीरखान १५३, चिमणाभाऊ १५४, फत्तेसिंग माने १५४, बाळाराम शेट आगरवाल १५५.

९ गुणालोचन

शिक्षण आणि व्यवहार १५६, बापासारखा मुलगा नसतो १५७, यशवंतरावांचा उठाव १५८, महाराजांचे आनुवंशिक गुण १५९–१६०, शिक्षणाची चर्चा, शिपायांचें प्रेम १६१–६२, साहस व सावधपणा १६३, इंग्रजांचा भ्रम १६४, चोहोकडे सूत्र चालना, 'काफर' इंग्रज १६५–१६६, मनुष्यपरीक्षा–पण स्वावलंबन १६६–१६७, क्रूरपणाचा वृथारोप १६७, सावधान कर्तृत्व १६८, स्त्रैणपणाचा आरोप १६९, स्वराज्याभिमान १७०, विठोजीरावांच्या वधाची चर्चा १७१, पेशवे व महाराज १७२ जरीपटक्याचा

आदर १७३, लेक, वेल्स्ली यांचीं मतें १७४, स्वार्थत्याग १७५–१७६, राजकारणाचें दुहेरी ज्ञान १७७–१७९, स्वातंत्र्यवीर कसे ? १७९–१८३,

परिशिष्ट १ :

पत्रे १८५–१९५; पत्राचे मायने; महाराजांच्या मुद्रा १९६; महाराजांचे रूप १९७

परिशिष्ट २ :

वीरश्रेष्ठ यशवंतराव होळकर (पोवाडा) : शाहीर अमरशेख १९९–२२८

परिशिष्ट ३ :

सूची २२९

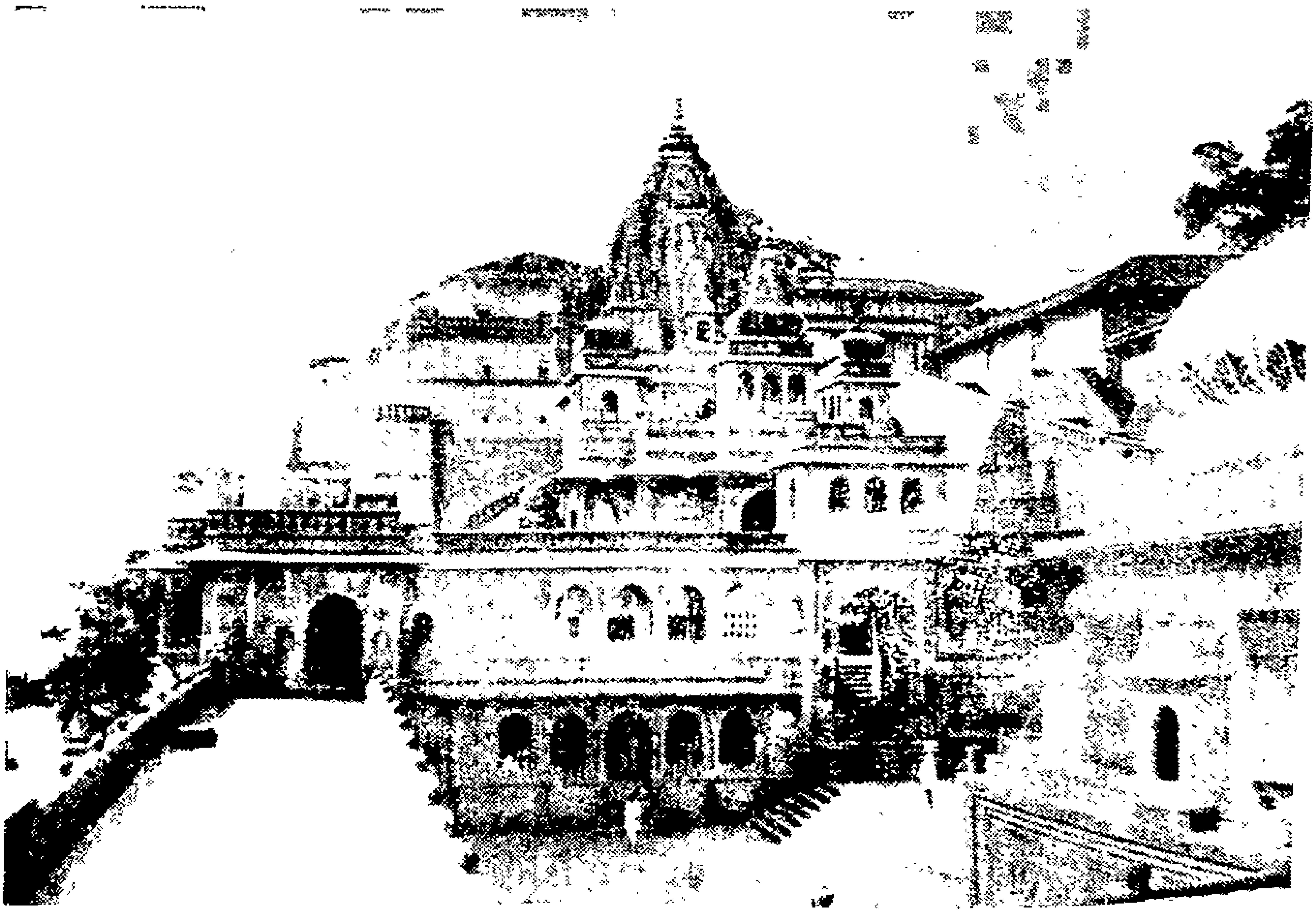

देवी श्री अहिल्याबाई होळकर यांची छत्री, महेश्वर (उजव्या हातास कांहींशी पांढरी दिसत असलेली छत्री विठोजीराव होळकर यांची)

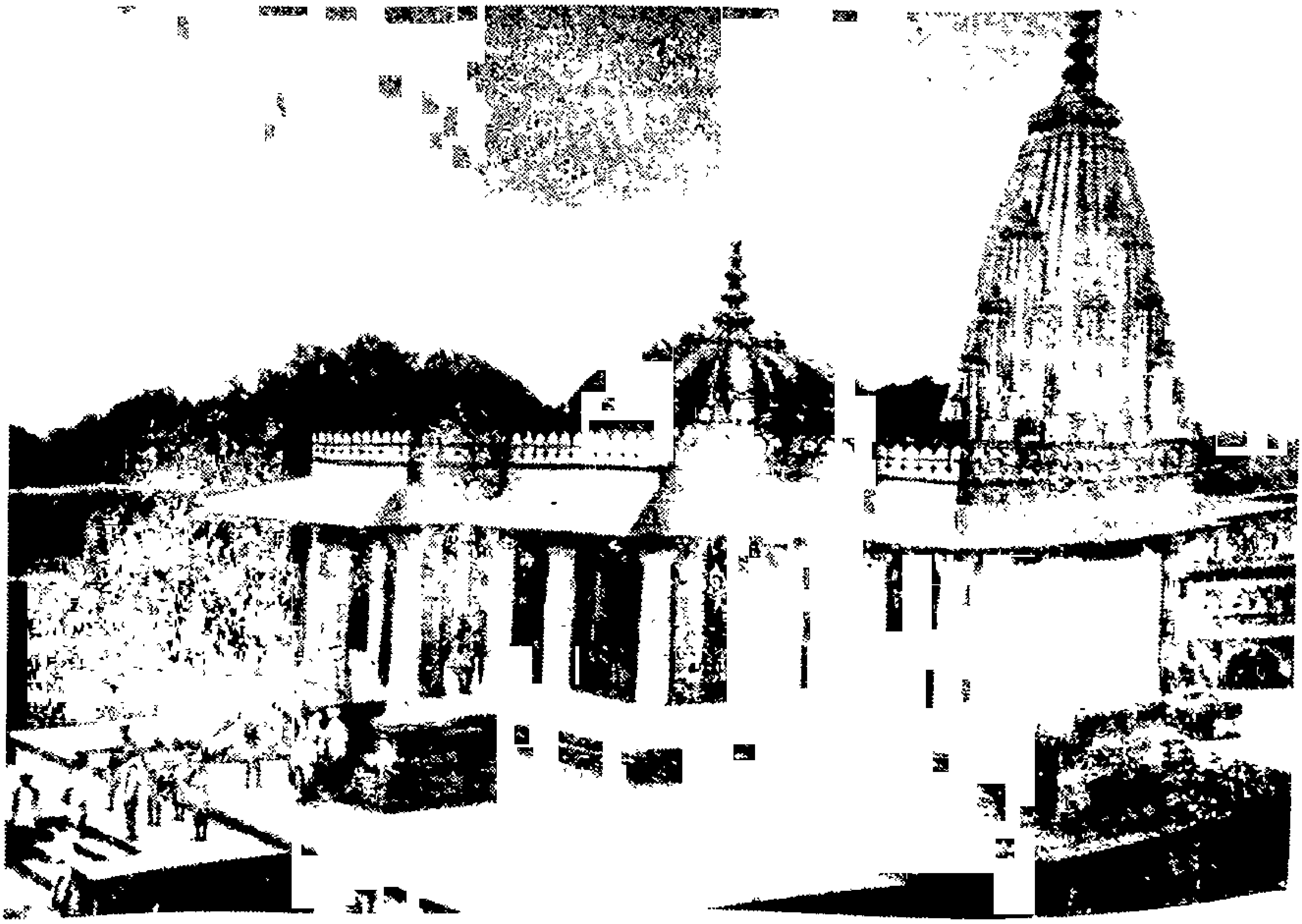

श्री. म. प्र. यशवंतराव होळकर यांची छत्री, भानपुरा

श्री मल्हारी मार्तंड, जेजुरी

मल्लाची मूर्ती, जेजुरी

यशवंतराव होळकर (भानपुरा येथील छत्रीमधील मूर्ति)

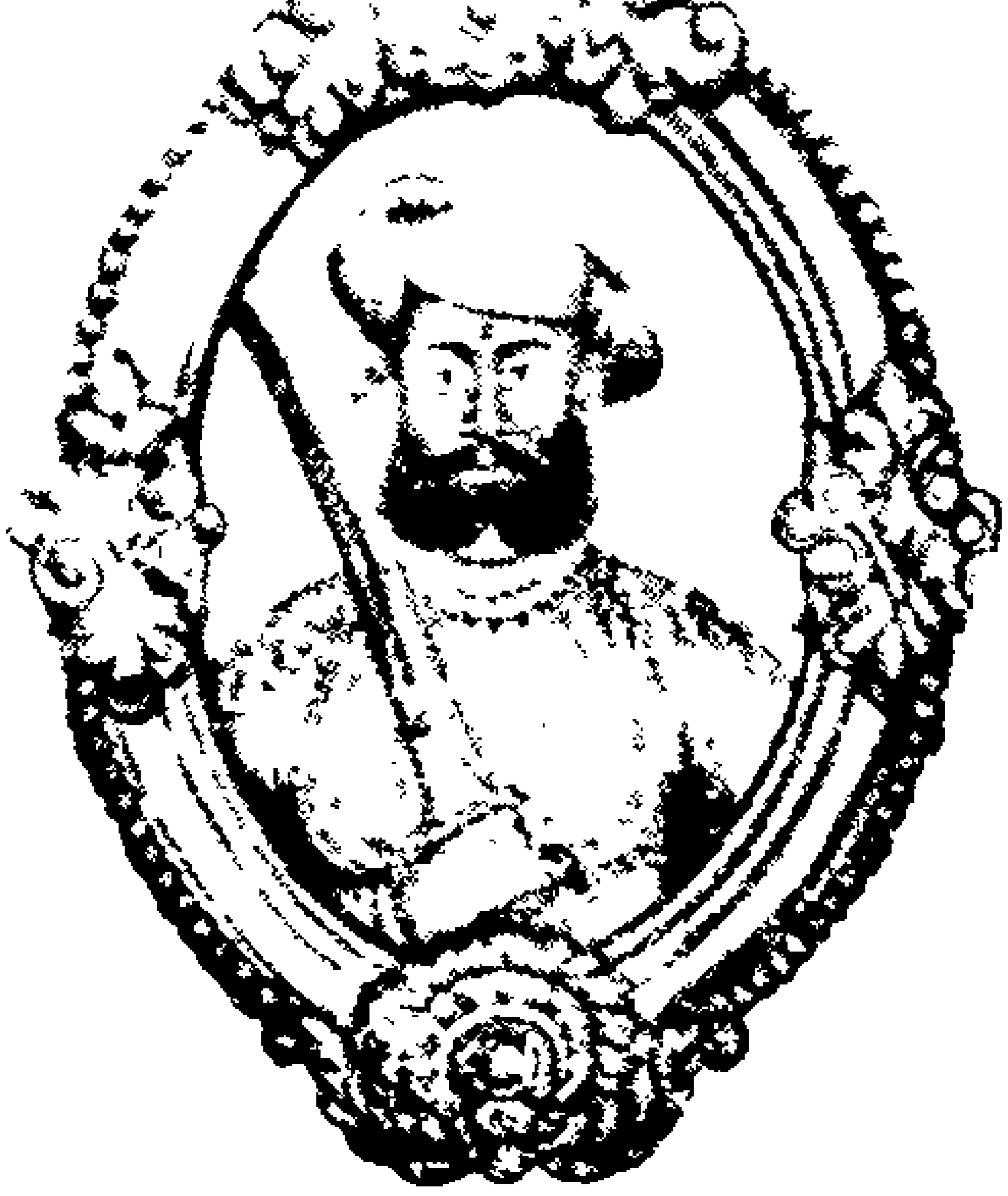

विठ्ठलराव

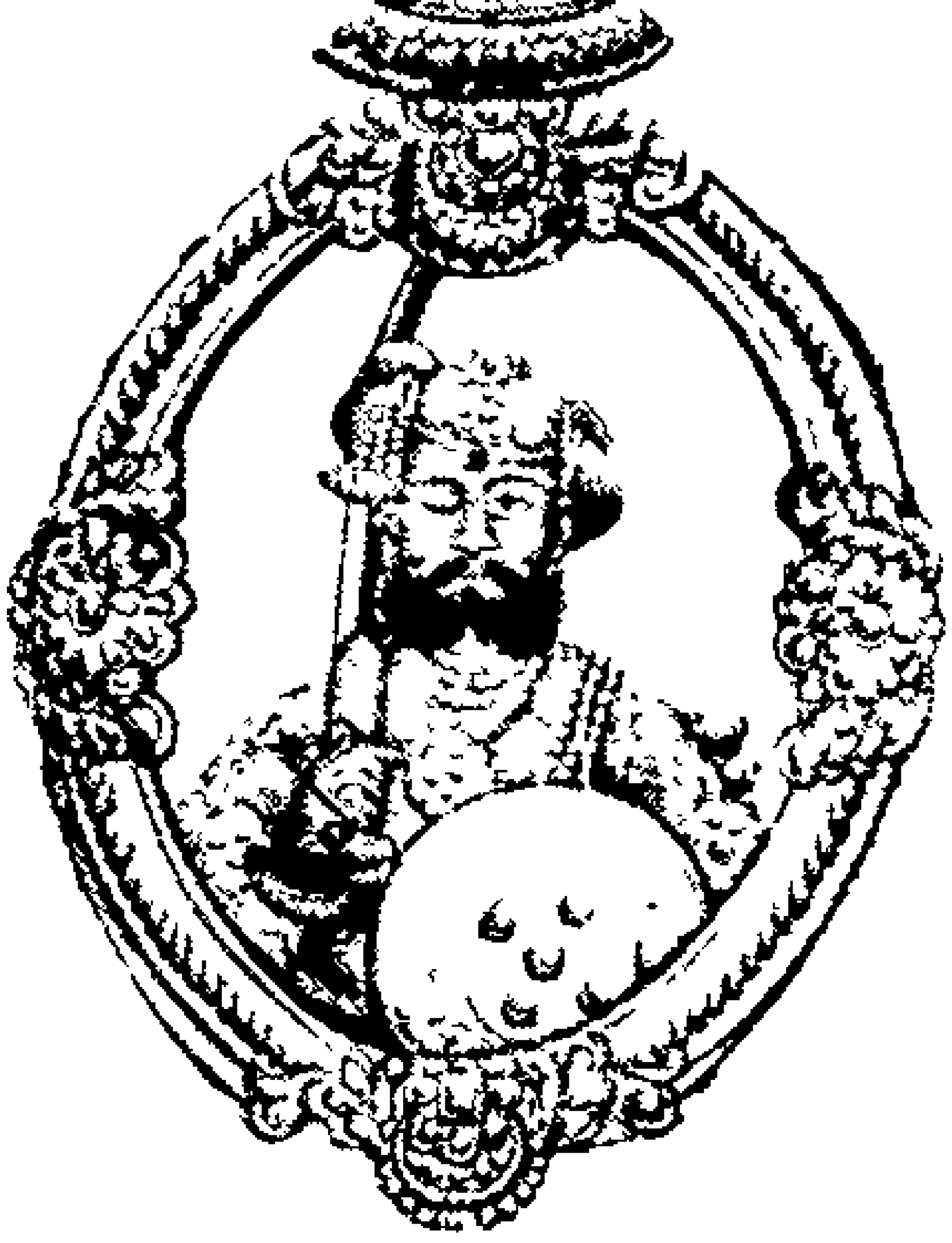

यशवंतराव

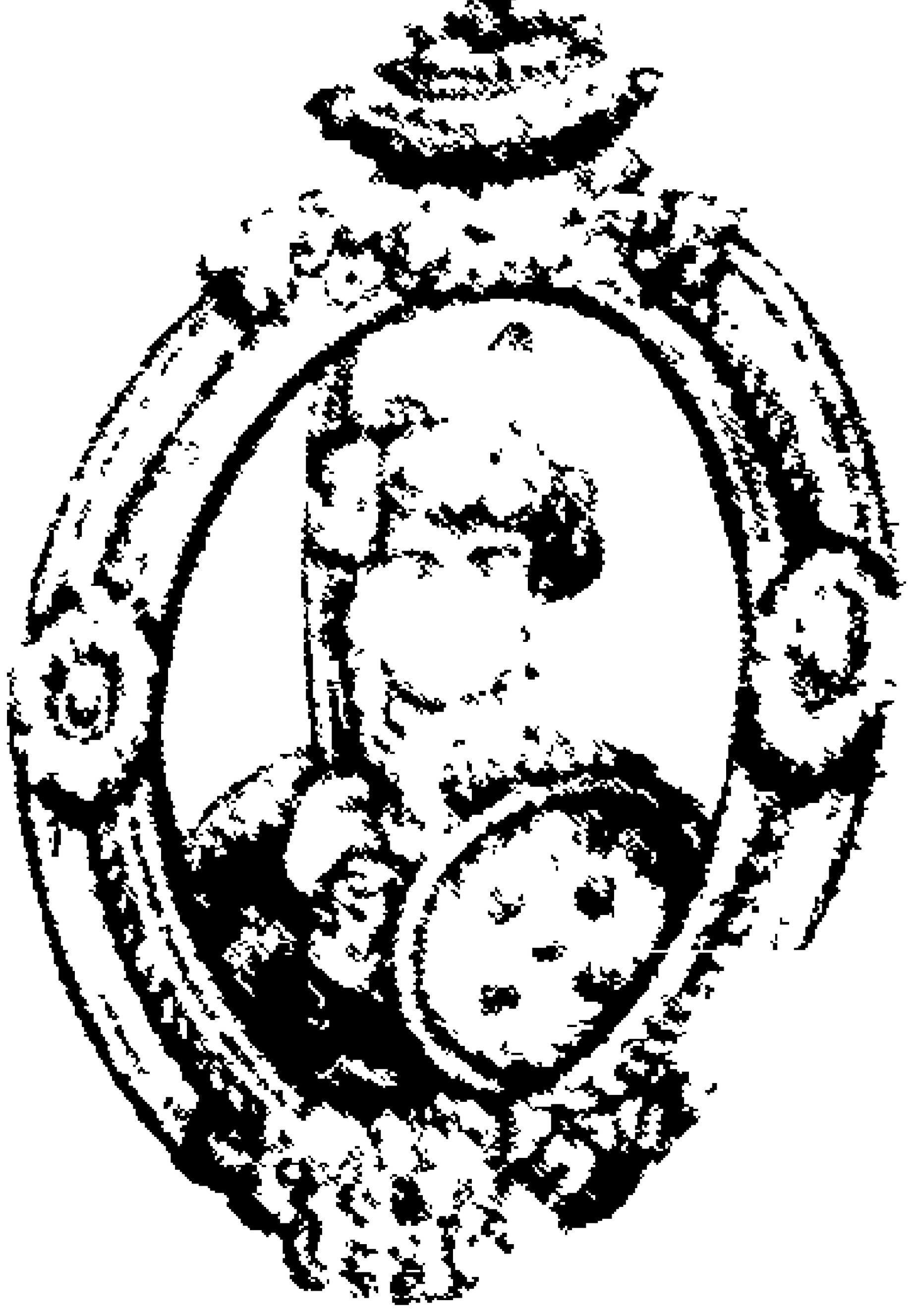

खंडेराव

[इंदूर येथील एका जुन्या चित्रावरून]

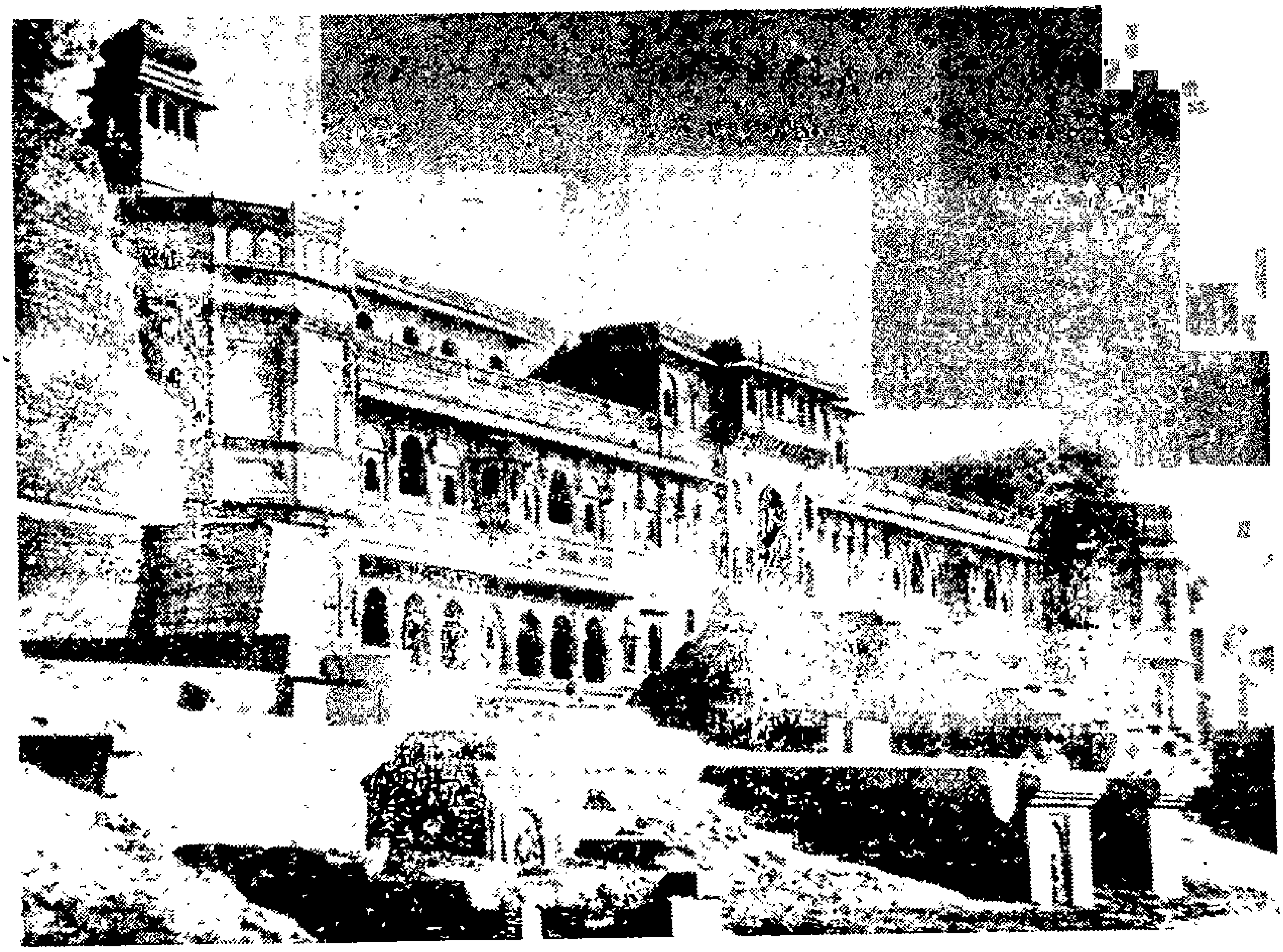

नर्मदेच्या उत्तर काठावरील घाट, वाडा आणि किला—महेश्वर

TG :- @MarathaArchives

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
दा. क्र. १६६७३
ग्रंथ. शाखा

१

पेशवाईचा प्रदोषकाळ

(सन १७९७–१८०२)

श्रीमन्महाराज यशवंतराव होळकर ज्या कालवर्तमानांत उदयाला येऊन प्रतापास चढले त्या कालवर्तमानाचा तपशील प्रारंभीं तपासणें अवश्य आहे. यशवंतराव महाराजां-विषयीं जे अनिष्ट ग्रह प्रचलित आहेत, त्याच्या निराकरणाला हा तपशील उपयोगी पडल्याशिवाय राहाणार नाहीं. हा मराठेशाहीचा अर्थात पेशवाईचा प्रदोषकाळ होता. त्यानंतर पेशवाईच्या कारभारांत अंधार वाढत गेला. उजेडामागून काळोख सुरू झाला कीं पदार्थांचा आकारभेद कळेनासा होतो. स्थावरजंगमाचा बोध लोपतो. जमिनीचा उंचसखलपणा उमगत नाहीं. तसाच प्रकार तेव्हांच्या स्थितींत दिसतो. पेशवाईचा डोलारा मोडकळीस आल्याचीं हीं लक्षणें आधीं कांहीं कर्त्या पुरुषांच्या एकामागून एक होत गेलेल्या निधनानें दृष्टीस पडूं लागलीं होतीं. ज्यांनीं उत्तरभारतामध्यें मराठ्यांच्या पराक्रमाचा व्याप आणि दरारा उत्पन्न करून पानपतच्या अपयशाचा मराठेशाहीवरील डाग धुऊन काढला आणि मराठ्यांच्या पानपतपूर्व वैभवाहूनही त्यांचें सत्तावैभव वाढविलें ते महादजी शिंदे १७९४ च्या फेब्रुवारींत वारले. त्याचवर्षीं महादजीमागून दक्षिणेस हैदर टिपूच्या लढायांत शौर्य गाजवून प्रख्यातीस चढलेले हरिपंत फडके मृत्यु पावले. १७९५ सालीं देवी अहल्याबाई होळकर देवलोकीं गेल्या तर त्यांच्या पाठोपाठ पेशवाईचे मालक सवाई माधवराव यांना अपमृत्यु आला. यानंतर दोन वर्षांनीं महादजी शिंद्यांचे उत्तरेकडील जोडीदार तुकोजीराव होळकर यांचें देहावसान पुण्यास घडलें. नारायणराव पेशव्यांच्या वधानंतर ज्यांनीं पेशवाई गाजविण्याची राघोबादादांची महत्त्वाकांक्षा उलथून पाडली त्या बारभाईमध्यें महादजी शिंदे व तुकोजीराव होळकर हे प्रमुख होते. दक्षिणेंतल्या लष्करी प्रमुखांतले हरिपंत फडके निवर्तले असा निर्देश वर केला

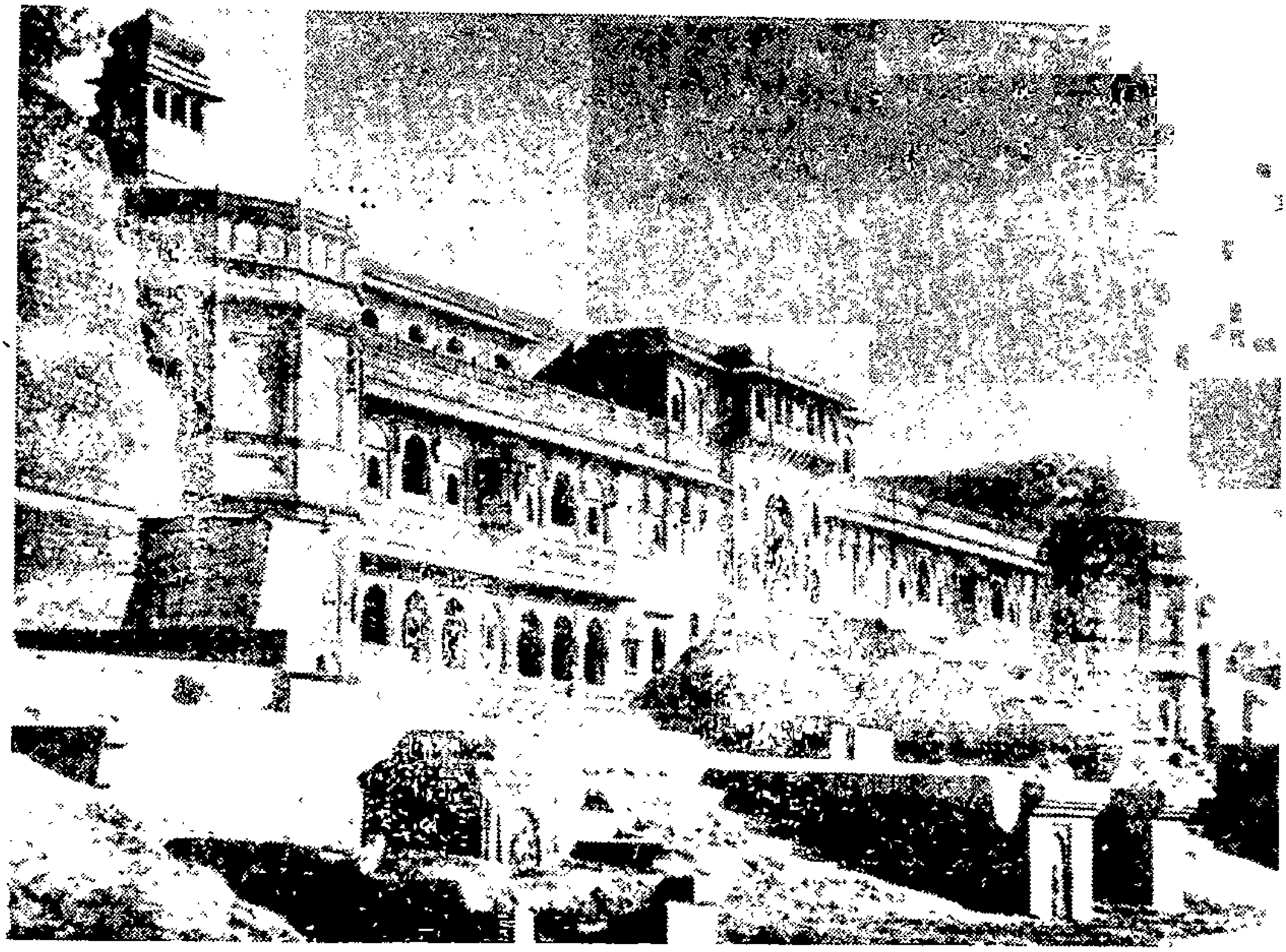

नर्मदेच्या उत्तर काठावरील घाट, वाडा आणि किल्ला—महेश्वर

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
दा. क्र. १६५७३
ग्रंथ शाखा (स्थळ)

१

पेशवाईचा प्रदोषकाळ

(सन १७९७-१८०२)

श्रीमन्महाराज यशवंतराव होळकर ज्या कालवर्तमानांत उदयाला येऊन प्रतापास चढले त्या कालवर्तमानाचा तपशील प्रारंभीं तपासणें अवश्य आहे. यशवंतराव महाराजां-विषयीं जे अनिष्ट ग्रह प्रचलित आहेत, त्याच्या निराकरणाला हा तपशील उपयोगी पडल्याशिवाय राहाणार नाहीं. हा मराठेशाहीचा अर्थात पेशवाईचा प्रदोषकाळ होता. त्यानंतर पेशवाईच्या कारभारांत अंधार वाढत गेला. उजेडामागून काळोख सुरू झाला कीं पदार्थांचा आकारभेद कळेनासा होतो. स्थावरजंगमाचा बोध लोपतो. जमिनीचा उंचसखलपणा उमगत नाहीं. तसाच प्रकार तेव्हांच्या स्थितींत दिसतो. पेशवाईचा डोलारा मोडकळीस आल्याचीं हीं लक्षणें आधीं कांहीं कर्त्या पुरुषांच्या एकामागून एक होत गेलेल्या निधनानें दृष्टीस पडूं लागलीं होतीं. ज्यांनीं उत्तरभारतामध्यें मराठ्यांच्या पराक्रमाचा व्याप आणि दरारा उत्पन्न करून पानपतच्या अपयशाचा मराठेशाहीवरील डाग धुऊन काढला आणि मराठ्यांच्या पानपतपूर्व वैभवाहूनही त्यांचें सत्तावैभव वाढविलें ते महादजी शिंदे १७९४ च्या फेब्रुवारींत वारले. त्याचवर्षीं महादजीमागून दक्षिणेस हैदर टिपूच्या लढायांत शौर्य गाजवून प्रख्यातीस चढलेले हरिपंत फडके मृत्यु पावले. १७९५ सालीं देवी अहल्याबाई होळकर देवलोकीं गेल्या तर त्यांच्या पाठोपाठ पेशवाईचे मालक सवाई माधवराव यांना अपमृत्यु आला. यानंतर दोन वर्षांनीं महादजी शिंद्यांचे उत्तरेकडील जोडीदार तुकोजीराव होळकर यांचें देहावसान पुण्यास घडलें. नारायणराव पेशव्यांच्या वधानंतर ज्यांनीं पेशवाई गाजविण्याची राघोबादादांची महत्त्वाकांक्षा उलथून पाडली त्या बारभाईंमध्यें महादजी शिंदे व तुकोजीराव होळकर हे प्रमुख होते. दक्षिणेंतल्या लष्करी प्रमुखांतले हरिपंत फडके निवर्तले असा निर्देश वर केला

आहे. त्यांच्या बरोबरीचे दुसरे सेनापति परशरामभाऊ पटवर्धन सवाईमाधवरावांच्या मरणानंतर उठलेल्या धामधुमीमध्यें तुरुंगांत पडले म्हणजे जिवंत असूनही बराच काळ मेल्यासारखेच झाले होते. त्यांना नव्या पेशव्यांच्या गरजेनें तुरुंगांतून सोडविले. पेशव्यांची गरज लष्करी होती म्हणून परशुरामभाऊ ताबडतोब रणांगणांत उतरले व १७९९ मध्यें रणांतच त्यांना काळानें गांठलें. आतां उरले एकटे नाना फडणीस. त्यांनाही पेशवाईच्या प्रदोषानें ग्रासलें. पटवर्धनाप्रमाणें त्यांच्यावरही कारागृहवासाची आपत्ति कोसळली. १७७४ पासून १७९६ पर्यंत बावीस वर्षें ज्यांनीं 'खूपशर्तीनें राज्य' राखण्याचा तत्कालीन राजकीय क्षेत्रांत टिकाऊ लौकिक मिळविला त्या नाना फडणिसाचें १८०० मध्यें आयुर्मान संपलें.

कर्त्या माणसाचें मरण हें संकट तर खरेंच पण त्याची हानि भरून निघण्याचा असंभव, हें संकट त्याच्या मृत्यूपेक्षां जास्त मोठें समजावें लागतें. पानपतच्या लढाई-नंतर अल्पावधींत नानासाहेब पेशव्यांनीं प्राण सोडले. पानपतच्या रणभूमीनें बहुतेक सारे तरुण होतकरू वीर काळाच्या उदरांत लोटले होते. शपथेला मल्हारराव होळकर, विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांसारखे चारदोन लहानमोठे अनुभवी शूर पुरुष त्या संहारांतून वांचले. नानासाहेब पेशव्यांच्या जागीं माधवराव हा लहान वयाचा आणि राज्यकारभाराचा विशेष अनुभव नसलेला तरुण आला. परंतु हा तेजस्वी प्रकृतीचा, तीक्ष्ण बुद्धीचा आणि गुणग्राही योजनाकुशल पुरुष असल्यानें चुलत्याच्या-राघोबाच्या पाठीस लागलेल्या साडेसातीचे दुष्परिणाम आवरून त्यानें अमोघ कर्तृत्वाचे कितीतरी तरुण हाताशीं धरले, त्यांना नावारूपास चढविले, त्यांच्या यशस्वी साह्यानें आपल्या कारभाराला भक्कमपणा आणला आणि त्याचा सर्वत्र वचक उत्पन्न केला. माधवरावांच्या तालमींत वाढलेल्या माणसांनीं नारायणराव पेशवे मारले गेल्यावर राघोबाच्या तावडींतून पेशवाई वाचविण्याचें श्रेय मिळविलें. नाना फडणीस, महादजी शिंदे, तुकोजी होळकर, पटवर्धन, फडके, पेठे वगैरे हुशार मुत्सद्दी व विजयशाली शूर योद्धे हे माधवरावांच्या वरप्रसादाचे पुरुष होते. सवाई माधवरावांच्या अपमृत्यूनें त्यांतल्या अवशिष्टांना पेशवाईसकट भीषण आपत्तींत लोटलें व त्याच आपत्तीपायीं पुढें तेवीस वर्षांनीं पेशवाई या राज्यसंस्थेचें निर्मूलन घडलें.

१७९५ पासून १७९७ च्या प्रारंभापर्यंत वर्ष सवा वर्ष पेशवाईच्या हव्यासानें धडपडत लोंबकळणारे राघोबादादाचे ज्येष्ठ औरस चिरंजीव बाजीराव हे पेशवाईच्या आघाडीवर १७९७ मध्यें स्थिरावले. आजोबाचें नांव नातवाला देण्याच्या पद्धतीस अनुसरून त्याच्या वाट्यास बाजीराव हें नांव आलें होतें. त्यांच्या सहोदर बंधूला चिमाजी हें पहिल्या बाजीरावाच्या भावाचें नांव प्राप्त झालें. रघुनाथरावांनीं बाजीरावाच्या जन्मापूर्वीं दत्तक घेतलेला अमृतराव हा आणखी एक वडील व त्यांच्यासारखाच नाकर्ता भाऊ जमेस धरावा लागतो. पेशवाईच्या राजकीय रंगमंचावर या वेळीं नाचणारें मुख्य पात्र बाजीराव.

त्यांना जीव कीं प्राण वाटणारे महादजी शिंद्यांचे दत्तक पुत्र दौलतराव हे सदर प्रदोष-काळांतलें दुसरें प्रथम श्रेणीचें पात्र होतें. अमृतरावाचें नांव १८०३ पर्यंत रावबाजींच्या कारभारांत इकडे तिकडे किरकोळ प्रकरणांच्या अनुरोधानें घ्यावें लागतें. नाना फडणिसांची 'म्हणेन ती पूर्व' ही १७९५ पर्यंतची स्वायत्तता आतां राहिली नसल्यानें त्यांचा प्रभाव मागासला होता. पैशाची खाण या दृष्टीनें त्याकडे पाहात त्यांना बहुधा बुऱ्या पण कधीकाळीं भल्या रीतीनें नवे पंतप्रधान नांदवून घेत होते. १७९७ मध्यें एक नवें सैतानी स्वभावाचें दुय्यम पात्र या रंगमंचावर उगवलें. ते कोण तर दौलतरावांना मुलगी देऊन याच काळांत सासरा व हुजऱ्याचा सरदार बनलेला सखाराम सर्जेराव घाटगे. श्रीमंत पेशवे, त्यांच्या गळ्यांतले ताईत दौलतराव या दोघांचा आपणास नडणाऱ्या जुन्या माणसांचा, घराण्यांचा निःपात, हा एकच समान हेतु होता. हा हेतु सिद्धीस नेणारा घाटगे. त्याला या दुष्ट हेतुनिमित्त इतकी मोकळीक देण्यांत आली होती कीं तो अर्वाचीन इतिहासांतील भस्मासुरच व्हायचा; जावयाच्या पाठबळानें पेशव्यांना धाब्यावर बसविण्याइतका तो माजला होता. पेशव्यांचे भेकड प्रभुत्व 'अति' झाले तेव्हां धिटावून घाटग्याच्या आड आल्यामुळें त्याला आपले अत्याचार आखडणें भाग पडलें. प्रभुत्व भेकड असलें तरी तें राज्यांतलें सर्वश्रेष्ठ प्रभुत्व होतें. ज्या धुमाकुळाचा सारांश येथवर सांगितला, त्यांतच होळकराची माळव्यांतील सुभेदारी गोते खाऊं लागली होती व त्याच धुमाकुळानें यशवंतराव होळकरांच्या अचाट कर्तृत्वाला अवकाश करून दिला म्हणून त्या धुमाकुळाचें यथासांग स्वरूप थोडा तपशील देऊन स्पष्ट करणें उचित होईल.

१७९७ च्या प्रारंभीं आपल्याला आतां गादीवरून उलथून पडण्याचा धोका उरला नाहीं, अशी खात्री होतांच बाजीरावसाहेबांनीं आपला खजिना भरण्यासाठीं मोठी कल्पकता लढवून सात नवे कर (पट्ट्या) लोकांवर लादले व त्यांची वसुली जोरजुलमानें करण्याचा क्रम स्वीकारला. कर्ज घेणें, कर्ज देणें, या दोन्ही व्यवहाराबद्दल कर घेण्याचें पेशव्यांनीं ठरविलें. त्याखेरीज घरभाडें, सरंजाम, उंबरठा असे आणखी कांहीं कर पेशव्यांच्या द्रव्यापहार वृत्तीनें प्रकट केले होते. कदाचित हे कर ओढाताणीच्या युक्तिवादानें त्या विषयाच्या शास्त्रांत खपवितां येतील. पण एकंदर सात पट्ट्यांत एक संतोष किंवा खुशाल पट्टी होती. बाजीराव गादीवर चढले म्हणून प्रजेला वाटणाऱ्या संतोषादाखल ही पट्टी योजलेली होती. प्रजेला संतोष झालेला नसतां ती पट्टी आपखुषीनें कोणी भरीत नाहीं म्हणून बळ वापरून, लोकांचा छळ आरंभून ती उकळण्याचें काम सुरू झालें तेव्हां तर एका तत्कालीन पुणेकरानें स्वच्छ लिहून टाकलें कीं प्रजेंत कोणीही 'खुशाल' राहूं नये म्हणून ही पट्टी आहे. कराला जी शास्त्रोक्त मर्यादा आहे तिचें अमर्याद स्वैर उल्लंघन ही लूटच म्हणावी लागते. पुढें या अप्रत्यक्ष लुटीनें पट्टीचा बुरखा फेकून दिला व उघड उघड दरवडेखोरीप्रमाणें प्रजेला नागविण्याचा सपाटा सुरू केला.

द्रव्यहानीच्या या दिवसांत राजाच्या पातकापायीं प्राचीन धर्मवचनानुसार ज्या

दैवी आपत्ती लोकांवर ओढवल्या; ज्यांना 'ईति' ही संज्ञा आहे त्यांतल्या दोन ईतींनीं पुण्याच्या नागरिकांवर 'त्राहि भगवन्' अशी हाकाटी करण्याची पाळी आणली. टोळधाड आणि पाण्याची (अवर्षणामुळे) कमाल टंचाई याच त्या दोन 'ईति' होत. नदी कोरडी पडली. शहरांतले हौद भरणारे झरे आटले. लोकांना संगमापर्यंत जाऊन पाणी आणावें लागे. कोरड्या वाळवंटांत खाडे खोदल्यास पाणी निघते या अनुभवाच्या आधारानें ज्यांनीं खाडे खणावे त्यांना खाड्याचें पाणी एखाद्या दिवसाहून जास्त काळ त्यामध्यें शिल्लक राहात नाहीं, असें दिसून यावें. ही करुण कथा तेव्हांच्या ऐतिहासिक साधनांतून पाहायला सापडते. या दुर्दशेंत टोळधाडीची भर पडली. ही धाड तीन दिवस पुण्यावर होती. टोळांचा रंग तांबडा होता, त्यावरून कित्येकांना घराच्या छपरावर तांबड्या मिरच्या वाळत टाकल्याचा देखावा भासला. ही टोळधाड एकट्या पुणें शहरापुरती होती असें मानण्याचें कारण नाहीं. ह्या धाडीनें शहराबाहेरचीं झाडेंझुडपें फस्त केलीं असतील. पण टोळांच्या उपद्रवाचा निर्देश पुण्याच्या कागदपत्रांतूनच आढळतो. कारण तें राजधानीचें शहर व तेथें लेखकांची वस्ती मोठी. खेड्यापाड्यांतून लेखकांची वाण यामुळें त्यांची माहिती सांपडूं नये हें सरळ आहे. परंतु या आपत्तीनें खेडोपाडीं गांजलीं असतील, याबद्दल संशयांत पडण्याची आवश्यकता नाहीं. पुढें तीन वर्षांनीं टोळांनीं केलेल्या खेड्यांच्या नुकसानीचे उल्लेख दिसतात. या आपत्तीसाठीं पंतप्रधानांनीं 'शांती'चा धार्मिक विधि करण्याचा उद्देश मनांत आणला.

बाजीरावसाहेबांच्या ठिकाणीं गुणकर्माचें ब्राह्मण्य नसलें तरी जन्मसिद्ध ब्राह्मण्य होतें व त्याचा त्यांना चांगलाच अभिमान होता. पुण्यांत चालणाऱ्या अत्याचारांची त्यांनीं कधीं चौकशी केली नाहीं; मग त्यांच्या बंदोबस्ताबद्दल बोलायलाच नको; पण त्यांच्या वाड्यांत एकदां ब्राह्मण्य भ्रष्टल्याचा अनुभव येतांच त्यांनीं चौकशीची धांदल उडवून दिली. बाहेर पाण्याचा कितीहि ठणठणाट असला तरी वाड्यांत पाण्याची अडचण नव्हती. म्हणून त्यांनीं अब्राह्मण जातीच्या नोकरचाकरांना व त्यांच्या बायकांना वाड्यांत पाणी भरण्याची परवानगी दिली. त्या बायकांत दोन चांभारणी शिरून त्या आपली पाण्याची गरज भागवीत होत्या. हें बेंड जेव्हां फुटलें तेव्हां श्रीमंतांनी त्या वस्तुस्थितीची चौकशी चालविली व गुन्हेगार बायांना शिक्षा देण्याचें ठरविलें. जन्मसिद्ध ब्राह्मण्याचें पावित्र्य कडकपणें जपणाऱ्या श्रीमंतांच्या ठिकाणीं ब्राह्मण्याचे मुख्य गुण जसे नव्हते तसेंच कर्महि नव्हतें. गुणकर्म नव्हतें याचें प्रमाण श्रीमंतांचें सारें चरित्रच आहे.

शहराच्या सामान्य वस्तींत हाहाकार चालू असतां तेथील पेशवे प्रजापतीच्या ख्यालीखुशालींत मुळींच कमतरता नव्हती. अधिकारसंपन्न बलिष्ठांच्या ख्यालीखुशालीला पैशाची वाण पडल्याचा दाखला तत्कालीन कागदपत्रांतून दिसत नाहीं. सवाई माधवरावांच्या मृत्यूमुळें पेशवाईची उलथापालथ होते कीं काय या धास्तीनें नागपूरचे रघूजी भोसले पुण्यांत आले होते. पेशवाईचें कल्याण हा बहाणा व कार्य स्वतःच्या पुष्टीचें. पेशव्यांनीं

गढामंडला हा प्रदेश भोसल्याच्या तोंडांत टाकला आणि शिंद्याच्या हातावर नगरच्या किल्ल्यासकट दहा लाख उत्पन्नाच्या मुलुखाचें दान सोडलें, तरी शिंद्यांच्या मागणीची दांडगाई थांबली नव्हती. सन १७९२ पासून मरेपर्यंत (१७९४) महादजी शिंदे पुण्यांत ठाण मांडून राहिले होते. त्यांचा दत्तक वारस आणखी सहा वर्षें पुण्यांतच फौजेच्या बळावर, कांहीं पेशव्यांच्या आग्रहानें व कांहीं स्वतःच्या प्रेरणेनें नवे नवे उपद्व्याप करण्यांत दंग होता. त्याच्या उत्तरेकडील दौलतीचा कारभार वेगवेगळ्या सरदारांच्या हातीं खेळत होता. शिंदेशाहीच्या दत्तक वारसाला, ते सरदार वर वर मानीत असले तरी त्यांच्या आपसांतील वेबनावाला व उलढालींना यथेच्छ वाव होता. तुकोजीराव होळकर १७९५ पासून पुण्यांतच होते व तेथेंच त्यांचा शेवट झाला हें मागें सांगितलें आहे. शिंदे, भोसले, होळकर असे मोठाले सरदार आपल्या हजारों शिपाईप्याद्यांसह महिनोगणती नव्हे तर वर्षानुवर्षे पुण्यास राहिल्यानें पुण्याच्या रहिवाशांना त्यांचा उपद्रव तीन दिवसांच्या टोळधाडीहून अनंत पटीनें जाचक वाटावा यांत नवल नाहीं. हीं लष्करें पुण्याबाहेरच्या प्रदेशांतील दाणावैरण लुटून दिवस घालवीत होतीं. आतां पुणें शहराच्या वस्तींतून दाणावैरण, सर्पण याची लूट शिपायांनीं सुरू केली. नंतर शिपायांनीं लोकांच्या घरांतून राहावें, असा पेशवे-शिंद्यांचा उपक्रम दिसून आला तेव्हां लोकांना आकाश फाटल्यासारखें वाटलें. तथापि प्रजेच्या हालांकडे न पाहाणें, किंबहुना त्यांचे क्लेश वाढविणें हाच मुख्यांचा बाणा होता. प्रजेच्या यातनांचा प्रतिकार करण्याची इच्छा किंवा शक्ति नसलेले हे सरदार व त्यांचे धनी आपल्या चैनींत मात्र कसलीच उणीव पडूं देत नव्हते. ते आपलीं लग्नें बिनदिक्कत उधळपट्टीनें उरकीत होते. बाजीरावसाहेबांनीं स्वतःचें व आपल्या धाकट्या भावाचें लग्नमंगल याच अशुभ कालांत साधलें. दौलतराव-बायजाबाईचें लग्न चांदीच्या बोहल्यावर लागलें. त्या बोहल्यावर सोनेरी चांदवा आणि त्याला मोत्यांची झालर, असा या लग्नाचा थाट लोकांनीं पाहिला. या लग्नाचा एकंदर खर्च वीस लाख झाला अशी नोंद तेव्हांच्या एका इंग्रजी कागदांत आहे. फौजेला तनखा न मिळाल्यामुळें शेंकडों शिपाई धन्याभोंवती गराडा घालून धरण्यापारण्याचा प्रयोग करीत होते. त्या दिवसांतलें हें लग्न असल्याचें लक्षांत ठेवलें कीं द्रव्याच्या अभावाचें नव्हे तर लोकांकडून निर्दयपणें छळून उकळलेल्या द्रव्याच्या विपरीत विनियोगाचें निराळें विवेचन करावयास नको. या वर्षी रंगपंचमीचा सण असाच सैलमुठीनें साजरा करण्यांत आला. पुढें श्रावणांत ब्राह्मणांना दोन लाखावर दक्षिणा वाटली. नोव्हेंबरांत श्रीमंतांनीं पर्वतीवर आतषबाजीची हौस भागवून घेतली. विलासासारखेंच धर्माच्या नांवाखालीं अन्य प्रकारें द्रव्याचें पर्यवसान घडत होतें. यावर्षी मार्गशीर्ष पौर्णिमेला चंद्रग्रहण होतें. श्रीमंतांनीं त्या प्रसंगीं १९ हजार रुपये खर्च केल्याची नोंद आहे. पेशव्याच्या दानधर्माला कसलेंच ताळतंत्र नव्हतें. मनःपूत हेंच त्यांच्या धनव्ययाचें एकमेव प्रेरक कारण होतें असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. पेशवे, भोसले, शिंदे, फडणीस यांनीं एकमेकांना मेजवान्या चारण्याचें चक्र

आरंभलें होतें. पेशवाईच्या मालकीचा निर्णय बाजीरावाच्यातर्फे कायमचा झाला, तेव्हां भोसल्यांनीं पुणें सोडून नागपुरास जाण्याचें ठरविलें. या बड्या पाहुण्याला जातेवेळीं मेजवानीनें तृप्त न केल्यास शिष्टाचार मोडेल, अब्रूला धक्का लागेल म्हणून मेजवान्यांचे बेत क्षणभर अवश्य मानले जरी त्याकरितां होणारा खर्च व शहरांत चालणारी धामधूम यांचें समर्थन लोकांची विविध पीडा लक्षांत घेतल्यास करणें कठीण आहे. प्रत्येक मेजवानींत किती माणसें जेवलीं व कोणतीं पक्वान्नें होतीं, याचें उत्तर ऐ० साधनांतून दृष्टीस पडत नसलें तरी त्यासंबंधांत आनुषंगिक माहितीवरून कल्पना करतां येते. सरदार आपल्या गोटाबाहेर निघाला कीं हजारपांचशे स्वारप्याद्यांचा लवाजमा बरोबर हवाच. श्रीमंतांच्या अंगरक्षकांची संख्या एक हजार होती. वाड्याभोंवती दोन हजारांचा गराडा असे. अंगरक्षकांच्या दळासह पेशव्यांची स्वारी शनवारवाड्यांतून निघाल्यास, तेव्हाच्या अरुंद रस्त्यामुळें रहदारीचे होणारे हाल सांगायला नकोत. पण आपल्या मनसोक्तापुढें इतर कांहींच हिशोबांत नसलेल्या पंतप्रधानांना किंवा त्यांच्या सरदारांना नागरिकांचा अडथळा कसा होणार? या दिवसांत अमृतराव आपल्या चिरंजीवासह शहरांतल्या एका बागेंत रोज सकाळीं दोनशे माणसांच्या गराड्यांत दुर्वा गोळा करीत असल्याची माहिती श्रीमंतीच्या तापदायक चाळ्यांची कल्पना आणून देईल.

अवर्षण, टोळधाड, पेशवे व त्यांचे सरदार यांच्या परस्पर भेटीचे व भोजनांचे समारंभ हे प्रसंग रक्तपाताचे नाहींत म्हणून बाजूला ठेवले आणि १७९७ चे दुसरे कांहीं दुष्ट चमत्कार पाहू गेले तर रक्तपाताचे दंगे दिसल्याखेरीज रहात नाहींत. पुण्यास 'खुन्या' मुरलीधराचें देऊळ आहे; त्या मुरलीधराची प्रतिष्ठापना (एप्रिल १७९७) करण्याच्या समारंभाचा गोळीबाराच्या दणक्यानें शेवट घडला व बिचाऱ्या मुरलीधराच्या दगडी निर्जीव मूर्तीला 'खुन्या' हें विशेषण कायमचें चिकटलें. नाना फडणिसांनीं बंदोबस्ताकरतां तेथें पाठवलेले अरब आणि त्याच कामासाठीं आलेला सरकारच्या लष्करी शिपायांचा जमाव यांच्यामध्यें कांहीं कुरापत निघून उभय पक्षानें बंदुकीच्या फैरीनें लढण्याची खुमखुम शमेना यासाठीं तोफा डागण्यापर्यंत मजल नेली. १७९७ सालीं या देवळाभोंवतीं आजच्यासारखी रहात्या घरांची दाटी नसल्यामुळें गोळागोळीचा परिणाम नागरिकांना भोगावा लागला नाहीं. शिवाय आजच्या मानानें तेव्हांच्या बंदुका-तोफांचें अवसानहि सौम्य होतें. तथापि आपसांमध्यें झुंजणारांत कांहीं जण प्राणास मुकले.

त्याच सुमारास नाना फडणिसांच्या वाड्यांत एका नव्या देवाची प्रतिष्ठापना चालली होती. त्या प्रतिष्ठापनेचा एक विधि घराबाहेर सडकेच्या कडेला भाताचा बळी टाकण्याचा होता. तो बळी शनवारवाड्याच्या गणेश दरवाजानजीक (हा दरवाजा आज जिजामाता उद्यानासमोर आहे.) ठेवण्यासाठीं नानावाड्यांतले गडी आले. पेशवेवाड्याच्या दरवाजावरील पहारेकऱ्यांना हा श्रीमंतांना बाधणाऱ्या जारणमारणापैकीं एक प्रकार असावा अशी शंका येऊन त्यांनीं नानांच्या लोकांशीं धक्काबुक्की तर केलीच पण तो बळी

उचलून नानावाड्यांत फेकून देण्याची दिक्कत बाळगली नाहीं. शनवारवाड्याचा पाहारा शिंद्याकडील शिपायांचा होता. त्यांची ही बेफाम दांडगाई नानांची कारभारांतील प्रतिष्ठा संकोचली असल्यामुळें सहज खपून गेली. श्रीमंतांनीं या दांडगाईकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. पण मुरलीधरमंदिराबाहेरच्या गोळीबारांतील तोफेचा एक गोळा आपल्या वाड्यावर पडल्याच्या बहाण्यानें श्रीमंतांनीं बरेंच अकांडतांडव केल्याचें वृत्त पाहिलें म्हणजे त्यांच्या स्वभावाबद्दल अटकळ करतां येते.

पुण्यांतील तत्कालीन अरब हा हिंदूंच्या परधार्जिणेपणाचा एक जुना पुरावा आहे. स्वकीयांवर विश्वास न ठेवतां परक्याच्या हातीं आपल्या जिवाचें आणि वित्ताचें संरक्षण सोपविणें हा प्रकार मध्ययुगामध्यें युरोपांतहि चालू होता. युरोपांत हा प्रकार अर्वाचीन काळीं साफ नाहींसा झाला. परंतु येथें तो शिल्लक आहे. पुण्यांतले धनिक अथवा कारखान्यांचे, दुकानाचे मालक पुरभय्ये, गुरखे, विशेषतः पुरभय्ये यांना रखवालदार या नात्यानें नोकरीस कालपरवापर्यंत ठेवीत होते. अद्यापि ही स्थिति बऱ्याच प्रमाणांत दृष्टीस पडते. इतिहासकाळीं स्वकीयाऐवजीं अरब-पठाण यांचें रखवालीच्या दृष्टीनें अतिशय माहात्म्य होतें. आपल्या पदरीं शंभराहून जास्त अरब बाळगणारे कितीतरी सरदार तेव्हां होते. नाना फडणिसापाशीं पुण्यांत दोन हजार व नाशकाकडे आठ हजार अरब असल्याचा उल्लेख आढळतो. जो भाकरी देईल त्याची शक्य तेवढ्या इमानानें (भाकरी मिळेपर्यंत) चाकरी करावयाची, अशी या परक्यांची रीत असल्यामुळें त्यांबद्दल जास्त विश्वास वाटत होता. अरबांच्या मालकांना विश्वास वाटला तरी सामान्य जनतेला मात्र त्यांची वस्ती कायमच्या संकटासारखी झाल्याचे पुरावे पुष्कळच आहेत. अऱ्या अरबांनीं बऱ्या अरबांशीं भांडावें, तोंडातोंडीनें जमत नसल्यास हत्यारें चालवावीं,: त्या योगानें माणसें मरावीं किंवा जाया व्हावीं, पण या मारामारीचा प्रयोग एकादी अरब टोळी सामान्य रहिवाशांशीं कधीं कधीं करीत असे व मग राज्यप्रमुखांना त्यांत लक्ष घालावें लागे. १७९८ मध्यें सर्जेराव घाटग्यानें जुलमाचा कहर चालविला तेव्हां त्याच्या अरबांना मोकळ्या रानासारखें पुणें शहर वाटूं लागलें. अरबांचा उपद्रव पुढें तीन वर्षांनीं जेव्हां त्यांची पुण्यांतून सरकारी योजनेनें हकालपट्टी करण्यांत आली तेव्हां पुणेंशहरापुरता थांबला. पुण्याबाहेर अन्यत्र तो थोड्या फार प्रमाणांत मधून मधून अनुभवास येत होता.

पुण्याची जर अशी दुर्दशा तर पुण्याबाहेरच्या पेशवाईंत सामान्य जनता दिवस कसे घालवीत असेल याचें फारसें वर्णन करण्याची गरज नाहीं. सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनें पेशवाई कारभार खिळखिळा होऊन तिची इतिश्री करण्याला ज्याला फावेल त्यानें उठावें व धुमाकूळ घालावा अशीं दृश्यें सर्वत्र पसरलेलीं होतीं. कोल्हापूरच्या छत्रपतींनीं कित्तूर, निपाणी, इचलकरंजी, पटवर्धनांचा सरंजाम यावर आपल्या फौजेची धाड नेली. साताऱ्च्या छत्रपतींनीं एकदोन साहसिकांच्या साह्यानें गडबड चालविली. कित्तूर, निपाणी येथील देसायांनीं हाच कित्ता गिरविला. कोल्हापुरकरांनीं खालीं

दक्षिणेमध्यें कर्नाटकापर्यंत आपलें लष्कर पोहोंचविलें पण शिंद्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारे पेशवे आणि शिंदे यांचें लक्ष स्वार्थाशिवाय दुसरें कोठेंच नव्हतें. द्रव्यार्जनक्रियेंत शिंद्यांचा सगळा स्वार्थ व स्वामीनिष्ठा साठविलेली होती. पेशवे आपल्या चैनीसाठीं पैसा राखून ठेवीत होते. पण कारभाराच्या खर्चाकरितां त्यांच्याजवळ पैसा नव्हता. पुणें हें राजधानीचें ठिकाण, तेथील धनवंतांना पिळून काढून जेवढा पैसा उकळतां येईल तेवढा उकळावा, या कर्मांत एकतानतेनें गुंतलेल्या पेशव्यांना आपल्या राज्यांतलें शासन ढिलावल्याचें भानच नव्हतें. यामुळें सर्वत्र अराजकाचा–सबळानें दुर्बळांना गांजण्याच्या प्रकाराचा–प्रादुर्भाव हा परिणाम अपरिहार्य होता. लुटालूट, जाळपोळ, कत्तल हे अनर्थ सगळीकडे भडकत होते.

पेशव्यांनीं शिंदे-सर्जेराव यांच्या क्रूर साह्यानें जीं घोर कृत्यें केलीं तीं पेशव्यांचीं म्हणून त्यांना लुटालूट म्हणूं नये, असा युक्तिवाद कोणी पेशव्यांच्या पक्षपातानें पुढें आणल्यास तो स्थूल व्यावहारिक न्यायाच्या कसोटीसहि उतरणार नाहीं. पेशवाईंत पैशाचा तुटवडा नेहमीचा होता, पण आधीच्या कोणाहि पेशव्यानें पैशासाठीं जीं केलीं नाहींत, अशीं दुष्कर्में बाजीरावसाहेबांनीं आचरलीं. धनिकाला वाड्यांत बोलावून उपाशी ठेवणें हा पहिला उपाय, तो सफळ होत नाहींसे दिसल्यास छड्यांचा किंवा चाबकांचा यथेच्छ मार द्यावयाचा व त्यानें भागत नाहीं असें वाटल्यास ह्या धनिकाची लष्करांत रवानगी व्हावयाची. मग तेथें त्याला तापल्या तव्यावर उभे करणें, चाप लावणें, याच्यापलीकडे जाऊन तापविलेल्या तोफेवर त्याला उन्हांत मरेतोंवर नागवें बसविणें असें धनिकांच्या बाजीरावी छळाचे एकाहून एक चढते टप्पे होते. वरें खणून गाडलेल्या धनाचा छडा लावण्याचा प्रकारसुद्धां अमलांत होता. या बेबंदशाहींत चुगलखोरांनीं आपला तळिराम गार करून घेण्याचा उद्योग साधावा यांत नवल कसलें? एखाद्या धनिकानें आपणाजवळ दहा लाखाची पुंजी आहे अशी पेशवेघाटगे यांच्याजवळ छळापायीं नाइलाजानें कबूली दिल्यास एखादा घरभेद्या चुगलखोर पुढें यावा आणि तो धनिक पंधरा लाखांचा असामी आहे असें त्यानें सांगावें कीं, त्या धनिकाकडून उपटावयाच्या रकमेचा आकडा व त्यासाठीं छळ वाढवायला उशीर लागत नसे. धनिकांपासून जी रक्कम वसूल होईल तिच्यांतून शेकडा दहा टक्के चुगलखोराच्या पदरांत टाकावयाचे, असा छळकर्ते व घरभेदे यांचा आपसांत करार असल्याची बोलवा त्या दिवसांत पुण्यांत पसरली होती. ही हकीकत वाचतांना पुणें ही राजधानी नसून यमपुरी आहे अशी तेव्हांच्या तेथील रहिवाशांची भावना व्हावी, हें सरळच आहे. आपल्या पूर्वीच्या राजवटींतील कोणाहि धनवंत मान्य पुरुषाची प्रतिष्ठा द्रव्यासह नाहींशी करावयाची, अशी बाजीराव पेशव्यांची अंतःस्थ प्रतिज्ञा होती. या प्रतिज्ञेचें प्रमाण त्यांचें वर्तन हेंच असून तें बिनतोड आहे.

अनन्वित स्वेच्छाचारी प्रभुत्वाचे अधिकारी व अनुयायी आपल्या प्रमुखासारखेच

जुलूमजबरदस्तीचे भक्त असावे याचें एकच उदाहरण पुरेसें होईल. तें पेशवे-रास्ते वेबनाव प्रकरणांतलें आहे. रास्ते हे मागल्या कारकीर्दींतले एक बडे सरदार. ते श्रीमंतांच्या डोळयांत सलूं लागले. तेव्हां वाईनजीक पांडवगडच्या आश्रयास ते गेले. श्रीमंतांनीं त्यांच्या पाठलागावर जीं माणसें पाठविलीं त्यांच्या पराक्रमाची कथा काय तर वाईगांवाची लूट ! वाई हा रास्त्यांच्या सरंजामांतला गांव अर्थात पर्यायानें अखेर पेशव्यांचा गांव. पण इतका सूक्ष्म विवेक कोणाला असेल तर तो पेशव्यांच्या दृष्टीनें नालायक ठरण्याची खात्री. तेव्हां रास्त्यांच्या पाठलागास गेलेल्या अंमलदारानें रास्त्यांचा गांव हाच वाईचा गुन्हा मानून तो गांव लुटला. दक्षिण महाराष्ट्रांत घाटग्याच्या शिंदेशाही लोकांनीं पुढें तेंच केलें. याच कालावधींत प्रतिनिधींनीं हाच कित्ता गिरवला. सारांश राजा (पेशवे) व विरोधानें त्याच्या मुळावर उठलेले नवे उपटसुंभ किंवा जुने लाळघोटथे सरदार यांच्या वागणुकींत फरक राहिलेला नव्हता. फरक काढलाच तर तो वरवर दिसण्यापुरता नांवाचा व अधिकाराचा निघेल. येथें १७९९ तील कर्नाटकच्या धोंडजी वाघाच्या बंडाचें कथानक सगळें नसलें तरी थोडेंसें सांगण्याजोगें आहे; पण सविस्तर नमूद करीत नाहीं. पेशव्यांच्या सरदारांना तो आवरला नाहीं. टिपू सुलतानाला लोळवून इंग्रजांनीं आत्मसात केलेल्या मुलखास त्यानें इजा केल्यावर इंग्रजांनी पेशवाईच्या हद्दींत शिरून केवळ आडनांवाच्या नव्हे तर कृतीच्या वाघाला टिपूच्या भेटीस पाठविलें, यामुळें त्याचा भयानक उपद्रव संपला. पेशव्याच्या एका सरदाराचा (बापू गोखल्याचा चुलता धोंडोपंत) त्याच्या मुलासकट बळी घेऊन तो पेशवाईला भारी झालेला होता.

'शिंदेबायांचा दंगा' या नांवाची एक घटना मराठेशाहीच्या इतिहासांत डोकावून जाते. या घटनेचा उपद्रव १७९७-१७९९ या वर्षांत महाराष्ट्राच्या दक्षिण भागाला सोसावा लागला. महादजी शिंदे वारल्यावर त्यांच्यामागें तीन बायका व कांहीं रक्षा राहिल्या. बायकांपैकीं शेवटची तर अतिशय लहान वयाची होती. या बाया महादजी वारल्यावर बऱ्हाणपुरास होत्या. १७९७ मध्यें दौलतरावांनीं त्यांना पुण्यास आणलें. कर्ता पुरुष गेल्यावर त्याच्या बायकांची योग्यतेप्रमाणें बडदास्त ठेवणारे औरस पुत्रहि जगांत विरळाच आढळतात. दौलतराव हे तर सांगूनसवरून दत्तक. एकप्रकारें परके. महादजींनीं त्यांना दत्तक घेतलें आणि त्यांनीं या बायांची अनास्था सुरू केली. यामुळें त्यांच्या तक्रारी चालू झाल्या. या तक्रारींचा निकाल करावा असा दौलतरावांचा त्यांस बऱ्हाण-पुराहून पुण्यास आणतांना दर्शनी उद्देश असला तरी त्यांच्या तक्रारींसाठीं काढलेला उपाय मात्र त्यांना नगरच्या तुरुंगांत अडकविण्याचा होता. हा उपाय अंमलांत आणतेवेळीं त्या बाया आपल्या आया आहेत, याचेंहि भान घालवून त्यांचे दागदागिने, जडजवाहीर लुबाडले, घाटग्याहातीं मारहाण करण्यालासुद्धां या दत्तक चिरंजिवानें मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर धाकट्या बाईच्या अनुषंगानें दौलतरावानें मात्रागमन केल्याचा तेव्हां जो बोभाटा होता तो इतिहासामध्यें नमूद आहे.

अहमदनगरच्या किल्ल्याकडे बायांना नेत असतां फौजेंतल्या ज्या लोकांना त्यांच्या विषयीं पराकाष्ठेचा आदर वाटत होता, त्यांनीं दौलतरावांची आज्ञा व मनीषा यांची पर्वा न करतां बायांना सोडविलें. महादजींच्या हयातींत या बायांचा फौजेंत फार आदर होता. तो आदर महादजी गेले म्हणून कमी झाला नाहीं, उलट दौलतरावांनीं त्यांची जी अप्रतिष्ठा चालविली होती तिच्या योगानें तो आदर वर सांगितल्याप्रमाणें उपयोगी पडला. बायांची सुटका करूनच ती फौज थांबली नाहीं तर त्यांच्या रक्षणाकरितां त्यांच्याजवळ लढण्याच्या तयारीनें ती राहिली. बायांमुळें दौलतरावांच्या लष्करी सरदारांत फूट पडली. फौजेच्या खर्चाला बाया पैसा कुठून आणणार? प्रजेची लूट हाच तेव्हां पैसा मिळविण्याचा राजमार्ग होता. खुद्द पेशवे जर त्या मार्गानें जात होते, तर तोच मार्ग इतरांनीं स्वीकारल्यास त्यांत आश्चर्य कसलें? या बाया दक्षिण महाराष्ट्रांत फौजबंद फिरत होत्या. कोल्हापुरच्या छत्रपतींनीं त्यांना स्नेहभाव दाखविला. मदतीच्या दृष्टीनें बायांना या स्नेहाचा उपयोग मुळींच झाला नाहीं. सुटकेनंतर या बायांचा धुमाकूळ सुमारें दीड वर्ष महाराष्ट्राला भोवला. नंतर त्या उत्तरेस गेल्या. तिकडे सुद्धां त्यांचा दंगा वर्षभर टिकला. यशवंतराव महाराजांचें बायासंबंधांतलें धोरण व कर्तृत्व कसें होतें हें पुढें सांगावयाचें आहे. येथें त्याचा निर्देश पेशवाई व शिंदेशाही यांची पुण्यांतील व त्या शहाराच्या आसपासची हालहवाल कशी होती हें ध्यानांत येण्यासाठीं केलेला आहे.

बायांची पळापळ दक्षिण महाराष्ट्रांत बरेंच दिवस सामान्य प्रजेला पीडा देत होती. एकदां पुण्यांत या पीडेनें पेशव्यांच्या थोरल्या दत्तक बंधूला धूळ चारली. हे बंधु अमृतराव बायांचे पक्षपाती होते, यासाठीं शिंद्यांनीं त्यास प्रायश्चित्त दिलें. (२ जून १७९८) अमृतराव आपल्या गोटांत होते. वेळ दुपारची, तों ध्यानीं मनीं नसतां शिंद्यांचीं पलटणें त्यांच्या गोटावर चालून गेलीं. गोटावर तोफांची मारगिरी केली. मग गोट कसचा ठिकाणावर राहतो? तो उधळला, अमृतराव एकटेच जीव वाचवून खडकीकडे पळाले. शिंद्यांच्या लोकांनीं गोट लुटला. लुटींत डेरे राहुट्याच नव्हे, तर जामदारखाना, देवपूजेचें आणि स्वयंपाकाचें सामान वगैरे पलटणांच्या हातीं पडलें. त्या पलटणांनीं जाळपोळही केली. उधळलेल्या गोटाच्यापाशीं शिंद्यांचें लष्कर दिवस मावळेपर्यंत उभें होतें. या लुटारू लष्कराची मात्र चंगळ झाली, परंतु पेशव्यांच्या बंधूस भोजनदेखील करतां आलें नाहीं. तो दिवस द्वादशीचा होता. एकादशीचें पारणें फिटावयाचें होतें. या माहितीचा लेखक 'मारगिरी सरकारवरच झाली' असें मुद्दाम सांगतो. मुख्य श्रीमंत हे स्थितप्रज्ञाप्रमाणें आपल्या जागीं स्वस्थ होते. त्यांनीं बंधूला कुमक पाठविली नाहीं. ह्यामुळें शहरावरील धाड टळली, असा त्या लेखकाचा तर्क आहे. शिंदे स्वामिभक्त समजले जातात. पण त्यांचा स्वामिनिष्ठेवर या हकीकतीनें विदारक प्रकाश पडतो.

प्रस्तुत चरित्राच्या कथाप्रवाहासाठीं १७९७ च्या सप्टेंबरांत पुण्यास झालेला एक

भीषण विपरीत प्रसंग निवेदन करणें अवश्य आहे. हा प्रसंग होळकर बंधूंच्या आपसांतील वैमनस्याचा होता. तुकोजीराव होळकरांना देवाज्ञा झाल्यावर त्यांच्या दोघां औरस पुत्रांची–काशीराव व मल्हाररावाची–भाऊबंदकी निकरास पोंचली. आपला थोरला मुलगा काशीराव यावर तुकोजीरावांनीं होळकरशाहीच्या मुख्याधिकाराचीं वस्त्रें आपल्या मरणापूर्वी चढविलीं होतीं. काशीरावांच्या सुभेदारीला पेशवे व शिंदे या दोघांनीं मान्यता दिली. काशीराव कर्तृत्वानें व बुद्धीनें हीनदीन असल्यामुळें त्यांना बगलेंत मारून होळकरशाहीचा खेळखंडोबा करतां येईल, ही अपेक्षा वरील दोघांच्या मान्यतेमागें होती. तुकोजीरावांचा दुसरा मुलगा मल्हारराव. त्याचें पूर्वचरित्र विशेष स्तुत्य नसलें तरी त्याच्या अंगीं क्षात्रतेज निःसंशय वसत होतें. शिवाय तो साक्षर होता. बाप सुभेदार झाल्यानंतरचा आपला जन्म म्हणून सुभेदारीचा हक्क आपला, असा मल्हाररावाचा दावा होता. नाना फडणिसांची त्याला अनुकूलता असल्याची कांहीं वस्तुस्थिति व कांहीं शंका होती. यामुळें पेशवे व शिंदे यांनीं मल्हाररावाला पाण्यांत पहावें यांत आश्चर्य नाहीं. पण आश्चर्य आहे त्याच्या वडील बंधूंचें. काशीरावाची थुंकी झेलून जगणें मल्हाररावाच्या स्वाभिमानाला साहजिक पटणारें नसल्यानें लढवय्यांच्या लहानशा जमावांत तो पित्याच्या पश्चात् वेगळा राहूं लागला. काशीरावांना हें खपलें नाहीं. भावानें आपल्या ताटाखालचें मांजर बनावें ही आपली तीव्र आकांक्षा तडीस नेण्यासाठीं काशीरावांनीं अलिजाबहादूर दौलतरावाकडे संधान लावलें. पैशासाठीं कोणत्याहि पापाला न भिणारे अलिजाबहादूर द्रव्यलाभाच्या आशेनें काशीरावांच्या मनसुब्यांत मनापासून शिरले. मल्हारराव सामोपचाराला दाद देणार नाहीं, या जाणिवेनें काशीरावांनीं आपल्या भावाला छापा घालून पकडण्याचा बेत केला. हा बेत अमलांत आणण्याची ताकत व हिंमत काशीरावांत नव्हती. शिवाय होळकरांचे सैनिक आपल्या भावावर चालून जातील अशीहि खात्री नव्हती. शिंद्यांची कास काशीरावांनीं याप्रमाणें आगापिच्छा पाहून धरली. आणि मल्हाररावाचें विघ्न निवारण्याचें शतकृत्य अलिजाबहादुरांनीं पैशाकडे लक्ष देऊन उत्साहानें पत्करलें. मल्हाररावांनीं स्वतंत्र गोट मोडून आपल्याकडे राहाण्यास यावें, अशा अर्थाचीं पत्रें मल्हाररावाकडे जाऊं लागलीं. पत्रांची अगर तोंडी निरोपांची डाळ शिजत नाहीं, असें पाहून दौलतरावांच्या पुरस्कारानें छाप्याचीं खलबतें शिजलीं. मल्हाररावाला आपल्याविरुद्ध चाललेल्या कारस्थानाची बातमी होती व तोही शिपाईप्यादे सज्ज ठेवून आपल्या गोटांत रहात होता. पित्याच्या निधनानंतर पुण्याजवळच पण वेगवेगळ्या गांवीं आपला गोट थाटण्याचा क्रम सोडून भांबुर्ड्यास गोट उभारल्यावर त्यावर दौलतरावाचा छापा ता. १४ सप्टेंबर १७९७ रोजीं तुकोजीरावाच्या निधनानंतर बरोबर एक महिन्यानें पडला. छापा दिवस उजाडतांना आला. शिकारीच्या बहाण्यानें शिपायांचीं पथकें दौलतरावांनीं पर्वतीच्या बाजूस उभीं केलीं व दुसऱ्या टोळ्या भांबुर्ड्यास पाठविल्या. पर्वतीखालच्या लष्करी जमावाचा देखावा आधीं एकदां होऊन गेला असल्यानें त्या दिवशीच्या देखाव्यानें

मल्हाररावाची फसवणूक झाली. मल्हारजीकडील एका विश्वासघातकी माणसाकडे छाप्याचा बेत त्या दिवशी रहित केल्याची बातमी काशीराव—दौलतरावांनीं पोचवून त्याच्याकरवी फसवणुकीचा डाव जास्त भक्कम केला. इतकी पूर्वतयारी झाल्यावर शिंद्यांनीं हल्ला केला. मल्हार रावाचे लोक हल्ल्याचे वेळीं हवे तेवढे सावध नव्हते. मल्हाररावहि नुकताच हल्ल्यापूर्वी निजला होता. यामुळें अटीतटीची झुंज होऊं शकली नाहीं. मल्हारराव लढला पण शस्त्रांच्या मारानें पडला. त्याच्याबरोबर आणखी कांहीं जणांनीं जमिनीवर लोळण घेतली. पण पळाले पुष्कळ व त्यांतच या चरित्राचे नायक व त्यांचे ज्येष्ठ बंधु विठोजी यांनीं छाप्यांतून पळ काढला. मुठा नदीचा पूर आधल्या रात्रीं ओसरून या दोघांना उतार मिळाला व दोघेहि बचावले. मात्र हे दोघे एकमेकांच्या सोबतीनें नदीपार गेले नाहींत. दोघांच्या लपण्याच्या जागा निराळ्या होत्या. यशवंतराव पुण्यांत दोन दिवसाहून जास्त दिवस राहिले नव्हते असे सुचविणारी एक गोष्ट पुण्याच्या इंग्रज वकिलाच्या एका पत्रांत आहे. मल्हाररावाच्या गोटांतून पळालेला एक मुसलमान शिपाई सदर इंग्रज वकिलास भेटला व त्यानें हकीकत सांगितली ती अशीः यशवंतराव जखमी झाले व त्याच स्थितींत त्यांना आपण घोड्यावर बसवून पुण्यांत नेलें. नेतांना यशवंतरावांना कापडानें झाकून टाकलें व हा दौलतरावांचा घायाळ सैनिक आहे अशी बतावणी करून सुरक्षित पुण्यास पोचविलें. तेथून ते बारामतीच्या रोखानें त्या शिपायासह निघाले. लहानशी मजल दोघांनीं बरोबर मारली. पुढें ही संगत सुटली. या मुसलमानाच्या माहितीप्रमाणें बारामतीकडे जातांना यशवंतरावांबरोबर पुण्यांतून बाहेर पडलेली तीनचार माणसें होतीं. पुण्यांत होळकर पक्षाच्या एका ब्राह्मणानें यशवंतरावांना आश्रय दिला. त्याचा फायदा मात्र त्यांनीं एका दिवसाहून जास्त घेतला नाहीं.

या मल्हारराव प्रकरणाचें खरकटें काढल्याशिवाय तें स्वच्छ व्हावयाचें नाहीं, मल्हाररावास मारण्याच्या कामगिरीसाठी ठरलेला सहा लाखांचा मोबदला दौलतरावांनीं तावडतोब मागितला. "माझ्या भावाला धरावें, असें ठरलें असतां त्याची हत्या घडल्यामुळें मी तुमचें कांहीं लागत नाहीं, शिवाय तुम्ही मल्हाररावाच्या तळावरील सारी मालमत्ता लाटून बसला आहां, 'ती परत करा" अशा धोरणाचे जबाब देण्याला काशीरावांनीं सुरुवात केली. 'अहिल्याबाईच्या कारकिर्दीत महादजी शिंद्यांनीं घेतलेलें लाखो रुपयांचें कर्ज अजून दिलेलें नाहीं त्याच्या फेडीपोटी ठरलेली रक्कम वजा करून बाकीची रक्कम आमच्या हवाली करून आतांचे करारमदार निकालात काढा' असला धनकोच्या तोऱ्याचा ध्वनि काशीरावाच्या सवालजबाबांतून बाहेर पडे. यासंबंधांत काशीरावांची दृष्टि निवळ स्वाभिमानाची नव्हती तर पूर्णपणें स्वार्थाची होती, याची खूण इंग्रज वकिलास लिहिलेल्या पत्रांत आहे. मल्हाररावाचा तळ संगमावरील इंग्रज वकिलातीच्या आवाराजवळ असल्यामुळें छाप्यांत बचलेले कांहीं जखमी लोक त्या आवारांत गेले. इंग्रजानें त्यांना ठेवून घेतले. काशीरावांनीं इंग्रजाकडे निरोप पाठविला कीं 'या माणसांना

डांबून ठेवा. त्यांच्याजवळ असेल ती चीजवस्त तपासून ती त्यांची आहे, होळकरांची नाहीं, असें ठरेपर्यंत त्यांना कुठेंही जाऊं देऊं नका.' छाप्यांतून जखमी अवस्थेंत निसटलेल्यांनीं कदाचित मल्हाररावांची कांहीं किमती मालमत्ता लांबविली असल्यास ती हस्तगत करण्याचा विचार काशीरावांना सुचला, हें या निरोपाचें तात्पर्य आहे. भाऊ मेल्याचें दुःख नव्हतें. चिंता होती त्याची मालमत्ता कबजांत घेण्याची. इंग्रज वकिलानें काशीरावाच्या निरोपाला मान डोलावली, पुढें काय झालें तें इंग्रज वकिलाच्या पत्रांत नाहीं.

होळकर कैफियतीचा लेखक पुण्याजवळ लोणी गांवीं असलेल्या मल्हाररावांच्या दोनतीन बायका सती गेल्याचें सांगतो. परंतु त्याची एक बायको जिजा — जिऊबाई गरोदर होती. ती, विठोजीराव यशवंतराव यांचा स्त्रीपरिवार, इत्यादि मंडळी काशीराव-दौलतरावांनीं योजलेल्या छाप्याच्या हुल्लडींत सांपडून कैद झाली. जिजाबाईस मारावे, अशी मल्हाररावांच्या वैऱ्यांची इच्छा होती. पेशवे व फडणीस यांना ही इच्छा समजतांच त्यांनीं तें राक्षसी कर्म घडूं दिलें नाहीं. पण जिजाबाई काशीरावांच्या हातीं लागली. ती आधीं कुंटे आडनांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या घरीं होती व तेथें तिच्यावर काशीरावाचीं माणसें वारंवार हल्ले करीत. तिच्या पदरीं असलेले अरब काशीरावांच्या लोकांना पळवून लावीत. ही गडबड पुढें श्रीमंत पेशव्यांनीं तिला आपल्या वाड्यांत नेऊन बंद केली. हिच्या संरक्षणासाठीं कांहीं अरब होते अशी निराळी हकीकत उपलब्ध आहे. मल्हाररावाच्या प्रकरणानें त्याच्या शत्रूविषयीं लोकांत क्षोभ व तिरस्कार उद्भवला होता. त्यामध्यें पेशव्यांचा हात असावा, अशी लोकांची समजूत होती. ती समजूत घालविण्याला जिजाबाईचें प्राणरक्षण हाच उपाय पेशव्यांना दिसला. काशीरावांच्या कैदेंत राहिल्यास आपल्या जिवास धोका आहे, असें जिजाबाईनें पेशव्यांना कळविलें, तेव्हां त्यांनीं तिला आपल्या वाड्यांत नेऊन ठेविलें. तिची राहाण्याची वेगळी व्यवस्था केली. १८०० सालीं पुणें सोडल्यावर सख्तीचा तगादा अमलांत आणून जिजाबाईचा मुलगा खंडेराव दौलतरावांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला. मुलगा दीड दोन वर्षांचा, यामुळें त्याच्याकरितां जिजाबाईला शिंद्याकडे जावें लागलें. या मातापुत्रांना शिंद्यांनीं कांहीं दिवस बरोबर वागवून पुढें अशीरगडावर कैदेंत कोंडून टाकलें.

मल्हारगर्दी हा यशवंतरावांच्या आयुष्यांतील अत्यंत महत्त्वाचा क्रांतिकारक प्रसंग होता. यशवंतरावांच्या अंगीं असलेल्या शौर्य, साहस, उत्साह, धैर्य इत्यादि लोकोत्तर उपजत गुणांची परीक्षा या प्रसंगानें होऊन त्यांना स्वयंकर्तृत्वाचा उठाव मिळाला. त्यांच्या पुढच्या आयुष्यक्रमाची दिशा निश्चित ठरली. आपल्याला कुणाचाहि आधार नाहीं, ज्या थोरल्या मल्हाररावांच्या पराक्रमी व देवी अहिल्याबाईच्या पुण्यशील घराण्याचें रक्त आपल्या अंगांत खेळत आहे तें घराणें आपल्या डोळ्या-देखत नामशेष होण्याच्या पंथास लागलें आहे. त्या घराण्याच्या विशाल-स्थावरजंगमाच्या

स्वाहाकारासाठीं शिंदे, पेशवे हे दोन मोठे शत्रु टपून बसले आहेत; त्यांना अडविण्याचें सामर्थ्य काशीरावांत नाहीं. आपल्या मनगटाच्या बळाखेरीज दुसरें एकहि आशेचें साधन उरलेलें नाहीं, वगैरेप्रमाणें वस्तुस्थितीचें व भवितव्याचें भयानक चित्र त्यांच्या डोळ्यापुढें मल्हारगर्दीच्या प्रसंगानंतर नाचत असलें पाहिजे, अशी कल्पना केल्यास ती अनाठायीं ठरणार नाहीं. राज्यव्यवहारांत पुष्कळदां विश्वास हा अपमृत्युच होय हें महाभारतांतील वचन यशवंतरावांसंबंधांत प्रत्यक्ष अनुभवास येण्याचा योग पुढें नागपुरास होता. पण त्यांच्या साहसानें तो टळला. होळकरांच्या मुलखांतले जुने अधिकारी आपल्याला जुमानणार नाहींत, आपण कोणी स्वार्थी बंडखोर आहों, अशा दृष्टीनें आपणांकडे ते पहाणार व साधल्यास आपल्या निःपाताकरितां धडपडणार आणि शिंदे, पेशवे, काशीराव यांची थोड्याफार द्रव्यलाभासह शाबासकी उपटणार, वगैरे गोष्टींची जाणीव यशवंतरावांना मल्हारगर्दीनें करून दिली. अशा असहाय्य स्थितींत बुद्धिबळ व बाहुबळ अंगीं असलेल्या पुरुषाला आपल्या नशिबाची कमान चढवून अस्मानास भिडविण्यासाठीं जें करणें शक्य होतें तेंच यशवंतरावांनीं पुणें सोडल्यावर केलें. आश्चर्य वाटतें तें त्यांच्या वस्तुस्थिति बिनचूक आकलन करणाऱ्या बुद्धिवैभवाचें व जीं साधनें हातास लागतील त्याचा वापर करणाऱ्या धाडसी योजकतेचें.

२

सायंतारा

(सन १७९७–१७९८)

यशवंतरावचरित्राच्या ऐतिहासिक साधनांतून पहिला ठळक निर्देश १७९७ च्या मल्हारगर्दीच्या वृत्तांतामध्यें प्रथम दृष्टीस पडतो.[१] त्या गर्दीतून ते व त्यांचे थोरले बंधु विठोजीराव पुण्यांतून पळाल्याच्या अनुरोधानें ठळक निर्देश येतो. पुण्यांत एक दोन दिवसाहून जास्त काळ वस्तीस न राहतां यशवंतरावांनीं बारामतीच्या दिशेनें प्रयाण केलें. याचा अर्थ ते जेजुरीस आपल्या कुलदैवताच्या 'मल्हारी मार्तंडा'च्या दर्शनास गेले. यशवंतराव आणि विठोजीराव हे तुकोजीरावांचे पुत्रच परंतु त्यांच्या विवाहित स्त्रीचे अपत्य नसल्यानें हें पुत्रत्व लोकव्यवहारांत गौण स्वरूपाचें मानलें जाण्याचा शास्त्रमान्य प्रघात होता. त्यांच्या आईचें नांव राधा, राधी असे क्वचित आढळतें. गौणपुत्र या नात्यानेंच या बंधुद्वयाचा घरांत सांभाळ चालला होता. तुकोजीरावांची एक पत्नी रखमाबाई ही स्वभावानें कर्कश असल्यामुळें तिच्या तडाक्यांत या दोघांचे हाल होतील हें लक्षांत घेऊन तुकोजीरावांनीं या मुलांचें संगोपन-संवर्धन पांडुरंग शंकर या नांवाच्या ब्राह्मणाकडे सोपविलें. चरितार्थाकरितां एक गांव दिला. मांजरीनें आपलीं पिलें अतिशय ममतेनें जपून काळजी घेऊन वाढवावीं, तशी त्या ब्राह्मणानें हीं मुलें वाढविलीं. पांडुरंग शंकराबद्दल प्रस्तुत बंधूंना अतिशय आदर वाटत असे. त्याच्यासमोर कोणताहि अनुचित प्रकार कायावाचामनानें होऊं द्यावयाचा नाहीं अशी दोघेही–त्यांतल्यात्यांत यशवंतराव

१. त्यापूर्वीचे दोन उल्लेख आढळतात : एक १७९५ खर्ड्याची लढाई व दुसरा, शिपायांनीं तनख्यासाठीं पुण्यास यशवंतरावांना घातलेला वेढा. पहिल्या उल्लेखांत लहानशा घोडदळाचा नायक व दुसऱ्यांत मित्रांच्या मध्यस्थीनें झालेली सुटका अशी माहिती दृष्टीस पडते.

दक्षता बाळगीत. अशी कैफियतकाराची साक्ष आहे.

यशवंतरावांच्या चरित्राचे धागेदोरे जुळवीत असतां असें दिसून येतें कीं त्यांच्या ठिकाणीं बाळपणापासून दुसऱ्याचें चित्त सहज वेधून घेण्यासारखे कित्येक असाधारण गुण होते. त्यांना शिक्षण किती विषयांचें व कोणाकडून मिळालें, याचा कांहींच तपशील सांपडत नाहीं. त्यांचें नक्की जन्मवर्ष सांपडत नाहीं. १७७६ हे त्यांचें जन्मवर्ष अशी एक नोंद आहे. एका जुन्या कागदांत १७७६ असें वर्ष दिलेलें आहे पण भवानी शंकर बक्षीच्या रोजनिशीवरून तें वर्ष १७७७ किंवा १७७८, असा तर्क करता येतो. दिगंत कर्तृत्वाच्या पुरुषांच्या जन्मवर्षाचें माहात्म्य त्याचें तेजस्वी कर्तृत्व कोणत्या वयोमानांत सुरू झालें हें ठरविण्यापुरतेंच उपयोगी असतें. तें कर्तृत्व निश्चित जन्मवर्षाच्या अभावी दोनवर्षें आधीं का दोन वर्षें विलंबानें सुरू झालें या प्रश्नाच्या उत्तरावर कर्तृत्वाचें स्वरूप व महत्त्व अवलंबून नसतें. म्हणून त्याची चर्चा सोडून १७९७ हें त्यांच्या पराक्रमाचें उगमवर्ष ध्यानांत ठेवून चरित्राची गति पाहाणें श्रेयस्कर ठरतें. १७९७ सालीं ते २० वर्षांचे वा २१ वर्षांचे असावेत. त्यापूर्वी ते काय करीत होते, याची लवमात्र माहिती गवसत नाहीं. १७९७ पासून पुढें त्यांनीं केलेल्या उद्योगावरून आणि एकंदर देशस्थितीविषयीं आपल्या पत्रांतून व्यक्त केलेल्या विचारावरून यशवंतरावांच्या बुद्धीचें आणि ज्ञानपूर्ण विवेकाचें कोणीहि साश्चर्य कौतुक करील. मल्हारगर्दीच्या आकस्मिकतेनें यशवंतरावांना आपला पराक्रम प्रगट करतां आला नाहीं. जीव बचावण्यासाठीं ते पळाले. यामुळें त्यांच्या अंगीं साहस, शौर्य इत्यादि क्षात्रगुण प्रखरत्वानें नव्हते, अशी कल्पना केल्यास ती सपशेल चुकीची ठरेल असें सिद्ध करणारें त्यांचें १७९७ नंतरचें सारें चरित्र आहे.

पुण्याहून जेजुरीस जातांना यशवंतरावांची एखाद्या अनाथासारखी स्थिति होती. ही कल्पना अतिरंजनाची आहे. एका वैभवशाली सरदाराचे पुत्र म्हणून ती दशा दारुण वाटते, हें मात्र खरें. वडील जिवंत असतांना व त्यांच्यामागून भावाजवळ यशवंतराव राहिले तेव्हां काशीराव मल्हाररावाहून त्यांचा दर्जा खालचा असला तरी अधिकाराचा होता. केवळ इतरासारखा नोकरीचा नव्हता. यामुळें राजसुखाला ते पारखे नव्हते. मल्हारगर्दीनंतर मात्र अक्षरशः त्यांच्या नशिबीं खडतर दिवस आले. १७९७ तली जेजुरीची फेरी वाहनाच्या अभावीं त्यांना थोडीफार पार्यांच करावी लागली असावी अशी कल्पना करण्याला जागा आहे. ते अगदीं एकटेच असतील असे मात्र वाटत नाहीं. त्यांच्या योग्यतेकडे पाहातां त्यांच्या संबंधाची गुप्तता होळकर मंडळांत फार वेळ टिकणें शक्य नसल्यानें त्यांना कोणी विश्वासू सोबती मिळण्याचा संभव साफ झिडकारतां येत नाहीं. हा संभव सुचविणारे अस्पष्ट संदर्भ इतस्ततः दृष्टीस पडतात. अशा रीतीनें ते जेजुरीस पोचले.

यशवंतरावांना जेजुरी येथें उपयोगी पडणारे लोक भेटले. त्या लोकांना यशवंतराव

अपरिचित नव्हते, असे यशवंतराव तिथें पोचल्यावर झालेल्या घडामोडीवरून समजावे लागते. घराबरोबर घराचे वासे फिरतात अशी एक म्हण आहे. जेजुरी येथील देवस्थानाचा कामदार यशवंतरावाविषयीं प्रतिकूलतेनें वागला. तेथील मुख्य कारकुनानें यशवंतरावांना मदत करण्याचें साफ नाकारलें. नंतर त्यांना होळकरांच्या क्षेत्रोपाध्यानें मदत केली. या मदतीला एका गुरवानें हातभार लावला. क्षेत्रोपाध्यानें ४०० रुपये दिले. यशवंतरावांना जशी खर्चासाठीं पैशाची तशीच बसण्यासाठीं घोड्याची गरज होती. क्षेत्रोपाध्याजवळ घोडा नव्हता. उपाध्यानें गुरवाकडे घोडा मागितला व तो त्यानें दिला. यानंतर यथासांग देवदर्शन करून तीन दिवसांनीं यशवंतराव पुढच्या मार्गास लागले. पुनः पांच वर्षांनीं यशवंतराव देवदर्शनास आले त्यावेळीं त्यांनीं उपाध्ये व गुरव यांचे उपकार सढळ हातानें फेडले. जेथून ही माहिती सादर केली आहे तेथें घेतल्या मदतीची फेड यशवंतरावांनीं त्याच मुक्कामांत केली असें वाटण्यासारखा मजकूर आहे. तो कांहींसा असंभाव्य वाटतो. ही फेड पुढें १८०२ मध्यें केली असण्याची शक्यता व्यवहारदृष्ट्या जास्त सुसंगत वाटते. उपकाराची फेड यशवंतरावांनीं केव्हांही केलेली असो त्या प्रसंगीं ज्या कामदारानें यशवंतरावांना साह्य पुरविण्याचें नाकारलें तो भेटीस आला असतां त्याची भेट नाकारून त्याला वाटेस लावलें. घराबरोबर फिरणारा घराचा वासा म्हटला तो हाच कामदार, [जेजुरी येथील माहिती अनंत नारायण भागवतांच्या होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधनें भाग १ पूर्वार्ध, या पुस्तकांतून घेतली आहे.] पुण्यांतील होळकर निसबतीचा बापू विठ्ठल (प्रभु ज्ञातीचा) हा जेजुरीस यशवंतरावा बरोबर होता व पुढें तसाच नागपुरासहि गेल्याची माहिती कैफियतींत आहे. इंग्रज वकील प्रथम यशवंतराव हैद्राबादेकडे असल्याचे लिहितो. नंतर हरबा होळकर (हरिराव हरनाथ, असेही उल्लेख आहेत) हा नागपुरच्या प्रवासांत यशवंतरावाबरोबर नसला तरी पाठोपाठ तेथें पोचला असाहि आधार सांपडतो. हरबापाशी होळकर घराण्याचें जडजवाहीर होतें. यशवंतरावावरील पुढच्या प्रसंगामागें या संपत्तीचें सूत्र होतें.

नागपुरास गेल्यावर यशवंतराव आणि नागपूरकर (दुसरे) रघूजी भोसले यांची भेट जाहीरपणें १७९८ जानेवारी मध्यें झाल्याची नोंद इंग्रजी वकिलाच्या एका पत्रांत आहे म्हणून यशवंतराव ह्या महिन्यांत केव्हांतरी नागपुरास पोचल्याचा तर्क करणें भाग आहे. यशवंतरावांच्या चौकशींत जसे दौलतराव आणि काशीराव हे दोघे होते तसेच इंग्रजहि होते. रघूजी व यशवंतराव यांच्या जाहीर भेटीची वार्ता जर पुण्यास इंग्रज वकिलास कळते तर ती शिंदेहोळकरांच्या कानीं गेल्याशिवाय कशी राहील? मार्चपर्यंत यशवंतरावांच्या ज्या हालचाली होत्या त्या गूढ होत्या असा अभिप्राय एक इंग्रज आपल्या पत्रांत दाखल करतो. कैफियतकाराच्या मतें रघूजीच्या मनांतून यशवंतरावांना आपल्या सरंजामांत ठेवून घ्यावयाचें होतें. यशवंतरावांना आपल्या पदरीं ठेवून घेण्याची ही भावना अगदीं शुद्ध परोपकाराची नव्हती. तिच्या

मुळाशीं यशवंतरावाजवळ हरबानें आणून दिलेल्या संपत्तीचा लोभ आढळेल. फौजेच्या थकलेल्या तनख्याची डोकेदुखी यशवंतरावाच्या द्रव्यानें कमी करून घ्यावी असा रघुजीचा उद्देश कागदोपत्रीं दिसतो. हातीं द्रव्य, यासाठीं आपण फौज उभारावी असें यशवंतरावांच्या मनांत होतें. अशा ओढाताणींत रघूजीनें आपलें मनोगत साधलें. रघूजी नागपुराबाहेर मार्चमध्यें चांदा येथें जाण्यास निघाले तेव्हा त्यांनीं यशवंतरावास निरोप दिला. यशवंतरावानींहि नागपूर सोडलें पण तेथून ते खासगी रीत्या खानदेशांत जात असतांना भोसल्यांच्या शिपायांनीं ते-कोणी फरारी गुन्हेगार असें मानून पकडलें आणि नागपुरास परत आणलें. नंतर भोवतीं पहारे ठेवून त्यांना अटकेंत डांबलें. रघूजीला शिपायाचें हें कृत्य रुचलें नाहीं अशी बोलवा होती, परंतु त्यांनीं यशवंतरावांची सुटका केली नाहीं. कारण यशवंतरावांस कैद करून बंदोबस्तानें पुण्यास पाठवावें, असा पुण्याहून दौलतराव, काशीराव यांचा सक्त तगादा लागला होता. यशवंतरावांना धरण्याची मसलत पेशव्यांनासुद्धा इष्टच वाटत होती. तगाद्याच्या बातम्यांत पेशव्यांचेंहि नांव सांपडतें. यशवंतरावांची पहिली अटक विशेष स्पष्ट नाही.[1] शिपायांनीं केलेल्या दुसऱ्या अटकेत यशवंतरावांची ज्या उपायानें सुटका झाली तो उपाय बहुतांशी तत्कालीन साधनांतून सारख्याच स्वरूपाचा आढळतो. फरक केवळ सुटकेच्या यत्नांतल्या भागीदारांच्या नांवाचा आहे. कैफियतींत बापू विठ्ठल कैदेंत राहिला आणि वेषान्तर करवून यशवंतरावास त्यानें अटकेबाहेर घालविलें असा मजकूर आहे तर भवानीशंकर हाच सुटकेचा पुढारी असा त्याच्या रोजनिशीचा दावा आहे. हरबा होळकराच्या वाट्यास भोसल्याची अटक यशवंतरावाखातर आली, अशी इंग्रजाची खबर आहे. यशवंतराव नागपुरास का गेले या प्रश्नाचें उत्तर भवानी शंकराच्या रोजनिशींत आढळतें त्याचा इत्यर्थ असाः—

पुण्याच्या मुक्कामांत रघुजी भोसल्याच्या इतर सरदारांप्रमाणेंच तुकोजीरावांकडेहि गाठीभेटी, भोजनें प्रतिभोजनें वगैरे समारंभ घडत असत. अशा एका समारंभांत काशीराव मल्हारराव प्रभृति नव्या पिढींतल्या तरुणांची जरा जास्त आपुलकीची ओळख व बोलणी झालीं. या प्रसंगाचा अनुभव लक्षांत घेऊन यशवंतराव रघूजीकडे आशेनें गेले. भवानी

---

१. भवानीशंकर बक्षीच्या रोजनिशींत पहिल्या अटकेचें स्वरूप असें सांगितलें आहे कीं यशवंतरावांना चांद्यास जातांना भोसल्यानी लष्करी पहाऱ्यांत ठेवले, जणू काय हें लष्कर यशवंतरावाच्या बचावाकरितां होतें असें स्नेह्याच्या गोड भाषेनें भासविलें. पुढें हा प्रकार अटकेचा आहे, रक्षणाचा नाहीं असें ध्यानांत येतांच आपल्या दोनशे स्वारांची मदत घेऊन यशवंतरावांनीं भोसल्यांच्या लष्करी वेढ्यांतून पळ काढला. परंतु मागून भोसल्यांची फौज आली व तिनें यशवंतरावांना पकडून नागपुरास परत नेलें. भोसल्यांनीं यावेळीं यशवंतरावाची मालमत्ता जप्त केली.

शंकर ही व्यक्ति यशवंतरावांना कशी भेटली याविषयीच्या खुलाशांतूनही तफावत आहे. रोजनिशींत भवानी शंकर स्वयंप्रेरणेनें यशवंतरावांकडे नागपूर येथें नोकरीस गेला अशा अर्थाचा मजकूर आहे तर कैफियतीमध्यें यशवंतराव अटकेंतून सुटल्यावर पाठलागाचें भय चुकवीत एका ओढ्याच्या कांठीं शेताच्या उभ्या पिकांत विश्रांतीकरतां लपून बसले असतां त्यांना एक घोडेस्वार दिसला व तो भवानीशंकर होता, असा आशय दृष्टीस पडतो. प्रथम हा पाठलागाचा स्वार असावा अशी शंका यशवंतरावांना आली होती. पण स्वाराचें वर्तन पाहून ती शंका निरसली. मग दोघांचा नमस्कारचमत्कार होऊन बोलणें सुरू झालें. आपण नागपुरास नोकरीसाठीं गेलों पण तेथें दाद लागली नाहीं म्हणून परत हिंदुस्थानाकडे (भवानीशंकर हा भोपाळचा राहाणारा होता) जात आहों, असे यशवंतरावांना भवानीशंकरानें सांगितलें. "मला रस्त्यांत चोरांनीं लुटल्यामुळें कंगाल झालों आहे." अशी यशवंतरावांनीं आपली माहिती दिली—"मला उज्जैन इंदूरकडे जावयाचें आहे. कांहीं वाटखर्चाची सोय केल्यास तिकडे गेल्यावर तुमचें देणें फेडतां येईल." याप्रमाणें यशवंतरावांनीं सदर माहितीला पुरवणी जोडली. भवानीशंकरानें रुकार दिला व दोघे आळीपाळीनें घोड्यावर बसून मार्गक्रमण करूं लागले. तथापि विघ्नें संपलीं नव्हतीं. पाठलागाचें विघ्न भोसल्यांची हद्द ओलांडीपर्यंत कुठें कुठें भेवडावून यशवंतरावांना पळवीत होतें. एकदा जेवणाची तयारी करून पहिला घास घेणार तोंच पाठलागाचे शिपाई जवळ आल्याची बातमी कानावर येऊन जेवण टाकून त्यांना दुसरीकडे उपाशी जाण्याची पाळी आली. या विघ्नाहून मोठें विघ्न त्यांच्या प्रभावशाली रूपाचें आणि वागणुकीचें होतें. सिंहाचा छावा दैन्यावस्थेंतहि रूपानें पालटत नाहीं. यशवंतरावाकडे सहज पाहिलें तरी हा तरुण उच्च कुळांतला व कर्तबगार असावा, असें पाहाणाऱ्याच्या मनांत आल्याशिवाय रहात नसे. कधीं कधीं वाटेवरील जाणारेयेणारे तसें स्पष्ट बोलतही. भवानीशंकराला याबद्दल अतिशय चिंता वाटत होती. भवानीशंकर धनी व यशवंतराव नोकर अशी त्यांनीं आपल्या अधिकाराची अदलाबदल केली होती पण त्यामुळें रूप व चाल कशी बदलणार? एका गांवांत भवानीशंकर स्वयंपाकांत गुंतला व यशवंतराव कांहीं जिनसांच्या खरेदीसाठीं मोहोर मोडायला बाजारांत गेले. दरिद्री पोषाखाच्या या तरुणाजवळ सोन्याचें मोठें नाणें पाहून कोतवालीच्या लोकांना हा चोर असावा असें वाटलें व त्यांनीं यशवंतरावाला चावडींत अडकविलें. फार वेळ झाला व आपला बनावट नोकर परत आला नाहीं म्हणून भवानीशंकर त्याच्या तपासाला निघाला. तेव्हां त्याला यशवंतरावाची मूर्ति कोतवालचावडींत दिसली. भवानीशंकर मालकाच्या तोऱ्यानें उशीराबद्दल यशवंतरावाशीं खडसावून बोलूं लागला. यशवंतरावांनीं त्याचें बोलणें मुकाट्यानें ऐकलें व मोठ्या अदबीनें ते चावडींतून बाहेर आले. आतां कोतवालीवाल्यांची खात्री पटली कीं हा चोर नव्हे. भवानीशंकरानें आपल्या प्रतिष्ठेच्या आणखी कित्येक खुणा पटविल्या आणि हें संकट उडवून टाकलें. याप्रमाणें अनेक

संकटांतून वाट काढीत शेवटीं ही जोडी निर्वेधाच्या सुरक्षित स्थळीं पोचली.

अतःपर पकडले जाण्याचें भय बरेंचसें गेलें. तथापि ज्याकरतां निर्भयता हवी होती तो उद्योग पुढेंच होता. एकाकी निराधार पुरुषाला लोकांत आपलें नांव काढण्यासाठीं स्वावलंबनाची कास व निश्चयाचें कर्तृत्व हाच तरणोपाय असतो. यशवंतरावांनीं भवानीशंकराच्या मध्यस्थीनें खानदेशांतील भिल्लांशीं सख्य जोडलें तें याच दृष्टीनें. राज्य आणि युद्ध हाच ज्यांचा जन्मसिद्ध व्यवसाय त्याला राज्यासाठीं युद्धाची कास धरणें भागच, हें निर्विवाद आहे. नांगराच्या तरवारी करण्याचे ते दिवस होते. म्हणून यशवंतरावांनीं स्वोद्धारार्थ तरवारीचाच मार्ग धरला. भवानीशंकराच्या रोजनिशींत यशवंतरावांच्या अटकेच्या व सुटकेच्या मुसलमानी तारखा दिल्या आहेत. त्यावरून फेब्रुवारी २१ ते एप्रिल १० म्हणजे सुमारे दीड महिन्यापेक्षां अटकेची मुदत जास्त नव्हती असा निष्कर्ष निघतो व तो एकंदर स्थितीचा विचार केल्यास योग्य दिसतो. सुटकेनंतर प्रवासाचा काळ जमेला धरून फार तर जून (१७९८) पर्यंत पुढें सरकतां येईल. अर्थात नागपूरचें अटकप्रकरण अवघ्या सहा महिन्यांत निकालांत निघालें.

"होळकरशाहीच्या इतिहासाचीं साधनें' (सं. सा. पा. ठाकूर) यामध्यें १७९८ च्या आगष्टपासून यशवंतरावांचे निर्देश दिसतात व ते पूर्वोक्त कालमर्यादेच्या तर्काला पुष्टि देणारे आहेत. यामध्यें एका 'गोवर्धन' नांवाच्या भिल्ल पुढाऱ्याचा उल्लेख असल्यामुळें 'रोजनिशी' व 'कैफियत' या साधनग्रंथांतील यशवंतरावांनीं भिल्लांशीं मैत्री केल्याची माहिती खरी ठरण्याला अडचण राहात नाहीं. रोजनिशींत एका किरकोळ गोष्टीच्या अनुरोधानें पावसाळ्याची नोंद असल्यानें ती वस्तुस्थिति दर्शविणारी आहे, हें सिद्ध होतें. होळकरशाहीच्या एका पत्रांत यशवंतराव नर्मदेच्या अलीकडे (धार, इंदूरच्या बाजूस) येऊं नयेत म्हणून त्या नदीचे घाट पवारांनीं बंद केल्याचें वृत्त आहे. परंतु यशवंतरावांना घाटबंदीचा अडथळा न होता ते धारकडे आले व तेव्हांच धारच्या ओढेकर प्रकरणांत पडून यशवंतरावांना आपल्या प्रसंगोचित शौर्यसाहसाची[1] चमक दाखवून त्याच्याविषयीं जिज्ञासा असणाऱ्यांचें अंतःकरण आपल्याकडे वेधून घेण्याची संधि मिळाली. यानंतर महेश्वरास पोचून राज्याधिकार स्वीकारीपर्यंतची मागें वर्णिलेली धावपळ ही १७९८–९९ च्या (नोव्हेंबर १७९८–फेब्रुवारी १७९९) हिवाळ्यांतील समजावी लागते. दुदरनेकने चोळी महेश्वर येथें केलेल्या यशवंतरावांच्या पराभवाची बातमी १७९९ च्या मार्च महिन्यांत इतरत्र पोचली हा पुरावा हिवाळ्याच्या सरत्या दिवसांतला आहे. आपल्या उठावासाठीं यशवंतरावांनीं भिल्ल हातांशीं घेऊन खानदेशाच्या नंदुरबार, सुल्तानपुर वगैरे भागांत गावखेडीं लुटण्याचा सपाटा लावला

१ ओढेकर हा धारचा दिवाण, ह्याचा व पवार राजाचा वेबनाव होऊन ओढेकरानें प्रत्यक्ष गोळागोळीच्या लढाईचा प्रसंग उत्पन्न केला व त्याविरुद्ध यशवंतरावांनीं भाग घेतला.

आणि आकांक्षेप्रमाणें त्यांचें नांव लोकांत पसरलें. पण तेव्हां त्यांचे नांव दंगेखोर, लुटारू अशा उपाधीनें उच्चारलें जात होतें. राज्य कमावणाराची भूमिका सुरुवातीस दरवडेखोरासारखीच असते. होळकरांचें राज्य होतें पण तें यशवंतरावांचें नव्हतें व ज्यांच्या नांवानें तें राज्य चालविलें जात होतें तें काशीराव होळकरशाही मजबुतीनें टिकविण्याला असमर्थ होतें. यशवंतरावांना राज्य मागणीनें मिळण्याची आशाच नव्हती. राज्य तर राहोच पण जेथें त्यांना पकडण्याचे प्रयत्न चालले होते, तेथें त्यांनीं आपल्या पराक्रमाच्या विश्वासावर राजकीय स्वोद्धाराचें जें साधन अनादि काळापासून मानवी समाजांत प्रचलित असल्याचें इतिहास–पुराणें सांगतात तेंच योजावें यांत दोष कोणता ? तथापि अर्वाचीन काळांतील रूढ विचारसरणीला असा प्रकार सदोष व निंदास्पद वाटतो. आकाशाच्या चिरपरिचित तारामंडळांत एखादा नवा तेजोगोल उगवतांना दिसला कीं त्याला धुमकेतु, उल्का अशीं अशुभ नांवें प्राप्त होऊन त्याच्याकडे लोक प्रतिकूलतेनें पाहातात. यशवंतरावांच्या खानदेशांतील उदयकालीन प्रतापानें त्यांना अशुभाच्या मालिकेंत गोवले आणि होळकरशाहीचे जुने अमलदार एकमेकांना त्यांच्या बंदोबस्तांच्या सूचना देऊं लागले. कैफियतीमध्यें सेंधव्याच्या भिकाजी होळकरानें यशवंतरावांना पकडण्यासाठीं सातआठशें स्वारप्यादे पाठविल्याची माहिती आहे. त्याच्याशीं यशवंतरावांच्या झटापटी झाल्या. शिस्तीच्या शस्त्रास्त्रसंपन्न लष्करापुढें भिल्लांचें बळ निरुपयोगी, हें ध्यानांत येऊन यशवंतरावांनीं पहिल्या भिल्लनायकाला सोडलें व दुसऱ्याशीं संधान बांधलें. तो विश्वासघात करील अशीं लक्षणें दिसलीं तेव्हां त्याच्या हातावर तुरी टाकून यशवंतरावांनीं दुसरें ठिकाण गाठलें.

यशवंतरावांना आपल्या साह्यकर्त्यांचा अविश्वास वाटण्याला मुख्य कारण, त्यांना जो पकडील त्याला होळकरशाहीच्या अधिकाऱ्याकडून दाखविण्यांत आलेली मोठ्या बक्षिसाची लालूच हें होय. दुसरें कारण, तनखा थकल्यामुळें सैनिकांत माजलेली किंवा माजविलेली कटकट हें होय. या दुहेरी अडचणींमध्यें यशवंतरावांना भवानीशंकर पुष्कळच उपयोगी पडला, असा रोजनिशीचा पुरावा आहे. कांहीं तपशील सोडल्यास कैफियत व रोजनिशी या दोन्ही साधनग्रंथांत बरीच एकवाक्यता आढळते. या काळांत होळकर शाहीची इकडे तिकडे विखुरलेली बेकार लष्करी माणसें यशवंतरावाकडे येऊं लागलीं ही एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. ही गोष्ट म्हणजे यशवंतरावांच्या भावी भाग्योदयाचें प्रसादचिन्हच समजावें लागतें.

भिल्लांच्या निसरड्या आश्रयावर पाणी ओतून यशवंतरावांनीं जो नवा मार्ग धरला तो धार येथील राजाच्या नोकरीचा होता. हें वृत्त मागें आलें आहेच. तो मार्ग दिसायला हीन तर खराच, पण त्यानेंच पुढील स्वातंत्र्याची दिशा उघडकीस आणली. या सुमारास धारचा राजा आनंदराव पवार व त्याचा दिवाण रंगराव ओढेकर यांच्यांतलें वैमनस्य एकमेकांशीं लढाई जुंपण्याच्या थरास पोचलें होतें. लढाईला तोंड लागलें

व राजानें माघार घेतली. या नामुष्कीच्या प्रसंगीं यशवंतरावांनीं राजातर्फे झुंझाची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली नसती तर पुढचा परिणाम आनंदराव पवाराच्या दुर्दशेचा होता. तो टाळण्याचें श्रेय यशवंतरावांनीं मिळविलें. प्रथम त्यांनीं रंगरावाच्या अरब पठाणांना 'ही यशवंतराव होळकराची आज्ञा आहे' अशा जरवेच्या पत्रानें मागें फिरण्यास बजावलें. हे लोक पूर्वी होळकरशाहीच्या नोकरींत होते. खरोखरी आज्ञा करणारा यशवंतराव होळकरच आहे अशी खात्री झाल्यावर त्या अरब पठाणांनीं आपली चढाईची चाल आवरली. पण थोड्याच वेळांत त्यांची बुद्धि बिथरून त्यांनीं चढाईचें धोरण पत्करलें. यशवंतराव जेथें उभे होते तेथें जवळच एक दोन तोफा होत्या. अरब पठाण अंगाशीं येऊन भिडण्यापूर्वी गोलंदाजाची वाट न पाहातां स्वतः यशवंतरावांनींच तोफेंत गोळा ठासला व बार उडविला. तोफेचा मार चालू झाल्याचें पाहून रंगरावाचे लोक भेदरून पळाले. रंगराव हा लढाया पाहिलेल्या व केलेल्या पुरुषांतला असल्यानें पाचपन्नास स्वारांच्या बळावर यशवंतरावांकडे दोनतीन वेळा धावला, पण तोफांपुढें त्याला दम धरवेना म्हणून मैदान टाकून उज्जैनीस जिवानिशी गेला. हा विजय यशवंतरावांना आपल्या पायावर खंबीरपणानें उभा करणारा होता. यशवंतरावांचे आत्मविश्वास, समयोचित साहस, शौर्य, धैर्य, स्वावलंबन, वगैरे गुण या विजयानें सिद्ध केले. धारला नोकरीस रहाण्यापूर्वींच त्यांच्या पराक्रमाचा लौकिक होळकरशाहींत पसरून चालू नष्टचर्यानें हताश झालेलीं होळकरशाहीचीं माणसें यशवंतरावांकडे आशेनें पाहूं लागलीं, हें मागें सांगितलें आहे. कोणी इतर अमलदारांच्या रागालोभाची पर्वा न बाळगतां त्यांच्या साह्यास सेवक या नात्यानें आलीं. या संबंधांत एक उदाहरण शामराव महाडिकाचें आहे. तुकोजीराव सुभेदाराचा मुलगा आणि सामान्य बारगिराप्रमाणें धारकरांच्या पायदळांत नोकरी करतो, ही स्थिति महाडिकाच्या काळजास असह्यतेनें झोंबून तो यशवंतरावांस भेटला व कडक शब्दांनीं त्यानें यशवंतरावांची निर्भर्त्सना केली. यशवंतरावांना त्याचें बोलणें पटलें व स्वतंत्रतेच्या उद्योगास लागण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. 'सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः' या न्यायानें आपल्या तनख्याच्या येण्यापैकीं तीस हजारांची रक्कम पवाराकडून यशवंतरावांनीं धरणें धरून काढली व स्वतःच्या नव्या सैन्याची उभारणी सुरू केली. रोजनिशींत महाडिक हा पवाराला सामील होता हें भवानी शंकरानें यशवंतरावांच्या निदर्शनास आणल्यावर त्यांनीं महाडिकाला कैद केलें असा मजकूर आहे. कैफियतींत त्याला आधार नाहीं. कदाचित आधीं तो पवाराच्या पक्षपाती असून यशवंतरावांचे गुण पाहिल्यावर तो त्याकडे ओढला गेला, असा दोन्ही ठिकाणच्या मजकुराचा मेळ बसवितां येईल. महाडिकाचे या काळापुढील उल्लेख पाहतां त्यावर यशवंतरावांचा अविश्वास होता असें मानणें कठीण आहे.

येथवर जणूं काय भावी उठावाच्या उमेदवारीचा काळ होता. याच काळांत यशवंतरावांनीं आपण होळकरशाहीचे कार्यधुरंधर होणार, अशा खात्रीनें मल्हाररावांच्या

मुलाच्या नांवाची राजमुद्रा सिद्ध करून तिचा उपयोगहि ते करीत होते. धार येथील पूर्वोक्त प्रसंगीं त्यांनीं ही खंडेरावांची मुद्रा वापरून तिचा प्रभाव पाहिल्याचा निर्देश कैफियतींत आहे. मुद्रेचा प्रभाव म्हणजे यशवंतरावांचा प्रभाव हें चाणाक्ष वाचक ओळखतील. तुकोजीरावांच्या पुत्रांत आपलें स्थान गौण असल्यानें आपल्या नांवाचा शिक्का हे न्यायदृष्ट्या लोकांच्या समजुतीकडे पाहतां धोक्याचें होतें, हे ओळखण्याइतका यशवंतराव चाणाक्षपणा दाखवूं शकतात. असें त्यांच्या गुणांच्या विचारांत ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. तुकोजीरावांनीं होळकर घराण्याच्या माळव्यांतील सुभेदारी राज्याचीं वस्त्रें ज्यावर चढविलीं ते काशीराव जिवंत असतां कौटुंबिक व्यवहारांत ज्याचा दुय्यम दर्जा त्यानें आपल्या नांवाचा शिक्का तयार करणें ही महत्त्वाकांक्षेची आचरट अतिशयोक्ति मानून लोकांचा विरोध वाढला असता हें जाणून मल्हाररावाच्या वधाचा लोकांतील उद्वेग आपल्या कारणीं लावायला त्याच्या मुलाचें नांव राजमुद्रेच्या द्वारें लोकांपुढें ठेवण्याची युक्ति यशवंतरावांनीं अमलांत आणली. खंडेराव शत्रूंच्या कैदेंत होता व या संबंधाच्या उद्वेगाला कैदेमुळें तीव्रता येऊन आपलें कार्य सुकर होईल ही यशवंतरावांची अपेक्षा सफल झाली. खंडेरावाचें नांव पुढें केल्यानें आपली राज्यविषयक निःस्पृहता यशवंतरावांनीं उघडकीस आणली. तशीच सेवकवृत्तीहि लोकांस पटविली. यावर कोणी शंका काढतील कीं काशीरावांबद्दल अशा उदारवृत्तीनें यशवंतरावांनीं कां वागूं नये? मल्हाररावावर घातलेला छापा, त्याच्या गरोदर पत्नीला मारण्याचा उद्देश व तो साधला नाहीं म्हणून दौलतरावांच्या कैदेंत त्या अर्भकाला निमूटपणें जाऊं देणें आणि पुढें १८०१ मध्यें यशवंतरावांचे सख्खे वडील बंधू विठोजीराव पेशव्यांनीं हत्तीच्या पायीं देऊन ठार केले तेव्हां तो आपला कोणीच नव्हे इतक्या अलिप्तपणानें स्वस्थ राहाणें, या घटना वरील शंकेचें समर्पकरीत्या निरसन करणाऱ्या आहेत. अशा केवळ बंधुद्रोहीच नव्हे तर बंधुघातकी दुर्बुद्धीनें बळकट पण कर्तृत्वानें कमकुवत असलेल्या काशीरावांचा आपल्या पराक्रमाला विटाळ होऊं न देण्याचें स्वाभिमानी चातुर्य यशवंतरावांपाशीं होतें. आपण आपल्या सामर्थ्यानें राजे निर्माण करूं शकतों, असाहि गर्भितार्थ खंडेरावाच्या नांवाची मुद्रा घडवितांना यशवंतरावांच्या मनांत असल्यास आश्चर्य वाटायला नको.

धारचा निरोप घेतल्यावर यशवंतरावांकडे काशीरावांच्या नोकरींतील व इतर लोक येऊ लागले तेव्हां त्यांनीं आपला मोर्चा देपाळपूर नांवाच्या कांहींशा संपन्न शहरावर नेला व तें शहर लुटून फौजेच्या खर्चाखातर बरीच संपत्ति मिळविली. देपाळपुरावरील स्वारी ही यशवंतरावांच्या स्वतंत्र उठावाची मुहूर्तमेढ होती. तेथें त्यांना फार दिवस घालविणें शक्य नव्हतें. होळकरांचा एक सेनापति दुदरनेक याच्या लष्कराचा तळ देपाळपुरापासून फार लांब नसल्यानें तो अंगावर आल्यास त्याच्याशीं लढण्याचा प्रसंग नको, म्हणून यशवंतरावांनीं आपली फौज दुसरीकडे नेली. फौज थोडी, शिवाय ती उभी करून फार दिवस लोटले नव्हते. सेनाग्रणी व त्याच्या हाताखालचे सैनिक

यांच्यामध्यें जो विश्वास उत्पन्न व्हावयाचा तो उत्पन्न होण्याइतका काळ अजून लोटलेला नव्हता. जे शिपाई गोळा झाले ते अनेक ठिकाणचे व अनेक प्रकारचे होते, यामुळें या उठावांत यशवंतरावांना सर्वत्र यश लाभलें नाहीं. दोन तीन ठिकाणच्या पूर्वनियुक्त अधिकाऱ्यांनीं त्यांची मात्रा चालू दिली नाहीं, परंतु निराशा व कचखाऊपणा त्यांच्या प्रकृतींत नव्हता. त्यांच्या तडाक्यांतून एकादें ठिकाण हुकलें तर दुसरीकडे निघून जात. पण उद्योग सोडीत नसत. महीदपूर येथें गेले असतां तेथे वाघ आडनांवाचा जो कामगार होता, त्यानें सरळ सामना देण्याऐवजीं यशवंतरावांच्या स्वागताचा असा देखावा निर्माण केला कीं, त्या योगानें फसून ते धोक्यांत सापडण्याची वेळ आली होती. वाघाचें कपट भवानीशंकरानें ओळखलें आणि त्याची सूचना आपल्या स्वामीस दिली. स्वागताचा देखावा हा वाघाचा एकच डाव नव्हता. त्यानें यशवंतरावांच्या शिपायांना फोडण्याचा दुसरा डाव टाकला. यशवंतरावांच्या फौजेंत बरेचसे बैरागी संप्रदायाचे शिपाई होते. त्यांनी पैशाची कटकट माजवून यशवंतरावांस पकडावें हा वाघाचा उद्देश यशवंतरावांच्या कानीं जाऊन त्यांची कटकट सुरू होण्यापूर्वीच त्यांच्या पगाराचें देणें वारलें व वाघाचा उद्देश फिसकटविला आणि वाघाशीं देण्याघेण्याचें बोलणें काढून त्यालाच उलट गुंगविलें व आपण निघून गेले. वाघानें पाठलाग केला तेव्हां वाघाच्या उपद्रवाला कंटाळलेल्या स्थानिक जमीनदारांनीं यशवंतरावांना दारूगोळा पुरविला. यामुळें पाठलागाच्या या लोकाशीं लढाई भिडली नाहीं. यशवंतरावांनीं कैद केलेलीं आपलीं माणसें सोडावीं एवढेंच वाघानें मागणें केलें. यशवंतरावांनीं ते ऐकलें व उलट तंबी दिली की ज्यांनीं वाघाविरुद्ध आपणाला साह्य केलें, त्यांना वाघानें त्रास देऊं नये. वाघानें यशवंतरावांना बेलभंडार पाठवून बोलावलें व विश्वासघाताचा खेळ सुरू केला, याचा आपण चांगला वचपा काढल्याशिवाय राहाणार नाहीं अशा अर्थाची यशवंतरावांची प्रतिज्ञा वाघाच्या माणसांनीं त्याला कळविली. तिच्या पूर्तीला त्यांनीं वाघाचें गांव लुटून जाळून तावडतोब सुरवातही केली. थोड्या कालांतरानें वाघाकडून पाच लाख रुपये काढले. या पाच लाखाचा बहुतांश त्यांनीं फौजेंत वाटला. फौज हीच यशवंतरावांची मुख्य शक्ति असल्यानें ती प्रसन्न ठेवण्याकडे त्यांचें सदैव लक्ष असे. यामुळें शौर्याबरोबर त्यांच्या औदार्याचीही कीर्ति सर्वत्र पसरली. त्या ख्यातीनेंच भोपाळ व जवळपासच्या लहानलहान जमीनदारांच्या चाकरींत राहून आपलें नशीब काढीत असलेला मीरखान पठाण यशवंतरावांकडे खेचला गेला आणि यशवंतरावांना एक बऱ्याचशा खात्रीचा विश्वासू मित्र मिळाला.

जेथें यशवंतराव जातीनें हजर होते, त्या झटापटींची हकीकत वरच्याप्रमाणें आशेची होती, परंतु मीरखानाचा याच काळांतला वृतांत अगदीं भिन्न स्वरूपाचा आहे. यशवंतरावांची चाकरी पतकरल्यानंतर मीरखानाला त्यांनीं बुंदेलखंडाकडे मुलुखगिरीला पाठविलें. तो बुंदेलखंडाच्या 'सागर' शहरापर्यंत गेला. मीरखान हा पेंढाऱ्यांचा पुढारी

अर्थात लुटारूपणा हाच त्याचा धंदा होता. सागरपर्यंतच्या वाटेवर त्यानें बरींच शहरें, खेडीं नागवलीं. सागर हें मोठ्या संपन्न वस्तीचें शहर असल्यानें तें पादाक्रांत होण्यापूर्वी लढलें व पादाक्रांत झाल्यावर मीरखानाच्या लोकांनीं जुलूमजबरदस्तीच्या आगींत तेथील लोकांना भाजून काढायला सुरुवात केली. सागरच्या पेशवेशाही अधिकाऱ्यानें त्या आगींतून सोडविण्यासाठीं रघूजी भोसल्याचा धावा केला. रघूजी प्रसन्न व्हावा म्हणून त्याला कांहीं भूमिलाभाचा नैवेद्यहि दाखविला होता. रघूजींनीं त्यास अनुसरून सागरकडे फौज पाठविली आणि या फोजेनें मीरखानाचा एकाच छाप्यांत जन्मभर आठवण्याजोगा बोजवारा उडविला. सागरची लूट त्याला पचली नाहीं व स्वतः मीरखान मृत्यूच्या जबड्यांत उतरण्याचा संभव उत्पन्न झाला होता. नागपूरच्या फौजेविषयीं तो गैरसावध होता व गाफिलपणापायीं त्यानें स्वतःवर भयंकर संकट ओढवून घेतलें, हें इत्थंभूत कळल्यावर यशवंतरावांना मीरखानाचा अतोनात राग आला. मीरखानाला धरून आणण्यासाठीं त्यांनीं महाडिकाला पाठविलें. यावेळचा त्यांचा राग मीरखानाला आपल्या नोकरींतून हाकलून लावण्याच्या विचारापर्यंत गेला होता. परंतु यशवंतरावाच्या रागाला धूप न दाखवतां स्वतंत्र होण्यासारखी मीरखानाची लायकी नव्हती. यशवंतरावांची भेट होताच त्यानें अशी मनधरणी केली कीं, तिनें यशवंतरावांच्या रागाचा पारा खालीं उतरविला. त्याच्या मिठास आळवणीच्या अतिरेकानें यशवंतराव विरघळले. त्यांनीं राग टाकून प्रेमानें मीरखानाला अभय देऊन जवळ केलें. यापुढें मात्र त्यांच्यांत पुनः बेबनाव उद्भवला नाहीं. याचा अर्थ त्यानें मोठें युद्धकौशल्य दाखविलें असा नाहीं. त्याचा फजीतवाडा होण्यासारखा प्रसंग त्यानें येऊं दिला नाहीं, एवढाच याचा अर्थ आहे. यशवंतरावांनीं त्यावर स्वतंत्र नेतृत्वाची जबाबदारी फारशी टाकली नाहीं, हें यशवंतरावांचें धोरणही मीरखानासंबंधांत लक्षांत ठेवलें पाहिजे. नव्यानें आरंभलेल्या उद्योगांत अशा ठेचा लागतात याचें हें उदाहरण आहे.

यशवंतराव माळव्यांतील शिंदे होळकरांच्या प्रदेशांत मुलुखगिरी करीत असतां त्यांची बातमी पुण्यास पोचण्याला उशीर लागला नाहीं. त्या बातमीनें तेथील बाजीराव, दौलतराव, काशीराव हें त्रिकूट खडबडून जागें झालें. यशवंतरावांच्या बंदोबस्ताकरितां होळकरांच्या सरकारी फौजेची तयारी होऊं लागली. पेशव्यांनीं त्या फौजेला लहानशी लष्करी पुरवणी जोडली. इतके दिवस छोट्या छोट्या ठाणेदार कमाविसदाराच्या स्थानिक लष्करी तुकड्यांशीं यशवंतरावांच्या झटापटी चालल्या होत्या. आतां मुख्य सरकारांतून केवळ आपल्याशीं लढण्याकरितांच रवाना होणाऱ्या मोठ्या दळाशीं लढण्याचा प्रसंग त्यावर आला. दुदरनेक हा प्रतिपक्षाचा अनुभवी सेनापति होता. हाताखालीं दुर्जय समजले जाणारे कवायती कंपू व तोफखाना, यामुळें त्यानें यशवंतरावांचें सैन्य कस्पटासमान लेखून त्यावर थोडी फौज पाठविली. यशवंतरावांनीं त्या फौजेवर अतिशय निकराचा हल्ला चढविल्यामुळें दुदरनेकचें दळ शिकस्तीनें लढत असूनही मोडलें, पळालें आणि

यशवंतरावांना त्याच्या सामानसुमानाची लूट मिळाली. कैफियतीवरून असें दिसतें कीं आरंभीं यशवंतरावांना लढावें न लढावे अशी याप्रसंगीं वानवा वाटत होती. लढण्यापेक्षां डोंगरदऱ्यांचा आश्रय उत्तम, असेंही त्यांच्या मनांत एकदां आलें. तेव्हां महाडिकानें निंदाप्रचुर पण उत्तेजनपूर्ण बोलणें करून यशवंतरावांची रणवृत्ति चेतविली व तिच्या योग्य उपयोगानें विजयश्रीची माळ त्यांच्या गळ्यांत पडली; तथापि हा विजय किरकोळ स्वरूपाचा होता. दुदरनेकची थोडीशी फौज मोडली पण त्याची हिंमत कायम होती. त्याला पुण्याहून नागो जिवाजीच्या नेतृत्वानें पाठविलेल्या फोजेची मदत आली होती. दुदरनेकानें फिरून लढण्याची तयारी केली. त्यापूर्वी यशवंतराव होळकरशाहीचें मूलस्थान म्हणता येईल त्या अहिल्यादेवीच्या महेश्वर क्षेत्रास जाऊन पोचले. आतांच्या दौडींत ते पहिल्यांदाच त्या क्षेत्रास गेले होते. तेथें जाऊन त्यांनी महेश्वराचा किल्ला ताब्यांत घेतला. थोरल्या मल्हार-रावाच्या वेळच्या एका दूरच्या संबंधित बाईच्या जामदारखान्यांतील कांहीं द्रव्य हस्तगत केलें. या बाईतर्फे होळकरशाहीच्या गादीचीं अधिकारसूत्रें हातीं घेण्याचा त्यांनीं समारंभ उरकून घेतला व त्यानिमित्त दुदरनेकशीं झालेल्या लढाईत ज्यांनीं मर्दुमकी गाजविली, त्यांची योग्यता व कामगिरी पारखून त्याप्रमाणें बक्षिसें वाटलीं. पण हा उत्सव उरकतो न उरकतो तोंच दुदरनेक व नागो शिवाजी महेश्वरच्या रोखानें चालून येत असल्याचें यशवंत-रावांच्या कानावर आलें. त्यांच्याशीं जी लढाई झाली ती अंगावर येऊन यशवंतरावांना महेश्वर व तेथील गादी या दोन्हीकडे पाठ फिरवून दुसरीकडे जाणें भाग पडलें. दुदरनेकानें महेश्वरची वस्ती व तेथील होळकरांची मालमत्ता लुटली. कड्याच्या टोकावर लोंबणारें मधाचें मोहोळ झडपणारा लोभी पुष्कळदां कड्याखालच्या दरींत पडतो अशा अर्थाची एक प्राचीन म्हण आहे. तिचा अनुभव होळकरांच्या या पोटभरू फ्रेंच सेनापतीला लवकरच आला. दुदरनेक जेथें आला त्या प्रदेशाची खडान्‌खडा माहिती असलेल्या यशवंतरावांनीं आसपासचा सगळा मुलूख आपल्या फौजेकरवीं आवळला. दुदरनेकला हालचाल करण्याला अवकाश ठेवला नाहीं. विजयाच्या उन्मादानें त्याला आपण शत्रूच्या कोंडींत अडकत आहों याचें भान नव्हतें. तें भान आलें तेव्हां यशवंतरावापुढें 'घालीन लोटांगण वंदीन चरण' या उपायानें त्याला आपली सुटका करून घ्यावी लागली. दुदरनेक परदेशी म्हणून त्याचें शरणगतीनें निभावलें. नागो जिवाजी हा मात्र हातापायांतल्या कडीतोड्यांनीं शृंगारला जाऊन कैदखान्याचा कांहीं काळ रहिवासी बनला होता.

देवी अहिल्याबाई १७९५ मध्यें देवलोकीं गेल्या तरी त्यांच्या छत्रीचें काम यशवंतरावांनीं राज्यधिकार हातीं घेईपर्यंत सुरू झालेलें नव्हतें. वस्तुतः तुकोजीरावांनीं ही छत्री उभारण्याची कामगिरी पार पाडावयास हवी होती, पण त्यांनीं तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. काशीराव हे नाकर्त्या प्रकृतीचे नामधारी सुभेदार त्यांनीं यासंबंधांत अगदीं स्वस्थ राहावें, हे त्यांच्या प्रकृतीला शोभणारेंच होतें. यशवंतरावांनीं मात्र त्या कामाची मुळींच उपेक्षा केली नाहीं. त्यांनीं तें काम १७९९ च्या ऑक्टोबरांत मनावर घेतलें व भारमल

होळकराला याबाबतींत जें पत्र लिहिलें तें सुदैवानें उपलब्ध असून त्याच्या प्रकाशांत यशवंतरावांचे कित्येक बुद्धिगुण उठून दिसणारे आहेत. तें पत्र असें :–

"हल्ली भूधर गजाधर (कारागीर) याजला पाठवून हे पत्र लेखन केलें असे. तरी तुम्ही जागा पूर्वपश्चिम दक्षिणउत्तर मोजून छत्रीचे स्थळापासून राजश्री रामराव अप्पाजींचे हवेलीपर्यंत पायात धरून खिडकीचे सुमारे शिवधाराचा वेत ठेवून बाकीच्या पायांत देऊळ, बाग व नगारखाना करावा. श्री काशीविश्वेश्वराचे देवालयाबरोबर जमिनीची भोये बांधून जाल्यानंतर पुढें देवालयाचे काम चालेल. कामाचा नक्षाही भूधरानें येथें समजावून तिकडे घेऊन आला आहे. तुम्ही तेथील सोईनें पाहून काम चांगलें मातोश्रीसाहेबांचे लौकिकाप्रमाणें ज्यांत कांहीं कसर न राहतां जो पाहील तो मान डोलवेल असे करावें. सिद्धीस नेणार त्यांचे पुण्य आहे. आमचे लक्ष त्यांचे चरणीं अंतःकरणपूर्वक आहे, त्यापक्षीं त्यांच्या आशीर्वादेकरून सर्व घडेल. भूधर पूर्वीपासून सरकारचे पदरचा आहे. त्यास काम त्याचे हाते घेऊन कारखानियाचा बंदोबस्त चांगला राहून काम सत्वर चालतें करणें. खर्चाची योजनाही मागाहून केली जाईल."

"कैलासवासी तीर्थरूप मातोश्री बाईसाहेब ह्यांचे छत्रीचा कारखाना चालू करावयाविशीं तुम्हांस विजया दशमीचे दिवशीं (ता. ८ आक्टोबर १७९९) पत्र रवाना केले आहे तें पावलेंच असेल" याप्रमाणें पत्राची सुरुवात करून मग वरील उताऱ्याचा मजकूर आहे. देवी अहिल्याबाईविषयींची भक्ति, श्रद्धा, निष्ठा यशवंतराव महाराजांनीं अनेकदा आपल्या पत्रांतून व्यक्त केलेली पाहिली म्हणजे त्यांचा व अहिल्यादेवींचा जिव्हाळ्याचा संबंध आला असल्याशिवाय वर अनेक शब्दामध्यें स्पष्ट केलेली भावना यशवंतरावांच्या ठिकाणीं उद्भवणें शक्य नव्हतें, अशी कल्पना स्वीकारल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. वरील उताऱ्याच्या प्रत्येक विधानांत बुद्धीच्या एकेका गुणाचें दर्शन घडतें. छत्रीची जागा, कारागीर, देवीच्या लौकिकाला साजेशी छत्री बांधण्याची इच्छा, पदरच्या जुन्या माणसांची कदर, खर्चाच्या तरतुदीचा विचार, असें ह्या गुणांचें स्वरूप आहे.

१७९९ सालांतील कांहीं पत्रें महाराजाच्या चौफेर चौकस कर्तव्यशीलतेवर प्रकाश टाकणारीं असून त्यांच्या योगानें त्यांच्या बुद्धिगुणाचेंहि ज्ञान लाभतें. उदा० १७९९ च्या जुलईतले मोरोबादादा फडणिसांना लिहिलेलें पत्र घेऊं. मोरोबादादा हे नाना फडणिसाचे चुलतभाऊ व त्याचे प्रतिस्पर्धी या नात्यानें पेशवाईत ते एक राजकारणी प्रस्थ समजलें जात होतें. बाजीरावसाहेबांच्या कारकीर्दीत त्यांची कैदेंतून सुटका होऊन ते पुण्यास आले. श्रीमंतांची व त्यांची भेट झाली. या गोष्टीचा संतोष व्यक्त करून महाराज सदर पत्रामध्यें म्हणतात : "कैलासवासी तीर्थस्वरूप बाबासाहेबांचा (तुकोजीराव होळकरांचा) व आपला दुसरा अर्थ किमपीही नव्हता. त्यांचे मागें आम्हांस सर्व प्रकारें वडील आपण...चिरंजीव राजश्री खंडेराव होळकर तेथें आहेत. श्रीमंतांनीं लोभ करून सर्व प्रकारें संरक्षण केलें. त्यांचें नांवें सरदारीचा बंदोबस्त करून देण्याविषयीं अभय आहेच.

आपणही प्रसंगीं आहां, तेव्हां कोणेविशी अवघड पडेल असें नाहीं. आम्हीं सरकार चाकरी करून दाखवावी हें लक्ष धरून जीवाकडे न पाहतां देण्याचे पेचांत येऊन फौजसुद्धा हजर आहों. दौलतीचा बंदोबस्त घडून वडिलांचे लौकिकाप्रमाणें सेवा घडे ते करणें आपल्याकडेस आहे."

याच वर्षांतलें दुसरे पत्र नाना फडणिसास लिहिलेलें आहे. त्यावर १७ डिसेंबर ही मिती आहे. इंदूरकडे यशवंतरावांचा जोर वाढल्यावर देवी अहिल्याबाईचें देवकारण कोणत्या स्थितींत आहे, याची चौकशी नानांनीं महाराजांकडे केली. त्या चौकशीला दिलेल्या उत्तरांत महाराजांनीं देवी अहिल्याबाई देहान्तकाळीं जे बोलल्या त्याचा आशय ग्रथित केला आहे व तो अहिल्याबाईच्या पुण्यशील जीवनाचा अंतिम अंश म्हणून उल्लेखनीय वाटतो. "कैलासवासी मातोश्रीबाईसाहेब यांचे मागें महेश्वर येथील धर्मकृत्यें वगैरे यथास्थित चालावे, ऐसियांसी श्रीमंत मातोश्रीसाहेबांचे मानस होतें. येविशी ती० रा० संताजीकाका होळकर यास समक्ष आज्ञा केली कीं, 'आपल्या पदरचीं माणसें; यांचें चालत आल्याप्रमाणें चालून धर्मकृत्यांत न्यून पडो न देता श्रीमंतांचे चरणासी लक्ष ठेवून यथासांग स्वामीसेवा घडोन दौलतीचे कल्याण होऊन कोणेविशी कमी न पडो' ऐसे बोलून देहविसर्जन केला. नतर कांही दिवस चालले. मधी नानाप्रकारचे बखेडे पडोन सर्व राहिल्यामुळें हल्लीं कैलासवासी मातोश्रींचे आज्ञेवर लक्ष ठेवून राजश्री भारमल होळकर यांजकडे स्वतंत्र संस्थानाचें काम सांगोन खर्चास खरगोण व नागलवाडी व ब्राह्मणगांव व महेश्वर हे चार माहाल नेमणूक करून देऊन रवानगी केली. ते महेश्वरीं गेल्यावर पूर्ववतप्रमाणें धर्मकृत्य चालते होऊन राहील तेही पुढें चालावें, रयत व सावकार यांची खातरजमा करून तेही आबाद होऊन पुढे वेध न पडावा हे चालविणें आपल्याकडे आहे."

होळकरशाहींतल्या भल्याबुऱ्याची विचारपूस करावयाची झाली तर एक यशवंतरावांकडेच करावी, एवढी योग्यता मागील वर्ष दीड वर्षांत महाराजांनीं संपादन केली होती. यामुळेंच नाना फडणिसांनीं अहिल्याबाईच्या धर्मकृत्याविषयीं त्यांना पत्र लिहिलें. होळकर राज्याच्या कल्याणाचा यत्न करण्याचा अधिकार आपला एकट्याचा. हा महाराजांचा आत्मविश्वास मोरोबादादाच्या व नाना फडणिसाच्या पत्रावरून स्पष्ट कळणारा आहे. हा आत्मविश्वास व्यर्थ नव्हता, अशी साक्ष पंतप्रधानांच्या १८०० मार्च १५ च्या पत्रांत साठविलेली आहे. पत्र लहानच आहे, पण महत्त्वाचें आहे. पंतप्रधान व दौलतराव यांचें पुष्कळदां आपसांत बनत नसे. दौलतरावांची पेशवाई कारभारांतली शिरजोर लुडबूड बाजीरावसाहेबांना अनेक वेळां चीड आणीत असे. दौलतरावाची पीडा बऱ्या बोलानें पुण्यांतून जाईल तो दिवस खऱ्या सुखाचा ही कल्पना पुण्याच्या इतर नागरिकांप्रमाणें पेशव्यांच्याही मनांत घोटाळत होती, पण दौलतरावासंबधांतली त्यांची खपा मर्जी अन्यत्र कुठेंही सापडत नसली तरी होळकरांच्या दप्तरांतील एका पत्रांत उघड झालेली

आहे व तेथेंच महाराजांविषयीं त्यांची किंचित मेहेरनजरही प्रगटलेली दिसते. प्रथम दौलतरावावर बेतानें आग पाखडून शेवटीं यशवंतरावांचा निर्देश अनुकूलतेनें केलेला पाहिला म्हणजे बाजीरावांच्या चंचल मनोविक्षेपाचें आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. बाजीराव पेशवे खानदेशच्या देशमुख देशपांड्यांना आज्ञा करतात : "प्रांत मजकूरीं दौलतराव शिंदे यांचे महाल व गांव खेडी आहेत हे सरकार चाकरीस हरामखोरी करूं लागले, सबब त्या सरंजामाची जप्ती करून तिकडील माहाल मुलूख द्रोबस्त शिंदे याजकडील राजश्री खंडेराव होळकर याजकडेस सरंजामास देऊन हे पत्र सादर केले असे. तरी तुम्ही महालनिहायसुद्धां जमीदार व रयत मशारनिल्हेकडील यशवंतराव होळकर फौजसुद्धां तिकडे आहेत, त्यासी रुजू होऊन अमल सुरळीत देणे." या हुकमांत महाराजांच्या मागणीप्रमाणें खंडेराव होळकर आणि यशवंतराव महाराज या दोघांच्या अधिकारांना मान्यता दिल्याचें दिसून येईल. श्रीमंतांची ही लहर पुढे फार दिवस टिकलीसे वाटत नाहीं.

१७९९ हें यशवंतरावांनीं राज्यकारभार हातीं घेतला तें वर्ष, याचा बोध वाचकांना झाला असेल. राज्याच्या कारभारांत प्रजेकडील व मांडलिकांकडील खंडणीचा थकलेला व चालू काळाचा वसूल हें महत्त्वाचें मुख्य कार्य ठरलेलें आहे. त्यासाठीं जुने कामदार नालायक वाटल्यास त्यांना काढून नवे विश्वासाचे आणि जरबेचे कामदार नेमणें, कामाप्रमाणें बढतीबहाली, बडतर्फी अंमलांत आणणें; दंगेधोपे, दरवडे, चोऱ्या वगैरे उपद्रवांना पायबंद घालणें; न्याय व प्रजेचें अंतर्बाह्य संरक्षण ही सामान्यतः राज्याचीं तीन प्रमुख अंगें समजलीं जातात. महाराजांचे या तिन्ही अंगावर सारखेंच बारीक लक्ष असल्याचा पुष्कळ विश्वसनीय पुरावा उपलब्ध आहे. महाराज राज्य करीत होते, पण त्या राज्याला निर्विघ्न स्थिरता आलेली नव्हती. त्यांच्या राज्याभोवतीं शत्रूंचा गराडा उभा होता. शत्रूंनीं त्या राज्याचे इकडे तिकडे लचके काढले होते. महाराजांनीं काशीरावाचा राज्याधिकार धुडकावून राज्यकारभार बळकावला असें प्रतिपादणारें बरेंच वाङ्मय आहे. पण होळकरांची माळव्यांतील सत्ता जी पुढें दीडशें वर्षें इतिहासांत राहिली ती यशवंतराव महाराजांच्या पराक्रमानें राहिली. महाराजांनीं पित्याच्या मृत्यूनंतर तिची फिरून स्थापना केली असा निष्कर्ष काढल्यास तो अनाठायीं किंवा अतिशयोक्तीचा मानला जाऊं नये.

४२२३३ चौरित्र
१४२३ १८।६।८८

३

तेजोविकास
(सन १७९९ ते १८०१)

दुदरनेक व नागो जिवाजी यांचा बंदोबस्त केल्यावर १७९९ सालीं महाराज यशवंतरावांनीं पुंडपणाची भूमिका सोडून राज्यकर्ता या नात्यानें आपला कार्यक्रम आंखला. तुकोजीराव आणि काशीराव हे कित्येक वर्षे पुण्यास राहिलेले; इकडे अहिल्यादेवींचा अवतार संपल्यापासून रोजच्या रोज राज्यकारभाराची विचारपूस करून कोणी राज्यांतील कामगारांवर वचक ठेवील, अशी व्यक्ती उरलेली नव्हती. याचा परिणाम जो व्हावयाचा तोच अनुभवास येत होता. वेळच्यावेळीं राज्याचें उत्पन्न तिजोरींत भरलें जात नाहीं; कमाविसदार आपापल्या कामाचा परगणे, महाल वगैरे लहानमोठा प्रदेश जणूं काय आपल्याच मालकीचा असें समजून त्याप्रमाणें धाक न बाळगतां आपला तळीराम गार करण्यांत दंग होते. त्यांतल्या कित्येकांनीं खेडीं लुटण्याचा धुडगूस चालविला होता. पूर्णपणें आपल्या हुकमाची वेगळी फौज उभारून आपल्या उत्कर्षाच्या मार्गास लागल्यावर राज्यकारभारांतील ही अंधाधुंदी महाराज बारकाईनें पहात होते. १७९७ च्या मल्हारगर्दीच्या योगानें जी धांवपळ त्यांनीं केली, त्या धावपळीच्या काळांतच महाराजांना होळकरी कारभारांतील बेशिस्तीचें ज्ञान प्रथम झालें असें मानण्याचें कारण नाहीं. १७९७ च्या आधीं होळकर-राज्यांत जे बखेडे माजले होते, त्याकडे लक्ष देऊन आपल्या राज्याचें दुर्दैव बिनचूक आकलन करावें. अशी त्यांच्या बुद्धीमध्यें शक्ति असल्याचें दिसून येतें. तुकोजीराव गेल्यावर ही अंधाधुंदी किती वाढली हा अनुभव पित्याच्या मृत्यूनंतर एकाच महिन्यानें मल्हाररावावर आलेल्या घातकी धाडीमुळें महाराजांना प्रत्यक्ष मिळाला. राज्याधिकाराला यशवंतराव हाच राजकुमार सर्वप्रकारें योग्य आहे असा पुष्कळ जुन्या अंमलदारांचा विश्वास महाराजांनीं कर्तृत्वाच्या योग्यतेनें संपादन केला. आपल्या पराक्रमी

हाल्चालीनें १७९८ च्या उत्तरार्धात हा वाढता विश्वास हळूहळू पुष्कळशा लढाऊ लोकांच्या टोळ्यांना त्यांच्या हुकमतींत आणून सोडीत होता. ते केवळ पेंढाऱ्यांचे पुढारी नसून होळकरांचें राज्य संघटित करण्याचें–तत्कालीन भाषेप्रमाणें जमावांत आणण्याचें–त्यांचें ध्येय आहे, असाही बोध त्यांच्या कर्तबगारीचें धोरण पाहून पुष्कळांना घडत होता. होळकरांच्या कारभारांत आतां शिपाईगिरीच्या धडाडीला अवकाश उरलेला नाहीं, असें काशीरावाच्या दुबळ्या वर्तनक्रमापायीं वाटून हताश झालेली जी होळकर–राज्यांत वीरवृत्तीचीं माणसें हळहळत बसलीं होतीं, त्यांना महाराजांच्या उठावाचा आधार मिळाला. आपल्या कर्तृत्वाला कायदेशीरपणा यावा, अशा उद्देशानें महाराजांनीं मल्हाररावांचा पुत्र खंडेराव याच्या नांवाची मुद्रा निर्माण करून अधिकार आपल्या हातीं घेण्याचा समारंभ महेश्वरास पार पाडला व त्याप्रमाणें होळकरांच्या खंडणीदार राजेरजवाड्यांना त्या शिक्क्याचीं पत्रें पाठविण्यास सुरुवात केली. कोटा संस्थानाच्या जालिमसिंगाला पाठविलेलीं खंडेरावाच्या शिक्क्याचीं अनेक पत्रें उपलब्ध आहेत. तीं ग्वाल्हेरचे सरदार आनंदराव भाऊ फाळके यांच्या ‘ शिंदेशाही इतिहासाचीं साधनें, भाग दोन ’ मध्यें पाहायला सांपडतात. हीं पत्रें कोट्याच्या गुळगुळें दफ्तरांतलीं आहेत व पहिलें पत्र ६ एप्रिल १७९९ चें आहे. बंदोबस्ताच्या व खंडणी वसुलीच्या या कामाला काशिराव आणि शिंदे आपल्या परीनें पुण्यास बसून अडथळा करीत होते, याची साक्ष गुळगुळे दफ्तरांत आहे.

यशवंतरावांनीं राज्यचालकत्व अंगीकारून तसा व्यवहार आरंभल्याच्या बातम्या पुण्याकडे काशीराव, दौलतराव व पेशवे यांनाही कळत होत्या. पण पेशवे बाजीराव त्यांविषयीं विशेष कांहीं बोलतांना या काळामध्यें दिसत नाहींत. महाराजांनीं आपल्या भावाला कारभाराबाहेर ठेवून त्याचें बळ हिरावलें याचें पंतप्रधानांना मनांतून बरें वाटत होतें. महाराज ही शिंद्यांच्या सामर्थ्याला लागलेली कीड आहे व ती त्या सामर्थ्याला पोखरून शेवटीं स्वतः निकालांत निघेल, या दुराशेनें पेशवे झपाटलेले होते. शिंद्यांच्या शक्तीचा ऱ्हास आणि होळकरांचा समूळ नाश, हें दोघांचें भवितव्य पेशव्यांना प्रस्तुत दुराशा सुचवीत होती. काशीराव अधिकारभ्रष्ट म्हणजे असून नसल्यासारखे, शिंद्यांचें बळ खर्ची पडून आज ना उद्यां महाराजांना लोळवणार अर्थात शेवटीं दुर्बळ बनलेले शिंदे आपल्याशीं आजच्या शिरजोरीनें वागूं शकणार नाहींत; मग त्यांना होळकरांच्या मुलखाचा मलिदा चारून पुष्ट व संतुष्ट करूं, अशा विचारांचे मनोरे श्रीमंतांच्या अंतरंगांत उठत होते. तथापि पुढें अवघ्या तीनचार वर्षांत श्रीमंत व शिंदे, भोसले यांच्या संबंधांत जें विधिलिखित प्रगटलें तें यथावकाश दिसेलच.

१७९८ मध्यें राजकीय अंतरिक्षांत लुकलुकणारा तारा १७९९ नंतरच्या वर्षांत अतिशय तेजस्वितेनें सर्वांना दिपवूं लागला. त्या वर्षांत सर्वत्र धुमाकूळ घालणारा एक लुटारू बंडखोर होळकर या समजुतीनें लोक त्यांच्याकडे पहात होते. त्यावेळच्या नोंदींतून

त्यांच्याविषयीं असाच तुच्छ दृष्टीचा उल्लेख आढळतो. १७९९ पासून यशवंतराव हे होळकर राज्याचे कर्तुमकर्तुं धुरीण म्हणून लोक त्यांच्याकडे दृष्टिक्षेप करूं लागले. तरी बंडाळी पुंडाई अशी त्यांच्यासंबंधाची समजूत लोकांतून साफ गेलेली नव्हती. ती समजूत जाण्यासाठीं १८०५ च्या अखेरपर्यंतचा काळ लोटावा लागला.

१७९९ या वर्षाच्या प्रारंभापासून महाराजांचें लक्ष खंडवसुलीकडे लागलें होतें. ही वसुली आपण होळकर राज्याचे मुख्याधिकारी आहों या नात्यानें त्यांनीं चालविली होती. जवळ मोठें लष्कर जमलेलें, त्याचे विभाग करून व ते विभाग एकेका सरदाराच्या ताब्यांत देऊन त्यांना निरनिराळ्या प्रदेशांत महाराजांनीं पाठविलें. त्या प्रदेशांचीं नांवें 'रोजनिशीं'त पहायाला सांपडतात तीं अशीः धार, जावरा, वडीवरा, रामपुरा, भानपुरा, मेवाड, सागर (बुंदेलखंड) वगैरे. स्वतः महाराज प्रतापगड देवळे या ठिकाणाकडे गेले. रामपुऱ्यास जो अधिकारी होता, तो काशीरावांच्या पक्षाचा असल्यानें महाराजांनीं तेथील किल्ला व अंमल सोडण्याबद्दल पाठविलेल्या पत्रांस न जुमानतां आपल्या ऐटींत राहिला. रामपुऱ्याच्या कामावर दुदरनेकला पाठविलें होतें. त्यानें रामपुरा ताब्यांत घेण्याला महिना लावला. शेवटीं लखबादादाची मदत घेऊन त्यानें तेथील जुन्या पूर्वोक्त अंमलदाराचा मोड केला. इंग्रज वकिलाच्या एका पत्रांतील तारखेवरून १७९९ च्या मे महिन्यांत महाराजांनीं शिंद्यांच्या उज्जैन या राजधानीवर चाल केल्याची गोष्ट निदर्शनास येते. उज्जैनकरांकडून त्यांनीं जबर खंडणी घेतली. कोटेकराच्या मागें महाराज सतत होते, पण कोट्यास ते फौजेसह यावेळीं गेले असें म्हणतां येत नाहीं. कोट्याच्या जालिमसिंगाला लिहिलेलें पहिलें उपलब्ध पत्र एप्रिलांतलें आहे. हें वाचकांना माहीत आहे. तलवारी-ऐवजी ते यावेळीं लेखणीनेंच कोट्याचें काम करीत होते. आर्जव आणि जरब असे दोन्ही प्रकार त्या पत्रांतून दिसतात. याच वर्षांतील मोरखानाची सागर येथील हकीकत माग दिलेली आहे.

या चौफेर वसुलीच्या दणक्यांत महाराजांना फारसें अपयश कुठेंच आलें नाहीं. 'रोजनिशी'मध्यें खानदेशांत अपयश आल्याचा एक प्रसंग दृष्टीस पडतो. तेथें गावडे (काळगावडे) नांवाचा काशीरावाचा निकट संबंधी स्वयंमन्यतेनें लुटालूट करीत होता. त्याच्या बंदोबस्ताकरितां एका गोऱ्या अंमलदाराला फौज देऊन पाठविलें. महाराजांच्या पदरीं तो नव्यानेंच राहिला होता. त्याची फौजसुद्धां नवीनच होती. त्याकाळीं युरोपियन माणसें सेनासिद्धतेच्या विद्येंत अति निपुण असा सार्वत्रिक ग्रह होता. या विश्वासावर त्या गोऱ्याला खानदेशाकडे रवाना केलें; पण गावड्यापुढें तो हरला; इतकेंच नव्हे तर तो गावड्याच्या हातीं जिवंत सांपडला. गावड्यासारख्या यःकश्चित लुटारूनें आपली फौज मोडावी, हें महाराजांना खपण्याजोगें नव्हतें. त्यांनीं चिमणाभाऊ या सरदाराची तिकडे रवानगी केली. (अन्यत्र जिवाजी यशवंत हें नांव आढळतें.) त्यानें गावड्याला चोपून त्याची धामधूम थांबविली. काशीरावानें गावड्याला पत्रें पाठवून दम भरला

होता; फौजेचें पाठबळ नसलेल्या कागदाला दबणारा गावडे नव्हता. महाराज हे नुसते लेखणीबहाद्दर नव्हते. लेखणीमागें त्यांची तलवार सज्ज असे. हा या दोघांच्या कर्तबगारींतला भेद लक्षांत ठेवला पाहिजे.

शिपायांची व सरदारांची नवी जुळवाजुळव म्हटली कीं, कामाची घडी नीट आटोपशीर बसेपर्यंत वेडेवाकडे प्रसंग उत्पन्न व्हावे हें ठरलेलें आहे. फौजेंतले वरिष्ठ-कनिष्ठ अंमलदार वेगवेगळ्या जातीचे असल्यास त्यांच्यामध्यें हेव्यादाव्यांचा प्रादुर्भाव झाल्याशिवाय रहात नाहीं. एकच उदाहरण द्यावयाचें तर महाडीक व मेहेरबानसिंग यांच्यांतील वेबनावाचें आहे. महाडिकाच्या हाताखालीं वागणें मेहेरबानसिंगाला रुचेना. त्यानें आपल्या फौजेला पगार थकल्याच्या सबबीवर चिथावले. त्या फौजेचे लोक तनख्यासाठीं महाडिकाच्या राशीला बसले. महाडिकानें त्यांची दाद घेतली नाहीं. यामुळें ते नोकरींतून बाहेर पडले. महाडिकानें हा प्रकार महाराजांस कळविला. तेव्हां महाराजांची मेहेरबानसिंगावर इतराजी झाली. महाराज बहुधा आपल्या नोकरांच्या बाबतींत नाराजीवर भागवीत असत. अपराध अक्षम्य नसेल तर क्रूर देहदंडाच्या भरीस पडत नसत. तनखा थकल्याची कटकट ही मराठेशाहींत सर्व लहानथोरांच्या अंगवळणी पडलेली गोष्ट होती॰ ही कटकट नित्यापैकीं नसून महाडिकाला खालीं पहावयास लावण्यासाठीं मुद्दाम उपस्थित केली, हा मेहेरबानसिंगाचा गुन्हा होता व त्यामागें मराठा व रजपूत या भेदाची प्रेरणा होती. तथापि गुन्हा क्षम्यतेच्या मर्यादेंत असल्यामुळें कांहीं दिवसांच्या नाराजीवर निभावलें.

भवानीशंकर हा महाराजांच्या उदयपूर्व काळापासूनचा सोबती. उपकार विसरण्याचा दोष महाराजांच्या स्वभावांत नव्हता. त्यामुळें भवानीशंकराचा मानमरातब महाराजांनीं आपल्या वैभवाबरोबर वाढविला. बक्षी म्हणजे फौजेला तनखा देणारा अधिकारी. लक्षावधी रुपयांची उलाढाल ज्याच्या हातून व्हावयाची, तो पैशाची अफरातफर करीत असला पाहिजे, असा संशय बक्षीच्या वाईटावर असलेल्या लोकांनीं महाराजांच्या मनांत भरला. महाराजांनीं या संशयापायीं बक्षीच्या अधिकारावरून भवानीशंकराला दूर केलें; परंतु त्याला घालविलें नाहीं. त्याच्या जागीं दुसऱ्या दोघा कायस्थांना नेमलें. बऱ्याच दिवसांनीं हा संशय जाऊन पुन: त्याला त्याचा अधिकार दिला. बक्षीच्या संशय जाण्याच्या हकीकतींत दोन प्रकरणें आहेत. दुदरनेकानें अहिल्यादेवीच्या जामदारखान्यांतून लाखो रुपयांचें जडजवाहीर लांबविल्याचा सुगावा हें एक प्रकरण व खरगोण बत्तिशी या ठिकाणच्या कमाविसदाराकडून बक्षीनें मिळविलेले साठ हजार रुपये; हें दुसरें कारण होय. दुसऱ्या प्रकरणाशीं भवानीशंकराचा प्रत्यक्ष संबंध होता. साठ हजार रुपयांची वसूली पाहून महाराज भवानीशंकरावर अतिशय प्रसन्न झाले. दुदरनेकनें केलेल्या चोरीबद्दल त्यास महाराजांनी शिक्षा ठोठावली नाहीं. त्या चोरीचा सुगावा लावण्यांत बक्षीचा हात होता असा संभव दोन्ही प्रकरणें मुळामध्यें

एकत्र गावल्यावरून सुचतो. मेहेरबानसिंगावर नाराजी व चिमणाभाऊनें केलेला गावड्याचा मोड, यांची माहिती वरील प्रकरणांनाच मुळामध्यें जोडलेली आहे.

१७९९ हें वर्ष महाराजांच्या कामगिरीला विघ्नकारक झालें नाहीं. माळव्यांत ते आपल्या कारभारानें होळकर-राज्याची इभ्रत वाढवीत असतां, टिपूशीं इंग्रजांनीं झुंज सुरू केल्यामुळें पेशवे, शिंदे व इंग्रज या तिघांना महाराजांकडे लक्ष देण्याला सवड नव्हती. पेशवे-शिंद्यांचीं टिपूशीं गुप्त कारस्थानें चालू होतीं आणि इंग्रज त्यांच्या तपासांत गुंतले होते. या वर्षाचा पुण्यांतील इंग्रज वकिलाचा पत्रव्यवहार टिपूच्या विषयानें भरलेला आहे. टिपूचा समूळ उच्छेद साधावा हा इंग्रजाचा हेतु तर टिपूचें इंग्रजांवरील दडपण शिल्लक रहावें अशी पेशवे-शिंद्यांची इच्छा होती. इंग्रज मागील ऋणानुबंध आठवून मराठ्यांची मदत मागत होते तर टिपूचे वकील शिंदे-पेशवे यांचें साह्य मिळविण्याची खटपट पुण्यास जाऊन करीत होते. मागें १७९१ सालीं टिपूविरुद्ध मराठ्यांची फौज इंग्रजांच्या बाजूनें लढली होती. यावेळीं मात्र टिपूशीं लढण्याचा उत्साह पेशवे व शिंदे यांनीं मुळींच दाखविला नाहीं. बाजीराव पेशव्यांनीं पूर्वीं कधीं फौजेबरोबर राहून कोणावर स्वारी केली नव्हती. आतां त्यांच्यापाशीं स्वतःची म्हणतां येईल अशी मोठी फौजही नव्हती. टिपूला जिंकल्यावर त्याच्या मुलखाच्या वांटणींत आपला भाग असावा हा लोभ मात्र पेशव्यांना लढाईचा आदर उत्पन्न करीत होता. कोणी सरदार टिपूवर पाठविण्यापेक्षां आपणच गेलेलें बरें असें मनांत येऊन त्यांनीं डेरेदाखल होण्याची आवई पिकविली. इंग्रज वकिलाशीं तोंडदेखल्या गोड बोलण्यांत त्यांनीं कधीं उणीव राहूं दिली नाहीं. परंतु ती भाषा कृतींत उतरविण्याची त्यांना छाती झाली नाहीं. शिंद्यांची तीच गत होती. इंग्रज वकिलाच्या मतानुसार दिसतें कीं, दौलतराव शिंदे हे इंग्रजांचें लष्करी सामर्थ्य क्षुद्र लेखीत होते. तथापि तेसुद्धां इंग्रजांच्या मदतमागणीला उघडपणें फेटाळीत नव्हते. पेशवे-शिंदे या दोघांना इंग्रज आपल्या मदतीवर विसंबून नाहीं; त्याचें आपल्या मदतीवाचून अडणार नाहीं; हें कधींच समजलें नाहीं. उलट टिपू इंग्रजांना झोडपील आणि मग इंग्रजांची मिजास उतरेल; असें घडलें कीं, आपण इंग्रजाला नरम करूं, असा आशावाद मराठेशाहीच्या या प्रमुखांना झुलवीत होता. सारांश १७९९ मध्यें एप्रिलपर्यंत पेशवे-शिंदे हे इंग्रज वकिलाला मदत पुरविण्याच्या भाषेनें खेळवीत होते. इंग्रज तिकडे लढाईची कडेकोट तयारी करीत होता. मे महिन्यांत इंग्रजी लष्करानें टिपूच्या राजधानीवर धडक मारली. ह्या धडकेनें टिपू ठार झाला आणि इकडे पेशवे-शिंदे यांचें धाबें दणाणलें. कांहीं वेळ त्यांच्या काळजांत धडकी भरली होती. इंग्रजांचा एक जबरदस्त शत्रु विल्हेस लागून टोपीवाल्यांच्या प्राबल्याला अटक उरली नाहीं, ही स्थिति पेशवे-शिंदे यांना भेडसावीत होती. परंतु इंग्रज महाधूर्त: त्यांनीं टिपूला जिंकलें तरी त्यायोगानें न शेफारतां इतर राजेरजवाड्यांशीं वागतांना विनय सोडला नव्हता. टिपूच्या मुलखाचा वांटा मिळविण्याच्या पेशव्यांच्या इच्छेला मात्र इंग्रजानें पानें पुसलीं. तथापि

आपली मदत हवी असल्यास ती दोस्त म्हणून मिळेल, हें बोलणें इंग्रजाकडून सतत चालू राहिलें.

१७९९ मधील इंग्रजांच्या आपसांतील पत्रव्यवहाराचा टिपूखेरीज दुसरा विषय शिंद्यांचा गृहकलह हा आहे. त्याची ओळख 'शिंदे बायांचा दंगा' या नांवानें पूर्वी करून दिलेली आहे. महादजी शिंद्यांच्या बायका व दौलतराव यांच्यांतलें वितुष्ट यापूर्वी विकोपास जाऊन त्यावर इंग्रजही तडजोड सुचवीत होता. त्या वर्षाच्या पुष्कळ पत्रांतून हाच विषय उगाळला गेला आहे. या गृहकलहांत लक्ष घालण्यासाठीं बायांनीं देखील इंग्रजाकडे गाऱ्हाणें पोंचविलें होतें व त्यासाठीं तो समेटाच्या प्रयत्नाला प्रवृत्त झाला होता. बाया पेशव्यांकडेही दाद मागत होत्या. पण ते जगजाहीर दुटप्पी गृहस्थ. त्यांनीं वरून शिंद्यांचा आणि आंतून बायांचा कैवार, असा प्रकार चालविला होता. १७९९ हें वर्ष उलटलें तरी उभय पक्षाला पटेल व भांडण मिटेल अशी तडजोड निघाली नाहीं. १८०० च्या उन्हाळ्यांत बायांनीं दक्षिणेंतून पाय काढला व ब्ऱ्हाणपूरमार्गें नर्मदा ओलांडून उत्तरेचा रस्ता धरला. तेव्हां माळव्यांतील आपल्या सत्तेला जोराचा धक्का बसेल, असें भय दौलतरावांना उत्पन्न होऊन त्यांनीं महाराजांच्या हालचालीकडे नजर वळविली आणि त्या योगानें महाराजांचें नांव इंग्रजी-मराठी ऐतिहासिक साधनांतून जास्त स्पष्टपणें वारंवार निघूं लागलें.

महाराजांच्या मनांत आपल्याबद्दलचें वैर खोल रुजून बसलेलें आहे याची जाणीव दौलतरावांना भरपूर होती. पहिलीं दोन वर्षें त्यांनीं महाराजांची उपेक्षा चालविली तरी महाराज हे मोठ्या सैन्याचे विजयशाली कुशल सेनापति आहेत याबद्दलही दौलतरावांना आतां संशय उरला नव्हता; तरी महाराजांचा काटा उपटून मोकळे व्हावे अशी दौलतरावांची आकांक्षा होती. शिंदेबाया उत्तरेकडे निघाल्या तेव्हां त्या महाराजांची मदत मागतील व त्यांच्या मदतीला धावून जाण्याची संधि महाराज वाया दवडणार नाहींत, याचेंही दौलतरावांना ज्ञान होतें. यामुळें बायांना नर्मदेवर अडवावे, पलीकडे जाण्याला आडकाठी करावी, अशा अर्थाचें दौलतरावांनीं महाराजांकडे तगादेवजा बोलणें सुरूं केलें. पण महाराजांनीं बायांची बाजू फायद्याची समजून धरली होती. बायांनीं महाराजांना मदतीस बोलावतांना त्यांच्यापुढें द्रव्याचें व मुलखाचें आमिष ठेवलें होतें. महाराजांनीं त्याबद्दल विश्वास दाखवला. बायांचा पक्षपाती शिंदेशाही सरदार लखबादादा लाड याचेंही महाराजांच्या वागणुकीला उत्तेजन होतें. लखबादादा हा महादजी शिंद्यांच्या तालमीतला नामांकित सरदार असून त्यानें बायांची कड घेतल्यानें बायांचें पारडें जड झालें, हे खरें परंतु लखबादादाहून मोठ्या तोलाचे जे इतर सरदार शिंदेशाहींत होते, त्यांनीं दौलतरावांबद्दलची निष्ठा न सोडतां लखबादादावर चढाई आरंभली व तिला पुरून उरण्याइतका लखबादादा प्रबळ नव्हता, असें शेवटीं दिसून आलें. लखबानें थोडे दिवस बरेंच अवसान दाखविलें. तें संपलें तेव्हां त्याची

त्रिशंकूसारखी अवस्था झाली. तो दौलतरावाच्या दृष्टीनें आपल्या स्वामिनिष्ठेस अंतरला व बायांच्या आवडीवरही टिकला नाहीं. बायांना तो फौज व पैसा हीं दोन्ही बलसाधनें भरपूर प्रमाणांत पुरवूं शकला नाहीं. शेवटीं त्यानें अगतिक होऊन दौलतरावांचे पाय धरले आणि आपली त्या पेचामधून कशीबशी सुटका करून घेतली. दुबळें का असेना पण यशवंतरावांशीं त्याचें स्नेहसूत्र शाबूत होतें.

महाराजांनीं बायांना मदत करावी म्हणून बायांतर्फे ज्या अटी मान्य झाल्या त्यांची पूर्तता घडण्याची महाराज वाट पहात होते. त्या अटी बायांनीं पूर्ण तर केल्या नाहींतच उलट लखबादादाच्या मसलतीनें त्या आपल्यावर तुटून पडण्याचा एखादा डाव खेळत असाव्या अशी शंका महाराजांच्या मनांत दाटली; तेव्हां बायांनीं आपल्यावर चाल करून येण्याइतका अवधि बायां न दवडतां बायांच्या तळावर त्यांच्या ध्यानीं मनीं नसतां महाराजांनीं जो हल्ला केला त्याला महाराजांच्या द्वेष्ट्यांनीं दगलबाजीचें कृत्य असें नांव दिलें आहे. 'रोजनिशीं' व इतर साधनें यांच्या आधारें या प्रकरणाचा जो तपशील जुळवता येतो तो पाहिल्यास 'दगलबाज' हा शब्द महाराजासंबंधांत खरा ठरत नसल्याचें दिसून येईल. प्रथम हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, महाराजांनीं बायांच्या मदतीची हाक ऐकून मनावर घेतली ती निःस्वार्थ स्त्रीदाक्षिण्याच्या भावनेची नव्हती. बायांचा जसा महाराजांना मदतीस बोलावण्यामध्यें स्वार्थ होता, तसाच मदतीला जाण्यांत महाराजांचाही स्वार्थ होता. सुरक्षित योगक्षेम हा बायांचा स्वार्थ तर बुडत्या होळकरशाहीला वाचविणें हा महाराजांचा स्वार्थ होता. स्वार्थाखेरीज या दोन्ही पक्षांना जवळ आणणारें दुसरें कोणतेंच नातें नव्हतें. साहजिकच कोणत्या अटीवर साह्य करायचें याबद्दल करार निश्चित झाला. नंतर प्रत्यक्ष साह्याची वेळ आली तेव्हां लखबादादाकडे मिळणाऱ्या जास्त पगाराच्या लालचीनें महाराजांच्या लष्कराची संख्या घटविली. जास्त पगाराच्या विलोभनानें तो महाराजांचें सैन्य फोडीत होता व बायांनीं कबूल केलेल्या अटी बाया विसरल्या होत्या. लखबादादा व बाया यांचें वर्तन बदलत चालल्याचा अनुभव घेत असतां शिंदेशाहीचा मोठा प्रतिष्ठित सरदार अंबाजी इंगळे याच्याकडून, बायांना सोडल्यास आपसांतलें वैमनस्य बुजवून स्नेहाचा संबंध जोडतां येईल, वगैरे मतलबाचीं आश्वासनें दौलतरावांच्या नांवें महाराजांकडे येऊं लागलीं. सरदारामार्फत तोंडीं आश्वासनें नकोत, खुद्द दौलतरावांच्या सहीशिक्क्याचें लेखी आश्वासन मिळावें; ही महाराजांची इच्छा इंगळ्यानें सिद्धीस नेली. बायांचें भांडण अल्पकालीन तर शिंद्यांचा स्नेह जुळल्यास तो कायमचा. असा दोन्ही घटनांचा फरक ध्यानांत आणून महाराजांनीं बायांचा चंचल पक्ष सोडला. महाराजांच्या तळावरील लष्कराची संख्या रोडावली तरी महाराज स्वतःसाठीं ठिकठिकाणाहून कुमक बोलावीत होते, याकडे लखबादादाचें लक्ष गेलें नाहीं. महाराजांना आपल्याशीं मिळवून घेण्याचा दौलतरावांचा उद्योग लखबादादाला समजला नाहीं. उलट महाराजांना पिटून त्यांचा मुलूख हबकण्याची त्याची इच्छा महाराजांपर्यंत पोचली व

त्याला सडकून काढण्याचा हेतू महाराजांनीं पार पाडला. बाया व त्यांचे साह्यकर्ते गाफील राहिले हा महाराजांचा दोष नव्हे. लढण्याच्या इराद्यानें जमलेल्या लोकांचा असावधपणा हा त्यांचा गुन्हा असतां त्यासाठीं त्यांना प्रायश्चित्त मिळाल्यास महाराजांच्या अंगीं दगलबाजी चिकटविणें हा 'नावडतीचें मीठ अळणी' असा प्रकार समजण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. महाराजांनीं पुरेशी फौज गोळा होतांच अकल्पितरीत्या छापा घालून बायांची छावणी उधळून लावली आणि पुष्कळशी मालमत्ता मिळविली. नंतर इंगळे आपले करार पाळीना—'लखबादादाला पकडून आमच्या हवालीं तुम्ही कराल'—अशा अपेक्षेनें केलेला करार अपेक्षा वाया गेली म्हणून पाळतां येत नाहीं. याप्रमाणें इंगळ्यानें उडवाउडवी चालविली. ती त्याला पूर्णपणें साधली नाहीं. असा 'रोजनिशी'तल्या हकीकतीचा सारांश आहे. तथापि इंगळ्यावर मात्र कोणी दगलबाजीचा आरोप लादीत नाहीं. बाया शब्दाला जागल्या नाहींत पण त्यांच्याही पदरीं कोणी खोटेपणाचा दोष बांधीत नाहीं. छाप्यावरून दगलबाजीचें खापर फोडलें जातें एकट्या महाराजांच्या माथ्यावर, असें त्यांच्या लौकिकाचें कौतुक आहे.

नंतर उज्जैनीस महाराजांची जी स्वारी व झुंज झाली त्यांची माहिती देणारीं महाराजांचीं पत्रेंच सुदैवानें उपलब्ध आहेत. देवास गांवाला बगल देऊन महाराज आषाढ शु॥ ७, १७ जुलई १८०१ रोजीं उज्जैनीस पोंचले तोंच लढाईला तोंड लागलें. सूर्यास्तापर्यंत दोन्ही बाजू तोफांनीं लढल्या. रात्रीं महाराजांनीं प्रतिपक्षाच्या फौजेभोवतीं वेढा घालून बचावाला व चढाईला उपयोगी पडेल अशी नाकेबंदी केली. दिवस उजाडल्यावर पुनः तोफांचाच मारा उभयपक्षी धडाडला. याप्रमाणें एक प्रहर लोटला. महाराजांच्या तडफदार स्वभावाला ही दूर अंतरावरून चाललेली तोफांची सुस्त लढाई मानवणारी नव्हती. वेढा घातल्याप्रमाणें त्यांनीं आपली फौज चोहीकडे पसरून ठेवली होती. महाराजांचा हुकूम होतांच तिनें सर्व बाजूनें उठून जोराचा हल्ला चढविला. "पलटणें कापून तोफा दरोबस्त घेऊन पांचसात फिरंगी वगैरे मारले गेले व पांच धरून आणले. खासा साहेब (गोरा अंमलदार) व वाकडे (शिंद्याकडील एका सरदाराचें नांव) गांवांत पळून गेले. सहा पलटणें देवजी गौळी याचा पुत्र वगैरे दोन चार हजार फौज होती. त्यांनीं लढाई चांगली केली. ईश्वरकृपेने श्री लक्ष्मीकांत सहाय होऊन यश आपल्यास आलें. इकडील कोणी जाया झाले नाहीं." पुढें चार दिवसांनीं महाराज लिहितात : "पंधरावीस दिवसांत तीन लढाया होऊन त्याचेच शिष्टकृत्य (फटफजीती) श्री लक्ष्मीकांताने केले."

उज्जैनकडे लढाई भिडली होती, त्यावेळीं दक्षिणेंतून शिंद्यांच्या फौजा दौलतरावांनीं उत्तरेस पाठविल्या हें मागें सुचविलें आहेच. पहिली तुकडी नर्मदा उतरून अलीकडे आली ही खबर लागतांच महाराजांनीं आपलें सैन्य त्या तुकडीवर पाठविलें. दोन्ही सैन्याची गांठ पडून प्रहरभर तोफांची गोळागोळी झडली. शिंद्याकडील पुढारी देवजी गौळी हा त्यांचा सेनाग्रणी होता. त्यानें एकदम 'कजाखी'नें होळकरांच्या

लोकांवर हल्ला चढविला. आणि होळकरांच्या सहा तोफा कबजांत घेतल्या. महाराजांची फौज त्या हल्ल्यापुढें किंचित कचरली. पण होळकरांकडील लोकांनीं 'जोरवेजोर चालोन घेतले. तेव्हां लढाई भारी होऊन गवळी व आणखी दोनतीन सरदार चांगले मोठे व व जमादार वगैरे पांचसहा आसामी ठार जाले. बिदुराकडील (शिंद्यांची) फौज माघारी गेली......लढाईचें वर्तमान होळकरास समजल्यानंतर 'उज्जनीस पलटणे आहेत त्यांच्या लढाईची सुरुवात ठेवून फौजांचा वगैरे बंदोबस्त राखून आपण खुद्द आघाडीच्या फौजेत नर्मदा उत्तरतीरी येऊन सामील जाले." या लढाईला 'सत्वासची लढाई' म्हणतात.

शिंदे नर्मदा उतरल्यावर हंड्या घाटाच्या आसपास 'दोडकी' येथें शिंदे होळकरांचा दुसरा सामना घडून आला. या सामन्यांत उभय पक्षाची नासाडी फार झाली. परंतु निर्णय लागला नाहीं. शिंद्यांच्या बाजूनें सदरलंड (सत्रज) हा गोरा सेनापति होता. तो होळकरी फौजेला वचक वाटेल, अशा रीतीनें लढल्याचें वर्तमान आढळतें. शिंद्यांची फौज व्यवस्थितपणें मागें हटली. तिच्यावर सैरावैरा पळण्याची पाळी आली नाहीं; हा सदरलंडच्या सेनानीत्वाचा विशेष म्हणतां येईल. यानंतर लढाई ५ ऑगस्ट रोजीं उज्जैनीजवळ झाली. शिंद्यांचा गोरा सेनापति (जुरुप) चांगला लढला, परंतु महाराजांचें युद्धकौशल्य वरचढ होऊन त्याला हार खावी लागली.

ही एका लढाईची हकीकत आहे. त्यापूर्वी जोर फिरंगी (जॉन हेसिंग) यावर उज्जैनीजवळ पेंढारी पाठवून त्याला लढाईच्या मैदानावरून भैरवगडाचा आश्रय घेण्याला भाग पाडलें. लढाईत तो जखमी झाला होता व त्याच्या जखमा 'कहारी' होत्या. यावेळीं शिंद्यांचा एक नवा लष्करी जमाव नर्मदा उतरू लागला. अर्धा जमाव नर्मदेअलीकडे आला व बाकीचा पलीकडे होता, इतक्यांत होळकरांची फौज त्यावर चालून गेली. शिंद्यांच्या जमावानें पळ काढून एका लहानशा किल्ल्यांत (गढींत) दडी मारली. महाराजांच्या फौजेनें गढीला वेढा घालून तोफा चालू केल्या. परंतु तिकडे उज्जैनीस चाललेल्या झटापटीमुळें महाराजांना हा वेढा उठवावा लागला, असे बातम्यांच्या स्वरूपावरून दिसतें. नर्मदातीरावरील झुंजे जूनजुलईतील आहेत. महाराजांची बलाढ्यता ओळखून शिंद्यांनीं समेटाचें बोलणें यावेळीं सुरू केलें होतें. लढाई करूं नये म्हणून समेटाची भाषा होती. खंडेरावाला सोडण्याचे त्या भाषेंत आमिष होतें. पण लढाईत मार बसला तेव्हां शिंद्यांनी समेट गुंडाळून खंडेरावाला असेरीच्या किल्ल्यांत कोंडलें.

शिंद्यांचें लष्कर ब्रह्मणपुरानजीक १८०१ च्या जून-जुलईत नर्मदा ओलांडून माळव्यांत शिरल्यावर त्यावर महाराजांनीं मात केली, हें पाहून नव्यानें पाठविलेल्या फौजांनीं उज्जैनची वाट सोडली व त्या इंदूरच्या रोखानें मजल मारूं लागल्या. यावेळीं 'दुबळ्यांचा काळ' अशी रास्त बदनामी कमावलेला सर्जेराव घाडगे हा शिंदेशाही फौजेचा पुढारी होता. त्याचा उद्देश हेरून महाराज तांतडीनें आपल्या राजधानीच्या

बचावाकरितां धांवून गेले. शिंद्यांची फौज दृष्टीस पडतांच तिच्यावर महाराजांनीं हल्ला चढविला. शिंद्यांची फौज मागें हटली. हटलेली फौज कुमक मिळवून पहिली जागा बदलून पुढें आली. या प्रसंगीं तिचा काट महाराजावर चालला नाहीं. पण त्यांचा मोडही झाला नाहीं. आणखी चार दिवस लोटल्यावर उभय दळें जीव पणाला लावून लढलीं परंतु यशाचा तुरा शिंद्यांच्या पगडींत खोवला जावयाचा होता. कागदोपत्रीं ता. ९,११ व १५ आक्टोबर याप्रमाणें तीन तारखांचे निर्देश आढळतात. 'कैफियती'मध्यें तिसरी तारीख नमूद आहे. 'रोजनिशीं'त तारखा सांगितलेल्या नाहींत, परंतु शेवटच्या लढाईपूर्वीच्या दिवसांचा बराच तपशील आहे व तो उपयुक्त आहे. त्याचा इत्यर्थ असा कीं, महाराजांनीं शिंद्यांची फौज वेढून तिला कोंडमाऱ्यानें जेरीस आणावे, असा डाव मांडला होता. तो यशस्वी होण्याचा रंग दिसूं लागला. परंतु लुटीच्या मोहानें महाराजांच्या लढत्या शिपायांना तोंडघशी पाडलें. लढाईचा पवित्रा सोडून लुटीकरितां होळकरांचे शिपाई इकडेतिकडे अस्ताव्यस्त धांवू लागतांच शिंद्यांचें हटणारें लष्कर सांवरलें व त्या लुटारू शिपायांची त्यांनीं दाणादाण उडविली. आपल्या फौजेची ही दशा महाराजांना दिसतांच ते स्वतः मदतीस धांवून गेले. त्यावेळीं आपल्या जवळ व समोर (शत्रूचे) किती लोक आहेत याचें भान त्यांनीं बाळगलें नाहीं. महाराजांपाशीं माणसें थोडीं आहेत हें पाहून त्यांच्यावर दसपट संख्येने शत्रूचे शिपाई तुटून पडले. परंतु यामुळें महाराजांच्या शोर्याला भरतें चढून त्यांनीं त्यांतले कित्येक जण लोळवले व तुडवले. अशी हातघाईची झुंज बराच वेळ चालली. नंतर दिवस मावळून लढाई थांबली. महाराजांचें धैर्य, शौर्य, चापल्य आणि शरीरबळ अनुभवून सर्व आश्चर्यकित झाले. महाराजांच्या या गुणांनीं त्यांची पळणारी फौज एकवटली व ठिकाणावर आली. दुसऱ्या दिवशीं युद्ध माजले त्यावेळीं अमीरखानाभोंवती शिंद्यांच्या लष्करानें वेढा घातला व तो कचाट्यांत आहे इकडे लक्ष जाऊन महाराज त्याच्या मदतीस वेगानें निघाले. त्यांच्या मागोमाग ठिकठिकाणीं निरनिराळ्या हेतूनें ठेवलेलीं पथकें आपलीं ठाणीं सोडून धांवलीं. अशा रीतीनें महाराजांच्या फौजेत विस्कळितपणा उत्पन्न होतांच शिंद्यांच्या लोकांनीं त्या विस्कळितपणाचा फायदा घेतला. तेव्हा महाराजांना अपयशाचे धनी होऊन इंदूर सोडून दुसरीकडे जाण्याची पाळी आली. आतां इंदूरच्या बचावाला कोणींच न उरल्यानें आपला राक्षसांनाही लाजविणारा क्रूरपणा इंदुरच्या असहाय्य नागरिकांवर गाजवून सर्जेराव घाटग्यानें दक्षिणेंत मिळविलेल्या अपकीर्तीचा खरेपणा उत्तरेस पटविला. आपल्या बचावाकरितां इंदूरचे लोक १५ लाखांचा भूर्दंड सोसायला तयार होते. पण घाटग्याला त्याचा संतोष नव्हता. त्यानें लूट, जाळपोळ, कत्तल वगैरे अत्याचारांचा कहर करून सोडला. आपल्या अब्रूसाठीं आत्महत्या करणाऱ्या स्त्रियांनीं शहरांतील साऱ्या विहिरी भरून टाकल्या असें त्या प्रसंगाचें वर्णन तत्कालीन इतिहासांत पाहायला सांपडतें. इंदूर शहराचा घाटग्यानें शक्य तितका विध्वंस केला. इंदूरला कांहीं महिने स्मशानाची

कळा आली होती. महाराज, त्यांचे सेनापती आणि मोठ्या प्रमाणांत शिपाई इंदुराहून दुसरीकडे निघून गेले. घाटग्याच्या हातीं पुष्कळसें रणसाहित्य व इतर मालमत्ता लागली. इंदूरच्या विध्वंसाचा दौलतरावांना खेद वाटला असा समज ऐतिहासिक साधनांतून दाखल आहे. पण उज्जैनची नुकसानी भरून काढण्यासाठीं दोन कोटी रुपयांची मागणी त्यांनीं होळकराकडे केल्याची माहिती प्रस्तुत समजाविरुद्ध जाणारी आहे.

इंदुरहून महाराजांनीं कुशलगडास व तेथून जांबघाटास जाऊन फौजेची जमवाजमव केली. इंदूरच्या जाळपोळीनें महाराजांच्या हृदयांत जी आग पेटली होती, तिनें अवघ्या पंधरा दिवसांत सर्जेरावाला भाजून काढलें. लढाईतली हार म्हणजे महाराजांच्या उत्साहाची वाढ, असें समीकरण बहुधा आढळतें. भुईला पाठ लागली कीं, भीमाच्या अंगांत शेकडो हत्तींचें बळ चढे अशी कथा आहे. महाराजांच्या पराभवाचा परिणाम असाच दिसतो. लढाई झेपत नाहींशी वाटल्यास—तितकी आवश्यकता नसेल तर—सैनिकांनीं मैदान सोडावें व अगाऊ ठरलेल्या वेगवेगळ्या संकेतस्थानीं जाऊन नंतर महाराजांकडे एकवटावें, असा कदाचित् पूर्वसंकेत असल्याप्रमाणें पळालेले शिपाई त्यांच्याभोवती गोळा होत असत. महाराज कुशलगडास सुखरूप पोचले व सैनिकांच्या टोळ्यामागून टोळ्या त्यांच्यापाशीं आल्या. मग फार मोठी फौज जमण्याला मुळींच वेळ लागला नाहीं. जुन्या फौजेंत त्यांनी नव्या फौजेची भर टाकली आणि ता. ३० आक्टोबर १८०१ रोजीं अकस्मात वीज कोसळावी तसा सर्जेरावावर हल्ला केला. सर्जेराव हा मुळांत कमरेवर शोभेसाठीं तरवार बांधून अन्नदात्याच्या पुढें अगर बरोबर चालणारा हुजऱ्या. त्यानें पहिली मोठी लढाई पाहिली ती एक इंदूरचीच. तिच्यांत दैवयोगाने विजय मिळाला व त्याला आस्मान् ठेंगणें वाटूं लागलें. तो विजयाच्या 'खुषीचीं गाजरें' मोठ्या चवीनें खात गाफील राहिला व महाराजांच्या छाप्याचा जबर तडाका त्याच्यावर आदळला. सर्जेरावाची त्या तडाक्यानें मस्ती जिरविली. तो जीव घेऊन उज्जैनीकडे पळत सुटला. तेथें तो आपल्या जावयाच्या छत्राखालीं सुरक्षित झाला, असें सकृद्दर्शनीं वाटते; परंतु महाराजांनीं उज्जैन शहराला गराडा घालून सासरे जावई ह्यांना या संकटांत टाकले. तथापि उज्जैनबाहेर पडून महाराजांचा समाचार घेण्याचें धाडस दौलतरावांना करवलें नाहीं. अलिजाबहाद्दरांना चेव यावा म्हणून महाराजांनीं आपल्या लढाऊ डावपेचांनीं सारखे दोन महिने चोहोबाजूंनीं त्यांना सतावून सोडलें तरी कासव जसे आपल्या कवचामध्यें आपलें शरीर आटोपून झाकून राहतें तसे शिंदे उज्जेन शहरांत बंदोबस्तानें राहिले. शेवटीं 'अशुभस्य कालहरणम्' या न्यायाला साजेलसा समेटाचा बेत शेवटास नेऊन महाराजांचा ससेमिरा अलिजाबहाद्दरांनीं विल्हेस लावला.

शिंदे होळकर हे दोन सरदार आपसांत लढतात, एकमेकांचीं केंद्रस्थानें (इंदूरउज्जैन) लुटतात, जाळतात. इकडे आपलें लक्ष आहे, याचा लोकांना परिचय होण्यासाठीं पेशव्यांनीं आपलें प्रभुत्व दोन आज्ञापत्रांच्या द्वारें जाहीर केलें. इंदूरच्या लढाईनंतर

एका आठवड्यानें बाजीराव पेशवे पंतप्रधान यांनीं दोघा सरदारांचे सरंजाम जप्त केल्याचा हुकूम काढला. हा नुसता देखावा होता. आपण सरदारांचे सरदार; हाताखालील सरदारांच्या गैरवर्तणुकीबद्दल शिक्षा ठोठावण्याचा अधिकार आपला आहे व ह्या अधिकाराची बजावणी कागदावर कां होईना, पण करूं शकतों; एवढेंच पंतप्रधानांनीं या हुकमानें सिद्ध केलें. प्रत्यक्ष व्यवहारांत मात्र हुकमाची अंमलबजावणी झाल्याचा पुरावा नाहीं. दुसरा हुकूम होळकरशाहींतील खाजगी व दौलत यांच्या विभागणींत इंदूरच्या लढाईच्या सुमारास सर्जेरावानें केलेल्या ढवळाढवळीबद्दलचा आहे. मागे काशीरावानें या विभागणींत हस्तक्षेप केला तेव्हां ज्या आशयाचा पेशव्यांनीं त्याला आदेश दिला, त्याच आशयाचा आतांचा हुकूम होता. ह्यावरून पेशवे राज्यकारभारांत केव्हातरी लक्ष घालीत, आपले एखाद्या गोष्टीविषयीं मतही व्यक्त करीत, एवढी कल्पना करतां येते. पंतप्रधान लिहितात :

"येशवंतराव होळकर व तुमचे सरदार सरजेराव घाटगे यांची लढाई होऊन त्यांचे इंदूर शहर तुम्ही लुटले व उजन होळकरांनीं लुटले. करितां सावकार व रयत लोकांकडून मातबर खंड घेतला. हे नीट नाहीं. दुसरे कासीराव होळकरास तुम्ही कर्ज रुपये १५००००० पंधरा लक्ष रुपयांचे ऐवजापैकी आंबड व माळवे प्रांतातील महाल जाऊन घेतले. परंतु सौ. आनंदीबाई होळकर यांचा खासगी (खर्चाचा) इनामी तालुका हतोद हे सरजेराव घाटगे यानी लुटून ऐवज वसूल करण्याकरिता मामलेदार नेमला आहे. त्यास खासगीवर दौलतीचे कर्जाचा काहीयेक संसर्ग नसता तुम्ही मामलेदार उठऊन घेऊन खानगीचे जागेवर या ऐवजावर काडीमात्र दखल न देतां पूर्वापार चालत आल्याप्रमाणे चालविणे. करता सरजेराव घाटगे यास निक्षून ताकीद देऊन वसूल घेतलेले माघारी देणे. पुन्हा बोभाट न ये तें करणें."

नेमके याच चौफेर धकाधकीच्या दिवसांत महाराजांचे ज्येष्ठ बंधु काशीराव ऊर्फ बाळासाहेब होळकर यांनीं पुण्यांतून दौलतराव अलिजाबहाद्दरामागोमाग आपली वस्ती हालविली आणि ते महाराजांकडे येण्यास निघाले. दौलतरावांच्या मनांतून त्यांना आपल्या साहचर्यांत ठेवावयाचें होतें. ते तसें करायला कबूल होईनात म्हणून त्यांनीं दौलतरावांचें सान्निध्य सोडूं नये या आशयाचें पेशव्यांकडून आज्ञापत्र आणविलें, परंतु तेंही काशीरावांनी धाब्यावर बसविलें. आपली आज्ञा बऱ्या बोलानें काशीराव ऐकत नाहीं तर त्याला आपला धाक वाटण्यासाठीं श्रीमंतांनीं त्याचा मुलूख जप्त केल्याचा हुकूम बजावला. या हुकुमाला काशीरावांनीं भीक घालावी अशी त्याची स्थिति नव्हतीच पण पेशव्यांतही त्या हुकुमाच्या अंमलबजावणीची धमक नव्हती. काशीरावाच्या नांवावर मुलूख होता पण त्याचा खरा मालक कोण हें ठरवितां न येण्यासारखी त्या मुलखाची दशा होती. पेशव्यांना ही दशा ठाऊक नव्हती असें नाहीं, पण लोकांना आपण पेशवे आहो, आपला हुकूम लाथाडणाराला आपण शिक्षा देऊं शकतो, असें जाहीर होण्यासाठीं

जीं बुजगावणीं बाजीरावसाहेब अधूनमधून उभीं करीत, त्यापैकीच हा हुकूम होता. जतीच्या हुकुमानंतर थोड्याच अवधींत श्रीमंतांनीं जती उठविल्याचाही हुकूम काढला. दौलतरावाच्या रखवालदारींत काशीराव राहायला गेले म्हणून जती उठली असा या प्रकाराचा अर्थ नव्हे. ही जती केवळ दिखाऊ व हास्यास्पद आहे, हें श्रीमंतांच्या ध्यानांत आलें किंवा कोणा चाणाक्ष बगलबच्चानें आणून दिलें असावें. याखेरीज जती रद्द करण्यामागें पेशव्यांच्या कणिकनीतीचें आणखी एखादें निराळें कारण असल्याचा संभव अनुमानतां येईल. दौलतरावांच्या साहचर्याची सबब त्यांना पुण्याबाहेर श्रीमंतांच्या संमतीनें निघण्याला मात्र सोयीची होती. काशीरावांना भावाकडे जाण्याला श्रीमंतांची परवानगी होती, असा भास होण्यासारखे शब्द महाराजांच्या एकदोन पत्रांत आहेत. परंतु त्यांचा अर्थ (दौलतरावांबरोबर) पुण्याबाहेर पडण्याची परवानगी एवढाच समजावा लागतो.

पुण्यास काशीराव पांचसहा वर्षे होते. त्या मुदतींत त्यांचें कर्तृत्व व्यावहारिक व लाक्षणिक या दोन्ही अर्थानें विप्रगर्भ शून्याकारच आढळतें. पित्याच्या मृत्यूनंतर भावाचा वध, ज्याला मारलें त्या भावाच्या बायकोमुलांना यमलोकीं पाठविण्याची खटपट, नंतर १८०१ मध्यें आणखी एका भावाचा (विठोजीरावाचा) वध असे कांहीं प्रसंग त्यानें केले, पाहिले. होळकरांच्या राज्यव्यवहारांत दौलत व खासगी अशी वांटणी थोरल्या मल्हाररावांच्या वेळेपासून होती. खासगीचा हक्क वस्तुतः द्वितीय मल्हाररावांच्या पत्नीचा असतां तो काशीरावांनीं बुडविण्याचा यत्न केला. तेव्हां पंतप्रधानांनीं तो मोडून काढला. दौलतरावांनींसुद्धां या प्रकाराबद्दल काशीरावांना तंबी भरल्याचा पुरावा आहे. काशीरावांचें कर्तृत्व व भोक्तृत्व याविषयीं येथें सादर केलेल्या गोष्टीप्रमाणें आणखी जें थोडें सांगतां येईल, त्यापैकींच त्यांची भावाकडे जाण्याची गोष्ट आहे. त्यांचा महाराजांशीं पत्रव्यवहार नेहेमी चालू होता. काशीरावांनीं आपल्याजवळ राहावें, महाराजांकडे जाऊं नये, यासाठीं दौलतरावांनीं झटून आग्रह चालविला होता. काशीरावांनीं तो ऐकला नाहीं. त्यांनीं यावेळीं तरी कांहीं मुदतीपुरते भावालाच पत्करलें.

वडील भावानें १७९७ मध्यें आपल्या एका भावाचा नाश केला. नंतरच्या काळांतील उद्योग म्हणजे उपद्व्याप असें ठरण्याजोगा खेळ केला असूनही त्याबद्दल वितुष्ट न बाळगतां महाराजांनीं त्याचें ज्या थाटानें स्वागत व द्रव्यसाह्य केलें, तें पाहिलें कीं, महाराजांच्या उदार ममतेच्या धोरणाचें कौतुक वाटल्याखेरीज राहत नाहीं. काशिरावांजवळ वाहनें नाहींत असें महाराजांना कळलें तेव्हां हत्ती, घोडे, उंट त्यांच्याकडे पाठविले. स्वतः पैशांच्या अडचणींत असूनही त्याची 'सरबरा' करून मदत पोंचविली. तरीसुद्धां काशीराव हा भावाचा विश्वास धरून एका ठिकाणीं स्वस्थ बसणारा मनुष्य नव्हता; किंबहुना भावाच्या पूर्ण विश्वासानें तो आलाच नव्हता; केवळ स्थलांतरावर त्याची दृष्टि होती. भावाकडे आल्यावर एकदां असेंच दुसऱ्या ठिकाणीं जात असतां वाटेंत पेंढाऱ्यांनीं गांठलें. त्यांना चुकवून पळावें तर काशीराव घोड्याखालीं आले.

जवळच्या लोकांनीं झटकन उठवून त्यांना हत्तीवर चढविलें म्हणून काशीराव बाचले. ही हकीकत समजली तेव्हां महाराजांनीं भारमलास लिहिलें: "दिवस काळ येक प्रकारचा. कोठें कोणाची इमानकीया ठिकाणीं राहिली नाही. तशांत सोबती छलदृष्टी. कोणाकडून काय फंदफितुरी करवितील याची शाश्वत नाहीं. ईश्वरे मोठी खैर केली. याउपरी तुम्ही सर्वांनी सावधानी राखीत जावी. बाहेर कोठे जाऊं येऊं लागल्यास चार माणसे भरवशाची असल्याखेरीज जाऊ नये अशी विनंती करीत जावी. आमची चित्तवृत्ती रात्रंदिवस वडिलापासी लागली आहे. भेट होईल तेव्हां समाधान घडेल."

महाराजांच्या पत्रांतील पुढील उतारा काशीरावांच्या वागणुकीची तऱ्हा जास्त चांगल्या रीतीनें पटविणार आहे.

"तीर्थस्वरूप बाळासाहेब याजला महेश्वरीहून समागमे घेऊन सेंधव्याजवळील मुक्कामापर्यंत आले. सर्वप्रकारे वडीलपण त्याजकडे. दौलत त्यांची. इकडून त्यांचे मर्यादेस जपावयास कमती न जाहली परंतु वडिलांनी कौणाचे कुबुद्धीस लागून कोताई मनांत आणून काल शु. २. (११ ऑगस्ट) इंदुवारी दोन प्रहर रात्रौ मशाल देखील न लाविता ती. सौ. मा. लक्ष्मीबाई लेकरासुद्धां व सादत वगैरे चार लुचे समागमे घेऊन किल्ल्यांत गेले. त्यांचा यांचा संदर्प(र्भ) अगोदरच होता. आमचे मनांत त्याविशी दुसरा अर्थ असता तर जाबता ठेविला असता. मनांत संशय किंवा द्वईतार्थच नाहीं. त्यांनी काय समजून हा विचार केला असेल न कळे. अस्तु चिंता नाही. आमचाही श्री लक्ष्मीकांत आहे. ती. बाळासाहेबांचे संधान सोबत्याकडे (शिंद्यांकडे) आहे. कागद-पत्रास मार्ग मिळून कागदपत्र अगर कोणी येईल जाईल त्याचा जाबता राहिला पाहिजे, यास्तव हे पत्रलेखन केले असे. तरी हा विचार बाह्यात्कारें कोणास न समजतां नावा घाटावर व जांबच्या घाटासुद्धां कागदपत्राची व माणसांची चौकशी ठेऊन सोबत्याकडील कागदपत्रें माणूस येतील जातील त्यास अटकेत ठेवीत जाणे. संस्थानचा बंदोबस्त हुशारीने, चहुकडील बातमी ठेऊन वरचेवर वर्तमान कळवित जाणे."

महाराजांचे सहोदर वडील बंधु विठोजीराव यांना दंगेखोर म्हणून सोलापूराकडे पकडून पुण्यास आणून पेशव्यांनीं शनिवारवाड्यापुढें हत्तीच्या पायीं ठार मारलें, हें महाराजांचें दुर्दैव १८०१ च्या वृत्तांतात सहज टाळतां येण्यासारखें नाहीं. विठोजीराव भांबुर्ड्याच्या मल्हारगर्दीतून निसटून पुणें शहरांत किती दिवस राहिले याचें उत्तर काढण्याला कागदोपत्रीं फारसें गमक नाहीं. १७९९ च्या जानेवारी महिन्यांत पेशवेवाड्यांत एक उत्सव झाला, (त्याला इंग्रजी पत्रांत वसंतोत्सव असें म्हटलें आहे) त्यानिमित्त दरबार होता. ह्या दरबारांत ते उपस्थित असल्याचा उल्लेख सांपडतो. पुण्याच्या वास्तव्यामध्यें ते करीत काय होते व पुणें सोडून ते सोलापूर-पंढरपुराकडे गेले केव्हां, या प्रश्नांच्या समाधानाला पुरेशीं साधनें नाहींत. तरी १८०० च्या उत्तरार्धांत विठोजीराव सोलापुराकडे धामधूम करीत असल्याचे धावते उल्लेख इतस्ततः सांपडतात. १८०१ च्या सुरवातीस कोणा

बाळकृष्ण गंगाधर नांवाच्या इसमाच्या जोडीनें विठोजीराव सोलापुराकडे दंगा करीत होते, हें वृत्त कागदपत्रें चाळतांना अधिक प्रमाणांत डोळ्यासमोर येतें. प्रथम त्यांना पकडण्यासाठीं श्रीमंतांतर्फे तोफखान्याचे पानशे सरदार गेले आणि मार खाऊन परतले. नंतर (पुढें कीर्तीस चढलेले) बापू गोखले यांना रवाना करण्यांत आलें. त्यांना हा लहानसा दंगेखोर पकडण्यांत यश आलें. त्याचबरोबर बाळकृष्ण गंगाधरसुद्धां बापू गोखल्यांच्या तावडींत सांपडला. दोघांना पुण्यास पाठविलें. श्रीमंतांना होळकर घराण्यापैकीं एक मोठी शिकार आपल्या पंजांत अडकल्याचा अत्यानंद झाला व त्या शिकारीचा फन्ना उडविण्याकरितां त्यांचा उत्साह उचंबळला. श्रीमंतांनीं विठोजीरावांना एकदम हत्तीच्या पायीं दिलें नाहीं. आधीं वाड्यांत नेऊन दोनशें छड्या मारून विठोजीरावांचा देह जर्जर केला व आपल्या बसल्या जागेंतून विठोजीरावाचे हत्तीच्या पायीं होणारे हाल पहातां येतील अशा ठिकाणीं श्रीमंतांनीं हा नरबळी पाठविला. विठोजीरावांनीं या प्रसंगीं आपला जीव घेऊं नये म्हणून परोपरीनें श्रीमंतांची मनधरणी केली. परंतु क्रूरपणांत निर्ढावलेले श्रीमंत मनधरणीनें विरघळणारे नव्हते. कृतांत व करुणा यांच्यांत सख्य नसतें. याचें भान हत्तीच्या पायीं जातांना विठोजीरावांना राहिलें नाहीं, हें योग्यच होतें. श्रीमंतांच्या कानाला मनधरणीच्या आर्तस्वरापेक्षां मरणाराच्या किंकाळ्या जास्त प्रिय होत्या. विठोजीरावांच्या हृदयद्रावक किंकाळ्या कानीं पडत असतां श्रीमंत आपल्या समानशील हस्तकांसह बसल्या जागीं हास्यविनोदपूर्वक तांबूल सेवन करीत होते. शेवटीं विठोजीरावांचे प्राण गेले. तरी त्या विषयींचा पेशव्यांचा खुनस शमला नाहीं. त्यांनीं विठोजीरावांच्या शवाचें चोवीस तास दहन होऊं दिलें नाहीं. मग दहनाची परवानगी मिळाली पण त्यांच्या बायकोला सती जाण्याची परवानगी मिळाली नाही. विठोजीरावांचा जोडीदार बाळकृष्ण गंगाधर थोडे दिवस फक्त अटकेंत होता, नंतर सुटला. त्याच्या चरित्रावरून विठोजीरावांच्या प्रकरणांत श्रीमंतांचा संबंध असल्याचा संशय येतो.

बाजीरावपेशव्यांच्या पूर्वीं पुण्यास अनेकांना खऱ्याखोट्या गुन्ह्यासाठीं सरकारी रीत्या देहान्ताचें शासन भोगावें लागलें होतें. हें शासन शहराबाहेर पार पडत असे; परंतु राहात्या वाड्यांत पुतण्याला ठार मारण्याचें उदाहरण राघोबादादांनीं घडवून आणलें. त्यांचेच बाजीराव हे चिरंजीव. त्यांनीं मागील तीनचार वर्षें वाड्यांत कैद, मारझोड चालविली होती. पण त्या कृत्यांची खुनापर्यंत मजल गेली नव्हती. या वेळीं ती मजल त्यांनीं मारली. या पराकाष्ठेच्या दुष्ट प्रकारानें पुणें शहरांत लोकांमध्यें उद्वेग व तिरस्कार पसरला. तो उद्वेग हें प्रकरण वाचतांना कसा भडकतो याचें उदाहरण मिरजेच्या वासुदेवशास्त्री खऱ्यांच्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहांत आहे. विठोजीरावांच्या मृत्यूचें वर्तमान आधीच्या पानावर छापून पुढच्या पानावर 'विठोजी होळकराचा खून' या शब्दांचा मथळा त्यांनीं ठेवला आहे. मथळ्याचा व त्याखालच्या मजकुराचा संबंध नाहीं. सदर खुनाची माहिती कळवितांना बाजीरावांविषयीं अशीच भावना क्रूर, रानटी

इत्यादि शब्द योजून आपल्या पत्रांत इंग्रज वकिलानें व्यक्त केली होती. 'देहांताचें कदाचित समर्थन करतां येईल, पण त्याकरितां योजलेली पद्धत गर्हणीय होती.' असें त्याचें मत आढळतें.

विठोजीरावांच्या वधाची बातमी इंदुरकडे पोचली. तेव्हां महाराजांच्या अंगाचा तिळपापड व्हावा हें सहाजिक आहे. परंतु महाराज जितके संतापी तितकेच विवेकशील होते. त्यांनीं श्रीमंतांना विठोजीरावांच्या वधाविषयीं जें पत्र लिहिलें तें त्यांच्या विवेकशीलतेचें तसेंच कर्तव्यनिष्ठेचें द्योतक आहे:

"तीर्थस्वरूप विठोजीराव होळकर यांनीं स्वामींची आज्ञा न घेतां श्री पंढरपूरकडे जाऊन क्षेत्रास उपद्रव दिल्यामुळें इतराजी होऊन जो प्रकार घडला तो समजला. त्यास देवाची जागा तेथें उपद्रव दिला. तेव्हां श्रीच्या इच्छेनें घडलें त्यास उपाय काय. तथापि स्वामीच्या हाते जे घडले ते सेवक लोकास श्रेयस्कर आहे. आमचे लक्ष कै. वडिलांनी सेवा केली त्याप्रमाणेच जपून सेवा करून दाखवावी हेच आहे. यदाकदाचित आम्हांपासोन कोठे काही अधिक उणे दिसोन आल्यास आज्ञापत्री सूचना करून मार्गास लावून लोभ करून सेवा घ्यावी हेच विहित. वडिलांनी एकनिष्ठपणें चाकरी केली आणि पूर्वीपासोन लोभ संपादन केला त्याप्रमाणें आम्हीही चाकरीची उमेद धरून आहो."

१८०१ सालांतील महाराजांच्या लढायांचा व इतर दैवयोगाचा वृत्तांत येथवर निवेदन केला. १८०२ सालच्या प्रारंभापासून महाराजांचें लक्ष पुण्याकडे होतें. त्यांची लष्करी पथकें आस्तेकदम पुण्याच्या बाजूची वाटचाल करीत होती व मार्गांवरील शिंद्यांनीं झपाटलेला मुलूख आपल्या कबजांत घेत होतीं. स्वतः महाराज पुण्याला जाण्यास निघण्यापूर्वी तीन महिने राजस्थान माळव्यांत संचार करून खंडणी वसूलीच्या रूपानें फौजखर्चाची व्यवस्था लावीत होते. उज्जैनीस शिंद्यांना वेढून महाराज झटापटी करीत असल्याची हकीकत मागें आलेली आहे. शिंद्यांनीं होळकर आटपत नाहींसे पाहून समेटाचें बोलणें चालविल्यावर महाराजांनीं मेवाड, मंदोसर, रतलाम वगैरे ठिकाणें झडपलीं. मेवाडांतील नाथद्वारा या देवस्थानावर ते चालून गेले, तेव्हां रजपुतांनीं शौर्यानें महाराजांचा प्रतिकार केला, परंतु महाराजांची सरशी होऊन त्यांनीं रजपूत सरदारांपासून लक्षावधी रुपये काढले. मंदोसर व रतलाम या दोन शहरांची एकूण सात लाख रुपयांची खंडणी हस्तगत केली, अशी बातमी पाहायला सांपडते. १८०२ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत महाराज आपल्या राज्याबाहेर असल्याची संधि महाराजांचें महेश्वर लुटायला सोयीची या कल्पनेनें शिंदे धारजवळ फौजेनिशी जाऊन पोचले. राज्याबाहेर असले तरी महाराजांची नजर शिंद्यांवर होती. महेश्वरावर जाण्याचा शिंद्यांचा रोख लक्षांत येतांच महाराजांनीं शिंद्यांच्या तोंडावर मोठी फौज पाठवून महेश्वराच्या रक्षणाचा बंदोबस्त केला. शिंदे आपला बेत तडीस जाण्याची शक्यता नसल्याचें ओळखून उज्जैनीस निघून गेले.

४

प्रखर तेजःस्फुलिंग

१८०२ हें वर्ष महाराष्ट्राच्या जीवनांत अतिशय महत्त्वाचें गणावें लागतें. माळव्यांतील आपल्या राज्याला थोडीफार शिस्तीची स्थिरता आणून दक्षिणच्या झाडाझडतीसाठीं महाराजांनीं तिकडे फौजफाटा रवाना करून उन्हाळ्याच्या प्रारंभीं खासा स्वारी दक्षिणेकडे निघाली. एप्रिलांत महाराजांनीं नर्मदा ओलांडली. फौज व तयारी जय्यत असल्यामुळें महाराजांना या मोहिमेंत कुठेंच अपयशाची जबर ठेंच लागली नाहीं. तिकडे शिंद्यांशीं समेटाची वाटाघाट चालू होती. तिच्यांत विघ्न उत्पन्न होऊं नये म्हणून त्यांनीं खानदेशांतील शिंद्यांच्या मुलखाला काडीचेंहि नुकसान पोंचविलें नाहीं. इतर म्हणजे पेशवाई मुलखांत त्यांचें लष्कर लुटालूट करीत असल्याचीं बातमीपत्रें पुष्कळच दृष्टीस पडतात. हा शिंदे-होळकरांचा प्रदेश मागील तीनचार वर्षे लुटालुटीनें अतिशय गांजलेला होता. शिंद्यांनीं होळकरांची गांवखेडीं झांबडलीं. होळकरांनीं शिंद्यांच्या मालकीची वस्ती उद्ध्वस्त केली. त्या सपाट्यांत पेशवाई गांवशहरांना होरपळून काढावें, पेशव्यांच्या सरकारानें उलट तोच कित्ता गिरवावा, अशा त्रिविध तापानें हा प्रदेश भाजून पोळून निघत होता. यशवंतराव महाराजांनीं दक्षिणेंत आपला मोर्चा आणतांच सामान्य जनतेची गाळण उडाली. कारण यशवंतराव हा बिनबुडाचा अनधिकारी वीर अर्थात तो कसल्याच नीतिनियमांना बधणारा नाहीं, अशी त्याच्याविषयीं सर्वत्र सामान्य जनतेची समजूत झालेली होती. पेशवे, त्यांच्या नेमणुकीचे अधिकारी आणि शिंद्यांसारखे सरंजामी सरदार हे सारे लुटालुटीला जेथें सवकले होते तेथें एकट्या महाराजांनाच वेगळे काढून त्यांच्या कृत्याची तात्त्विक नीतिन्यायाच्या कसोटीनें परीक्षा करणें म्हणजे त्यांच्या संबंधाचा विपरीत पूर्वग्रह उघडकीस आणण्यासारखे आहे.

साधारणपणें तत्कालीन कागदपत्रांमध्यें मार्चपासून महाराजांच्या दक्षिणेकडील हालचालीचे उल्लेख दिसूं लागतात. श्रीमंतांनीं धोंडोपंत गोडबोले याला फौज देऊन महाराजांच्या प्रतिकारास पाठविलें. मार्चमध्यें गोडबोले व महाराज यांच्या लष्कराची चांदवडनजीक झटापट झाली. गोडबोले मार खाऊन पळाला. एप्रिलांत महाराज वेलापुरास मुक्कामाला आले. त्याच महिन्यांत होळकर दरबारांतील पाराशर दादाजी हा जुना माहितगार मुत्सद्दी महाराजांतर्फे पुण्याला पेशव्यांशीं समेटाचीं बोलणीं करण्यासाठीं फेब्रुवारी अखेरीस जाऊन पोंचला. श्रीमंत त्याला भेटेनात. स्वतःबद्दल 'सेवक' ही दृष्टी बाळगून महाराज पेशव्यांशीं लेखी व्यवहार करीत होते, याचा बोध वाचकांला आहेच. त्यास अनुसरून श्रीमंतांनी पाराशर दादाजीमार्फत 'सेवकानें स्वामीचे ऐकावे. यशवंतराव जर खरा सेवक असेल तर त्यानें पुण्यास येऊं नये ही स्वामीची आज्ञा त्यानें पाळावी' अशा आशयाचे निरोप महाराजांना पाठविण्याचा सतत उपक्रम ठेवला होता. आपल्या निसबतीचीं निराळीं माणसेंही ते महाराजांकडे धाडीत होते. मात्र या माणसांच्या बोलण्यांत महाराजांच्या मागण्यांना मुळींच धर सांपडूं नये, अशींच तीं बोलणीं असत. तीं पेशव्यांचीं माणसें व बोलणीं या नात्यानें महाराज त्यांचा आदर करीत. मे महिन्यांत महाराजांनीं पेशव्यांकडे एक हत्ती व दोन घोडे असा नजराणा पाठविला. श्रीमंतांनीं बरेच दिवस तो नजराणा स्वीकारला नाहीं. महाराजांची दौड जेव्हां पुण्यावर असल्याची खात्री पटली, तेव्हां नजराणा अव्हेरल्याचा दंश महाराजांच्या मनांत उत्पन्न होऊं नये अशा मतलबानें तो नजराणा दोन महिन्यांनंतर लहानशा समारंभानिशी पेशव्याकडून स्वीकारण्यांत आला.

यशवंतराव महाराज पुण्याकडे मजल दरमजल जात असतां त्यांचे बंधु काशीराव हे त्यांना सोडून दुसरीकडे—सेंधव्यास पळाले. त्यांच्या या पळापळीला मदत करणारामध्यें अचीबीसिंग नांवाचा एक इसम सामिल असल्यामुळें त्याचें महाराजांनीं पारिपत्य केलें. परंतु काशीराव महाराजांकडे परत आले नाहींत.

याच वेळीं मेच्या मध्यांत महाराजांचा सरदार फत्तेसिंग यानें "मनांत अवक्रिया आणून कोणासहि कळूं न देतां सालप्याच्या घाटानें श्रीमंताकडे जाऊं लागले. हें चाल त्यांच्या फौजेंतील पठाण लोकांस कळतां तलबेचा तंटा काढून कैद करून राजश्री नबाब अमीरउद्दौले याजकडे घेऊन आले" (अवतरण चिन्हांतील मजकूर महाराजांच्या पत्रांतील आहे.) फत्तेसिंगाला चौघड्याचा मानकरी बनवून महाराजांनीं बरोबरीच्या सरदाराइतक्या योग्यतेस चढविला असतां त्याच्या स्वार्थानें त्याच्या मनांत अवक्रिया उत्पन्न केली. यानंतर महाराजांच्या नोकरींत राहून त्यानें जी कांहीं कामगिरी बजावली तें वृत्त पुढें येणार आहे. या दोन प्रसंगांवरून महाराजांच्या मजलींतील विघ्नें लक्षांत येतील.

पुण्यास जातेवेळीं महाराजांचा संकल्प कोणत्या स्वरूपाचा होता याची कल्पना पुढील उताऱ्यावरून होईल. तो उतारा महाराजांच्या एका पत्रांतील आहे. पेशव्याकडून

महाराजांकडे शिष्टाईला माणसें येत जात होतीं, परंतु महाराजांच्या मागणीचा निकाल होण्याऐवजी "कल्पना वाढाव्या असेच भाव दिसण्यांत आले. आपसांतील कलह मोडून मसलत प्राप्त जाहली ते संभाळावी हे चाल दिसेना." तेव्हां आपल्यावर ओढून धरल्याच्या (हेकेखोरपणाच्या) दुर्निमित्ताचा दोष येऊं नये म्हणून महाराजांनीं नागपूरच्या भोसल्यांना मध्यस्थी सुचविली. इतर मुद्दे बाजूस टाकून 'चिरंजीव खंडेराव याजला मंडळीसह आम्हाकडे पाठवून देऊन त्रिवर्गांनी (शिंदे, भोसले, होळकर) एक विचारें मसलत संभाळून स्वराज्य राखावें.' तूर्त यांतच सर्व मागणीचा समावेश समजावा, 'एक विचारें त्याजवर (इंग्रजावर) चाल केली असतां त्याचाही प्रसर होऊं पावणार नाहीं.' इंग्रजाचा प्रभाव मोडल्यावर मागण्याचीं सारीं कलमें योग्य प्रकारें निकालांत काढण्याची हमी भोसले घेत असतील तर आपण इंग्रजासंबंधाच्या मसलतींत भागीदार होऊं. 'हें न घडल्यास दिसेल तसें करावयास येईल.' स्वतःची मागणी क्षणभर दृष्टिआड ठेवून सर्वांनीं 'स्वराज्य राखावे' ही महाराजांची मनीषा सफळ होण्याइतका समंजसपणा पेशवे, शिंदे व भोसले या तिघांनीं दाखविला नाहीं, हे पुढील इतिहासावरून सिद्धच आहे.

महाराजांच्या एका पत्रांतल्या मजकुरावरून ते आपला मुलूख पेशव्यांच्या मिठींतून सोडविण्याकरितां दक्षिणेकडे निघाले होते. असें स्पष्ट दिसतें. 'प्रांत माळवा एक दो रोजांत हस्तगत होईल. चांदवड हस्तगत जालें' असा तो मजकूर आहे. जुलैच्या अखेरीस महाराज चांदवडास पोचले होते. त्यापूर्वी वेलापूर, नंदुरबार, सुलतानपूर, पुणतांबे, धुळे, चाळीसगांव या ठिकाणीं त्यांचे मुक्काम होते. फौज व तोफखाना ही सेनांगें जरूरीप्रमाणें वेगवेगळ्या स्थळीं विखुरलेलीं होतीं आणि त्यांच्या हालचालीही सुरू होत्या. औरंगाबादेजवळ महाराज आले तेव्हां त्यांस कळलें कीं, 'नबाब (निजाम) तांब्रास (इंग्रजांस) अनुकूल होऊन स्वराज्यावर मसलत करितात,' याजकरितां 'वैजापुर शहर येथें येऊन घासदाणा थोडाबहुत घेतला, निजामाला दहशत बसवून घासदाणा महाराजांनीं मिळवला. सप्टेंबरांत महाराज नाशकास पोचल्यावर तेथें व पुण्यास गडबड उडाली. पैसा जमविणें हा त्या हालचालींचा उद्देश असल्यानें अनेक गांवें, खेडीं, शहरें त्यांनीं नागविलीं, त्यांत तीर्थस्थळांना कसें वागवायचें हा प्रश्न होता. तो प्रश्न महाराजांनीं तीर्थस्थ लोकांना अभय देऊन सोडविला. कायगांव, टोके आणि प्रवरासंगम या त्रिस्थळीसंबंधांतील जो पत्रव्यवहार (राजवाडे १० मध्यें) प्रसिद्ध आहे तो पाहिल्यास महाराजांनीं दिलेल्या अभयवचनाबद्दल संशय राहात नाहीं.

ती हकीकत अशी—त्रिस्थळीचे कांहीं निवडक ब्राह्मण महाराजांकडे अभयपत्र घेण्यासाठीं गेले. त्यावेळीं मीरखान, शामतखान, माने आणि खुद्द महाराज या सर्वांकडून त्रिस्थळीला अभय लाभलें. त्रिस्थळी बचावली. अशा अर्थाच्या मजकुराबरोबरच तेथें त्रास पोचल्याचाही मजकूर सदर पत्रव्यवहारांत आढळतो. ज्यांना त्रास झाला अशीं एक दोन उदाहरणें आहेत. एकाचा त्रास कायगावचा नसून तो

औरंगाबादेस झाला. तथापि लोक मुळींच नाडले नागवले नाहींत असें समजण्याचें कारण नाहीं. या पत्रांतून त्या गांवांची लूट झाली, छळ झाला अशीं कितीतरी नांवें दिसतात. तरीसुद्धां १३ ऑक्टोबर १८०२ च्या एका पत्रांतील उतारा (पुण्याच्या लढाईपूर्वींचा म्हणून) महत्त्वाचा व निःसंशय वाचनीय आहे.

"होळकरानें हा काळपर्यंत श्रीमंताचे पायाशीं अमर्यादा केली नाहीं. जेव्हां अंबाऱ्या दृष्टीस पडल्या तेव्हां घोड्याखालीं उतरून नमस्कार केला. फौजेस ताकीद केली कीं कोणी श्रीमंतांचे फौजेकडे जाऊं नये. मी आपले तोंडास काळोखी लाऊन घेणार नाहीं. माझा अव्हेरच केला तर मी लाचार आहें, वगैरे बोलणीं व चाली पत्रांत कोठवर लिहूं? सारांश समेट करून घ्यावी हे सलाह. पक्षपात कोणाचाही करूं नये. दौलतीवर लक्ष. ज्या गोष्टीनं दौलतीचं कल्याण. सर्व प्रजा आशीर्वाद देईल. समेट करून घेतली असतां श्रीमंतांची चाकरी होळकर करून दाखवील ऐसे आहे."

प्रस्तुत उताऱ्याचा लेखक उमजत नाहीं. या तिऱ्हाईत लेखकानें महाराजांचे गुण ओळखून जें बिनचूक तात्पर्य काढलें ते यथोचितपणें ओळखण्याची पात्रता पेशव्यांच्या बुद्धींत नव्हती. महाराजांना पुण्यास न येऊं देण्याचे पोकळ डाव टाकीत ते आपले दिवस पुण्यांत व इकडे तिकडे पेशवाईच्या डौलानें फिरून घालवीत होते. १८०१ मध्यें १५ सप्टेंबरपासून १९ नोव्हेंबर तागायतच्या दोन महिन्यांत एकूण सतरा ठिकाणीं बाजीरावसाहेब हिंडले. त्यांत मोठाल्या कालावधीच्या वास्तव्याची टोके व कोपरगांव हीं दोन स्थळें आहेत. टोक्यास बारा दिवस आणि कोपरगांवास सदतीस दिवस याप्रमाणें त्यांचा मुक्काम होता. १८०२ या वर्षींही पुण्याबाहेर आसपास व सासवड, वाई वगैरे गांवीं मधूनमधून श्रीमंत हिंडत असल्याचे उल्लेख ऐतिहासिक साधनांतून दिसतात.

जून–जुलईपासून पुण्यास फौज जमविण्याचें काम श्रीमंतांनीं चालविलें. पेशवे–राज्याचे धनी–म्हणून त्यांना ठिकठिकाणीं मानसन्मान, मेजवान्या, वगैरे महती भोगायला सांपडत होती. श्रीमंत पुण्यास असतील तेव्हां नाचगाण्याच्या मैफली चालत असल्याच्याही नोंदी आढळतात. राज्यकारभार म्हणजे अंमलदारांचे कलहप्रेरक बदल. दंग्याधोप्यांचा बंदोबस्त करण्याकडे लक्ष नव्हतें. तथापि कधीं कधीं देशांत स्वास्थ्य नाहीं, संरक्षण नाहीं यावरून एखाद्या अंमलदाराच्या अंगीं दोष लावून पेशवे रागावत, त्यास टाकून बोलत आणि फारच वैतागले तर पुण्याबाहेर निघून जात. पुण्याहून जाण्याची व परत येण्याची इतकी त्वरा असे कीं, तिच्या पायीं पालखीचे भोई व बरोबरच्या स्वारांचीं घोडीं मरत, असेंही वृत्त दृष्टीस पडते. असा एक प्रसंग ऐ. कागदपत्रांतून पाहायला सांपडतो. त्यावेळीं श्रीमंत सासवडला निघून गेले. परत येऊन पुण्यास फौज उभी करतेवेळीं श्रीमंतांच्या संशयानें मोरोबादादांसकट तीस आसामी कारागृहांत लोटले. होळकराशी सामील असा या आसामीवर आरोप होता. पर्वतीजवळ तोफा ओतण्याचा कारखानाही काढला. सगळीकडच्या सरदारांना आपल्याकडे येण्याबद्दल श्रीमंतांचीं पत्रें गेलीं. लष्कराची

भरती व्हावी, पण पगाराच्या अभावी शिलेदार शिपायांनीं तळ सोडून दुसरीकडे निघून जावें असें चाललें होतें. श्रीमंतांपाशीं फौजेकरतां पैसा मागण्याची सोय नव्हती. पैसा मागितला कीं मागत्याच्या सरदारीवर गदा यावी असा श्रीमंतांच्या मर्जीचा रंग होता. श्रीमंतांच्या विश्वासांतले सरदारसुद्धां पुण्यापासून दूर असतील तर श्रीमंतांच्या निमंत्रणाला धूप दाखवीत नसत, असेही दाखले आढळतात. तरीपण फौज म्हणतां येईल असा हत्यारी लोकांचा जमाव पुण्यास व पुण्याजवळ हळूहळू दिसूं लागला. श्रीमंतांनींही शिपाईगिरीचें वारें संचारल्याचा देखावा एकदोनदा लोकांच्या निदर्शनास आणला. एकदोनदां लष्कर स्वतःच्या नजरेखालीं चालण्याचें नाटक सजविलें. फौजेच्या गणतीचे श्रम घेतले. गारपीर हें पुण्याहून स्वारीवर निघण्याचें ठिकाण. तेथे डेरे मांडले. पेशवे स्वतः डेरेदाखल होणार असे लोक बोलूं लागले. पण श्रीमंतांनीं आपला सरदार नाना पुरंदरे हा डेरेदाखल करून डेऱ्याचा आब राखला. श्रीमंतांची मर्जी हीच तेव्हां सरदारीच्या लायकीची कसोटी होती. कुठें तरवार गाजविली म्हणून हा पुरंदरे सरदारीच्या योग्यतेस चढला नव्हता. तरी श्रीमंताच्या कृपेनें तो जरीपटक्याच्या मानाचा सरदार बनला व त्याची गारदौंड येथें भीमेच्या कांठीं येऊन पोंचलेल्या होळकरी फौजेच्या मुकाबल्यासाठीं रवानगी झाली. पुरंदऱ्यांचें घराणें मात्र तरवार-बहादरीच्या कामांत वाढलेलें होतें. पण आताचा पुरंदरे हा केवळ बडे बापका बेटा होता. त्याच्या जोडीला पांडोजी कुंजर या नांवाचा पेशव्यांच्या लोभांतला एक पुढारी होता. ही मंडळी मान्याच्या तळासमोर—पण नदी भरलेली असल्यामुळें अलीकडे—जाऊन ठाकली. मान्यांच्या लोकांनीं त्यावर तोफा डागल्या. पुरंदरे-कुंजर यांच्या गोटावर तोफांचे गोळे पडले व त्यांचा गोट तोफांच्या मान्याबाहेर मागें सरकला. नदीला पूर असूनही त्यांतून पेंढारी आले व त्यांनीं पेशवाई फौजेची थोडी मालमत्ता व जनावरें पळविलीं. पेशव्यांना ही वार्ता समजतांच त्यांनीं मान्याला निरोप पाठविला कीं, सरकारी फौजेच्या अर्थात जरीपटक्याच्या वाटेस जाणें योग्य नव्हे. तो निरोप ऐकून मान्यांनीं आपली फौज दुसरीकडे नेली, या अर्थाचें एक पत्र उपलब्ध आहे. मानें अन्यत्र गेला हें खरें. पण त्याचें कारण यशवंतराव महाराजांनीं त्याला शिंद्यांच्या पुण्यास जाणाऱ्या फौजेशीं सामना करण्यासाठीं बोलावल्यामुळें तो गारदौडाहून गेला. सदर पत्रलेखकानें, पेशव्यांच्या निरोपाचा मान ठेवण्यासाठीं महाराजांनीं मान्याला दुसरीकडे हालविलें, असा या हालचालीचा अन्वय लावला आहे. मानें दुसरीकडे गेला, पण शिंद्यांच्या फौजेशीं लढाई न झाल्यामुळें त्यानें आपला लष्करी जमाव पंढरपुरास नेला. तो महाराजांच्या कीर्तीला श्रेयप्रद ठरला. त्या क्षेत्राची आता वाताहात होणार, अशी चोहोकडे भीति पसरली होती. ही भीति खोटी असें मान्यानें सिद्ध केलें. एखाद्या भाविक यात्रेकरूप्रमाणें वागून त्यानें क्षेत्रस्थांना प्रसन्न ठेवलें व नंतर तो बारामती जेजुरीच्या भागाकडे आला.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
दा. क्र. १६६६३

मान्यावर पुरंदरे, कुंजर इत्यादिकांना पेशव्यांनीं पाठविलें हे पाहून महाराजांना काय वाटलें, त्याचा बोध १५ सप्टेंबरच्या पत्रांतील पुढील उतारा करून देईल:

" श्रीमंतांचें संधान राखून त्यांचे मर्जीनें जसें घडेल तसें करावें, या विचारास जपत असतां बाहेरून बोलणें समेट करतों असें होऊन दिवस काढून सोबत्याची फौज पलटणें आणून लढाई पाडली. माने याजवर राजश्री पांडोजी कुंजर व मानकरी वगैरे पाठविले. तेव्हां त्यांचें अंतःकरण शुद्ध नाहीं; त्याप्रमाणें फळेंही निदर्शनास येतात. इकडून जपावयास कमी करीत नाहीं. श्रीकृपेनें घडेल तें खरें........श्रीमंतासी आपल्याकडून वांकडे दाखवीत नाहीं. त्यांजला सोबत्यांचे कारभारी व कुंजर जसें भासवितात तसें करितात. त्यास उपाय काय ?"

पुरंदरे-कुंजर हे गारदौंडचे पीछेहाटबहाद्दर, तोफखान्याचे पानशे यांना बरोबर घेऊन लढाईच्या सरंजामानिशीं बारामतीस जाऊन पोंचले. कुंजर व पुरंदरे आपल्या फौजेसह समोरासमोर आल्यावर मान्यानें सरकारी फौजेच्या वाटेस न जाण्याबद्दल आमच्या 'खावंदांचा हुकूम आहे', असें पुरंदऱ्यास सांगून पाठविलें. पण पुरंदऱ्याच्या 'खावंदा'नें त्याला मान्याशीं लढण्याकरितां रवाना केल्यामुळें त्यानें मान्याचा निरोप धाब्यावर बसवून तोफा उडविल्या. तोफांचे पन्नास गोळे उडेपर्यंत पुरंदऱ्यावर हल्ला करावयाचा नाहीं, हा संकेत मान्यानें निष्ठेनें पाळला आणि पन्नासावा गोळा सुटल्यावर त्यानें पुरंदऱ्यावर चढाई केली. तेव्हां पुरंदऱ्याचें सैन्य फारसें लढलेंच नाहीं. चढाई अंगाशीं भिडतांच पेशव्यांचें सैन्य पळालें. कुंजर व बारामतीचे पांडुरंगराव बेपत्ता झाले. पुरंदरे जरीपटका संभाळून कसेबसे सासवडास पोंचले, अशी एक बातमी तर जरीपटका मान्यानें चार दिवसांनीं पुरंदऱ्याकडे सन्मानपूर्वक पाठविला अशी दुसरी बातमी होती. पानसे जखमी झाले. मालोजी घोरपडे हा एक आणखी सरदार त्या लढाईंत होता. तो जखमी होऊन पडला. त्याला मान्यानें पालखींत घालून आपल्या छावणींत नेले. याचें पेशव्यांना दुःख नव्हतें.

जरीपटक्याच्या रक्षणार्थ मुद्दाम सांगलीहून बोलावून आणलेले पटवर्धन सरदार चिंतामणराव अप्पा हे लढाई सोडून आपल्या गांवाकडे गेल्याचें वर्तमान ऐकून मात्र श्रीमंतांची मर्जी अतिशय तापली. पुरंदरे हा मुख्य पुढारी त्यानें मार खाल्ला; पळही काढला, पण तो श्रीमंतांचा लाडका होता, 'लढाई म्हटली कीं, कधीं हार कधीं जीत असे चालायचेंच म्हणून झाला प्रकार मनाला लावून घेऊं नये' असा सांत्वनपर विचार त्यास पेशव्यांनीं कळविला, तर पटवर्धनावरील घुस्सा त्यांनीं पुढीलप्रमाणें बरळून टाकला:

" शिंद्या-होळकरांची लढाई लागावी आणि राज्यास धक्का बसावा हा समय प्राप्त आणि जरीपटका टाकून चिंतामणराव गेले. हे काय ? त्यास, आम्ही कायम असलो तर करवीरकरांचे वगैरे सर्वांचे बंदोबस्त होतील अथवा राज्यास धक्का बसल्यास मिरज वगैरे यास कोण पुसतो ? त्यास होळकराचा बंदोबस्त थोडक्याच दिवसांत होऊन या

समयास ज्यांनी समय घालविले आहे, त्यांचीं पारिपत्यें शिंद्यांच्या पलटणाच्या हातून करावयास येतील." हा मजकूर एका तत्कालीन पत्रांत अहवालवजा असून त्यांतलें प्रत्येक वाक्य उद्बोदक आहे. आपण पेशवाईवर कायम राहतो न राहतो हा संशय; कायम राहिल्यास ज्यांनी वेळ (समय) दवडला त्यांचे पारिपत्य करणार-कोण तर शिंद्यांचीं पलटणें. याप्रमाणें विचार केल्यास बाजीरावसाहेबांच्या स्वभावरचनेचे बरेच बारीक मोठे घटक आकलनांत येतात.

लढाईच्या दिवसांपर्यंत पेशव्यांना पुण्यास राहावयाचें नव्हतें म्हणून जवळजवळ एक महिना आधीं त्यांनीं महाबळेश्वरास जाण्याची हूल उठविली. महाड ते पुणें डाक बसविली. सिंहगडावर बायका व जामदारखाना पाठवून नंतर बायका सिंहगडावरून रायगडास पिटाळल्या. त्यांत सवाई माधवरावांची पत्नी होती. या बाईच्या मांडीवर एखाद्याला दत्तक बसवून आपल्याला कोणी वैरी पेशवाई पचूं देणार नाही हे श्रीमंतांतर्फे तिच्या बंदिवासाचें कारण होतें. ती श्रीमंतांच्या कैदेंत होती व कैदी या नात्यानेंच तिची सदर किल्ल्यावर पाठवणी झाली. तशीच वेळ आली तर स्वतः बाजीरावसाहेब तिकडेच पळ काढणार होते. हें पुढें थोड्याच दिवसांनीं सर्वांच्या दृष्टीस पडलें. ते लढाईच्या दिवसांपर्यंत पुण्यास राहिले, याचें कारण यशवंतराव महाराजांच्या फौजा पुण्यांत येऊन टेकल्या नव्हत्या व शिंद्यांचें लष्कर यावयाचें होतें. तें २२ ऑक्टोबर या दिवशीं वानवडी येथें पोंचलें. त्यापूर्वी दोन दिवस त्यांचे सरदार सदाशिवराव व त्यावरील युरोपिअन अधिकारी श्रीमंतांस भेटले. त्यांच्या येण्यानें श्रीमंतांची स्वतःसंबंधाची काळजी गेली. त्यास श्रीमंतांनीं तीन लाख रुपये दिले. यशवंतराव महाराज या दिवसांत जेजुरीस होते. तेथें त्यांना ही हकीकत समजली व त्यांनीं तावडतोब पेशव्यांना पत्र पाठवून कळविलें कीं, 'शिंद्याला केली तशी मदत आपणासही करावी. आपला व शिंद्यांचा सभेट साधल्यास राज्याचा बंदोबस्त आणि शत्रूवर दाब हे दोन्ही हेतू तडीस जातील. पुढें शिंद्यांचा रोख दिसेल त्याप्रमाणें आपणही चाकरीस हजर राहूं. समेटाच्या वाटाघाटीसाठीं मनुष्य पाठवावा.'

शिंद्यांचें लष्कर वानवडीस आलें. याच दिवशीं पुरंदरे आपल्या लोकांसह सासवडाहून गारपीरावर आले होते. शिवाय बाळोजी कुंजराला लाख दोन लाख रुपये जास्त खर्ची घालून नवें पांच हजार सैन्य जुळविण्याची श्रीमंतांनीं आज्ञा केली होती. आपली विनंती श्रीमंत ठोकरतील याची महाराजांना आजतागायतच्या अनुभवावरून कल्पना असल्यानें उत्तराची वाट न पहातां ते जेजुरीहून आपली फौज व तोफखाना यांसह पुण्यानजीक थेऊरास येऊन थडकले. फुकट घालवावयास त्यांना सवड नव्हती. त्यांनीं तावडतोब निरोप पाठविला कीं, तडजोड होत नसेल तर आपण शिंद्यांच्या फौजेशीं नरकचतुर्दशीच्या दिवशीं (ता. २५ आक्टोबर १८०२) टक्कर देणार आहों. या निरोपानें श्रीमंतांचें धाबें दणाणलें. होळकरांच्या मागण्या मंजूर करून लढाईचें संकट

टाळावें, असें त्यांना वाटूं लागलें होतें; त्यांनीं तशी चर्चा केली. पण लष्कराच्या घमेंडीनें शिंद्यांकडील व त्यांच्या विश्वासानें पेशव्याजवळील सल्लागारांनीं 'होळकराच्या धमकीला भिऊं नये. ती फुसकी आहे. लढाईच्या मैदानावर होळकराची दाणादाण उडवूं' असा बार भरल्यामुळें पेशव्यांनीं यशवंतराव महाराजांना झुलविण्यासाठीं एकदोन किरकोळ माणसें त्यांच्याकडे पाठवून दिलीं.

धनत्रयोदशीच्या रात्रीं (ता. २४ आक्टोबर) हीं माणसें महाराजांच्या तळावर गेलीं. त्यांच्याबरोबर पाराशरदादा होते. शिवाय या आपल्या माणसांच्या रक्षणासाठीं पेशव्यांनीं बरेचसे लोक बरोबर दिले होते. प्रतिष्ठेच्या वजनदार माणसाऐवजीं दोन क्षुल्लक माणसें श्रीमंतांकडून समेटाच्या बोलण्यासाठीं यावीं हा पोरखेळ महाराजांना एरवीही खपला नसता तर तो आतां आणीबाणीच्या वेळीं रुचला नाहीं यांत नवल कसलें? त्यांनीं बोलणें करणारांखेरीज जे लोक आले होते, त्यांना गोटाबाहेर ठेवलें व बोलणारांना आंत घेतलें. बोलणें बराच वेळ चाललें; पण त्यांतून तथ्यांश निष्पन्न होण्याची आशा नाहीं असें पाहून 'कुंजर, निंबाजी भास्कर, आंग्रे वगैरे आल्यास बोलणें होईल?' असें बजावून आलेल्यांना वाटेस लावलें. ते परतले तेव्हां मध्यरात्र झाली होती. परतलेल्या माणसांना पुण्यास श्रीमंतांचा वाडा गांठीपर्यंत पहांट झाली. वाड्यांत लढाई होणार म्हणून मोठी गडबड चाललेली होती. कुणाला वाटेल कीं मुत्सद्दी व सरदार एकत्र बसून लढाईबद्दल विचार करीत आहेत, लष्करी पथकांना हुकूम सुटत आहेत, अशा थाटाची ही गडबड असावी. पण गडबड होती स्वयंपाकाच्या घाईची. नरकचतुर्दशी उजाडली. त्या दिवशीं दिवाळीच्या सणांतलीं अभ्यंगस्नानें करण्याचा प्रघात आहे. नंतर फराळ करावा लागतो. अर्थात आज लढाईमुळें जेवायला मिळेल कीं नाहीं, अशी चिंता उत्पन्न होऊन श्रीमंतांनीं भोजनाची तजवीज पहाटेस जोरानें चालविली होती. अशा धांदलींत होळकरांकडे गेलेलीं माणसें येऊन पोंचलीं. श्रीमंतांनीं त्या धांदलींतच त्यांची हकीकत ऐकली व कुंजर, निंबाजी भास्कर प्रभृतींना होळकरांकडे जाण्याला सांगितलें. लढाईच्या ठरल्या वेळेपूर्वी दीडदोन घटका हे बोलणारे यावे अशी यशवंतराव महाराजांच्या निरोपांत एक अट होती. निंबाजी भास्कर, कुंजर इत्यादिकांना होळकरांच्या मुलाखतीस कधींच फुरसतीनें सुद्धां जावयाचें नव्हतें, मग यावेळीं ते तांतडीनें कसे जाणार? 'होळकराचा धाक बाळगण्याचें कांहीं कारण नाहीं. स्वामींचे प्रतापेकरून त्यांस उधळून लावूं' असे वीरश्रीच्या आविर्भावानें बोलून त्यांनीं श्रीमंतांची समजूत घातली. श्रीमंत या निर्वाणीच्या क्षणीं त्या गृहस्थांना होळकरांकडे जरबेनें पाठविण्याला असमर्थ होते. 'उत्तम. तुमचे चित्तास येईल तसें करावें?' अशा अर्थाचें उत्तर त्यांना बाजीरावसाहेबांनीं दिलें. कुंजर, निंबाजी भास्कर वगैरे मंडळी नंतर (बहुधा फराळ आटपून) वाड्यांतून शिंद्यांच्या तळावर गेली.

तिकडे वानवडी आणि हडपसर या दोन ठिकाणांमधील मैदानांत दोन्ही बाजूंची

दळें युद्धाच्या तयारीनें उभी ठाकलेलीं होतीं. कुंजर, निंबाजी भास्कर शिंद्यांच्या तळावर गेले व त्या तळावरून तोफांचे गोळे सुटले. इकडे महाराजांनीं 'आपले तोफखान्यास आज्ञा केली कीं, जरीपटका आमचा खावंद. त्याजकडून पंचवीस बार निघत तो तुम्ही स्वस्थ असावे.' त्याप्रमाणें घडलें. मग महाराजांच्या तोफा धडाडूं लागल्या. निम्मी लढाई तोफखान्यांनीं उरकली. एकूण आठ हजार गोळे सुटले, अशी एक नोंद कागदोपत्रीं दृष्टीस पडते. नंतर घोडदळें एकमेकांवर उठलीं. शिंद्यांच्या घोडदळाची सरशी दिसूं लागतांच महाराजांनीं लढाईच्या आघाडीस उडी घेतली. त्यांच्या घोडदळांत त्यामुळें एकदम चैतन्य संचरलें व अधिक उत्साहानें ते प्रतिपक्षाच्या घोडदळावर तुटून पडले. महाराजांची दृष्टि शिंद्यांच्या तोफांवर होती. त्यांनीं तोफांवर जाऊन गोलंदाजांची कत्तल उडवली व तोफा निकामी करून सोडल्या. स्वतः महाराजांनीं आपल्या हातांनीं कांहीं गोलंदाज मारले. तिकडे तोफा बंद पडून हातच्या गेल्या. इकडे होळकरी स्वारांच्या दणक्यानें शिंदेशाही स्वारांना मैदानांत ठरणें अशक्य झालें. त्यांना पळण्याखेरीज दुसरी गतीच उरली नाहीं. दिसेल त्या वाटेनें त्यांची दौड निघाली. पहाटेस 'होळकराला स्वामीचे प्रतापेकरून धुडकावून लावूं' अशी दर्पोक्ती उच्चारणारे वीर वानवडीहून पळाले व त्या पुण्यप्रतापाच्या आश्रयास गेले. जरीपटक्याच्या लोकांची तीच दशा झाली. तथापि त्या फौजेला शिंद्यांच्या फौजेप्रमाणें धुव्वा उडण्यासारखा मार खावा लागला नाहीं. कारण जरीपटका हा आपला खावंद असल्याची होळकर महाराजांची भावना! लढाई सुरू होऊन अटीतटीवर आल्यावेळीं दोन प्रहरीं (सणाचे सुग्रास अन्न सेवन करून) लढाईचा तमाशा पाहाण्यासाठीं, पंतप्रधान बाजीरावसाहेब वाड्याबाहेर पडले. परंतु लढाईच्या जागेपर्यंत ते गेले नाहींत (तरी एका तत्कालीन पत्रामध्यें श्रीमंत लढाईच्या ठाण्यावर उपस्थित असल्याचा मजकूर पाहायला सांपडतो) ते भवानी पेठेच्या कोतवाल चावडीवर थांबून लढाईची बातमी काढीत राहिले. शिंद्यांची फौज मोडल्याची पक्की खबर कळतांच ते पुनः वाड्याकडे गेलेच नाहींत. चावडी सोडून पर्वतीच्या माळावर, इकडून तिकडून धावत येऊन आपल्याभोंवतीं जमणाऱ्या लोकांची वाट पाहात त्यांनीं तेथें कांहीं काळ काढला. जेव्हां होळकरांचे स्वार आपल्या रोखानें येत आहेत, असा संशय आला तेव्हां पंतप्रधानांनीं धूम ठोकून सिंहगडचा पायथा गांठला. श्रीमंतांनीं पुणें सोडूं नये अशी यशवंतरावांची मनापासून फार फार इच्छा होती. पण पंतप्रधानांच्या गतिचापल्यानें महाराजांसारख्या नामांकित अद्वितीय घोडेस्वाराच्या घोडदळावर ताण केली. पेशव्यांना पुण्याला परत आणण्यासाठीं महाराजांनीं स्वारांची एक टोळी पाठविली. पेशव्यांजवळही फौजफाटा होता. लगट केल्यास कदाचित हत्यार चालेल, हा प्रसंग महाराजांच्या स्वारांनीं टाळला व पुण्यास पेशव्यांनीं परत यावें, ही महाराजांची विनंती पेशव्यांच्या कानापर्यंत पोंचण्याची व्यवस्था करून ते स्वार माघारी आले. लढाई मारण्याचें काम आटपल्यानंतर महाराजांना पुण्यांत

पुष्कळच कामें करावयाचीं होतीं, त्यामुळें त्यांनीं पेशव्यांचा निकडीनें पिच्छा पुरविला नाहीं. या धामधुमींत त्यांची स्वामीनिष्ठा जागृत होती. पेशवे सिंहगडाच्या पायथ्याशीं सणाच्या दिवशीं उपाशी राहून रात्र काढतील, हा संभव लक्षांत घेऊन महाराजांनीं उंटावरून (मिष्टान्नाचा) शिधा रवाना केला. "होळकर याणी सोमवारी पंचवीस तीस उंट भरून भोजनाचे वगैरे साहित्य यजमानाकडे लावून दिले." "होळकर याणी शहराचे रक्षण करून श्रीमंतास भोजनाचे साहित्य केले मोठीच गोष्ट केली." (खरे-ऐ. ले. सं. १४) पेशव्यांनीं भोजनाचा आदर करून भरल्या पोटी सिंहगड गांठला व तेथून ते तांतडीनें खालीं कोकणांत उतरले.

इतरत्र प्रसिद्ध झालेली लढाईची व पेशव्यांच्या पळाची माहिती येथवर सांगितली. स्वतः महाराजांनीं ता. २७ ऑक्टोबर १८०२ रोजीं सांगलीच्या चिंतामणराव अप्पा पटवर्धनास लढाईविषयीं जें कळविलें तें इतरांच्या माहितीपेक्षां जास्त मोलाचें हें कुणीही कबूल करील. महाराज लिहितात :—

" (जेजुरीचे मुक्कामीहून) आम्ही कूच करून दरमजल श्रीगणपतीचे थेऊरनजीक आलों. श्रीमंतानीं रा॥ नारायणराव वैद्य व रघुनाथ धोंडदेव भागवत बोलावयास पाठविले. त्यांतील अर्थ पाहाता दिवस काढावे इतकाच दिसला. तेव्हां त्यासी बोलून मार्गस्त केले. आणि आश्विन वद्य १४ इंदुवारी प्रातःकाळपासून लढाई दोन प्रहरपर्यंत पलटणें व फौजेची दोहीकडील जितकी शर्त तितकी होऊन शेवटी आम्ही जातीनिशी फौजेसह हल्ला करून श्रीकृपेने त्याची फौज व पलटणे दरोबस्त गारद करून तोफा अगदी सांडविल्या. फौजेपैकी सडे मात्र कांही जीव घेऊन वरकड सर्व असबाबासह (सामानसुमानासह) लुटले. श्रीमंत सिंहगडाकडे गेले. त्याजकडे खातरजमेची पत्रे पाठवून घेऊन यावयास रा॥ नागो जिवाजी याजला पाठविले आहे" पुढचा मजकूर चिंतामणरावांनीं आपल्याकडे यावे या धोरणाचा आहे व सुरवातीस जेजुरीहून त्याकडे गृहस्थ व पत्रे पाठविल्याचा निर्देश आहे. शेवटीं "आम्हास तीन जखमा तरवारेच्या हातावर जाल्या. हलक्याच आहेत. सत्वर बऱ्या होतील" असे लिहून पत्र पुरें केलें आहे.

भारमल होळकराला महाराजांनीं लढाई आटपतांच (त्या दिवशीं) वेळांत वेळ काढून दोन पत्रें रवाना केलीं. लढाईच्या खऱ्याखोट्या, उण्यापुऱ्या बातम्या कानीं येऊन तो चिंतेंत पडूं नये म्हणून हीं पत्रें होतीं. त्यांत शब्दशः पटवर्धनास कळविलेलाच मजकूर आहे. त्यानंतरच्या एका पत्रांत त्यांनीं स्वतःच्या बचावाबद्दल एकप्रकारें जी धन्यतेची भावना अंतरंगांत पसरली होती, त्या भावनेची वाच्यता केली आहे. त्या भावनेंत ईश्वरीकृपेच्या जाणिवेचा ओलावा सहृदय वाचकाला दिसून येईल. या मजकुराच्या प्रारंभीं 'सारांश' हा शब्द असल्यानें तो पहिल्यापैकीं एका पत्राचा सारांश समजणें प्राप्त आहे.

" सारांश, ज्या ठिकाणीं शत्रूशीं मुकाबले पडत गेले तेथें रूबरूच (समोरासमोर) पडत गेले. तोफांचे गोळे व बंदुकांच्या गोळ्यांची पर्जन्यवृष्टी होत गेली. त्या ठिकाणीं जागा जागा स्वारीखालील घोडेही गोळे लागून कामास येत गेले. गोळे आंगरखे, पागोटे यास आसपास लागून गेले. त्याकाळीं श्रीनेंच सुदर्शनचक्र सभोवते फेरवून संरक्षण केलें. यांत शंका नाहीं. त्याप्रमाणें पुढेंही सर्वोपरी त्याचाच भरंवसा आहे.

एका तत्कालीनानें लढाईच्या दुसऱ्या दिवशीं (२६ आक्टोबर १८०२) लिहिलेला पुढील मजकूर तेव्हाच्या स्थितीची व भावनांची उत्तम कल्पना आणून देणारा आहे :—

" दिवाळीचा सण बहुत आनंदाचा जाला! अस्तमानपर्यंत कितीएकास अन्नदेखील नाहीं. तरवार चालती तरी नाश बहुत होता. तोफांचीच लढाई जाली. नाश शिंद्याचा जाला. त्यांत बाकी नाहीं. चारपाच दिवस शिंदे याजकडील पेंढारी याणी शहराभोवती धुंदाई केली. मनुष्य बाहेर फिरकूं दिले नाही. पाषाणाचे (पुण्याजवळचे देवस्थान) वर्णाचे ब्राह्मण लुटले. गांव लुटला. थेऊरचा गणपती शिंदेकडील पेंढारी याणी विच्छिन्न केला. कातरज, विठ्ठलवाडी, थोडीबहुत पर्वती, गणेशखेडे हे गांव सभोवते झाडून लुटले. इतके कृत्य शिंद्याकडील, त्यांचे प्रायश्चित्त यथाविध मिळाले!" शिंदे-होळकरांच्या वागणुकीची तुलना करायला हा उतारा उपयोगी आहे.

पुण्याची लढाई आटपल्यावर यशवंतराव महाराज वानवडी येथील शिंद्यांच्या इमारतींत आक्टोबर अखेरचे सहा दिवस सोडल्यास उणेपुरे चार महिने राहिले. या चातुर्मासांत ते पुण्याच्या लोकांशीं कसे वागले हा विषय मुद्दाम विवेचनास घेणें योग्य आहे. कारण या वर्तनाबद्दल बराच गैरसमज आजपर्यंत दंतकर्णादि कथापरंपरेनें रूढ झालेला आहे. प्रस्तुत विवेचनाचा मुख्य आधार वा. वा. खरेशास्त्री यांचा ऐतिहासिक लेखसंग्रह भाग चौदावा हा असून तो यशवंतराव महाराजांच्या संदर्भानें वाचू लागल्यास जो तपशील त्यामध्यें दृष्टीस पडतो तो येथें सादर करावयाचा आहे.

पुणें शहराला उपद्रव देऊं नये, अशी महाराजांनीं आपल्या सैनिकांना सक्त ताकीद देऊन ठेवली होती व ती त्यांनीं सैन्याला पाळायला लावली. बाजार बंद होता, तो उघडला. भाववाढीला आळा घालून धान्याचे भाव ठरविले व कडक शिक्षेच्या भीतीनें ते पाळावयास लाविले, असा मजकूर आक्टोबरअखेरच्या सर्व पत्रांतून येतो; तथापि त्यांनीं शिंद्यांचे जे शिपाई जीव वांचविण्यासाठीं शहरांत शिरले व रस्तोरस्तीं लुटले गेले, त्यांचा व त्यांच्या मालमत्तेचा शोध सुरू केला. त्या लुटींतले जें कांहीं सापडलें—उंट, घोडे वगैरे—ते लुटणारांकडून जप्त केले. त्यामध्यें कमजास्त घडले असेल तर वरच्यानें हा फरक भरून द्यावा, असा जप्तीचा प्रकार होता व त्याबद्दल एका पत्रामध्यें तक्रारीच्या सुराचा मजकूर दृष्टीपुढें येतो. हा शिंदेमंडळीचा शोध संपल्यावर ज्यांची विचारपूस महाराजांनीं करड्या नजरेनें पुनःपुनः चालविली अशी दोन कुळें दिसतात. एक

चिंतोपंत देशमुख व दुसरे वैजनाथभट मामा भागवत. यांनीं महाराजांचा काय अपराध केला होता, तें समजायला साधन नाहीं. मात्र त्यांचा पिच्छा पुण्यांत महाराज असेतोंवर सुटला नव्हता. पुणें सोडतांना महाराजांनीं देशमुखाला बरोबर नेलें व पेशवे वसईस इंग्रजांशीं तह करून परत आले तेव्हां त्यांनीं चाळीस हजारांचा खंड भरून देशमुखाला सोडवून आणलें व मोठ्या योग्यतेच्या अधिकारावर बसविलें, असाही निर्देश आढळतो. यावरून देशमुख श्रीमंतांचा किती प्यारा होता, याची अटकळ शक्य आहे. वैजनाथ मामाही पेशव्यांचे कंठमणी. देशमुख व वैजनाथमामा भागवत हे दोन नालायक इसम पेशव्याच्या विशेष प्रीतींतले म्हणूनसुद्धां त्यांच्यावर महाराजांची अवकृपा असेल. इतकें खरें कीं, या दोघांचे हाल करण्यांत आले, असे दर्शविणारीं वर्णनें ऐ. ले. संग्रहांत आहेत. त्यांच्यावर प्रथम हात टाकण्याचा उद्देश त्यांच्यापासून द्रव्य काढावें, हा होता. तो मनाजोगा साधला असें दिसत नाहीं. या दोघांमागून त्यांच्याच अन्वयांत सूळ, कुंटे हीं नांवें येतात. देशमुख आणि भागवत मामा यांनीं एकदां स्वतंत्रपणें लोकांकडून पट्टी उकळण्याचा कारभार चालविला होता. हा त्यांचा अव्यापारेषु व्यापार महाराजांच्या कानीं पोंचतांच महाराजांनीं त्यांचा हा उपद्व्याप बंद केला. एकदां दोन पठाणांनीं शहरांत पुंडाई केली म्हणून एकाचा हात तोडला व दुसऱ्याचें नाक छाटून महाराजांनीं उंटावरून शहरांत त्यांची धिंड काढली. महाराजांकडून पुण्यामध्यें पुष्कळांच्या घरावर चौक्या ठेवल्या जात व त्या उठण्यालाही उशीर लागत नसे. सुरुवातीस पुणें शहरांत व शहराबाहेर लोकांची आवजाव बंद करण्यासाठीं ज्या चौक्या बसविल्या होत्या, त्याही महाराजांनीं उठविल्या व चौकीपहाऱ्यांचें काम दुसऱ्याकडे सोंपविलें. बाजारहाट डिसेंबरअखेरपर्यंत ठीक चालला होता. तोंवर पेशव्यांचे नवे मानकरी व त्यांचे 'अंगभूतिक' यांच्यावर महाराजांच्या द्रव्यदृष्टीची संक्रांत वळलेली होती. नोव्हेंबरअखेरीस चिंचवडला कांहीं स्वार गेले व द्रव्यासाठीं ब्राह्मणांच्या पाठीस लागले. ब्राह्मणांनीं अमृतरावाकडे फिर्याद नेली. त्यानें सांगितल्यावरून यशवंतराव महाराजांनीं हुजऱ्याबरोबर स्वारांना मनाचिठ्ठी पाठविली. जे ब्राह्मण अमृतरावाकडे तक्रार घेऊन गेले त्यांनीं प्रत्येकीं एक तोळा अफू, ती खाऊन मरण्याच्या तयारीनें नेल्याची माहिती ध्यानांत ठेवून विचार करण्यासारखी आहे.

याच काळांत नाशिक क्षेत्रीं पठाणांचा त्रास चुकविण्यासाठीं शेंकडों ब्राह्मण नदीकांठीं हत्यारें घेऊन आत्महत्या करण्याच्या तयारीनें बसल्याची कथा ऐ. ले. संग्रहांत आलेली आहे. ता. २३ नोव्हेंबर रोजीं महाराजांनीं आपल्या जखमा पूर्णपणें बऱ्या झाल्या या निमित्तानें तोफा वाजवून आनंदोत्सव साजरा केला. अमृतरावानें महाराजांना या प्रसंगीं अंबारीसकट हत्ती, कंठी, शिरपेंच, मोत्यांचा तुरा असा बहुमोल नजराणा दिला.

पहिल्या दीड-दोन महिन्यांतलें पुण्यांतील द्रव्यसाधनाचें सौम्य आणि (वारंवार

बदलणारे म्हणून) चंचल स्वरूप हळुहळु पालटून त्याचें डिसेंबरअखेरीपासून उग्र रूप होत गेलें. १८०३ च्या जानेवारी-फेब्रुआरीचीं ऐ. ले. संग्रहांतील पत्रें, होळकराच्या फौजेंचे पठाण शहरांत जाऊन दिवसरात्रीं जे अत्याचार करीत होते, त्याची गोळाबेरीज दाखविणारीं आहेत. ज्याच्याकडून पैसा मिळण्याचा संभव, त्यांना पकडावें, मारहाण करावी, लोकांच्या घरांत घुसून तेथें जें सांपडेल तें न्यावें. या त्रासानें शहरांतले पुष्कळसे लोक बाहेरगांवीं घरें, वाडे, दुकानें बंद करून गेलेले होते, त्यांची घरें, दुकानें उघडून त्यांतील माल नेण्याची पठाणांना दिक्कत वाटत नव्हती. हा धुमाकूळ घालतांना बायकांची सुद्धां त्यांनीं भीड ठेवली नाहीं. बरेच दुकानदार हैद्राबादेकडे निघून गेले. "पुण्यांत नामवंत असा कोणीच उरला नाहीं" असें वाक्य एका पत्रांत आहे. यामध्यें ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, अत्याचारांच्या माहितींत जुन्यापैकीं एका प्रतिनिधीखेरीज कुणाही सरदाराचें नांव दिसत नाहीं. प्रतिनिधींचें नांव फार उशीरा दृष्टीस पडतें. दोनतीन वेळां स्वतः महाराजांनीं अमृतरावाकडे पैशाखातर धरणें मांडल्याचे उल्लेख आहेत.

पठाण हे सांगूनसवरून परके, मुळांत अत्याचाराच्या प्रवृत्तीचे, त्यांत अत्याचार करतां येईल अशा कामाची परवानगी मिळालेले; त्यांनीं अत्याचार केले, त्यामुळें कित्येक माणसें मेलीं. हा प्रकार अश्लाघ्य तर खराच, पण द्रव्य काढण्यासाठीं हरिपंत भावे या नांवाचा जो ब्राह्मण नेमला होता, तो व त्याचे चुगलखोर घरभेदे ब्राह्मण साथीदार यांना काय म्हणावें हेंच कळत नाहीं. या द्रव्यहरणाला अमृतराव, मोरोबा व फडके यांचें उत्तेजन होतें याचेंही स्मरण ठेवणें बरें. पुण्यांत ब्राह्मणांची वस्ती मोठी व तेच थोडेफार सधन आणि प्रतिष्ठित, यामुळें ते प्रस्तुत द्रव्यार्जन-सत्रांत सांपडले. शिवाय तेव्हांच्या अत्याचारांचीं बातमीपत्रें लिहिणारेही तेच असल्यामुळें या स्थितीचें प्रतिबिंब त्यांच्या पत्रलेखनांत उमटलें आहे. अर्वाचीन काळीं म्हणजे इंग्रज राजवटींत इतिहासाचें स्मरण, संशोधन, वाचन, लेखन वगैरे करणारे प्रामुख्यानें ब्राह्मणच होत. होळकरांचें पुण्यांतील वास्तव्य हा पेशवाईतील राज्यक्रांतीचा शेवटचा मोठा विलक्षण प्रसंग असल्यानें त्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवाचीं बरींच माणसें एकोणिसाव्या शतकाचें मध्य उलटेपर्यंत शिल्लक होतीं. तीं माणसें १८०३ च्या पूर्वींचा, १७९७–९८ या दोन वर्षांतील शिंदे-पेशवे या जोडीनें पुण्यांत पैशासाठींच चालविलेला प्रळय विसरलीं; परंतु यशवंतरावमहाराजाच्या पुण्यांतील वास्तव्यकाळीं दोन महिने जे कांहीं घडलें त्याचा पाढा मात्र ती तत्कालीन वृद्ध मंडळी नंतर आपल्या पुत्रपौत्रापुढें इतिहासकथनाच्या निमित्तानें सांगत होती. यामुळें साहजिकच पेशवाईनंतरच्या पिढ्यांनीं महाराजांच्या योग्यतेविषयीं दोषदृष्टि स्वीकारली. तरीसुद्धां १८०४ एप्रिलपासून १८०५ अखेरपर्यंत महाराजांनीं इंग्रजांशीं जो निकराचा संघर्ष चालवून इंग्रजाला मेटाकुटीस आणलें त्याबद्दल अर्वाचीन (१९ व्या शतकांतील) वाङ्मयांत कुठेंकुठें प्रशंसाच आढळते. पुणें जाळलें, हा यशवंतराव महाराजांच्या

नांवास चिकटविलेला प्रवाद मात्र या पत्रांतून मुळींच सिद्ध होत नाही, हें मुद्दाम लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे.

१८०२ डिसेंबरच्या शेवटीं पैसावसुलीसाठी जो पुण्यास कहर झाला; त्याचें एक कारण पेशव्याच्या गादीवर नवा पुरुष बसविण्याची योजना फिसकटली हें असून दुसरें कारण शिंदे पुण्याहून पळालेल्या पेशव्यांच्या कैवारानें उत्तरेकडून इकडे फौजा पाठवूं लागले हें आहे. पेशवे इंग्रजांच्या गळ्यांत पडले हें तिसरें कारण होतेंच. पुण्याच्या लढाईचें समग्र वृत्त नोव्हेंबरच्या पहिल्या पंधरवड्यांत समजून अलिजाबहाद्दर उज्जैनीस सचिंत झाले व महाराजांना धडा शिकविण्याच्या इराद्यानें त्यांनीं पुण्याकडे फौजा पाठविण्याचा उपक्रम केला. शिंद्यांची थोडीशी फौज बऱ्हाणपुरास होती. तिनें होळकरांच्या मुलखाचें तळपट आरंभलें. पुण्याहून दौलतरावाचें जें सैन्य खानदेशांत जीव घेऊन पळालें होतें त्यानें होळकरी मुलखाचा विध्वंस सुरू केला होता. तिकडे लक्ष देणें महाराजांना अपरिहार्य होतें. पुण्यास नवा पेशवा उभा करतां आला नाहीं. पण बाजीरावसाहेब इंग्रजांच्या साहाय्यानें पुण्यास येण्याचें वसईच्या तहानंतर स्वच्छपणें निदर्शनास आलें व पुणें जितकें लवकर सोडतां येईल तितकें बरें, असें वाटण्याजोगी स्थिति उत्पन्न झाली. दक्षिण महाराष्ट्रांत महाराजांच्या फौजा मान्याच्या नेतृत्वाखालीं मुलुख जिंकण्याचें काम करीत होत्या. त्याच्याविरुद्ध तिकडील जुन्या सरदार मंडळीनें एकजुटीची आघाडी उघडली. ती आघाडी तुडवून कर्नाटकांत जावें तर तिकडे इंग्रजांचें लष्कर जमा झालें होतें. तह करणाऱ्या पंतप्रधानाचा जो शत्रु तो आपला शत्रु अशा दृष्टीनें, होळकरांच्या सैन्याशीं लढण्याची इंग्रज लष्कराची तयारी होती. तुम्हांला आमची मैत्री इष्ट असेल तर तुम्ही ताबडतोब पुणें सोडावें हें योग्य; अशा अर्थाचें महाराजांकडे इंग्रजाचे निरोपावर निरोप येत होते. यामुळें पुण्याहून तळ हालवून उत्तरेस जावयाचें तर आपल्या फौजा पैशाच्या बाजूनें संतुष्ट पाहिजेत म्हणून यशवंतराव महाराजांनीं बलात्काराचा प्रयोग हातीं घेतला. अमृतराव, मोरोबादादा, फडके वगैरे जे लोक साह्य करण्यासाठीं महाराजांनीं सन्मानपूर्वक बोलाविले होते, त्यांच्यापैकीं कोणांतच हें साहाय्याचें काम रेटण्याची जशी कुवत अगर हिंमत नव्हती तशीच त्यांच्यावर इतर कसलीच जबाबदारी नव्हती. बाजीराव पेशव्यांचे दत्तक ज्येष्ठ बंधु एवढीच अमृतरावाची योग्यता व तीही यदृच्छेनें अंगीं चिकटलेली. मोरोबादादा फडणीस यांचें महत्त्व नाना फडणिसांचे चुलतबंधु या नात्याचें होतें. कर्तृत्वाचें नव्हतें. त्याची सारी हयात नानांच्या मत्सरानें त्याविरुद्ध अयशस्वी कारस्थानें करण्यांत व १७९७ पूर्वीचीं वर्षें नगरच्या तुरुंगांत गेलीं होतीं. नाना फडणिसाला शह देण्यासाठीं नवे पंतप्रधान बाजीराव यांनी त्यांना तुरुंगांतून बाहेर काढले. पुनः महाराजांचे मिलाफी समजून कैदेत टाकले व त्यांना यशवंतराव महाराजांनी हे मोठे मुत्सद्दी ठरवून तुरुंगांतून आणले. फडके हे हरिपंत फडक्यांचे वंशज मोरोबाहून देखील कर्तबगारींत

खालच्या पायरीचे. खासगी सुरक्षित बैठकीवर जिभेचा पट्टा चालविणारे असे आणखी कांहीं वाचिवीर महाराजांनीं अंगिकारलेल्या राज्यक्रांतीच्या कामांत निरुपयोगी ठरले. अमृतराव काय, मोरोबा काय, अथवा फडके काय, सारे एका माळेचे मणी. ना राज्य, ना फौज, ना कारभाराची वा लढायांची जबाबदारी; अमृतरावाचा वरून दिसायला दर्जा मोठा होता, पण तो पोकळ होता. यशवंतरावमहाराजांनीं दक्षिणेंत यावें, याला त्याची संमति होती, किंबहुना आग्रह होता; त्या आग्रहामागें फौजेचा खर्च मिळेल, असेंही आश्वासन होतें. महाराजांनीं शिंद्यांचें लष्कर झोडपून पुण्याबाहेर हाकललें ही त्यांची कामगिरी त्यांनीं बजावली. नवा पेशवा गादीवर येऊं शकला नाहीं व यदाकदाचित आला असता तरी जी गत चिमाजीअप्पाच्या दत्तविधानाची झाली, तीच इंग्रजांच्या तहामुळें त्याची झाली असती, हें जाणून महाराज शक्य तेवढ्या त्वरेनें पुणें सोडण्याच्या विचारास लागले. ही त्वरा पैसेवसुलीच्या सोटेशाहीनें व्यक्त झाली. हें विवेचन स्पष्टीकरणासाठीं आहे.

बाजीरावसाहेब पळाल्यानंतर त्यांनीं काय काय केलें? ह्याचा महाराजांच्या चरित्राशीं अप्रत्यक्ष संबंध असल्यामुळें, त्याची हकीकत या ठिकाणीं सांगितल्यास ती अस्थानीं होणार नाहीं. २५ आक्टोबर १८०२ रोजीं सायंकाळीं पेशवे सिंहगडास पोंचले. तीन दिवस तेथें राहून ता. २९ रोजीं कोंकणांत महाडनजीक बीरवाडीस मुक्कामाला गेले. बीरवाडीस एका भिक्षुकाच्या घराचा त्यांनीं आश्रय केला होता. तेथील उण्यापुऱ्या एका आठवड्याच्या मुक्कामांत त्यांनीं काय केलें हें निश्चित सांगणें कठीण आहे. पण त्यांच्या जवळच्या सुमारें पांचशें लोकांनीं पिकें कापून घोडे चारले व धान्यासाठीं घरें लुटलीं. याविषयीं वाद नाहीं. ४ नोव्हेंबरनंतर ते महाडास गेले, तेथें वीस दिवस वास्तव्य होतें. पुढें एक दिवस पालीस काढला. या सुमारास यशवंतरावमहाराजांचे लोक कोंकणांत निरनिराळ्या वाटांनीं उतरत असल्याच्या बातम्या पेशव्यांच्या कानीं गेल्या व त्यांनीं हरणई (इर्णै) बंदर गांठलें. इंग्रजाकडे त्यांचा पत्रव्यवहार होताच. आपणांस महाडहून घेऊन जावे अशी इच्छा त्यांनीं इंग्रजाला कळविली होती. इंग्रजही तसें करण्याला उत्सुक होता. परंतु दासगांव-बाणकोटच्या खाडींतून जाण्यायेण्यासाठीं लहान हलकीं तारवें इंग्रजांपाशीं नव्हतीं. पेशव्यांनीं उघड्या समुद्रकिनारी यावें, म्हणजे मोठ्या जहाजांतून पेशव्यांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणें हवें तेथें नेतां येईल, असें इंग्रजाचें मनोगत समजल्यावर श्रीमंत दासगांवच्या खाडींतून निघाले, पण बाणकोटच्या इंग्रजांचा भरंवसा वाटेना. तेव्हां पेशवे बाणकोटाअलिकडे थोड्या अंतरावर उतरून पायांनीं, कांटेकुटे, खांचखळगे, उंचवटे ओलांडून हरणईस गेले. तेथें तीन दिवस राहिले व पुनः तारवांत चढले. तीन दिवस समुद्रावर घालवून रेवदंड्यास थांबले. जलप्रवास (पुण्याच्या नदींतला सुद्धां) जन्मांत ठाऊक नाहीं, त्यांत पेशवेबंधु चिमाजीपंत याला प्रवास मानवला नाहीं. वारा जोराचा सुटला होता. त्या योगानें पेशव्यांचें जलवाहन संथपणें चालेना. जमीन धरणें हाच

यावर एक उपाय होता. तो अंमलांत आणून रेवदंड्यास हवामान आणि भावाची प्रकृति सुधारण्याची वाट पाहात ३ ते १२ डिसेंबरपर्यंत तब्बल एक आठवडा पेशव्यांनीं काढला. नंतर सुवर्णदुर्गातून इंग्रजांच्या जहाजानें ते वसईकडे निघाले. १७ डिसेंबरला स्वारी वसईस जाऊन पोंचली. वसईला जाण्यापूर्वी श्रीमंतांचा, भडोच शिंद्यांचे म्हणून तेथें जाण्याचा विचार असल्याची बोलवा होती. हे आपल्याकडे स्वेच्छेनें चालून येणारे मोहरे आपल्या शहांत आणावयाचें असल्यामुळें इंग्रज बाजीरावसाहेबांची मिजास जितकी संभाळवेल व महती वाढवितां येईल तितकी अनुक्रमे संभाळीत व वाढवीत होता. शेवटीं ३१ डिसेंबर १८०२ या दिवशीं बाजीराव इंग्रजांच्या शहांत बिनतोड सांपडले. इंग्रजाशीं तह करण्याचें बाजीरावसाहेबांनीं पुणें सोडतेवेळीं म्हणजे ता. २५ आक्टोबर १८०२ रोजींच निश्चित केलें होतें. त्यापूर्वी दोनतीन वर्षें तहाच्या वाटाघाटी इंग्रजांकडून चालू होत्या. परंतु तह करूं नये असें त्यांनीं आधीं ठरविलें होतें.होळकरांनीं लढाई जिंकली. जवळ या अनाथाला त्राता कोणी नाहीं, असें पाहून ते इंग्रजाकडे धावले. ता. २५ आक्टोबरला त्यांनीं आपल्या विश्वासू हस्तकाजवळ तह करण्याच्या अनुकूलतेचें पत्र पुण्यांतील इंग्रज वकिलास पाठविलें. त्यावर विश्वास कसा ठेवावा असा प्रश्नही पेशव्यांचा स्वभाव लक्षांत घेऊन इंग्रज वकिलानें केला. या प्रश्नाला पेशव्यांनीं सिंहगडावरून तह करण्याविषयींच्या दुसऱ्या पत्रानें उत्तर दिलें. इंग्रज वकील ताबडतोब मुंबईस जाणार होता. पण त्याला यशवंतरावमहाराजांनीं कांहीं दिवस थोपवून ठेवलें, नंतर तो गेला. महाराजांनीं त्याच वेळीं पेशवाईच्या अनिष्ट भवितव्याची खूणगांठ मनाशीं बांधली.

पुण्यात यशवंतरावमहाराज आले, लढाई जिंकली, बाजीरावसाहेब पळाले या घटनांनंतर पेशवाई कारभाराची व्यवस्था लावण्याच्या उद्देशानें महाराजांनीं जुन्नराहून अमृतरावास आणले. अमृतराव हा नुसतें बोलावणें पाठवून येणारा इसम नव्हता. आपल्याजवळ निघून येण्याबद्दल पेशव्यांचीं पत्रें व निरोप त्याच्याकडे सारखे येत होते. महाराज चोहोंकडील बातम्या मिळविण्याच्या कामांत अतिशय जागरूक व कुशल असल्यामुळें अमृतरावांची पेशव्याकडील ओढ ध्यानांत घेऊन त्यांनीं दोन हजार घोडदळ जुन्नरास रवाना करून अमृतरावाला पुण्यास एक प्रकारें खेंचून आणलें. ता. ७ नोव्हेंबर या दिवशीं अमृतराव पुण्यास आले. महाराजांनीं लवाजम्यानिशीं सामोरे जाऊन पेशव्यांच्याइतका त्यांचा आदर केला. मग राज्यव्यवस्थेचीं खलबतें शिजूं लागलीं. पण मोरोबा फडणीस, फडके हीं महाराजांच्या मतें विश्वासाची उपयोगी कुळें बाजीरावसाहेबांनीं तुरुंगांत टाकलेलीं होतीं, त्यांना तेथून सोडवून आणावें लागलें. तेही आले. तेव्हां एकदम नवा पेशवा उभा करण्यापूर्वी पळालेल्या पेशव्यांना बोलवावें, हें इष्ट वाटून पेशव्यांची परोपरीनें मनधरणी सुरू झाली. मनधरणीची दाद लागेना, म्हणून महाराजांनीं महाडाकडे फौज धाडली. फौजेची खबर लागतांच पेशव्यांनीं इंग्रजाकडे

धांव घेतली. पेशवे आले नाहींत. परंतु त्यांना बोलावण्याच्या खटपटींत महिन्यावर दिवस फुकट गेले.

इतक्या दिरंगाईनंतर नवा पेशवा कुणाला बनवायचें हा प्रश्न अमृतराव, फडके, मोरोबा फडणीस व महाराज या चौघांनीं मनावर घेतला. या प्रश्नाचें उत्तर पूर्वीपासून निश्चित झालेलें होतें व तें गुप्त नव्हतें तर इंग्रजापर्यंत पोंचलेलें होतें. अमृतरावाचा मुलगा विनायकराव याला पेशवा बनवावें आणि अमृतरावानें त्याची दिवाणगिरी करावी अर्थात कारभाराचीं सूत्रें अमृतरावांच्या हातांत राहावीं, असें तें उत्तर होतें. बाजीराव-साहेबांची पेशवाई पक्केपणीं अस्तित्वांत आल्यादिवसापासून दिवाणगिरीची पोटदुखी अमृतरावाला जडून तशी त्याची खळखळ चालू होती. दिवाणगिरी म्हणजे सर्व सत्तेचें केंद्रस्थान, अशी अमृतरावाची वेडी समजूत असल्यामुळें पेशवा कोणी झाला तरी खरे सत्ताधारी आपणच या भ्रमाच्या तावडींत ते सांपडलेले होते. आपलीं गाऱ्हाणीं दूर व्हावीं आणि आपसांतला बखेडा मिटावा, यासाठीं महाराजांना, बाजीराव पळून गेल्यामुळें नवा पेशवा हवा होता. मोरोबा व फडके यांची स्थिती या वाटाघाटींत अजागलस्तनासारखी दिसते. पेशवा जो होणार तो बाळाजी विश्वनाथाच्या वंशांतला पाहिजे, अशी सर्वांची धारणा असल्यानें अमृतरावाचा पुत्र निवडला. पण तो अमृतरावाचा म्हणजे बाजीरावसाहेबांच्या दत्तक वडील भावाचा मुलगा या हक्कानें पेशवा होऊं शकत नव्हता. अमृतराव हा दत्तक म्हणून वंशज, तरी मुळांत परकाच. तेव्हां त्याच्या मुलाला सवाई माधवरावांच्या बायकोनें-यशोदाबाईनें दत्तक घ्यावें, अशी कल्पना पुण्यांतल्या मसलतींत सारखी घोटली जात होती. पण सवाई माधवरावाची बायको होती बाजीरावसाहेबांच्या कैदेंत रायगडावर. तेथून तिला सोडवायचें तर तो किल्ला काबीज करणें भाग होतें. महाराजांनीं त्यासाठीं रायगडला फौजेचा वेढा घातला. परंतु तो नाद सोडून देणें त्यांस प्राप्त झालें. यशोदाबाईच्या मांडीवर थोड्याच वर्षांपूर्वी बाजीरावसाहेबांच्या बंधूला–चिमाजीला–बसविण्याचा खेळखंडोबा झालेला होता. आतां यशोदाबाई हाताशीं नसल्यानें दत्तविधानच मरगळलें व त्याचें मुख्य कारण धर्मशास्त्राशिवाय दुसरें नव्हतें. पेशवाईतले ब्राह्मण खासगी रीतीनें नसले तरी बाहेरच्या व्यवहारांत धर्मशास्त्राच्या श्रद्धेनें वागत असत. शुभाशुभ, शकुनापशकुन वगैरे भ्रमांनीं त्यांना पछाडलेलें होतें. दत्तविधान झाल्याखेरीज छत्रपतीकडून येणारीं पेशवाईचीं वस्त्रें विनायकरावाच्या अंगावर चढवितां येणार नाहीत असा हट्ट अमृतराव आदिकरून महाराजांच्या साह्यकर्त्या सल्लागार ब्राह्मणांनीं धरला. विनायकराव हे 'बाळाजी माधवराव' या नव्या नामकरणानें पेशवे व्हावयाचे होते. ते यशोदाबाईच्या मांडीवर बसतील तेव्हांच 'माधवराव' हें नांव सार्थ होईल. हें उघड दिसणारें होतें. परंतु या प्रकरणीं महाराजांचें मन निराळें पडलें व ते कांहीं अंशीं प्रागतिक स्वरूपाचे म्हणून मुद्दाम नमूद करण्यासारखें आहे. राजकारणासाठीं जर नवा पेशवा निर्माण करावयाचा तर शास्त्राचा विचार करूं

नये. राजकारणांत शास्त्राची लुडबूड नको. इंग्रजांशीं बाजीरावसाहेबांचा तह व त्यास अनुसरून त्यांच्यातर्फे इंग्रज सैन्याची पुण्यावर स्वारी, ही दुस्तर संकटें उद्भवलीं नसतीं तर कदाचित् महाराजांचें मत सफळ झालें असतें, हा तर्क चुकीचा ठरणार नाहीं.

इकडे पुण्यास दत्तविधानाच्या शास्त्रार्थाचें घोंगडें भिजत पडलें असतां तिकडे छत्रपतींकडून पेशवाईचीं वस्त्रें आणण्याचा खटाटोप चालू झाला होता. छत्रपति निरोपासरशीं वस्त्रें पाठविण्याला तयार नव्हते. आपल्या तक्रारींची यादी पाठवून त्या तक्रारी दूर झाल्याशिवाय वस्त्रें मिळायचीं नाहींत असा हेका छत्रपतींनी धरला. त्यावर फौज पाठवून सक्तीनें वस्त्रें आणणें हा एकच इलाज होता व त्याच्या प्रयोगाखातर स्वतः महाराजच साताऱ्याकडे जाण्यास निघाले होते. पहिल्याच मुक्कामीं त्यांची प्रकृति बिघडल्याचा अनुभव येऊन ते पुण्यास परत फिरले व माने याला सन्मानपूर्वक मोठी फौज देऊन साताऱ्यास पाठविलें. तेथें मान्यानीं जेव्हां किल्ल्यावर तोफखान्याचा भडिमार चालविला तेव्हां छत्रपतींनी आपलें हट्टी धोरण सोडून पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याचें कबूल केलें. या वस्त्रांनिमित्त कांहीं काळ फुकट गेला. पुण्यास वस्त्रें पोंचल्यावर मुहूर्ताची कटकट माजली. महाराजांचें म्हणणें असें कीं, सत्कार्याला मुहूर्त पाहाण्याची गरज नाहीं. ज्या दिवशीं वस्त्रें येतील अथवा आलीं तोच सुदिन किंवा सुमुहूर्त समजून मुख्य कार्य उरकून घ्यावें. तरी सुद्धां जे मुहूर्त निश्चित केले त्यांपैकीं कोणताच मुहूर्त कारणीं लागण्याचा योग नव्हता. शेवटीं विनायक अमृतराव हे 'बाळाजी माधवराव' होण्याऐवजीं विनायक अमृतराव म्हणूनच आपल्या ठिकाणीं राहिले.

पुण्यांतील मसलतीची गुंतागुंत एवढ्यानेंच संपत नाहीं. त्या गुंतागुंतीच्या ज्या इतर गांठी आहेत त्याही समजून घेणें अवश्य आहे. बारकाईनें विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, बाजीराव मुळींच नकोत, असा निश्चय अमृतराव, मोरोबा व फडके यांचा नव्हता. महाराज तर बाजीरावसाहेबांनीं पुण्यांतच राहावें व आपल्याला भेटीची संधि देऊन आपल्या तक्रारी ऐकाव्या आणि दूर कराव्या अशा हेतूनेंच पुण्यास आले होते. बाजीरावसाहेबांनीं परत यावें, असा प्रयत्न सर्वांच्या मनोगतानुसारच चालला होता. पण ते कांहीं केल्या येतच नाहींत असें पटल्यावर नव्या पेशव्याचा विषय चर्चेत आला. बाजीरावसाहेबांनीं अमृतरावाला होळकरांची संगत सोडण्याचा उपदेश पुणें, कोकण आणि वसई गांठल्यावरही चालविला होता. यशवंतरावमहाराजांना याची बित्तंबातमी होती. बाजीरावसाहेबाविरुद्ध चाललेलें कारस्थान यशस्वी व्हावयाचें नाहीं, असें वाटत होतें याचा पुरावा महाराजांच्या इंग्रजांकडील खटपटी संबंधाच्या कागदपत्रांतून आढळतो. नव्या पेशव्याविषयीं काथ्या कुटीत पिंजत असतानांच इंग्रजांनी आपला आणि बाजीरावसाहेबांचा समेट घडवून आणावा याप्रमाणें महाराज इंग्रजांना कळवीत होते. समेटाच्या यादींतला कांहीं भाग शिंद्यांच्या स्वतंत्र अधिकाराला धक्का देणारा आहे, अशा सबबीवर यशवंतरावांच्या यादीला इंग्रजानें हरताळ फांसला.

अंतःस्थ हेतु काय असेल तो असो, पण महाराजांनीं परभारें स्वतंत्रपणें इंग्रज वकिलाला भेटूं नये, अशी ही अमृतरावाची इच्छा असल्याचा दाखला आहे. पुण्यांतील इंग्रज वकील क्लोज हा बाजीरावसाहेब इंग्रजांच्या आश्रयाला जातात, असें दिसल्यावर पुण्याहून मुंबईला जाण्यास तांतडीनें निघाला त्याच्याशीं तेव्हां अमृतराव, यशवंतराव महाराज यांच्या भेटी, परतभेटी, हे प्रसंग निर्माण झाले. यशवंतराव महाराजांनीं स्वतंत्र भेटीबद्दल क्लोजकडे पृच्छा केली. त्यानें भेटीची वेळ कळविली. महाराज भेटीला निघण्यापूर्वी अमृतरावाकडून 'आज होळकराची भेट होऊं शकणार नाहीं' अशी चिठ्ठी महाराजांच्या नांवें क्लोजकडे गेली. हें महाराजांना समजतांच त्यांनीं आपला भेटीचा निश्चय सिद्धीस नेला व भेटीच्या शेवटीं ही माहिती महाराजांनीं क्लोजपाशीं स्पष्ट केली. अमृतरावानें महाराजांशीं सख्य कां जोडलें, या क्लोजच्या एका भेटींतल्या प्रश्नाला अमृतरावानें पुढील आशयाचें उत्तर दिले. "मी बाजीरावसाहेबांना सोडले नव्हते. कदाचित त्यांच्याकडे गेलों असतों पण होळकराचे स्वार छातीवर आले, म्हणून कोंकणांत जाणें अशक्य झालें. मला बाजीरावसाहेबांनीं पाठविलेलें पत्र जुन्नरास परभारे त्या स्वारांच्या हातीं पडले" ही गोष्ट यशवंतरावमहाराजांविषयीं अमृतरावाचें चित्त कितपत शुद्ध होतें, हें वाचकांच्या ध्यानांत येण्यासाठीं येथें दिलेली आहे. महाराजांना अमृतरावांच्या या लटपटी समजत होत्या. हीं माणसें शुद्ध मनाचीं व कर्तव्यनिष्ठेचीं नाहींत हेंच त्यांच्या मार्गांतलें मोठें विघ्न होतें व त्यालाच मागें गुंतागुंतीच्या गांठी म्हटलें आहे. नव्या पेशव्यासंबंधाच्या वाटाघाटीचें प्रकरण ऐतिहासिक कागदपत्रांतून वाचीत असतां असेंही वाटूं लागतें कीं, महाराजांच्या प्रत्यक्ष दडपणामुळें हें कारस्थान निदान महिना दीड महिना लोकांना झुलविण्यापुरतें जिवंत राहिलें. महाराजांना जे सोबती भेटले किंवा लढाईपूर्वी दिखणाऱ्या कागदी अवसानावरून लढाईच्या विजयानंतर जे महाराजांनीं जोडले, त्या कर्मदरिद्र्यांनीं हा प्रसंग वायां घालविला. निदान त्याला आकार धरूं दिला नाहीं. शेवटीं बाजीरावसाहेब इंग्रजांच्या मदतीनें पुण्यास येऊन गादीनशीन झाले. यशवंतरावमहाराज बाजीरावसाहेबांच्या दृष्टीनें बंडखोरच राहिले. वसईचा तह केल्यावर बाजीरावसाहेबांनीं "इंग्रजाला मदत करून बंड मोडा" अशा मजकुराचीं आज्ञापत्रें महाराष्ट्रांतील सर्व सरदारांना पाठविलीं होतीं. तहाच्या चर्चेत इंग्रजानें यशवंतरावांच्या वतीनें पेशव्यांशी समेटाचें बोलणें काढलें, तेव्हां "होळकराचें नांव नको, त्याबद्दल बोलूं नका, त्याच्याशीं तडजोड करायची नाहीं" अशा धोरणाचा ताठपणा धरून पेशव्यांनीं तो विषय तहाच्या बोलण्यांतून काढून टाकला. असे इंग्रजांच्या कागदपत्रांतून पाहायला सांपडतें.

पण यशवंतरावमहाराजांचें धोरण पेशव्यांच्या मर्जीवर किंवा इंग्रजांच्या मध्यस्थीवरही अवलंबून नव्हतें. ते त्यांच्या कर्तृत्वांत समावलेलें होतें. दैवाच्या झिंज्या धरून त्याला आपल्याकडे ओढण्याचें सामर्थ्य असणारा पुरुष, त्या त्या वेळीं उपस्थित

होणाऱ्या व्यवहारामध्यें प्रसंगोचित वागत असला तरी त्याचा आत्मविश्वास मावळत नाहीं. तो भविष्याची व्यर्थ चिंता करीत नाहीं. मागें इंग्रज वकिलाशीं झालेल्या ज्या भेटीचा उल्लेख केला आहे, त्या भेटींत पेशवाईचें पुढें काय होणार असा प्रश्न बोलण्याच्या ओघांत महाराजांच्या तोंडून सहज बाहेर पडला. 'आपल्याला (महाराजांना) भविष्याची व्यर्थ चिंता बाळगण्याची संवय नाहीं.' असें क्लोजनें उत्तर दिलें. वसईचा तह अजून झालेला नव्हता. तहाचा विषय क्लोजला टाळायचा होता. म्हणून त्यानें महाराजांना हें उत्तर सुनावलें असलें तरी त्या उत्तरांत महाराजांचा एक स्वभावगुण बऱ्याचशा यथार्थतेनें व्यक्त झाला आहे

॥

५

अभ्राच्छादित तारा

पुण्याहून फौजा इष्टस्थळीं घालवून महाराज स्वतः पुण्यासच थोडे दिवस राहिले होते. या मुक्कामांत महाराजांना पेशव्यांच्या पत्नीनें मेजवानी दिली. मेजवानीला महाराज सडेच शनवार वाड्यांत गेले. (ता. २१ मार्च १८०३) पेशवे-पत्नी व तिची जाऊ (चिमाजी अप्पाची बायको) या दोघींच्या पायांवर डोकें ठेवून महाराजांनीं आपला आदर व्यक्त केला. पांच हत्ती व जडजवाहीर नजराण्यादाखल दिलें. मुख्य बाईनें उलट तलवार-ढाल देवविली. या समारंभानंतर महाराजांनीं पुणें सोडलें. ते जेजुरीस गेले; तेथून पुढें मोरगांवास राहिले व सिद्धटेक, दौंड या ठिकाणाकडे वळले. मे महिन्यांत महाराजांची स्वारी औरंगाबादेपाशी जाऊन त्यांनीं आपल्या पैशाची वसूली केली. निजाम इंग्रजाचा दोस्त व त्याच्या राज्यांतल्या एका महत्त्वाच्या शहरीं यशवंतराव महाराज पैसा घेतात, हा इंग्रजांना त्यांचा अपराध वाटला. त्यांच्यातर्फे ज. वेलस्ली (मराठी कागदपत्रांतील 'वसली') यानें महाराजांना याबद्दल जाब विचारला. महाराजांनीं उत्तर दिलें कीं, आपल्या जहागिरीचीं दोन गावें औरंगाबादेनजीक आहेत. त्यांचें उत्पन्न गेली पांच वर्षे औरंगाबादेचा सुभेदार दडपीत होता. त्याला तें द्रव्य ओकायला लावण्याकरितां आपण औरंगाबादेस गेलों. त्या उत्पन्नाचा कांहीं भाग पदरांत पडला. आपण दुसरीकडे औरंगाबाद शहराला मुळींच उपद्रव दिला नाहीं. महाराजांच्या या खुलाशावर विश्वास न ठेवतां वेलस्लीनें चौकशी केली आणि त्याला कळून चुकलें कीं, महाराजांच्या खुलाशांत खोटेपणा नाहीं. तथापि औरंगाबादेचा सुभेदार व महाराज यांचा हा व्यवहार शांतपणें पार पडल्यावरून वेलस्लीनें औरंगाबादेस महाराजांनीं जाण्याच्या मुळाशीं या दोघांचें आंतून संगनमत झालेलें होतें असा निर्णय जास्त चौकशीअंतीं स्वीकारला व या प्रकरणासाठीं महाराजांशीं

वैर पुकारण्याचें कारण नाहीं; याप्रमाणें आपल्या सरकाराला सल्ला दिला. औरंगाबादे-संबंधाचा हा तपशील 'मराठे हे लुटारू' या कायम ठशाच्या सार्वत्रिक अभिप्रायांतले सत्यासत्य पारखण्याला उपयोगी पडावा म्हणून थोड्या विस्तारानें नमूद केला आहे. 'मराठ्याची लूट' हें नांव आपसांतल्या करारमदारानें ठरलेली वाजवी खंडणी बुडवूं पाहाणाराकडून जबरदस्तीनें वसूल करण्याच्या मराठेशाही पद्धतीला इंग्रजांनीं फार मोठ्या प्रमाणांत आपल्या इतिहासलेखनामध्यें सुरू केलें व पुढें त्यांच्या राजवटींत सर्वत्र त्याची उजळणी होत राहिली. हें विधान सिद्ध होण्यासाठीं उदाहरणें सांगूं लागल्यास विस्तार होईल. यशवंतराव महाराजांची "औरंगाबादेवर धाड", "औरंगाबादेची लूट" असे शब्दप्रयोग अनेक स्थळीं दृष्टीस पडतात, परंतु वेलस्लीचीं पत्रें त्याचें खरें स्वरूप निदर्शनास आणीत असल्यानें त्यांच्या आधारें येथें औरंगाबादेच्या तथोक्त 'लुटीचें' यथार्थ स्वरूप किंचित् स्पष्ट रीतीनें दाखविलें आहे. वेलस्ली यावेळीं नर्मदे-खालीं दक्षिणेंत मोठी फौज घेऊन येणाऱ्या दौलतरावांच्या सामन्याला निघालेला होता. शिंदे, भोसले व होळकर या तिघांची एकजूट होणार, झाली; अशा बातम्या पिकत असतां त्यांच्याविषयीं तो आपल्या साह्यकर्त्या इंग्रजांना जे लिहीत होता, त्यांत जेथें होळकरांचा संदर्भ येतो, तेथें त्याची यशवंतराव महाराजांबद्दल कांहींशी अनुकूलताच दिसून येते. शिंदे भोसल्यांची आपण विचारपूस करतो पण होळकरांची जी उपेक्षा चालविली आहे, ती योग्य नव्हे; किंबहुना ती चूक आहे. शिंदे, भोसले व होळकर या त्रिकुटांतले होळकर हेच खरेखुरे भारी प्रस्थ आहे, असें वेलस्लीचें मत होतें. म्हणून त्या चुकीची भरपाई करण्यासाठीं वेलस्लीनें यशवंतराव महाराजांशीं पत्रव्यवहार सुरू केला होता. वेलस्ली एका पत्रांत लिहितो 'मी जें पहिलें पत्र पाठविलें, त्याचा आपणांस मुळींच बोध झाला नाहीं, असें होळकरांनें उत्तर दिलें. कदाचित् पत्राचा अर्थ आकलन झाला नाहीं, हें त्याचें ढोंगही असेल. नंतर पुनः पत्र लिहिलें. तेव्हांपासून ही पत्राची आवजाव ठीक चालली आहे.' वेलस्लीचा हा पत्रव्यवहार पाहून मराठयांचें राज्य, राज्यकर्त्यांचे स्वभाव याविषयीं त्याचें निरीक्षण किती मर्मग्राही कौशल्याचें होतें याचीही कल्पना करतां येते.

१८०३ च्या एप्रिल-मे या महिन्यांत शिंदे, भोसले, होळकर यांची एकजूट घडवून आणण्याचा प्रयत्न आपसांत सुरू होता. शिंदेभोसल्यांच्या जोडीशीं स्नेह करावयाचा तर शिंद्यांनीं आपल्या मागण्या आधीं पुऱ्या कराव्या, अशी यशवंतराव महाराजांची आग्रहाची शर्त होती व ती शिंद्यांना कबूल करावयास लावूं, असें भोसल्यांचें महाराजांना अभिवचन होतें. यामुळें भोसल्यांचा भरंवसा बाळगून महाराज वागत होते. पण शिंदे, जे राजधानींतला ऐषआराम, व्यसनविलास टाकून फौजबंद दक्षिणेकडे आले ते महाराजांनीं पुण्यास त्यांच्या फौजेचा पराभव केला, त्या योगानें पेशवे पळाले, या गोष्टीचा वचपा काढण्यासाठीं आलेले होते. त्यांच्या मनांत महाराजांबद्दल तीव्र

द्वेष कायम होता. वसईच्या तहानें पेशव्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी आम्ही घेतल्यावर तुम्हांला पुण्याकडे जाण्याचें कारण काय? असा सवाल त्यांच्यासमोर ठेवून त्यांस अडवून त्यांच्या हद्दींत रेटण्यासाठीं इंग्रजांचें लष्कर झपाट्यानें येऊं लागलें तेव्हां सर्व मराठ्यांच्या एकोप्याची आवश्यकता उत्पन्न होऊन तशा हालचाली सुरू करण्यांत आल्या. शिंदे आपले वैरी; त्यांच्याशीं तडजोडीचें बोलणें करण्यांत हंशील नाहीं; भोसल्यांचा निर्मळ स्नेह नसला तरी होळकरांशीं त्यांचें उघड उघड शत्रुत्व नव्हतें यासाठीं त्यांच्या मार्फत यशवंतराव महाराजांनीं शिंद्यांकडे समेटाचें बोलणें लावलें, किंबहुना भोसल्यानीं स्वयंप्रेरणेनें याबाबतींत पुढाकार घेतला, असेंही मानणें शक्य आहे. शिंद्यांनीं त्यांतले समेटाच्या यादींतले फक्त मल्हारपुत्र खंडेरावाला सोडण्याचें कलम मान्य केलें व अंमलांतही आणलें. खंडेरावाची मुक्तता जुलईच्या मध्यांत घडली. पण होळकरांचा बळकावलेला मुलुख त्यांस परत देणें, लढाईच्या तयारीकरतां द्रव्य आणि रणसाहित्य पुरविणें, अशा स्वरूपाच्या इतर कलमांकडे नजर टाकण्याला सुद्धां शिंद्यांची तयारी नव्हती मग ती मनावर घेण्याची गोष्टच बोलायला नको. हा समेटाचा घोळ जवळ जवळ सहा महिने चालू होता. शेवटीं महाराजांनीं समेटाचा नाद सोडला व आपला मार्ग धरला.

यशवंतराव महाराज शिंदे भोसल्यांच्या कूटाबाहेर राहिले व इंग्रजांनीं त्या दोघांना लढाईत सडकून बडविलें, यावरून पूर्वीच्या कित्येक स्वाभिमानी पण स्वाभिमानाच्या अतिरेकानें दृष्टी विकृत झालेल्या लेखकांनीं यशवंतराव महाराजांवर आग पाखडली आहे. बसू नांवाच्या एका बंगाली लेखकानें 'हिंदुस्थानांतील ख्रिश्चन सत्तेचा उत्कर्ष' (Rise of Christian Powar in India) या नांवाचें एक प्रचंड पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें आहे. एकेकाळीं त्याचा फार बोलबाला होता. बसूंचा उद्योग दांडगा यांत संशय नाहीं; इंग्रजानें सारें भरतखंड पादाक्रांत करतांना सर्वदा कपटनीतीचा उपयोग केला. इंग्रजांचें बरें म्हणण्यासारखें एकही कृत्य नाहीं; असें सिद्ध होण्यासाठीं बसूंनीं महान् खटाटोप केला. शिंदे-भोसल्यांची इंग्रजाशीं लढाई झाली तेव्हां यशवंतराव महाराज अलग राहिले, हा त्यांचा घोर अपराध, असा ग्रह बसूंनीं व्यक्त केला आहे. प्रखर देशभक्तीचे शिवराम महादेव परांजपे यांनीं 'मराठ्यांच्या लढाया' नांवाच्या पुस्तकांत बसूची री ओढली आहे. 'होळकराशीं युद्ध.' हें त्या पुस्तकांतील प्रकरण वाचतांना त्यांच्यापुढें बसूंचें पुस्तक होतें व त्याच्या आधारें त्यांनीं मराठ्यांच्या युद्धपरंपरेंतील होळकर युद्धाचें प्रकरण सजविलें, असें वाटल्याशिवाय रहात नाहीं. या दोघांखेरीज आणखी एकदोघा लेखकांचीं नांवें सांगतां येतील. तीं बसू किंवा परांजपे यांच्या इतकीं प्रसिद्ध नाहींत; म्हणून त्यांचा निर्देश येथें टाळला आहे. यशवंतराव महाराज शिंदे-भोसल्यांच्या बाजूनें युद्धांत सामील झाले नाहींत, याचीं कारणें खुद्द महाराजांच्या पत्रान्वये जीं दिसतात तीं येथें निदर्शनास आणलीं म्हणजे त्यांच्या वागणुकीची युक्तायुक्तता

ठरविणें सोपें जाईल.

पहिलें पत्र १८०३ मे १९ चें आहे. त्यांतील उतारा.

"नबाब, इंग्रज एक होऊन पलटणी पुण्यास दाखल जाहल्या......सर्व सरदारांनीं एकत्र होऊन परराष्ट्राचा प्रसर न व्हावा या अर्थी रा. भोसले यांचे विद्यमाने बोलणीं लागली आहेत. आम्हीं स्वराज्याचे बंदोबस्तास अनुकूल आहोत. अंतःकरणापासून सफाईने समेट झाल्यास दुसरें दाखवावयाचें नाहीं. त्याजकडून चालीत एक, बोलण्यांत एक दिसूं लागल्यास आमचाही भार श्री लक्ष्मीकांतावर आहे."

१८०३ च्या जूनमध्यें उभयपक्षीं नेमके काय पाहिजे व आपसांत कसें वागावें या विषयीं एक करारनामा तयार झाला. त्यांतील कलमें दोन्ही बाजूचीं मान्यही झाल्याचें दिसतें. परंतु त्याची अंमलबजावणी रेंगाळली. हा करारनामा या प्रकरणाच्या शेवटीं परिशिष्ट म्हणून जोडला आहे.

> जुलैमध्यें महाराज लिहितात–[उतारा] : "सोबत्याकडून पत्रे येतात कीं घरातील समेट होऊन येईल. तूर्त जागा सोडूं नये,............जडभारी पडूं लागल्यास कुमकेस फौज पाठवू. निदान आम्ही येऊ. याचा विचार पाहाता अद्यापी तर घरांतील कलह मिटला नाही तो तांब्रासी मुकाबला करण्यास उभे राहणे शक्य नाही. कलमबंदीप्रमाणे मुद्दे हाशील होऊन बंदोबस्त झाल्यानंतर सर्वांच्या एकदिलतेनें काही अवघड पडूं पावणार नाहीं. श्री लक्ष्मीकांताच्या कृपेने घडून येईल ते खरे. नबाबाचे सूत्र तांब्राशी लागले आहे. आपलेकडील पठाणास पत्रें पाठवून फोडाफोड करतात, परंतु साधन नाहीं. कारस्थाने चाललीच आहेत...... समेटीची भोसल्यावर मुखत्यारी. कसे ठरवितात त्याप्रमाणे समजून कर्तव्य ते करावयास येईल."

आगस्ट महिन्यांत इंग्रजाची चढाई सुरू होऊन शिंदे-भोसल्यांची धांदल उडाली आणि समेटाऐवजी भोसल्यानीं आपणांस येऊन सामिल होण्याची महाराजांस निकड लावली, तेव्हां महाराजांनीं भोसल्यांस आपलें मनोगत कळविलें. भोसल्याकडून वाटाघाटीला माणसें आलीं होतीं. त्यापूर्वीं समेटाच्या अटींची यादी हातीं पडून विचारपूर्वक त्यावर मखलाशी लिहून कारभाऱ्यादेखत दौलतरावांना सादर केली होती. ती महाराजांनी पाहावी आणि "मनन करून ज्यात मसलतीचा उपयोग घडेल ते करावे. इंग्रजाकडील जाबसालाची निकड आहे. यास्तव जलदी घडेल तितका उपयोग आहे. म्हणून विस्तारे करून लिहिले." (हा भोसल्यांच्या पत्राचा इत्यर्थ आहे.)

प्रतिपक्षाकडून आलेल्या ता. १२ जुलैच्या पत्राचा उल्लेख करून ता. २१ जुलै रोजीं महाराजांनीं लिहिलेलें उत्तर : आपण उभयतांचे बोलण्याचे भाव समजून कलमबंदीच्या यादीवर मखलासी करून पाठविली. त्यांतील अर्थ पाहाता जागजागां दिकती व

वाजत वरसात (पावसाळा संपल्यावर) मसलत होण्याचे अर्थ. तेव्हां सध्या फौजेचा निर्वाह चालून मसलतीस कसा उपयोग पडतो हे अर्थ आपल्या मनांत न यावे ऐसे नाही. मसलतीची निकड आणि जाबसाल उगवल्याफेरीज फौजेचा चरितार्थ कोणेरीतीनें चालतो. (यापुढे आपल्यातर्फे खुलासेवार बोलून निकाल करण्यासाठीं जी चार विश्वासू माणसे पाठविली त्यांची नांवे आहेत) "कागदी पत्री लिहिण्याने लांबण पडती, यास्तव त्यांची 'रवानगी केली आहे.' 'सविस्तर बोलतील. सर्व अर्थ मनन करून जाबसाल उगवून, भेटी आपल्या घडून, स्वराज्याचे मसलतीचा उपयोग घडे तो अर्थ जाणल्याने सर्वांपरी चांगले आहे.'

महाराजांच्या म्हणण्याला पानें पुसून भोसल्यांनी पुनः (२३ आगस्ट) पत्र पाठविले. इंग्रजाला तोंड देण्यासाठी आपण व शिंदे अजंठ्याचा घाट चढून गेलो : 'आपल्याकडील (होळकराकडील) कारभारी येऊन पोहोंचले. बोलणी जाल्यावर मागाहून लिहून पाठवू.' असा समेटाबद्दल चालढकलीचा मजकूर पाहून महाराजांनीं पत्राच्या उत्तरांत सुरुवातीस तो विषय टाळून लिहिले. ता. २७ आगस्ट १८०३ : "इंग्रजाची चाल पाहून आपण उभयता अजंठ्याचा घाट चढोन गेला. उत्तम आहे. छेटी (दोन्ही बाजूच्या फौजेमधील अंतर) थोडकी. तेव्हां सावध होऊन हुशारीने असावे. इकडीलही ज्यात मसलतीचा उपयोग तोच विचार घडेल. येविशीचा अर्थ सविस्तर लिहून पत्रांच्या रवानग्या कालच केल्या आहेत. त्यावरून साद्यंत ध्यानांत येईल. इंग्रजांच्या चाली चहूकडून जाल्या आहेत. तेव्हा आपणही चाली धरल्याने हिकडील इंग्रज फोडतोड करावयास चुकणार नाहीत, हे सिद्धच आहे; परंतु त्यांचा अनुभव घेण्यात तथा राहिली नाही. आपली सर्वांची एकदिली जाली तेव्हां त्यांचे कारस्थान चालावे हे घडणार नाही. येविषयी आपली पक्की खातरजमा असावी......भेटी बोलणी जालीच असतील. जाबसाल खचीत उगवून उत्तरे समर्पक यावी. इकडील संशय कोणेविशी काडीमात्र न यावा. इंग्रजास जरब पडून ज्यात मसलतीचा उपयोग तोच अर्थ घडेल. खातरजमा असावी."

त्याच दिवशीं—२७ ऑगस्ट—महाराजांनीं आणखी एक पत्र लिहिले. त्यात अलीकडे पत्र आले नाहीं. असा सुरुवातीस मजकूर असून पुढें महाराजांनीं:—"इंग्रजास स्वराज्याचा लोभ उत्पन्न होऊन चाल करावी, ह्या इराद्यात बहुत दिवस होतेच. प्रस्तुत श्रीमंत राजश्री बाजीरावसाहेब अनुकूल हे निमित्यास कारण होऊन पुणियास येऊन अलीकडे चाल करून नगरचा किल्ला घेतला." पुढे इंग्रजाचा वकील गेला, निजामाची फौज औरंगाबादेनजीक आहे. शिंदे भोसले घाट चढून गेले वगैरे ऐकलेले वर्तमान लिहून म्हटले आहे : "आजपर्यंत आपसांत फूट होती याजमुळे त्यांचा इतका प्रसार जाला. प्रस्तुत आपली त्रिवर्गांची एकदिली जाली तेव्हा स्वराज्यांतील सर्व लहान थोर सरदार मराठे मुसलमान सामने होतील. हिंदुस्थान प्रांतीचे राजेरजवाडे व राजश्री समशेर बहादुर

बुंदेले व झासीवाले आदीकरून छोटे मोठे अनुकूल होतील. इतका भरणा पाहाता पाचसहा लाख फौज व दहा कंपू होतील. दोन थोक (विभाग) करून चाल केली असता काही जड पडावे असे नाही. कर्नाटक, बंगाल अंतरवेद आदिकरून त्यांचा मुल्क कोट्यावधीचा आहे. इतका आपल्या पेट्यात पडल्यानंतर आपले हित किती ? त्यांजला इकडील मुलकात येऊन नफा काय होणार, हे विचार लाऊन पाहिल्यानंतर बळाबळ पक्ष इकडील पडून कायल होतील. आपण उतावळी करून गाठ घालून ते हावभरी होऊन चाल करतील ऐसे न करावे. धमकावून पोक्त विचाराने पाऊल टाकल्यास सहजात कायल होतील त्याच वेतास लागावे. काही अवघड नाही. त्यांची चाल चहूंकडून आणि आपण एके ठिकाणीच घोटाळल्याने ठीक नाहीं.''

इतर ठिकाणच्या फौजा कंपू बोलवावे. त्याच्या आपल्या सैन्यात अंतर मोठे राखून आधी निजामाचा मुलुख 'पोटी' पाडावा. आम्ही तसाच बेत करू. 'त्रिवर्गांची एकदिली जाली त्याअर्थीच पाहून ते करू' आपण सर्वप्रकारे मसलतीस अनुकूल आहो. ''तेथे मसलतीचा नक्षा येईल तैसा सल्ला इकडे येत जावा. इकडे घडेल तैसे आपल्यास लिहित जाऊ. यात उपयोग आणि मसलतीचे पल्ले फार आहेत.'' आपण पाठविलेल्या मंडळीशी बोलणी झालीच असतील. 'सारांश या प्रसंगी एकदिलीत कसर नसावी.' मागील मजकुरांत 'एक दिली' झाली अशी जी भावना दिसते, ती आशावादाची, एकदिली व्हावी या अपेक्षेची आहे. 'एकदिलीत कसर नसावी' या वाक्यानें तो आशावाद—वस्तुस्थिती नव्हे—उघडकीस येतो. 'एकदिली'चा मुद्दा सोडून बाकीचा भाग इंग्रजाच्या लढाईबद्दल त्यांच्या मनांत कोणते विशाल विचार घोळत होते व त्या विचारांचे साफल्य आपल्या एकदिलीवर कसे अवलंबून आहे, वगैरे गोष्टींवर प्रकाश टाकणारा आहे. 'उपयोग व मसलतीचे पल्ले फार आहेत.' या वाक्याचा उलगडा आधी असून मग हें तात्पर्य सांगितलें आहे. 'आपण विचारवंत दूरंदेशी (दूरदृष्टीचे) आहा. विस्तारे लिहावे ऐसे नाहीं.' या शेवटच्या वाक्याने गोंजारणीचा प्रयोग केला आहे.

या आगस्ट महिन्याचा पूर्वेतिहास पाहूं गेल्यास महाराजांच्या एका पत्रावरून भोसले त्यांना समेटाच्या आशेत गुंतवून कसे नाचवीत होते व कालापहरण करीत होते, या प्रश्नांचा नीट उकल होतो. बाजीरावसाहेब इंग्रजाची कास धरून बसले, त्यामुळें भावी कर्तव्यांचा विचारविनियम, महाराज पुण्याला असतानाच भोसल्यांच्या तेथील हस्तकांशी सुरू झाला होता. आपसांत एकजूट व्हावी, स्वराज्यांत इंग्रजाचा पाय रुजू नये, स्वराज्याच्या रूपाने 'स्वधर्म' रक्षावा, या हेतूला महाराज सर्वरवीं अनुकूल होते; पण ही अनुकूलता कृतींत उतरण्यापूर्वी आपल्या मागण्या पूर्ण व्हाव्या, ही त्यांची दृष्टि कायम होती. भोसले या मागण्या भागवितील, अशी हमी पुण्यांतील भोसल्यांच्या हस्तकांनी आपल्या स्वामीच्या संमतीनेच घेतली होती. मार्चमध्यें झालेल्या विचारविनिमयाला फळ यावे म्हणून मे महिन्यांत औरंगाबादेहून महाराजांनीं भोसल्यांस पत्र लिहिले. भोसल्यांनीं

उलट कळविलें कीं, उतावीळ नको. तूर्त तुम्ही (होळकरांनी) चांदवडास जाऊन रहावें. "आम्हांस सर्व प्रकारे राजश्री सेनासाहेब सुभा यांची मर्जी दरकार तेव्हां लाचार होऊन माघारे आलों. सहा महिने जाबसालाची मार्गप्रतीक्षा करीत राहिल्यामुळे खर्चाचे पेचांत किती आलो ?" 'भोसल्याची मर्जी दरकार' ही महाराजांची भावना म्हणून त्यांनी माघारी जाण्याची लाचारी पत्करली. 'मुख्य जाबसाल मुलखाचे वाटणीचा, त्याजला ठिकाण नसता काही तथा उगवण्यांत राहिली नाही. हे लिहिता अपूर्व आहे.' या वाक्यावरून महाराजांच्या निकडीबद्दल महाराजांच्या पदरीं दोष बांधण्याचा यत्न भोसल्याकडून होत असल्याचा गर्भितार्थ ध्यानांत येण्याला हरकत नाहीं. "आम्हास बोलल्याप्रमाणे मसलतीस अनुकूल असावे, हे लक्ष." महाराजांच्या निकडीचें हें कारण होतें. स्वतः महाराज समेटाच्या वाटाघाटीला कुरापत काढून हिसका देण्याची संधि दौलतरावांना सापडूं नये, यासाठीं आपली पैशाची हलाखी असूनही अतिशय खबरदारी घेत होते. हे पटविणारी थोडीशीं पत्रे उपलब्ध आहेत. आपण ज्याअर्थी सोबत्याच्या मुलखाला तसदी होऊ देत नाही, त्या अर्थी सोबतीसुद्धां आपल्या महालमुलखाची जप्ती उठवून 'दिवसगत न लागतां सोडचिठ्ठ्या हाती पडतील,' असा यशवंतराव महाराजांचा उतावळा आशावाद १८०३ च्या एप्रिलांतच एका पत्रद्वारें प्रगट झाला होता. दुसऱ्या पत्रात ते भारमल होळकराला सांगतात :—

"तुम्ही दो पलटणाचा जमाव करून सोबत्याकडील महाल मुलखांत काही एक तोषीस लागू न देता बचाव करून आपल्याकडील माहालांचा चांगला बंदोबस्त करून रैयत जेथील तेथे आबाद होऊन लावणी दरोबस्त होय ते करणे. कमाविसदार पाठविणे. जमाखर्चाचीच वेरीज दाखविणारे पाठवू नये. समजून खातरजमेचे पाठविणे." यांत सोबत्याच्या महाल मुलखाला उपद्रव न होण्याबद्दल जसा आदेश आहे तसाच कमाविसदाराच्या नेमणुकीबद्दलही आहे. नेमणुकीसंबंधाच्या शेवटल्या वाक्यातली खोच वाचकांच्या लक्षांत येईल.

महाराजांची समेटाविषयीं उत्सुकता आणि शिंदे अलिजाबहादराची त्याबद्दलची डोळेझाक, उपेक्षा किंवा 'दंगे दिलाएंगे' अशी हलगर्जी वृत्ती याचा जो परिणाम साहजिक होता तोच महाराजांच्या वाट्यास येऊन महाराजांनीं युद्धाशीं संबंध तोडला. ते अलिप्त राहिले. ज्या आपसातील एकदिलीचा महिमा ते गात होते, त्या एकदिलीचा जन्म ज्या स्थितींत व्हावयाचा ती स्थितीच जर त्यांच्या प्रतिपक्षानें निर्माण केली नाहीं, तर युद्धांत सामील झाले नाहींत म्हणून एकट्या महाराजांना सर्वथैव दोषाचे धनी मानण्यांत न्याय नाहीं. मागें दिलेल्या उताऱ्यावरून त्यांचे प्रतिपक्षी त्यांना तोंडघशी पाडण्याचा डाव खेळत होते याबद्दल संशय राहात नाहीं. अधिक विचार केल्यास निष्कर्ष निघतो कीं, भोसल्यामध्ये शिंद्याला वळविण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. समेट हा त्यांची कुवत पाहता एकप्रकारें 'लहानतोंडी मोठा घास' होता. त्यांनीं समेट साधण्याचा डौल

मांडला. शिंद्यांची प्रतिकूलता भोसल्यांना मोडून काढता आली नाहीं. पुढें आपलें आश्वासन वाया जाण्याची लक्षणें अनुभवास येतांच महाराज समेट होऊं देत नाहींत, असे ते भासवूं लागले. समेट होईल, त्याची घाई कशाला ? इंग्रजाशीं लढल्यावर स्वस्थपणें समेटाकडे वळता येईल, अशा अर्थाची भाषा भोसल्यांच्या एका पत्रात आहे. जणूं काय लढाईंत विजय मिळणार असे त्यांना ईश्वरी वरदानच होतें. या पोरचेष्टा महाराजांना रुचणाऱ्या नव्हत्या म्हणून त्यांनीं लढाईंत पडण्याचें साफ टाळलें.

शिंद्यांना मनापासून खरोखरी समेट नको होता, असा निष्कर्ष काढण्याला पुष्कळ जागा आहे. होळकरांशीं जुळतें घेणें योग्य नव्हे, या दौलतरावांच्या धोरणाला आंतून पेशव्यांची फूस होती. यशवंतराव महाराजांना लढाईंत सामील करून घेतलें आणि यदाकदाचित् इंग्रजावर जय मिळविला, तर त्याचे सगळे श्रेय बहुधा महाराजांच्या पदरी पडेल, असे अलिजाबहादरांना मत्सरयुक्त भय वाटत होतें. १७९७ मध्यें मल्हाररावाला मारण्यामागें असेंच भय असल्याचा तर्क इंग्रजी कागदपत्रांतून आढळतो. शौर्य काय तें एकट्या आपल्या पक्षांत आहे, दुसऱ्या कोणाही सरदाराच्या पदरीं नाहीं, असा दरारा लोकांत निरंतर रहावा; याकरतां मल्हाररावावर अचानक छापा घालून त्यास मारून टाकलें होतें. मल्हाररावांत क्षात्रतेज वसत होतें व सवड दिल्यास तो आपल्यावर केव्हां कडी करील याचा नेम नाहीं, अशा भावनेनें त्याचा वध शिंद्यांनीं साधला. यशवंतराव महाराजांच्या ठिकाणीं शौर्य, साहस वगैरे गुण असल्याची जाणीव दौलतरावांना असल्याशिवाय त्यांनीं यशवंतरावांना कैद करून पुण्यास पाठविण्याबद्दल रघूजी भोसल्यांना तगादेवजा पत्रें पाठविलीं नसती. यशवंतराव महाराजांनीं त्या गुणांचा प्रत्यय १७९९ नंतर इतरांना नव्हे तर प्रत्यक्ष दौलतरावांनांच आणून दिला होता. महाराजांच्या विजयशाली पराक्रमाच्या वार्ता ऐकून मराठा समाज बेहद्द खुषीनें माना डोलवीत होता, याची नोंद इंग्रजांच्या पत्रांतून आहे. अशा पुरुषाच्या सहकार्यानें इंग्रजांना जिंकण्याचा योग आलाच तर विजयाची थोरवी लोक यशवंतराव महाराजांना जोडतील, हा संभव अलिजाबहाद्दर यांना भेडसावीत होता. त्यांना आपल्या सैन्याच्या कर्तबगारीबद्दल विलक्षण गर्व वाटत असे. भोसले हे किताबानें 'सेनाधुरंधर' असले तरी त्या पदवीला शोभणारा पराक्रम त्यांनी कधीच गाजविलेला नव्हता. तेव्हां त्यांच्या दिखाऊ सहकार्यानें लढाईंत इंग्रजाला लोळविल्यास विजयाचा मुकुट लोक आपल्याच डोक्यावर चढवतील, याबद्दल दौलतरावांना मुळीच संशय नव्हता. यासाठींच त्यांनीं रघूजी राजांना बोलावून घेतला व यशवंतराव महाराजांशीं समेट केला नाहीं.

शिंदे होळकरांच्या समेटाला पेशव्यांचा विरोध होता. दौलतराव हे श्रीमंतांचे दिसायला तरी महान आज्ञाधारक सेवक होते. त्यांना आपल्या धन्याचा—स्वतःला निराळ्या कारणासाठीं ग्राह्य वाटणारा—संकेत कसा धुडकावता येणार ? आपल्या हिताकडे लक्ष देऊन दौलतरावांनी सेवक या नात्यानें पेशव्यांच्या मनःपूतास अनुसरून कितीतरी पापें पुण्याच्या

वास्तव्यकाळांत केलीं होतीं, मग त्यांनीं समेटास असलेला श्रीमंतांचा विरोध कसा धाब्यावर बसवावा ? श्रीमंत १८०३ च्या मे महिन्यांत पुण्यास आले. इंग्रजाच्या वशिल्यानें पेशवाईचे सूत्रधार बनले, परंतु त्यांच्या जिवाला या स्थितीचें समाधान वाटत नव्हतें. कधी ते आपल्या दौलतीचा उल्लेख अपशब्दानें करीत. आपल्या दौलतींत इंग्रजाचें वर्चस्व वाढलें, याची खंत त्यांनाही आंतून वाटत होती. ही खंत कमी होण्यासाठीं ते वेगवेगळे देव आणि तीर्थे स्मरून देवदर्शन व तीर्थस्नान या संबंधाची आपली ओढ व्यक्त करीत. मग ते देव केवळ एखाद्या ग्रामदेवतेसारखे किरकोळ असले तरी त्यांना ते चालत. तीर्थाटन, देवदर्शन याची मनांत हुरहुर नसेल तेव्हां ते वाड्यामध्यें नाचगाण्याच्या मैफली भरवून वेळ दवडीत असत. श्रीमंतांनी पुण्यास जवळ केलेल्या व तीर्थास जातांना संगतींत ठेवलेल्या कांहीं गायिका नर्तकींचीं नांवे या दिवसांतल्या–युद्धाचीं अभ्रें राजकीय वातावणांत दाटीनें पसरत होतीं त्या दिवसांतल्या–पत्रव्यवहारांतून इतस्ततः दृष्टीस पडतात. त्यांत एक विशेष मौजेची गोष्ट आलेली आहे व तिच्या योगानें श्रीमंत वसईस असतांना, रूपवती, गानपटु तरुण स्त्रियांचा आदर करीत असल्याचें ज्ञान घडतें. वसईस दोन देखण्या ब्राह्मण मुली लावण्या गाण्यांत पटाईत होत्या. त्यांना या सुमारास वसईहून पुण्यास आणून त्यांचें गाणें ऐकण्यांत पेशवे कधीं कधीं आपली कालक्रमणा करीत, या आशयाची ती गोष्ट आहे. राज्यकारभाराकडे बहुधा त्यांचें लक्ष कमीच, पण त्यांत लक्ष घालण्याची जेव्हां लहर लागेल तेव्हां नव्या जुन्या सरदारांत असंतोष व संघर्ष माजेल अशी कांही तरी विचित्र उलथापालथ करण्याकडे त्यांचा कल असे. या उलाढालींत त्यांच्या चित्ताची अस्थिरता व्यक्त झाली, तरी यशवंतराव महाराजांचा द्वेष, त्यांचा नाशच झाला पाहिजे ही भावना ध्रुवाप्रमाणें त्यांच्या ठिकाणीं स्थिर होती. यामुळें १८०३ च्या जुलै महिन्यांतले त्यांचे पुढील उद्गार खरे ऐ. ले. संग्रह १४ मध्ये पाहायला सांपडतात. श्रीमंताजवळ बोलण्याचा विषय शिंदे, भोसले, होळकर, निजाम यांच्या एकजुटीचा होता. "चौघांचे विचारें इंग्रज श्रीमंतांनी घरांत आणले हे ठीक नाहीं. त्यास इंग्रजाचे पारपत्य करून पुढें सर्वांच्या विचाराप्रमाणें राज्याचा बंदोबस्त करूं. याप्रमाणें चौघांचा विचार आहे." यावर श्रीमंतांचे मनोगत बाहेर पडले ते असेः "श्रीमंतांची मर्जी जे, शिंदे, भोसले हे आपलेच आहेत. परंतु बंडाचे (होळकराचें) पारपत्य करायचे. या बद्दल राज्य इंग्रजांनी घेतल्यास चिंता नाही." याप्रमाणे श्रीमंताचा निश्चय अढळ होता. सारांश खंडेरावाला महाराजांच्या हवाली करण्याच्या अटीपलीकडे समेटाच्या वाटाघाटीची मजल कधींही गेली नाहीं. लढाईला तोंड लागण्याच्या सुमारास खंडेरावाला कैदेंतून सोडण्यात दौलतरावांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रीतीनें फायदाच होता, असे विचार केल्यास दिसून येईल. खंडेराव हे या वेळीं दौलतरावांना खर्च व संरक्षण या दोन्ही बाजूंनीं संकट वाटत असल्यास नवल नाहीं. कांहीं झालें तरी खंडेरावाला होळकर राज्याची मंडळी होळकर राज्याचा वारस म्हणून मानीत होती. त्याच्या नांवाचा शिक्का

चालू करून त्याच्या वारसपणाला यशवंतराव महाराजांनीं बळकटी आणली होती, व त्या बळकटीच्या अनुरोधानें दौलतरावामागें यशवंतराव महाराजांचा खंडेरावाला सोडावें हा तगादा होता. ही तगाद्याची कटकट व संरक्षणाच्या जबाबदारीची काळजी नाहींशी करायला खंडेरावाची सुटका हा एकच उपाय होता. तो पत्करला तेव्हां यशवंतराव महाराज संतुष्ट होतील व इतर मागण्यांचा आग्रह धरणार नाहींत, अशी दौलतरावांची समजूत असल्यास ती मात्र सपशेल खोटी ठरली. खंडेरावाचें वय या सुमारास पांच वर्षांचें असावें.

तत्कालीन ऐतिहासिक साधनें नजरेखालीं घालीत असतां लोकांना यशवंतराव महाराजांचा समेट शिंदे-भोसल्यांनी शेवटास न्यावा याविषयीं अत्यंत आतुरता होती, असें दृष्टीस पडतें. समेट झाल्यासारखाच आहे, झाला, आतां सर्वांची एकत्र बैठक तेवढी व्हावयाची आहे, तीही लवकरच होईल, अशा अर्थाचीं वाक्यें त्या साधनांतून कितीदां तरी आढळतात. समेट झाला नाहीं व होळकर आपल्या मुलखांत जाऊन राहिले तरी ते युद्धांत इंग्रजांविरुद्ध शिंदे भोसल्यांच्या जोडीनें उतरतील, ही आशा लोकांत शिल्लक होती. मीरखान आदिकरून होळकरांचे सरदार फौजेनिशीं लढाईच्या स्थळीं आले, मागून खासा होळकर येत आहेत, अशा मथितार्थाचींही पुष्कळ पत्रें पहायला सांपडतात. वस्तुतः होळकरांची फौज, त्यांचे सरदार किंवा ते स्वतः यांतले कोणीच शिंदे भोसल्यांच्या मदतीला आले नाहींत. पेशव्यांनीं सुद्धां जी थोडीफार कुमक पोचविली ती इंग्रजांकडेच पोंचविली. तरीसुद्धां होळकर यावे, आले. वगैरे बातम्यांचें मूळ पाहूं गेल्यास लोकांत पसरलेले त्यांच्या पराक्रमाबद्दलचें प्रेम हेंच असल्याचें कबूल करावें लागेल. इंग्रजाला खडे चारण्याची मर्दुमकी फक्त होळकरात आहे, बाकीचे त्यांच्या मानानें कमी, अर्थात होळकरांच्या अभावी त्यांना लढाईत जय मिळेलच अशी खात्री बाळगणें चुकीचें, ही लोकांतील कल्पना वर उल्लेखिलेल्या वार्तांतून उमटलेली आहे. इंग्रजाला पेशव्यांनीं आपल्या घरांत घेतलें, याचा सर्वांनाच खेद व तिरस्कार वाटत होता. हें शल्य उपटण्याला एक होळकरच समर्थ आहेत हा लोकांचा विश्वास वरच्याप्रमाणें खोट्या बातम्या पिकवीत होता. आज याचा विचार केल्यास महाराजांच्या पराक्रमाचें अपूर्व कौतुक वाटल्याशिवाय राहात नाहीं. अमूक लाख फौजेसह अमुक सरदार बरोबर घेऊन महाराज लखनौ, कलकत्ता वगैरे शहरावर चालून जात असल्याच्या बातम्या लिहून हे लेखक महाराजांचें यशोगायन पुढेंही बराच काळ करीत होते.

शिंदे, भोसले व इंग्रज यांच्या लढाईत महाराजांचा प्रत्यक्ष असा मुळीच संबंध नसल्यानें त्या लढाईचा सविस्तर वृत्तांत देण्याची गरज नाहीं. थोडक्यांत सांगायचें तर आगस्टांत अहमदनगरची पेठ व किल्ला काबीज करून सप्टेंबरांत असई, लासवारी या ठिकाणीं शिंद्यांच्या फौजांची इंग्रजानें गाळण उडविली. या फौजांतील शिपायांनी लढण्याची पराकाष्ठा केली. त्यांचे एक दोन चांगले सेनापती ठार झाले. पण धडाडी, चिकाटी,

नेतृत्व या गुणाबरोबरच रणसाहित्य व युद्धकौशल्य अशा गोष्टींची आवश्यकता असते. मराठ्यांकडे या गोष्टींचा अभाव असल्यामुळें त्यांना शेवटीं मार खाऊन पळ काढण्याची पाळी आली. दक्षिणेंत वेलस्लीनें शिंद्यांची दुर्दशा केली. त्याचवेळीं उत्तरेस सरसेनापति लेक यानें अलीगड, आग्रा, दिल्ली, बुंदेलखंड या प्रदेशांतील शिंद्यांची ठाणीं व सत्ता नेस्तनाबूद केली. तोच प्रकार 'शिंद्यांच्या' अनुभवास गुजराथेंत आला. भोसले लढाईचा पहिला बार ऐकूनच पळाले. ते लढले नाहींत. पण लढाईत होते, एवढ्याकरितां त्यांनाही ओरिसाकडील ठाणीं गमवण्याचें प्रायश्चित्त भोगावें लागलें. या प्रमाणें शिंदे भोसल्यांच्या राज्यांचा विस्तार गेला व हीं राज्यें मूळ प्रदेशाच्या मर्यादेंत राहिलीं. हें युद्ध नोव्हेंबरांत संपून तहाच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या. शिंद्यांनी केवळ स्वतःपुरते बोलावें, ही इंग्रजाची अपेक्षा ते जेव्हां होळकर भोसल्याच्या संदर्भानें बोलूं लागले तेव्हा भंगली. भोसल्यांचा विचार आम्ही निराळा स्वतंत्रपणें करणार आहोंत आणि होळकरांचें आमचें वैर नसल्यानें त्यांच्या हिताहिताबद्दल चर्चा करण्याचें कारण नाहीं, असें जेव्हां इंग्रजानें दटावलें तेव्हां चर्चेचे फाटे थांबले. असंबद्धपणें अघळपघळ बोलणें जर आवरलें नाहीं तर थांबलेलें युद्ध आपण सुरू करूं, अशीही धमकी तहाच्या चर्चाप्रसंगीं मधून मधून वेलस्लीला उच्चारावी लागत होती. अखेरीस तह झाला व शिंदे भोसले आपापल्या प्रदेशांत निघून गेले.

शिंदे भोसल्यांच्या पराभवाची मीमांसा करतांना कित्येक लेखक इंग्रजाचें कपटादि खरेखोटें पाप रंगवून आपले दोष झाकण्याचा यत्न करतात. इंग्रज शत्रुपक्षांत फितूर पेरून ऐनवेळी प्रतिपक्षी तोंडघशी पडेल, अशी व्यवस्था करून ठेवीत, असा आरोप त्यांच्यावर सरसकट लादला जातो. पण आपल्याला दुसऱ्यानें फसविलें, असें बोलल्यानें अप्रत्यक्षतः आपण सहज फसण्याइतके मूर्ख असल्याचा कबूलीजबाब देत असतों, हें ध्यानांत राहात नाहीं. शत्रुपक्षाचा भेद हें युद्धनीतीचें एक महत्त्वाचें अंग असल्याचें न विसरणें उत्तम. भेद किंवा फितूर मुसलमान किंवा मराठे राज्यकर्ते व सरदार करीत नव्हते, भेदाचा प्रयोग प्रथम इंग्रजांनीं अमलांत आणला व त्या प्रयोगाचा अजीबाद परिचय नसल्यामुळें इंग्रजाच्या व्यवहारांत हिंदुमुसलमान फसले, असें जर फितूराचें गाऱ्हाणें सांगणाऱ्या लेखकाचें मत असेल तर तें निराधार असल्याचें सिद्ध करणें फारसें कठिण नाहीं. इंग्रजाची देशी फौज फोडण्याचा उद्योग शिंदे भोसल्यांची लढाई जुंपली त्याच काळांत व त्याच्या आगेमागे देशी राज्यकर्ते करीत असल्याचीं उदाहरणें जिज्ञासूंला सांपडतील. तात्पर्य भेदनीति भारतीयांना उत्तम परिचयाची होती; परंतु जास्त विचाराचा प्रश्न निराळा आहे. एकाचा भेदप्रयोग हटकून यशस्वी होतो. व दुसऱ्याचा सिद्धीस जात नाहीं, याचें कारण काय ? हाच तो प्रश्न असून त्याचें उत्तर काढायला बसलें म्हणजे भारतीयांच्या सार्वजनिक किंवा संघटनात्मक व्यवहारांतील दोष स्पष्ट झाल्याशिवाय राहात नाहींत. प्रत्यक्ष लढाई सुरू होणार तो एके दिवशी शिंद्यांची फौज पगाराच्या बाकीसाठी

छावणींत धरणें धरून बसल्याची गोष्ट पाहिल्यास शिपायांची उपासमार हा एक भयंकर दोष उघडकीस येऊन भेदाच्या प्रयोगाची सोयीची जागा डोळ्यापुढे येते. अशा सर्व जागांचा तपशील जिज्ञासूंनी पाहावा. शिंदे भोसल्याविरुद्ध पेशव्यांचे मराठे सरदार ही तर धडधडीत फितूर म्हणण्यासारखी अवस्था आहे. आपल्या फौजेंत फितूर असल्याची बातमी कळून सुद्धां शिंद्यांना त्याचा तडकाफडकी निकाल लावतां आला नाहीं हा दोष शिंद्यांचा का इंग्रजांचा ? याप्रमाणें विचार केल्यास फितूरी दगलबाजी हे शब्द आपला नादानपणा झांकण्यासाठीं प्रतिपक्षाबद्दल योजण्याचा प्रघात पडला आहे, असें गळीं उतरेल.

परिशिष्ट

शिंदे-होळकर करार भोसल्यांच्या मध्यस्थीने

ऐ. पत्रव्यवहार या पुस्तकांत पुढील यादी छापली असून तिच्यावर जून १८०३ अशी तारीख आहे (ज्येष्ठ शुद्ध शके १७२५)

श्री यादी—श्रीमंत स्वामीची सेवा पेशजीपासून तुम्ही आम्ही एक वाक्यतेने करीत आलों त्याप्रमाणें पुढें एकवाक्यतेनें उभयतांनीं सेवा करून मर्जीचा संतोष ते करावे.

श्रीमंत स्वामीची सेवा पूर्वीपासून एकवाक्यतेने निखालस करीत आलों, त्याप्रमाणेंच पुढेंही तुम्ही आम्ही सेवाचाकरी करूं. येविसी आम्हापासून दुसरा अर्थ होणार नाहीं. श्रीमंत स्वामीचा संतोष तसेंच घडेल. भोसले यांचा स्नेह पूर्वीपासून येथें आहे तसाच तुम्हाकडून असावा. मीरखान याजविषयीं त्यांचे मनांत संशय आहे तो तुम्हाकडून दूर होऊन त्यांची खातरजमा व्हावी. त्रिवर्गाची एकवाक्यता असावी; यांत श्रीमंतांचा संतोष व सरकारचाकरीचा उपयोग. सदरहूप्रमाणें त्याचें उत्तर तुम्हांकडून कारभारीयाचें म्हणणें. दौलतीस ओढ बहुत; फौजेचा पगार वगैरे दरोबस्त जाला पाहिजे. त्यास आपले विद्यमानें सावकाराची योजना होऊन चार रुपयाचा मोबदला जाल्यास त्याचा ऐवज निमे एका वर्षांत द्यावा, दुसरे वर्षी अखेरसालीं सारा फडशा करून द्यावा. याप्रमाणें बोलण्यांत आलें. त्याप्रमाणें सावकार करून दिला जाईल. सदरहू प्रमाणें उत्तर.

पु।। कलमें—

मारवाड येथें दरसाल आमची खंडणी आहे, तेथें तुम्हांकडून मीरखान याचा महम्मदशाखान कपूरसुद्धां चाकरीस राहिल्यामुळें खंडणीचा ऐवज येत नाहीं. फौज पाठवून त्याचें परिपत्य करावे. तर ती फौज आपलीच यामुळे विचार पडतो. त्यास तिकडे फौज पाठवून रांगड्यास जरब दिली असता महम्मदखान याणी मारवाडवाल्यास सामल राहूं नये. याचा बंदोबस्त राखणें तसा राखावा.

सद्रचे उत्तर याचप्रमाणें. तुम्हांकडील आम्हाकडील सुभे मुल्कांत फिरोन बंद करून खंडण्या घेतात व मुलुक खराब करितात; हें होऊं नये. याचा बंदोबस्त आजपासून तीन महिन्यांत करावा. याउपर खंडणी घेऊन कोठें नुकसान केल्यास परस्परें मुजरा द्यावे घ्यावे. सद्रहूअन्वयें उत्तर.

पेंढारी मुल्कांत धूम करून प्रांत लुटितात, यामुळें श्रीमंतांची मर्जी दिक्क होते. त्याचे बंदोबस्तास साडेसात लक्ष रुपयांची जागा तुम्ही आम्ही भोसले त्रिवर्गांनी लावून द्यावी.

सद्रहूचे उत्तर देणें आहे. तेथें जाऊन कानावर घातल्यावर होईल. नबाब मीरखान यास महालाकडे खंडण्यांचा ऐवज लावून दिल्हा आहे. तितकी जागा त्यास पुरत नाहीं. जमा थोडी खर्च फार. येविसी श्रीमंत स्वामीस लेहून याचा बंदोबस्त व्हावा, म्हणून तुमचें बोलणें त्याचे उत्तर.

महाल मुलुक पागेकडे व कंपू व सिलेदाराकडे गुंतले आहेत. याजमुळे माल आयास येऊन आबाद होत नाहींत; त्यास आपले विद्यमाने मामलेदार सालसूद करून द्यावे, त्याचे गळीं माहाल घालून उस्तवारी करविली जाईल. पागेकडे वगैरे गुंतलेले आहेत ते मामले होतील म्हणोन तुमचे म्हणणें, त्याप्रमाणें येथून सालसूद पतीचे मामलेदार दिल्हे जातील. त्यांसी बोलण्यांत येईल त्याप्रमाणे पार पाडावे. मामलतीची घालमेल करणें जाल्यास त्यांचा पैका व्याजसुद्धां परत देऊन नंतर मामलतीची घालमेल करावी. यांत अंतर पडल्यास त्याचें उत्तर येथून केले जाईल. याच अन्वये उत्तर.

श्रीमंत स्वामीची आज्ञा होईल ते समयीं पंचवीस हजार फौज व पलटणें तोफखाना वगैरे तयार करोन सांगतील तिकडे चाकरीस जावे.

त्याचे उत्तर–श्रीमंत स्वामींची आज्ञा आपलेकडे (शिंद्यांकडे) येईल. आपण वडीलपणे आम्हांस सला सांगाल त्याप्रमाणें फौज पलटणसुद्धां तयार करून सांगाल तिकडे जाऊं. मेवाडची वारणी उभयतांची बराबर आहे. श्रीराणाजी कडील खालसा जागा त्यांची त्यांच्याकडे देऊन बाकीची वाटणीस माहाल वाटून द्यावे. ज्याची त्यांनीं लावणी आबादी करावी. परस्परें माहाल मुल्कास उपद्रव होऊं नये. सद्रहू प्रमाणें उत्तर.

॥

६

जीन घर : जीन तख्त

"Although unable to oppose the British artillery in the field, countries of many hundred coss should be overrun and plundered and burnt; that he (British Commander-in-Chief) would not have leisure to breathe for a moment and that calamities would fall on lacs of human beings . . . by the attacks of my (Holkar's) army which overwhelms like the waves of the sea."

"लढाईच्या मैदानांत मी ब्रिटिश तोफखान्याचा सामना करण्याला वा त्यापुढें तगण्याला असमर्थ असलों तरी शेंकडो कोसांचा मुलुख तुडवला, लुटला व जाळला जाईल. (तुमच्या) सेनापतीला श्वास घेण्यासाठीं एका क्षणाचीही सवड मिळणार नाहीं. समुद्राच्या लाटांप्रमाणें असलेल्या माझ्या फौजेच्या धाडीखालीं लाखों माणसें संकटांत पडतील."

१८०३ च्या ऑगस्टपर्यंत समेटाच्या वाटाघाटीत काळ दवडून जेव्हां इंग्रज व शिंदे भोसले यांचें युद्ध टळत नाहीं, उलट तें जुंपलें, असें पाहिल्यावर महाराजांनीं ऑगस्टअखेरीस नर्मदा उतरून पलिकडे माळव्यांत प्रवेश केला. प्रथम महेश्वरांत कुटुंबासह आठ दिवस मुक्काम करून मधल्या कांहीं गांवांवरून (राडोनी, गंगराड वगैरे) ते उज्जैनीनजीक आले. दसऱ्याचा सण त्यांनीं तेथें साजरा केला. नंतर मंदोसर मेवाडकडे वळले. त्या भागांत त्यांचें वास्तव्य एक महिना होतें. दिपवाळी तेथें उजळली

आणि त्यांनीं कुटुंबाची मंडळी जोधपूरच्या राज्यांत पाठवून दिली. दसरा दिवाळी हे सण १८०३ या वर्षांतले याचा बोध वाचकांना आहेच. जोधपूर राज्यांत आपल्या कुटुंबाची मंडळी गेल्यानंतर तेथील राजानें अजमेर हें स्थळ आपल्या हवालीं करण्याबद्दल मागणी केली. हें शहर मुळांत जोधपूरकरांचें. मोंगल साम्राज्य मोडल्यावर तें जोधपूर-वाल्यांच्या ताब्यांत गेलें. महादजी शिंद्यांनी पुढें तें आपल्या ताब्यांत घेतलें. पुनः तें आपल्या हातीं यावें ही इच्छा जोधपूरकरांनीं यावेळीं महाराजांच्या कानीं घातली. आपल्या कुटुंबास मिळालेल्या आश्रयाच्या उपकाराची फेड म्हणून महाराजांनीं तें ठिकाण काबीज करण्याची जबाबदारी स्वीकारून ते अजमेरास आले. तो काळ १८०४च्या जानेवारी फेब्रुवारीचा होता. अजमेर शहराबरोबर अजमेरचा किल्ला (तारागड) जिंकावा, असा त्यांचा बेत होता. तसा त्यांनीं प्रयत्न केला. पण तो यशस्वी झाला नाहीं. या मुक्कामांत त्यांनीं पुष्करतीर्थावर धर्मकृत्येंही पार पाडलीं. महाराज तीर्थावर आले, अजमेर घेतलें, याचें सोयरसुतक इंग्रजाला आधीं वाटत नव्हतें. दक्षिणेंत शिंद्यांशीं दोस्तीचा तह केल्यावर अजमेर हें शिंद्यांचें ठिकाण महाराजांनीं ग्रासल्याचा विषाद इंग्रजांच्या ठिकाणीं उद्भवला. त्याहून जास्त सलणारी गोष्ट म्हणजे महाराजांची फौज जयपूर राज्याच्या हद्दीशी सांबर सरोवरावर होती ही होय. या दिवसांत हिंदुस्थानांतलीं सारीं राज्यें आपल्या दोस्तीच्या जाळ्यांत आवळून टाकण्याची आकांक्षा इंग्रजाच्या हृदयांत पेटलेली होती. जो जाळ्यांत सांपडेल त्याच्या संरक्षणाची जोखीम आपली, या अटीस अनुसरून त्यानें जयपूरच्या राजाला आपल्या जाळ्यांत ओढलें होतें. जयपूरच्या हद्दीशी महाराजांची फौज हा इंग्रजानें महाराजांचा गुन्हा मानला व त्याच्या बंदोबस्ताचे उपाय अंमलांत आणले.

तिकडे शिंदे-भोसले इंग्रजाशीं लढूं लागले त्याचवेळीं वेलस्लीनें महाराजांशीं पत्रव्यवहार आरंभला होता, याचें सूतोवाच मागें केलें आहे. तसें पाहिल्यास इंग्रज व महाराज यांच्यांतील पत्रव्यवहाराचे दाखले १८००-०२ या दोन वर्षांतही सांपडतात, पण आतां त्यांत महाराजांचें स्वातंत्र्य हिरावण्याची भावना मिसळून तिला कडवट रूप चढलें होतें. इंग्रज सरसेनापति लेक याचीं पत्रें महाराजांकडे या सुमारास (१८०४) जाऊं लागलीं. पेशवे, शिंदे, भोसले हे एकमेकांपासून विलग होऊन मराठेशाहीची पूर्वीची शक्ति मोडली; हे सारे आपले एकप्रकारें आश्रित आहेत; ते दोस्तीच्या तहाप्रमाणें आपल्याला मदत करणार मग यशवंतराव महाराज हे एकटे आपल्याला केव्हांही सहज तुडवून टाकतां येतील, अशा घमेंडीनें इंग्रज महाराजांना पत्रें पाठवीत होता. "तुम्हीं कशासाठी इकडे तिकडे धांवाधांव करतां, तुमच्या कोणत्या गरजा आहेत, त्या आम्हाला सांगा. आम्हीं त्या भागविण्याची खटपट करूं; परंतु त्या गरजांचा आमच्याकडून अनुकूल विचार व्हावा, अशी इच्छा असेल तर प्रथम आपल्या राज्यांत जाऊन बसा आणि मग काय बोलायचें तें वकिलामार्फत बोला." अशा थाटाचीं

इंग्रजाचीं पत्रें होतीं. आर्जव आणि धमकी हे दोन्ही प्रकार एकत्र घालून इंग्रज पत्रें तयार करी. त्या पत्रांच्या भाषेंत स्पष्टतेप्रमाणें संदिग्धताही आढळते. मात्र विचारलेल्या प्रश्नांची उडवाउडवी, टाळाटाळ महाराजांच्या बाजूनें घडतें, हा आरोप करायला इंग्रज चुकत नव्हता. सांप्रत जीं या संबंधांतली साधनें उपलब्ध आहेत तीं एकतर्फी व अपुरीं असल्यामुळें दोन्ही बाजूंच्या पत्रोत्तरांची तुलना करून महाराजांवरील आरोपांचा खरेखोटेपणा नीट तपासतां येत नाहीं. उदाहरणार्थ, महाराजांनीं वेलस्लीस लिहिलेल्या एका पत्रांतील जो उतारा या प्रकरणाच्या आरंभीं नमूद केला आहे, तो अर्धवट आहे. महाराजांचा निर्वाणीचा संकल्प त्यामध्यें दिसतो. वेलस्लीचें संपूर्ण मूळ पत्र सादर केलेलें नाहीं. फक्त आपण मानतो त्या आरोपाला पुष्टि मिळेल एवढाच महाराजांच्या पत्रांतील भाग इंग्रजी कागदपत्रांत आढळतो. इंग्रजाचा मुख्य आरोप हा आहे कीं, महाराज उडवाउडवीचीं उत्तरें देतातच पण उर्मट भाषाही वापरतात. इंग्रजाची दोस्ती व्हावी, असें महाराज चहात असले तरी जिताच्या भूमिकेनें इंग्रज सांगेल त्या अटीवर त्यांना दोस्ती नको होती व अशा धोरणानें ते स्वाभिमान राखून इंग्रजाला उत्तरें देत होते, असाच शेवटीं निष्कर्ष स्वीकारावा लागतो.

महाराजांच्या जन्मस्थितीकडे लक्ष देऊन शिंदे भोसले पेशवे किंवा खुद्द होळकरांपैकीं अनेकजण जसें महाराजांना उपटसुंभ, लुटारू वगैरे शब्द लावीत होते, त्याच शब्दांनीं इंग्रजही त्यांस लेखीत होता. महाराजांचा होळकर राज्यावर जन्मतः हक्क नसूनही त्यांनीं तें राज्य बळकावलें, यासाठीं ते उपटसुंभ; फौजेचा खर्च भागविण्यासाठीं महाराज खंडणी उगवून घेतात म्हणून ते लुटारू; वगैरे मनसोक्त कार्यकारणभावाच्या कल्पना इंग्रज आपल्या उराशीं बाळगून महाराजांशीं वागत होते. 'यशवंतराव होळकरांत कसलाही गुण नसतां केवळ दैवानें त्याची महति वाढली आहे. या महतीचा योग्य उपयोग करण्याची त्याला अक्कल नाहीं, सारांश लुटारूंचा पुढारी हाच त्याचा दर्जा." अशा स्वरूपाचा अभिप्राय इंग्रजाच्या १८०४ मधील कागदपत्रांत एका ठिकाणीं पाहायला सांपडतो. या लुटारूचा एकदां पक्का बंदोबस्त केला कीं देश सुरक्षित होईल, देशांत शांतता नांदेल, आपल्या सत्तेचा वरचढपणा शाबीत होईल, मग कुणालाही आपल्यासमोर डोकें वर काढतां येणार नाहीं, अशी इंग्रजांची भावना या संदर्भात दृष्टीस पडते. याच भावनेनें इंग्रज, अजमेरजवळ महाराज असतांना त्यांची फौज जयपूरच्या हद्दींत किंवा हद्दीवर असल्याची कुरापत काढून महाराजांवर लष्करी दडपण आणूं पहात होता. महाराज स्वपरबलाबल ओळखून वागणारे होते. त्यांचा तोफखाना माळव्यांत होता. अशा स्थितींत झुंजण्याऐवजी दुसरीकडे झपाट्यानें निघून जाण्याचा उपाय त्यांनीं पत्करला. हा पुढचा वृत्तांत सांगण्यापूर्वीं इंग्रजाच्या मनांतले महाराजांविषयींचें किल्मिष घट्ट करण्याचें काम शिंद्यांनीं कसें बजावलें होतें, ते पाहाणें इष्ट आहे.

इंग्रजांशीं तहाचें बोलणें चालू असतां शिंद्यांनीं एकदां होळकरांच्या समेटाची

गोष्ट छेडली जातांच त्याचा तहाच्या विषयाशीं संबंध नसल्याचें निदर्शनास आणून शिंद्यांना इंग्रजानें गप्प बसविल्याचा उल्लेख मागें आलेला आहे. पुढें तहाचीं कलमें निश्चित झाल्यावर होळकरांबद्दल त्यांची कुरकूर चालू झाली. पण तिचा रोख समेटावर नसून महाराजांच्या नायनाटावर होता. इंग्रजाचीही वृत्ति आतां होळकरांवर उलटली होती. आपल्या बरोबरीच्या एका सरदार घराण्याला तिलांजलि देण्याइतके अलिजा-बहादुर उळस्या काळजाचे होते. ते व त्यांचे कारभारी इंग्रजाशीं महाराजांबद्दल बोलतांना त्यांच्या नांवानें सारखे खडे फोडीत असत. दगलबाजी, विश्वासघात वगैरे दोषांचा पुरावा काय तर इंग्रजांच्या विरुद्ध आपल्या पक्षांत सामील होण्यासाठीं केलेली समेटाची खटपट त्यांनीं मोडली एवढाच. इंग्रजाला एकदां दौलतरावांच्या कारभाऱ्यांनी समेटाचा कागदही दाखविला आणि समेट मोडल्याच्या विश्वासघाताबद्दल इंग्रजाची खात्री पटविण्याचा प्रयत्न केला. येथील इंग्रजानें ही हकीकत विलायतच्या वरिष्ठांना कळविली तेव्हां तिच्यांत एक वाक्य घालून आपल्याला शिंदे-भोसल्यांशी लढाई करणें भाग कसें पडलें तें दाखविलें आहे. शिंदे-भोसले इंग्रजाशीं लढण्याकरितां एकत्र आले नव्हते, हा त्यांचा दावा लढाईच्या उद्देशाचा समेटाचा कागद पाहिल्यावर कुचकामाचा ठरतो. अशा अर्थाचें तें वाक्य आहे. महाराजांच्या नाशासाठीं शिंदे हपापले होते, याचें खरें कारण महाराज दगलबाज एवढेंच नव्हतें. माळव्यांतला शिंद्यांच्या राज्याचा मुलुख सोडून उत्तर भारतांतील त्यांच्या सत्तेखालचीं सारीं ठिकाणें इंग्रजानें जिंकलीं, त्यांची भरपाई होळकरांच्या राज्याचा बराचसा भाग मटकावून करावी, अशी दौलतरावांची तळमळ होती. शिंद्यांचा जो प्रदेश गिळंकृत केला तो कायमचा आपल्या राज्यविस्तारांत जिरवावा हा इंग्रजाचा हेतु परभारें होळकर-राज्याचे तुकडे शिंद्यांच्या तोंडावर टाकून सिद्धीस न्यावयाचा असल्यानें इंग्रज अतिशय उत्सुकतेनें व आस्थेनें होळकरांविषयींचीं शिंद्यांचीं गाऱ्हाणीं ऐकत असे. ज्या इंग्रजी कागदांतून होळकराच्या नाशाचें शिंदे-इंग्रज मेथकूट कालवलें आहे, ते कागद पक्षपातीपणाचा एक आदर्श मानण्याच्या लायकीचे आहेत. त्यांत शिंद्यासारखा साळसूद, सालस, सच्चा मनुष्य दुसरा क्वचितच आढळेल असें भासण्याजोगा मजकूर आहे. गांवें ओसाड पडलीं, मुलुख उजाड झाला, हे परिणाम महाराजांच्या आततायी वृत्तीचे. त्या परिणामांत अवर्षण तेवढें सोडलें आहे. १८०३ मधील अवर्षणाचें खापर महाराजांवर इंग्रजानें फोडलेलें नाहीं, येथेंच काय ती इंग्रजाची न्यायबुद्धि उघडकीस येते. अन्यत्र दौलतरावांच्या तरफदारीचा आणि महाराजांच्या नालस्तीचा पाढा इंग्रजानें वाचलेला आहे. होळकराशीं दोन हात करण्याचा प्रसंग कसा उद्भवला हें विलायतेंतील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या संचालकांना नीट समजावून देण्यासाठीं तेव्हांचा गव्हर्नरजनरल मार्निंग्टन ऊर्फ वेलस्ली यानें लांबलचक खुलासेवार लिहिलेल्या मजकुराचें स्वरूप थोडक्यांत येथें निवेदन केलें आहे. यावरून इंग्रज आपलें खादाड मनोगत सबळ दिसण्याकरतां कसे झटत होते, याची कल्पना करतां येईल.

महाराजांना कोणीही साह्य पुरविणार नाहीं, सर्वांना आपली दहशत वाटतें, हा इंग्रजांच्या भ्रमाचा भोपळा महाराजांशीं युद्ध पुकारल्यानंतर पुनःपुनः फुटत गेल्याचें वृत्त पुढें येणारच आहे. इंग्रज सेनापतीला गव्हर्नरजनरलनें ता. १६ एप्रिल १८०४ रोजी पत्रद्वारें युद्धाचा अधिकार दिला. त्यापूर्वीं महाराजांनीं व त्यांचा त्या काळांतील विश्वासू हस्तक भवानीशंकर बक्षी या दोघांनीं पत्रें लिहिलीं होतीं. एकदां प्रत्यक्ष वकीलही सेनापतीच्या भेटीस जाऊन आले. महाराजांचीं इंग्रज सेनापतीला पत्रें उद्धटपणाचीं व त्यांच्या मुखत्यारांच्या भाषेंतही ताठपणा फार, तेव्हां हत्यार चालवून महाराजांना नरम केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, अशी वृत्ति बाळगून इंग्रज आपलीं पावलें युद्धाच्या दिशेनें टाकीत होता. इंग्रजाचें धोरण ओळखून महाराजांनीं आपला जयपूरच्या हद्दीवरील मुक्काम हालवला आणि कोटा राज्याची वाट धरली. इंग्रजाकडील युद्धाचें आव्हान स्वीकारतांना महाराजांनीं आपल्या सैन्यांतील तीन इंग्रज अधिकारी रणचंडीला बळी दिले. हे तिघे इंग्रजाला सामील होण्यासाठीं तिकडे पत्रव्यवहार करीत होते. १८०३ सालीं शिंदे-भोसल्यांच्या लढाईंत गोऱ्या अंमलदारांची फितुरी स्पष्ट झाली असल्यामुळें वरील तिघांचे फितुरी सिद्ध करणारे कागद महाराजांच्या हातीं पडल्यावर त्यांनीं त्यांचा शिरच्छेद केला व एकाच्या मुंडक्याखालीं त्याचें फितूरीचें पत्र लावून तें भाल्यावर मिरविलें. हें काम आटपून महाराजांनीं जयपूरची हद्द सोडली. महाराजांच्या हालचालीवर नजर ठेवणारी एक व लढण्याच्या तयारीची एक याप्रमाणें ब्रिटिश फौजेच्या दोन टोळ्या महाराजांच्या मागावर होत्या. मॉन्सन हा एप्रिलपासून महाराजांच्या परिचयांत आला. पण महाराजांच्या हातून त्याचे धिंडवडे जुलई-आगस्ट महिन्यांत निघाले. महाराज, पाठीवरील इंग्रजांचीं लष्करें आपल्याशीं लगट करूं शकणार नाहींत इतकें अंतर राखून दौड करीत असले तरी केव्हां केव्हां त्यांची एखाद्या ठिकाणीं गांठ पडून चकमकी झडत असत. पहिल्या एक दोन मजला झाल्यानंतर महाराजांनीं एका ठिकाणीं आपली छावणी ठोकली. ब्रिटिश सेनापतीनें या मुक्कामांत कसला तरी डाव असेल या समजुतीनें आपलें मोठें दल त्या मुक्कामाजवळ नेलें. महाराजांनीं तो मुक्काम उठवून पुढची वाट धरली. टोंक रामपुरा हें महाराजांचें एक शक्तिस्थान होतें. तें इंग्रजानें मे महिन्याच्या शेवटीं जोराचा हल्ला करून घेतलें. त्यापूर्वीं एका ठिकाणीं एक लहानसा रजपूत जहागीरदार इंग्रजाशीं लढण्याच्या तयारीनें उभा होता. तो लढला नाहीं. शरणच गेला; पण त्याचा समाचार घेण्यांत इंग्रजाचें थोडें कालहरण झालें. अशा रीतीनें पळपाठलाग करीत कोट्याजवळ दोन्ही दळें पोंचलीं.

महाराज ब्रिटिशासमोर सामन्याच्या भानगडींत न पडतां कोट्याकडे जात होते त्यावेळीं त्यांचा मोठा सरदार मीरखान महाराजांच्या सूचनेवरून बुंदेल खंडाच्या भागांत अचानक प्रगटला. त्याच्या प्रतिकारासाठीं पाठविलेल्या ब्रिटिश फौजेचे त्यानें अक्षरशः धुडके उडविले. मीरखानाच्या हाताखालीं इंग्रजाच्या चौकस हिशोबाप्रमाणें अववें

पाचहजार घोडदळ होतें. हें दळ वीसपंचवीस हजार असल्याबद्दल सुरुवातीस इंग्रजांतही गवगवा होता. हें दळ मीरखानाचें का दुसऱ्या कोणा उपटसुंभाचें याबद्दल वरिष्ठ ब्रिटिश अधिकाऱ्यांमध्यें एकमत नव्हतें. त्या दळाचा नेता मीरखान असें मानल्यास पर्यायानें त्या प्रसंगाचें श्रेय होळकरांच्या पदरांत पडतें म्हणूनच की काय वरिष्ठ अंमलदारांनी मीरखान हा नेता नव्हे, ही कल्पना आपल्या लेखनांत रूढ केली. परंतु इंग्रज इतिहास लेखकांनी बुंदेलखंडांत ब्रिटिशाच्या लष्करी दबदब्याच्या चिंध्या करणारा मीरखानच होता ही वस्तुस्थिति मान्य केली आहे. बुंदेलखंडांतल्या तडाक्याने ब्रिटिश अजिंक्यपणाला जो हादरा बसला, त्याबद्दल बुंदेलखंडांतील ब्रिटिश सेनाग्रणीला आपली नोकरी सोडायला लावून कलकत्त्याच्या वरिष्ठांनीं जबर प्रायश्चित्त दिले. ब्रिटिश वर्चस्वाला ठिकठिकाणीं धक्के द्यावयाचे, अशी महाराजांची दृष्टि होती. तिचें प्रत्यंतर मीरखानाच्या बुंदेलखंडांतील आकस्मिक विजयी उठावानें अनुभवास येणारें आहे. इंग्रजांशीं मैदानांत समोरासमोर लढाई करावयाची नाहीं, हें महाराजांच्या युद्धनीतीचें तंत्र असल्यानें कोट्यास मॉन्सनची महाराजांशीं गांठ पडली नाहीं पण कोट्याच्या फौजेनें मॉन्सनच्या फौजेंत भर टाकली, हा लाभ समजून तो मोठ्या उमेदीनें कोट्यापासून दक्षिणेस ३० मैलांवर असलेल्या मुकुंदरा घाटाकडे निघाला. कोटेकर या पूर्वी बराच काळ इंग्रजाशी सख्य जोडण्याला धडपडत होता. या प्रयत्नांत त्याला यश मिळालें नाहीं. तथापि आपल्या मैत्रीची खूण म्हणून कोटेकरानें आपली फौज ब्रिटिश लष्कराचें बळ वाढविण्याच्या इरादानें पाठवून दिली. मॉन्सन १८०४ च्या जून महिन्याच्या प्रारंभीं त्या घाटांत पोंचला. तेथें त्यानें धान्याच्या पुरवठ्यासाठीं सुमारें वीस दिवस मुक्काम ठोकून ता. २८ जूनला तो कूच करून पुढें निघाला. जवळच होळकरांचा हिंगलाज किल्ला होता. तेथें होळकरपक्षाचें घोडदळ व पायदळ मिळून अकराशें लोक होतें. १ जुलई रोजीं मॉन्सननें त्यावर हल्ला करून तो किल्ला जिंकला आणि नवी मजल मारीत पन्नास मैल पुढें सरकला. ७ जुलई रोजीं मॉन्सनला, महाराज आपल्या तळापासून चव्वेचाळीस मैलांवर चंबळ नदी ओलांडून मोठ्या फौजेनिशीं आल्याचें समजलें. येथें मॉन्सनची फौज आणखी तीन हजारांनीं वाढली. बापू शिंदे हा शिंद्यांचा सरदार तीन हजार स्वार घेऊन त्याच्याकडे आला. महाराजांची बातमी समजली तेव्हां त्यांवर एकदम तडक चालून जावें असें मॉन्सनच्या मनांत आलें होतें. मण मजल मोठी व फौजेची उपासमार होणार नाहीं इतका धान्याचा सांठा जवळ नव्हता, ही अडचण लक्षांत घेऊन त्यानें सामन्याचा नाद सोडला व तो दाणागोटा मिळविण्याच्या मागें लागला.

आतां होळकरी फौजेची फार मोठी संख्या मॉन्सनच्या कानावर आली. तेव्हां धान्याचा तुटवडा या कारणामुळें त्यानें मागें मुकुंदरा घाटाकडे आपलें तोंड फिरविलें. ८ जुलईच्या पहांटेस जवळचे सामानसुमान-डेरे-दांडे पुढें रवाना करून लढाईच्या पवित्र्यांत सकाळीं ९॥ वाजेपर्यंत तो तळावर थांबला. पण महाराजांची झडप येत नाहीं असें ठरवून

त्यानेंही प्रयाण आरंभलें. बापू शिंदे व लूकन या नांवाचा इंग्रज अधिकारी यांना पिछाडी राखण्यासाठीं त्यानें मागें ठेवलें. मॉन्सन बारा मैल निर्विघ्नपणें पुढें गेला व तेथें त्याला बातमी समजली कीं, पिछाडीवर महाराजांची धाड येऊन आपली फौज झोडपली जात आहे. त्यानें कुमक तयार केली व ती निघणार तोंच, मागील फौजेची वाताहात झाली, पुष्कळ अंमलदार ठार झाले व बरेचसे महाराजांनी कैद केले ही खबर घेऊन बापू शिंदे हाच स्वतः आला. आतां कुमक पाठवून उपयोग नाहीं असें मानून मॉन्सननें आपलें प्रयाण चालू केलें. ९ जुलईला तो मुकुंदरा घाटांत पोंचला. १० जुलईला महाराजांनीं मॉन्सनला गांठलें आणि सगळीं हत्यारें व सामानसुमान आपल्या हवालीं करण्याबद्दल त्याला पत्र लिहिलें. हें पत्र धिकारून मॉन्सननें सामन्याची तयारी केली. दोन्हीकडून कांहीं तास गोळागोळी होऊन सूर्यास्तामुळें लढाई थांबली. तेव्हां महाराजांनीं तेथून चार मैलावर आपले डेरे उभारले. तेथें होळकरांचें पायदळ व तोफखाना महाराजाकडे आला. मॉन्सन ता. १२ जुलई रोजीं कोटा शहरास गेला. ज्या कोटेकरांनीं एक महिन्यापूर्वी इंग्रजाला लष्कर पुरविलें, तोच कोटेकर आतां त्यास थारा देईना व धान्याची नडही भागवीना. मग मॉन्सनला तेथून घाईनें मागें पाय घेण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. तो सात मैल मागें हटला. धान्य मिळविण्याची त्याची खटपट चालूच होती. ता. १५ जुलई रोजीं त्याचें कूच मुसळधार पावसानें थांबविलें. सर्वत्र इतका चिखल माजला होता कीं, त्याच्या तोफा चिखलांत खोल रुतल्या. त्यांना वर काढणें अशक्य वाटून त्यानें तोफा निकामी करून टाकल्या, जवळचा दारूगोळा जाळला आणि चिखलांतून कशीबशी वाट काढीत तो १५ जुलईस एका मोठ्या ओढ्यावर आला. ओढा दुथडी भरलेला, उतार नव्हता; यासाठीं त्याच्या कांठीं थांबणें मान्सनला भाग पडलें. १८ जुलईस पाणी कांहीं प्रमाणांत ओसरलें व हत्तीवरून गोरे गोलंदाज पलीकडे गेले. पण १९ रोजीं पाणी पुनः फुगलेलं पाहून मान्सनला आणखी एकदां थांबल्या जागीं दिवस काढण्याची पाळी आली. तेथें धान्य-टंचाई किंचित कमी झाल्याचें समाधान लाभलें. जवळच्या खेड्यांतून दोन दिवस पुरेल इतकें धान्य त्याला मिळालें. शत्रूची अशी अडचण पाहून महाराज त्यावर चालून गेले. लढाई चांगली झाली, पण महाराजांनीं ती आवरली. कारण शत्रूसमोर टिकाव धरील, असा कस लढणाऱ्या सैन्यविभागांत दिसेना. त्यांनाही वरून पाऊस, खालीं चिखल या अडचणी होत्याच. शत्रूला आपल्या जागेवरून फारसें न हालतां लढावयाचें होतें. महाराजांच्या लोकांना शत्रूवर चालून जायचें म्हणजे धांवपळीखेरीज लढणें शक्य नव्हतें आणि धांवपळीला चिखल पाऊस विघ्नासारखा असतो हें सहज लक्षांत येण्याजोगें आहे. म्हणून महाराज यश न घेतां माघारें फिरले. कां फिरले याचा उलगडा येथें वर्णिलेल्या निसर्गाच्या स्थितींत आढळेल. २४ जुलईला फिरून एकदां अटीतटीची झटापट उडाली. पण मान्सनची वाट रोखली गेली नाहीं. तो रामपुऱ्याकडे जात होता. लढाई करीत तो २७ जुलई रोजीं रामपुऱ्यास पोचला. तेथें

इंग्रजी फौजेच्या जादा दोन तुकड्या त्याला येऊन मिळाल्या. धान्यासंबंधांतली मान्सनची दैना ऐकून ब्रिटिश सेनापतीनें जें धान्य पाठविलें तेंही त्याच्या हातीं सुरक्षितपणें पडलें.

रामपुऱ्यास आधीं असलेली मान्सनबरोबरीची व नव्यानें आलेली ही सारी फौज लक्षांत घेतां त्याला कळून चुकलें कीं, या साऱ्या फौजेला पुरेल इतका धान्याचा सांठा रामपुऱ्यांत नाहीं. म्हणून आजूबाजूच्या खेड्यांतून धान्य मिळविण्याचा मान्सननें प्रयत्न केला, पण तो वायां गेला. एक कारण पावसाळा व दुसरें कारण महाराज. ते फौजेसह नजीक असतां, ब्रिटिशांच्या पदरांत धान्य टाकण्याचें धाडस खेड्यांतील प्रजेला करवेना; याचा परिणाम काय तर धान्याची टंचाई. रामपुऱ्यास मान्सननें तीन आठवडे–२२ ऑगस्टपर्यंत–दम धरला २२ ऑगस्टला तें ठिकाण सोडून तो बनास नदीच्या कांठीं गेला. या दिवसांत पावसाच्या सरीवर सरी कोसळत होत्या, अर्थात मोठ्या हत्तीचाही निभाव लागणें कठिण असा नदीला पूर चढला होता. तरी नदीवर त्यांना तीन होड्या मिळाल्या व त्यांच्या साह्यानें त्यानें एका गोऱ्या अंमलदाराच्या हाताखालीं थोडी फौज देऊन त्याला नदीपलिकडे पाठविलें. मान्सननें खजिन्याच्या बचावाकरतां हा खटाटोप केला. खजिना घेऊन त्या अंमल्दारानें खुशालगड हें ठिकाण गांठावें, असा मान्सनचा उद्देश होता व तो सफळ झाला. खुशालगड हा जयपूरकरांचा किल्ला. मान्सनची तुकडी तेथें गेली तेव्हां तेथें शिंद्यांचें लष्कर दिसलें. त्या लष्कराचा व मान्सनच्या तुकडीचा गोळीबार झडला. मग शिंद्यांच्या लष्करानें तें ठिकाण सोडलें. मान्सनला वाटत होतें कीं, खुशालगडास शिंद्यांची फौज मदत करील. पण अनुभव मात्र उलटा आला. खजिना गमावला नाहीं हाच काय तो लाभ. शिंद्यांच्या माणसांनीं इंग्रजाकडे खजिना व हत्यारें मागण्याची मूजोरी करून पाहिली. इंग्रज जिवावर उदार होऊन जेव्हां आपलीं हत्यारें गोळीबारानें वाजवूं लागले, तेव्हां शिंदे मंडळींनीं 'द्राक्षें आंबट' या न्यायानें वागून मान्सन येतो हें समजून मैदान मोकळें सोडलें. मान्सनचा खुशालगडास जाण्याचा बेत होता. परंतु दैवगति विचित्र असल्यानें त्याला भलताच भयानक अनुभव आला. २३ ऑगस्ट रोजीं महाराज बनास नदीवर मान्सनसमोर येऊन उतरले. नदीचा पूर ओसरलेला पाहून मान्सननें तिच्यापलिकडे जाण्याचें मनावर घेतलें. परंतु नदीचा पूर हा कांहीं एकट्या मान्सनसाठीं ओसरला नव्हता. नदीपार होण्याकरतां जसा त्याला उतार सांपडला तसा महाराजांनाही सांपडला व त्यांची फौज मान्सनला वेढण्यासाठीं नदी पलिकडे जाऊं लागली. तेव्हां रणांगण कडाडलें. महाराजांनीं तोफांचा भडिमार चालू केला. एका झटापटींत महाराजांच्या तोफा गेल्या. कांहीं वेळानें मोठा हल्ला चढवून त्यांनीं त्या तोफा परत मिळविल्या. या हल्ल्याची धडक इतकी जबर होती कीं, इंग्रज फौजेच्या बंदोबस्ताचीं ठाणीं उधळून एक तोफही त्यांनीं गमावली. इंग्रजांची या लढाईत अतिशय नुकसानी झाली. ऐनवेळीं एका पलटणीची कुमक आल्यामुळें बऱ्याचशा इंग्रज सैनिकांचा बचाव होऊं शकला. मान्सननें यानंतर आपलें सर्व सामान तळावर टाकून

खुशालगडाला पोबारा केला. २५ ऑगस्ट रोजीं तो त्या गडाच्या आश्रयाला गेला. त्या वाटेवर महाराजांच्या तोफा आपलें काम बजावीत होत्या. परंतु मान्सनच्या अहवालावरून त्याची विशेष हानि झाली नाहीं असें दिसतें.

खुशालगडास शिंद्यांची मदत मिळेल, ही मान्सनची आशा नष्ट तर झालीच परंतु मान्सनच्या फौजेंतले स्वार व पायदळ महाराजांकडे निघून गेल्याचें संकट मदत न मिळण्याहून मान्सनला जास्त घातक होतें. ता. २७ ऑगस्ट रोजीं फौजेचा फितूर मान्सनला निश्चितपणें उमगतांच त्यानें तो आवरण्याचा उद्योग सुरू केला. तरी ज्यांना ब्रिटिशांच्या नोकरींतून जावयाचें होतें ते गेलेच. तेव्हां खुशालगडासही आपली धडगत नाहीं, असें ध्यानांत घेऊन मान्सननें त्या ठाण्याला रामराम ठोकून आपलें कूच चालू केलें. ता. २६ च्या रात्रीं व दुसरे दिवशीं महाराजांचें दळ मान्सनवर सारखे तोफा डागून त्या फोजेचा व्यूह फोडण्याचा यत्न करीत होते; तरी २७ च्या रात्रीं मान्सननें हिंडोनचा किल्ला कबजांत घेतला. चारसहा तास तेथें विसाव्यासाठीं राहून त्यानें मध्यरात्रीनंतर कूच सुरू केलें. त्याच्या आजूबाजूला महाराजांचें सैन्य होतेंच. मान्सनवर तीनदां त्यांनीं निकराचे हल्ले चढविले, पण मान्सनची फळी फुटली नाहीं. ता. २८ च्या रात्रीस मान्सन बियाना घाटांत आला. त्याचें लष्कर थकलें होतें पण महाराज स्वस्थ नव्हते. त्यांचें लष्कर तेथेंही चालून आलें. तोफांचे गोळे मान्सनच्या तळावर पडूं लागल्यानें घाटांत रहाणें सुरक्षित नसल्याची खात्री पटून मान्सननें आपली फौज हलविली व घाटांतून तो बियाना शहरास गेला. ता. २८ ऑगस्टच्या रात्रीं मान्सनच्या दुर्दैवाची पराकाष्ठा झाली. काळोख विलक्षण पसरलेला होता. त्यामुळें बाजारबुणगे व सैन्य एकत्र मिसळून जो गोंधळ उडाला तो कांहीं केल्या आवरेना तेव्हां इंग्रज फौज आगऱ्याकडे सैरावैरा पळत सुटली. महाराजांच्या लष्करानें कांहीं मर्यादेपर्यंत तिचा पाठलाग केला. या पाठलागांतून जे बचावले ते आगऱ्यास पोंचले. जुलई-ऑगस्टमधील मान्सनच्या धावपळीचा हा वृत्तांत इंग्रजी कागदांतून तारखासह येथें तपशीलवार दिलेला आहे. मान्सनच्या—पर्यायानें इंग्रजांच्या—हानीचें स्वरूप त्यावरून नेमकें समजत नाहीं. सेनापति लेक याला जेव्हां मान्सनच्या पीछेहाटीची बातमी समजली तेव्हां तो काळजींत पडला होता. शेवटची हकीकत कानावर येतांच त्याच्या जीवाची ती कालवाकालव उडाली ती त्यानें ता. २ सप्टेंबरच्या पत्रानें गव्हर्नरजनरलकडे व्यक्त केली आहे. 'या घटनेनें ब्रिटिशांच्या लष्करी प्रतिष्ठेचें तोंड काळें झालें. मान्सनच्या हाताखालीं उत्तम निवडक लढाऊ पथकें होतीं. निरनिराळ्या गोऱ्या अंमलदारांनीं लिहिलेल्या हकीकती जर खऱ्या असतील तर ज्यांना ब्रिटिश लष्कराचा फुलोरा किंवा मोहोर म्हणतां येईल, अशा कसलेल्या पलटणींचा या काळांत नाश झाला हा निष्कर्ष काढणें भाग आहे. त्याबरोबर अनेक उत्कृष्ट तरुण वीर मृत्यूनें गिळले असून त्या सर्वांची जागा कशी भरून निघणार, हें एक ईश्वरच जाणे,' असेंही त्यानें त्या पत्रांत

लिहिलें आहे. "आता माझें एकच एक ध्येय आहे तें म्हणजे होळकराचा नाश. त्यासाठीं शक्तिसर्वस्व वेंचणें हें मी माझें कर्तव्य समजतो." अशी लेकची प्रतिज्ञासुद्धां त्या पत्रांत प्रगटलेली आहे. ता. ८ सप्टेंबरच्या पत्रांत पळून गेल्यामुळें बचावलेले गोरे काळे शिपाई दर दिवशीं आपल्याकडे परत येत असल्याचेंही त्यानें ग. ज. ला मोठ्या आशावादानें कळविलें आहे.

कुठेंतरी एका ठिकाणीं मान्सनच्या सर्व फौजेला गांठून तिचा महाराजांनीं धुव्वा उडविला, अशी एक सामान्य कल्पना रूढ आहे. वर निवेदिलेल्या वृत्तांतावरून ही कल्पना वस्तुस्थितीला सोडून असल्याचें वाचकांच्या गळीं उतरेल. मान्सनला एका दणक्यांत ठेंचणें जमलें नाहीं; यासाठीं महाराजांनीं त्याची लांडगेतोड चालविली होती. या ससेहोलपटीनें त्याची शक्ति जागोजाग खचत जाऊन ऑगस्ट अखेरीस तिचा पूर्ण लय घडून आला. हें या समग्र वृत्तांताचें तात्पर्य आहे. धान्याची टंचाई, मुकुंदरा घाटांतला पावसाळा, रोगट हवा, नद्यांचे पूर आणि मदतीसंबंधांत शिंद्यांनीं केलेला विश्वासघात, वगैरे कारणांपायीं मान्सनला फटफजीतीनें वरले, अशी इंग्रजांनीं मीमांसा केली व समाधान मानलें. ज्या मान्सनच्या अडचणी त्याच महाराजांच्याही अडचणी होत्या. दोन्ही बाजूंस अडचणी सारख्याच असून महाराजांचा जय झाला, याचें खरें कारण महाराजांचें सेनाबळ उपेक्षणीय असल्याबद्दलची ब्रिटिश कल्पना हें होय. महाराज कोट्याकडे जात असतां त्यांची फौज झडली, असें ब्रिटिशांचें अनुमान होतें. त्या अनुमानावर विसंबून मान्सनला थोडीशी फौज पुरेल, असा निश्चय करून इंग्रज सेनापतीनें आपलें सैन्य उन्हाळ्यानिमित्त अनेक स्थळीं विभागून ठेवलें. पण महाराजांच्या लष्कराची फार मोठी संख्या पाहून मान्सनचें काळीज दडपलें आणि त्याची धांदल उडाली. महाराजांची फौज लुटीवर जगते, तिला यथेच्छ लूट मिळाली नाहीं म्हणजे ती त्यांना सोडून जाते; हें कदाचित् खरें असले तरी महाराजांच्या सेवेसाठीं हजारों नवे लोक ताबडतोब जमून येत, हा प्रकार जास्त खरा होता. महाराजांच्या ठिकाणीं जी आकर्षणशक्ति होती, ती इंग्रजाला फार उशीरा समजली. औदार्य हें एक त्या शक्तीचें प्रमुख अंग होतें. व तेंच लढाऊ लोकांना वेध लावीत असे.

मान्सनला पळविल्यावर महाराज कांहीं दिवस मथुरेच्या आसपास राहिले. इंग्रज फौजा तेथें पोंचल्यावर महाराज ता. ८ ऑक्टोबरला दिल्लीच्या तटबंदीखालीं आले. दिल्ली हें बादशहाच्या वस्तीचें स्थळ. तेथील बादशहा हा केवळ नांवाचा बादशहा असला तरी त्याच्याविषयीं सर्वसामान्य जनतेमध्यें विलक्षण आदर वसत होता. व त्या आदराचा फायदा मिळविण्यासाठीं सारे नामांकित पुढारी योद्धे झटत होते. बादशहाच्या नांवानें सत्ता खेळविण्याचें भाग्य महादजी शिंद्यांच्या वांट्यास आल्यापासून शिंद्यांची इभ्रत हिंदुस्थानभर वाढली होती. महादजीमागून दौलतरावावर त्या भाग्याचें छत्र विनायास पसरलें. शिंद्यांच्या या भाग्याचा मत्सर भोसल्यांमध्यें उद्भवून त्यांनीं एका

शहाजाद्याशीं लाडीगोडी आरंभली होती. तिला फळ आलें नाहीं पण बादशहाचें महत्त्व समजायला या माहितीचा उपयोग आहे. इंग्रजानें शिंद्यांचे दिल्लींतलें वर्चस्व नामशेष करून बादशहा ताब्यांत घेण्याचें कारण बादशहाच्या नांवाचें बळ आपल्या सत्तेस जोडणें हेंच होय. यशवंतराव महाराज मथुरेच्या प्रदेशांतून दिल्लीकडे धावले ते तशाच उद्देशानें. 'आपण बादशहाचे सेवक' अशा अर्थाचा जो नवा शिक्का महाराजांनीं पाडला व उपयोगांत आणला तो बादशहासंबंधाचा लोकादर आपल्याकडे वळावा या हेतूचाच होता. दिल्लींत इंग्रजांची फौज थोडी असल्यानें दिल्ली काबीज करून बादशहा ताब्यांत घेतां आल्यास इंग्रजावर कडी होईल, अशी महाराजांना आशा वाटत होती. परंतु दिल्लीचा पाडाव करायला महाराजांना पुरेशी सवड मिळाली नाहीं. दिल्लीवर महाराजांनीं बरेच लहानमोठे हल्ले करून पाहिले. ता. १४ आक्टोबरला सर्व फौजेनिशीं मोठा हल्ला चढविला. हे सारे हल्ले वायां गेले आणि नवे हल्ले करावे तर इंग्रज सेनापती लांब लांब मजला मारून दिल्लीनजीक आल्याची खबर महाराजांच्या कानीं पडली. तेव्हां त्यांनीं दिल्लीचा नाद सोडला. महाराज यमुना नदी ओलांडून दुआबांत घुसले.

ज्या प्रदेशांत महाराजांचें वारें देखील फिरकू नये अशी इंग्रजाची बळकट इच्छा होती त्याच प्रदेशांत महाराज अचानक शिरावे, हें इंग्रजाला कसें रुचणार ? दुआब हा समृद्ध प्रदेश, तो लुटला जाऊं नये म्हणून सेनापती लेक १ नोव्हेंबरला अतिशय लगबगीनें मोठी फौज घेऊन महाराजांच्या पाठलागास निघाला. महाराजांनीं ता. १४ आक्टोबर नंतर दिल्ली सोडली. ता. १८ आक्टोबरला लेक तेथें पोचला. बारातेरा दिवस तो दिल्लीस राहिला. तेथून तो महाराजांविषयीं बातम्या काढीत होता, तरी महाराजांच्या दौडीची निश्चित दिशा समजुतीच्या आटोक्यांत आली नव्हती. ज्यावेळीं महाराज दुआबाच्या रोहीलखंड भागांत गेल्याचें नक्की समजून शेवटीं फरुक्काबाद शहराला महाराज भिडल्याची संशयातीत वार्ता कळली, त्यावेळीं इंग्रज सेनापतीनें आपली कांहींशी आस्ते कदम चाल टाकून वेगानें लांब पल्ल्याची धांव मारली व सदर शहरी ता. १६ नोव्हेंबरला तो आला. १७ च्या पहांटेस त्यानें महाराजांच्या तळावर हल्ला केला. महाराज आपल्या शिरस्त्यास अनुसरून अतिशय चपळतेनें निसटले. त्यांच्या घोडदळाचा इंग्रज सैन्यानें बराच नाश केला. तथापि महाराजांनीं चार वेळा उलट हल्ले करुन आपल्या स्वारांची फार मोठी संख्या वाचविली, अशी रोजनिशीची साक्ष आहे. पण महाराज सहीसलामत निघून गेले याचें लेकला अतिशय दुःख वाटलें. फरुक्काबाद येथील आपल्या करामतीची त्यानें जरी बढाई मारली तरी जोंवर महाराज हातीं लागत नाहींत किंवा मरत नाहींत तोंवर आपल्याला व लोकांना सुखस्वास्थ्याचा आस्वाद घेतां येणार नाहीं, ही जाणीव त्याच्या हृदयांत डांचत होती. महाराज निसटले, त्यांची फौज उधळून लावली, पुष्कळशी मारली पण महाराज पुढें कुठें काय हिकमत लढवतील याची काळजी त्याला होती.

महाराज मान्सनचे लचके तोडीत असतांना किंबहुना ह्या प्रसंगापासून त्यांनीं भरतपूरच्या राजाला आपल्या स्नेहाच्या सुत्रांत गोवलें होतें. इंग्रजांचा हा दोस्त, महाराजांच्या उद्योगांत सामील होऊं नये म्हणून इंग्रज अंजारणीगोंजारणी, धाकदपटशा वगैरे साधनांचा प्रयोग त्याच्यावर करीत होता. पण भरतपूरकरानें महाराजांना साह्य देण्याचा निश्चय केल्यामुळें महाराजांनी दिल्लीकडे जातांना फार मोठी फौज भरतपुरापासून सुमारें वीस मैलांवर असलेल्या भक्कम अशा भरतपूर राज्यांतील डीगच्या किल्ल्याच्या आश्रयास ठेवली होती. मोठ्या संख्येच्या सैन्याची हालचाल फार दिवस गुप्त राहूं शकत नाहीं. अर्थात लेकला ही कारवाई दिल्लीस कळली व त्यानें एक सेनाविभाग डीगच्या रोखानें पाठविला. तो १३ नोव्हेंबरला डीग येथें पोचला. व जोराचा हल्ला चढवून त्यानें किल्ल्याबाहेरची महाराजांची फौज उखडून मोठ्या प्रमाणांत बुडविली. डीगच्या आजूबाजूला मोठालीं तळीं व दलदली आहेत. किल्ल्याच्या तटबंदीच्या आश्रयानें पण किल्ल्याबाहेर महाराजांची फौज होती. ती निकरानें लढली, पण इंग्रजांपुढें तिची मात्रा चालली नाहीं. तळ सोडून ती पळाली तेव्हां त्या फौजेचे लोक मोठ्या प्रमाणांत दलदलीकडे धावले. दलदलीनें व तलावांनीं पुष्कळांचा प्राण घेतला. माणसें गमावली, तोफा इंग्रजाने कबजांत घेतल्या. तोफा हस्तगत करतांना इंग्रजांला एका गोष्टीची धन्यता वाटली. या इंग्रज फौजेंत मान्सन होता. मुकुंदरा घाटांत त्याच्या ज्या तोफा महाराजांनीं हिरावल्या होत्या, त्या डीग येथील तोफांत आढळल्या. तेव्हां त्यांना धन्यता वाटणें स्वाभाविक आहे व अशी धन्यता अनेक इंग्रजी कागदांतून उमटलेली दिसते. या लढाईत महाराजांचें तर अतोनात नुकसान झालेंच परंतु इंग्रज सुद्धां नुकसानींतून सुटला नाहीं. त्याचीही जाणवण्यासारखी हानी झाली. किल्ल्याबाहेरच्या लढाईत महाराजांचें लष्कर मोडलें एवढ्यावरून लढाई संपली असें मात्र समजूं नये. तटबंदीच्या आंत दुसरी फौज होती व तिच्या तटबंदीचा घेर काबीज केल्याशिवाय डीगच्या लढाईचा निकाल लागणारा नव्हता. यासाठीं नोव्हेंबर अखेरीस इंग्रज सेनापति फरुक्काबादेहून डीगला आल्यावर त्यानें तट फोडणाऱ्या दिवालतोड तोफा आग्र्याहून बोलाविल्या आणि १३ डिसेंबरला किल्ला घेण्याच्या यत्नास हात घातला. तो यत्न सहज सिद्धीस गेला नाहीं. दहा अकरा दिवस खर्ची पडले. किल्ल्याच्या वेगवेगळ्या भागावर हल्ले चढवून ता. २४ डिसेंबरच्या रात्रीं किल्ला हातीं पडण्याचें चिन्ह दिसूं लागलें. परंतु ता. २५ रोजीं इंग्रज पाहातात तो किल्ला रिकामा. पंचविसावी तारीख उजाडण्यापूर्वीं किल्ल्यांतील लोक शत्रूला कळूं न देतां किल्ल्याबाहेर निघून गेले होते. ता. २५ डिसेंबर हा खिस्त जयंतीचा दिवस. गोऱ्या फौजेनें त्या दिवसाचा सोहळा शांततेंत व कांहींशा आनंदानें साजरा केला. नोव्हेंबरमधील पहिल्या लढाईत महाराज डीगला हजर नव्हते, हें फरुक्काबादच्या हकीकतीवरून सहज ध्यानांत येणारें आहे.

डीग येथें १८०४ साल इतिहासजमा झालें. त्या वर्षाच्या एप्रिलपासून इंग्रज व

महाराज यांच्या प्रत्यक्ष संघर्षांचा आरंभ झाला. एप्रिल ते डिसेंबर या नऊ महिन्यांत महाराजांनीं गमावलें काय व कमावलें काय; याची पाहाणी येथेंच केल्यास उचित होईल. मालमत्तेच्या दृष्टीनें विचार केल्यास जवळजवळ सारेंच गमावलें असें म्हणतां येईल. उत्तरेस महाराजांशीं युद्ध सुरू होतांच होळकरांचा दक्षिणेंतील सगळा मुलुख इंग्रजानें दाबला. उत्तरेकडे त्यांनीं आपलें राज्य मोकळें टाकलें असल्यामुळें ते इंग्रजानें घ्यावें व त्याचा कारभार शिंद्याकडे सोंपवावा अशी योजना असून ती अंमलांत आणण्याची तयारी केली होती. या योजनेचें सार्थक व्हावें म्हणून ज्या इंग्रज सेनाग्रणीला गुजराथेंतून माळव्यांत उज्जैनजवळ येऊन राहण्याविषयीं आदेश होता. तो निरनिराळीं कारणें सांगत गुजराथेंतच राहिला. दौलतरावांची मदत मिळण्याची अपेक्षा फोल ठरली. तथापि माळव्यांतील होळकरराज्य फक्त कांहींसें शिल्लक राहिलें. बऱ्याचशा टापूंत अंमल यशवंतराव महाराजांचाच होता, असेही मानायला जागा आहे. महाराज मात्र यापुढें कांहीं काळ राज्य आपलें नाहीं, अशाच भावनेनें वागत होते. जो आपल्या तळहातावर शीर घेऊन बलाढ्य शत्रूशीं झुंजायला बरदार सोडून बाहेर पडला तो राज्याची क्षिती कशी बाळगणार ? ज्याच्यांत राज्य मिळविण्याची धमक व हिंमत आहे, त्यानें असलेल्या राज्याची मोठ्या ध्येयासाठी—संपूर्ण मराठीशाहीच्या स्वातंत्र्यासाठीं—उपेक्षा केल्यास ती क्षम्यच नव्हे तर भूषणावह समजली पाहिजे. 'स्वयमेव मृगेंद्रता' या बाण्याचे यशवंतराव महाराज होते.

'लाथ मारीन तिथें पाणी काढीन' अशा कर्तबगारीचा पुरुष जसा वागेल तसाच महाराजांचा वर्तनक्रम या काळांत दिसतो. महाराज लढाई करीत होते सगळ्या स्वराज्यासाठीं,—एकट्या होळकरशाहीसाठीं नव्हे—त्यांनीं यासाठींच हत्यार उपसलें होतें. त्यांच्या अनेक पत्रांतून 'स्वराज्यासाठीं, स्वधर्मासाठीं आपण साऱ्या देशाला रणांगणाचें रूप दिलें आहे', अशा भावनेची भाषा दृष्टीस पडते. हे शब्द भोसल्यांनीं देखील वापरले आहेत. कदाचित् ती महाराजांच्या शब्दांची उसनवारीही असेल. या शब्दांचा वापर भोसल्यानीं फक्त लेखणीनें केला, त्यांना तरवारीचें पाठबळ मात्र ते पुरवूं शकले नाहींत. महाराज व पेशवाईचे तत्कालीन घटक सरदार यांच्यांतला हा फरक लक्षांत ठेवूनच महाराजाच्या कर्तृत्वाचें परीक्षण केल्याशिवाय महाराजांना न्याय मिळण्याची आशा नको.

गमावलें काय व कशासाठीं याचें संक्षेपतः विवेचन झालें. कमावलें काय ? याचें संशोधन केल्यास महाराज हे इंग्रजासारख्या सेनाबलाढ्यालासुद्धां खडे चारूं शकणारा युद्धकुशल वीरपुरुष, अशी त्यांनीं देशभर ख्याति संपादली· महाराज मे महिन्यामध्यें कोट्याच्या भागांत शिरले. त्यावेळीं त्यांच्या फौजेचें सामर्थ्य कमालीचें खालावलें आहे. फारफार तर हजार-पंधराशें अंगरक्षक त्यांच्याजवळ असल्यास असतील. अशा स्थितींत गांठ पडण्याचा अवकाश कीं, त्यांना जमीनदोस्त करायला क्षणाचाही विलंब लागणार नाहीं; असा इंग्रजाचा दांडगा विश्वास होता. पुढें दोन महिन्यांनीं जेव्हां गांठ पडली

त्यावेळीं पहातात तो पंचवीसतीस हजार सैनिकांचा समुदाय समोर उभा. नुसतं घोडदळच नव्हे तर पायदळ तोफखानाही त्या समुदायांत होता. हा एक चमत्कारच होता. इंग्रजी कागदांत या चमत्काराचं गूढ उकलण्याचा प्रयत्न आहे. शिंद्यांच्या लष्कराचे बेकार शिपाई व स्वतंत्रपणें देशभर धुडगूस घालणाऱ्या लुटारूंच्या टोळ्या महाराजांकडे जमल्या व त्यामुळें त्याला अवाढव्य रूप आलें. एकीकडे महाराज आपल्या सैन्यासमोर पळ काढतात. म्हणून त्यांच्या शौर्याची व युद्धकौशल्याची प्रतिष्ठा पूर्णपणें रसातळास गेली, यापुढें त्यांना कोणीही मदत करणार नाहीं असें मत स्वीकारायचं व दुसरीकडे फौज भलतीकडे फुगल्याची वस्तुस्थिति सांगायची. या दोन गोष्टी एकमेळाच्या नाहींत. महाराजांच्या फौजेची संख्या मोठी कां व्हावी हें चिंताजनक कोडें मात्र इंग्रज नीट सोडवीत नाहीं. महाराजांची प्रतिष्ठा सामान्य जनतेमध्यें वाढली, त्यांच्या शौर्य-साहसावर आणि इंग्रजाशीं लढण्याच्या चिकाटीवर लोकांचा विश्वास होता, ही महाराजांच्या वारंवार वाढणाऱ्या सेनाबळाची गुरुकिल्ली होती. या विश्वासाचा आणखी एक परिणाम म्हणजे राजेरजवाडे, जमीनदार याची सहानुभूति व साह्य महाराजांनीं संपादन केलें हा होय. राजेरजवाड्यांमध्यें तर महाराजांविषयींच्या सहानुभूतीची अस्वस्थता इंग्रजांचा जीव थाऱ्यावर न राहूं देण्यासारखी उत्कट होती. महाराजांच्या अनुरोधानें इंग्रजांना हाकलण्याचा हेतु धरून कित्येक राजे आपले सेनाबळ वाढवूं लागले. त्यांतले एक उदाहरण भोसल्यांचे आहे. महाराज पळपुटे यासाठीं देशी राजांपैकीं कोणीही त्यांच्या मदतीस येणार नाहीं, हा भ्रम भरतपूरच्या उदाहरणानें नाहींसा केला. महाराजांनीं १८०४ सालच्या धामधुमींत काय कमावलें याचं हें उत्तर आहे.

महाराजांविरुद्ध ब्रिटिशांनी एप्रिलमध्यें युद्ध पुकारलें. ह्या युद्धांत दोस्त या नात्यानें शिंद्यांना गुंतविण्याची त्यांची खटपट वर वर यशस्वी दिसली तर आंतून ती इंग्रजांविरुद्ध आणि महाराजांच्या सहानभूतीची होती, असा अनुभव येण्याला उशीर लागला नाहीं. दोन सरदार बापू शिंदे व सदाशिवराव भाऊ या दोघांनीं महाराजांशीं लढण्याचें टाळलें. उलट दुसऱ्या सरदारानें इंग्रजांना स्पष्ट विरोध दाखविला. पहिला मान्सनच्या फौजेंत मिसळला. पण तसें करण्यापूर्वी त्यानें इकडे तिकडे फिरण्यांत आणि बुंदी संस्थानाची लुटालूट करण्यांत जेवढा वेळ दवडतां येईल तेवढा दवडला. यशवंतराव महाराजांवर लुटारूपणाचा आरोप करणारांनीं शिंद्यांच्या सरदारानें केलेली लूट मुद्दाम ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे. याप्रमाणें वेळ घालवून मान्सनला मिळाल्यावरही बापू शिंद्याचें वर्तन इंग्रजाबद्दल अनुकूलतेचें नव्हतें. त्याचे 'दगलबाज' (हा शब्द इंग्रजाचा आहे) वर्तन अनुभवून ब्रिटिश राज्यकर्ते इतके चिडले कीं, त्याला व सदाशिवराव भाऊला लष्करी अदालतीपुढें (कोर्ट मार्शल) उभें करावें, असें त्यांनीं आपसांत विचारविनिमय करून ठरविलें होतें. बापू शिंद्याला इंग्रजानें द्रव्य साह्य केलें नाहीं, म्हणून त्याला लूट करावी लागली आणि मनापासून लढणें शक्य झालें नाहीं, असा शिंद्यांचा खुलासा इंग्रजी दप्तरांतून दृष्टीस पडतो.

लढाई चालू असतां महाराजांशीं समेट करावा. या उद्देशाची चर्चा थांबली नव्हती. १८०५ च्या एप्रिलांत समेटासाठीं शिंदे पुढे आले. पण शिंद्यांचे वर्तन धरसोडीचें म्हणून ब्रिटिशांनीं त्यास बाजूस ढकललें. समेट व्हावयाचा असेल तर त्याचें श्रेय शिंद्यांच्या पदरांत पडू नये, असाही त्यांस बाजूला ठेवण्यांत ब्रिटिशांचा हेतु होता. समेट करावयाचा तर महाराजांना जहागीर किंवा पेन्शन द्यावें, काशीरावाची तशीच व्यवस्था करावी; महाराजांनीं ब्रिटिश प्रदेशांत रहावें; जहागीर देतांना पुनः महाराज उठाव करूं शकणार नाहींत, अशी तजवीज त्या देणगीच्या करारनाम्यामध्यें असावी. महाराज व काशीराव यांचा जहागिरीचा मुलूख वगळून उरलेला प्रदेश शिंद्याला द्यावा, अशा त्या समेटाच्या अटी इंग्रजांनीं निश्चित केल्या होत्या. अर्थात् असला हीनत्व उत्पन्न करणारा समेट महाराजांसारख्या स्वाभिमानी विक्रमशाली पुरुषाला मान्य झाला नाहीं, हें स्वाभाविक होतें. यशवंतराव महाराज हे उपटसुंभ लुटारू आहेत; ते स्वयंसिद्ध किंवा पूर्वसिद्ध (रुजलेल्या किंवा रुजविलेल्या) राज्याचे प्रतिनिधी नव्हत. त्यांना होळकर राज्यांतल्या तसूभर जागेचासुद्धां हक्क नाहीं; असें असूनहीं आपण जहागीर वा पेन्शन देणार हें आमचें औदार्य आहे, अशी ब्रिटिशांची पक्की भावना होती. ही भावना इंग्रजी कागदपत्रांतून पुष्कळदां पाहायला सांपडते. काशीराव हा तुकोजीरावांनी नेमलेला, पेशवे शिंद्यांची मान्यता पावलेला होळकर राज्याचा वारस असून त्याच्या हवालीं तें राज्य करण्याचा हेतु समेटाच्या अटींत नव्हता. त्याची बोळवण इंग्रज जहागिरीवरच करणार होता, यांत इंग्रजांच्या दिखाऊ न्यायी औदार्याचें हिडीस चित्र सहज दिसणारें आहे. सारांश समेटाचा हा डाव कुजत पडला व लढाई चालू राहिली.

मागें सुचविलें आहे कीं, महाराज हे स्थानिक पराजयाला कायमचा पराजय मानून हताश होणारे नव्हते. फरुक्काबादेहून त्यांनीं ब्रिटीश लष्कराला तुरी दिल्या व डीग हें ठिकाण इंग्रजाच्या तावडींत गेल्याचें त्यांनी पाहिलें; पण भवितव्याविषयी निराशेचा स्पर्श त्यांच्या चित्ताला झाला नाहीं. त्यांनीं भरतपूरकराच्या दोस्तीचें कारस्थान पिकवून ब्रिटिश फौजेच्या चढाईशीं झुंजण्याची तयारी केली होती. भरतपूरचा राजा आपली मैत्री झुगारून यशवंतराव महाराजांच्या भजनीं लागतो, या इंग्रजांच्या मतें, दगलबाजीचें प्रायश्चित्त देण्यासाठीं ब्रिटिश राज्यकर्ते मनांत धुमसत होते. डीग जिंकून त्यांनीं आपलें सैन्य भरतपूरच्या तटबंदीसमोर आणून उभें केलें. भरतपूरकरानें मित्रद्रोहाचे (इंग्रजद्रोहाचें) पातक केल्याचा पुष्कळसा पुरावा इंग्रजांच्या हातीं लागला होता. त्याच्या खरेपणाबद्दल कित्येक अर्वाचीन स्वाभिमानी लेखकांनी संशय व्यक्त केला असला तरी तो खरा असल्याचें धरून चालावयास हरकत नाहीं. १८०२ अखेरीस पेशवे आणि १८०३ अखेर शिंदे-भोसले इंग्रजांच्या पकडींत गेल्यावर अनेक राजेरजवाड्यांनीं ब्रिटिश सरकारशीं दोस्तीचे तह केले, या तहानें दोस्ती जुळली तरी स्वतंत्रता संकुचित होत असल्यामुळें हे तह जुलमाच्या रामरामासारखे होते. यशवंतराव महाराजांच्या पराक्रमानें उत्तेजित होऊन

केलेल्या दोस्तीप्रमाणें वागूं नये असें ज्या राजांना वाटूं लागलें, त्यांपैकी भरतपूरचा राजा हा एक होता. त्याला महाराजांच्या शौर्यसाहसाचें कौतुक वाटत होतें. व या वीराच्या शौर्यसाहसाला प्रोत्साहन देणें योग्य आहे अशी त्या राजाची समजत झाल्यामुळें, इंग्रजांच्या माहितीप्रमाणें त्यानें महाराजांना केवळ शाब्दिक उत्तेजन दिलें नाहीं तर द्रव्याचें व धान्यादि साहित्याचेंही साह्य केलें होतें. भरतपूरकराला महाराजांच्या संगतींतून बाहेर काढण्याकरितां, त्या राजाला त्याचे ब्रिटिश विरोधी बदसल्लागार फसवीत आहेत असें भासविल्यास त्याचे डोळे उघडतील व तो महाराजांची संगत सोडील असें ब्रिटिशांना वाटत होतें. भरतपूरकर दोस्तीच्या भाषेनेंच ब्रिटिशांना झुलवीत होता. पण त्यानें महाराजांना थारा दिला. महाराजांच्या सैनिकांबरोबर भरतपूरचे सैन्यही ब्रिटिशांबरोबर लढलें. इतकेंच नव्हे तर भरतपूरच्या स्वारांचा एक मोठा तांडा ब्रिटिशांच्या डोळ्यादेखत महाराजांच्या लष्करांत दाखल झाला. अशा अनेक गोष्टी अनुभवून ब्रिटिश राज्यकर्ते भरतपूर राजाच्या डोळ्यांत अंजन घालण्याच्या ईर्ष्येनें भरतपुरावर चालून आले.

भरतपूरचा किल्ला हें एक विशाल बांधकाम आहे. हा किल्ला भरतपूर शहरापासून वेगळा नाहीं. सारें शहर हें सभोंवतालच्या तटामुळें किल्ला बनलें आहे. तट अतिशय रुंद व उंच आहे. त्याच्या भोंवती चांगला खोल आणि रुंद खंदक असल्यामुळें तो असाध्य स्वरूपाचा समजला जात असल्यास नवल वाटावयाला नको. किल्ल्याची भिंत चिखलानें उभारली असून ती भिजवली कीं, तोफेचे गोळे तिच्यांत रुतून बसत, अशा तेथील वेळ्याच्या आख्यायिका चौकसांना अद्यापि ऐकायला सांपडतील. दोनशें वर्षांमागें तोफांचें अवसान आजच्या इतकें प्रचंड आणि विविध नव्हतें. तेव्हां हा किल्ला जिंकायला अति कठीण, ही समजूत चुकीची नव्हती. तत्कालीन राजेरजवाड्यांच्या तोफांपेक्षां ब्रिटिशांचा तोफखाना अधिक चांगला असला तरी त्याची व ब्रिटिश युद्धकौशल्याची आतां परीक्षा व्हावयाची होती. साऱ्या तटबंदी भोंवती वेढा घालण्याइतकें सैन्य नव्हतें, म्हणून इंग्रजानें हल्ला करण्यासाठीं एक बाजू निवडली. तिच्यावर हल्ला चढवून ती फोडायची, आंत घुसायचें व महाराजांचा हा आधार काढून घेऊन त्यांचा पराक्रम लुळा पांगळा बनवायचा हे ब्रिटिशांचे मनोरथ भरतपूरच्या भक्कम तटानें व आंतल्या लोकांच्या निस्सीम पराक्रमानें विजयाच्या मुक्कामास पोंचूं दिले नाहींत.

१८०५ च्या जानेवारी-फेब्रुवारींत एकंदर चार वेळां जानेवारी ७ व ११, फेब्रुवारी २० व २१ याप्रमाणें नवे नवे डावपेंच अमलांत आणून इंग्रजानें भरतपूरच्या किल्ल्यावर निकराचे हल्ले चढविले. या चारी हल्ल्यांत त्यांना भयंकर नुकसान सोसून माघार घ्यावी लागली. एका हल्ल्याच्या वेळीं हल्ल्याचा हुकूम झाला तरी गोरे सैनिक हल्ल्याला धजेनात. सेनापतीनें तेव्हां एक आवेशपूर्ण व्याख्यान देऊन त्यांना हल्ल्यास प्रवृत्त केलें. खूपसें नुकसान सोसून माघार, हाच परिणाम शेवटीं वाट्यास आला. इंग्रजांचे कितीतरी गोरे व काळे शिपाई खंदकांत गडप झाले. पुष्कळसे शिपाई

किल्ल्यावरील बंदुका-तोफांच्या अचूक माऱ्यानें लोळविले; आंतले वीर बंदुका-तोफांवरच विसंबून नव्हते. त्यांच्या जोडीनें इंग्रजांची फारच लगट झाल्यास उकळतें पाणी किंवा तेल, स्फोटक द्रव्यानें भरलेली भांडी, अगदीं अंगचटीस आले तर भालेच काय साध्या लाठ्या, यांचाही किल्ल्यांतल्या लोकांनी उपयोग केल्याचें इंग्रजच सांगतात. हातघाईच्या लढाईत कोणी कोणी जिवावर उदार होऊन किल्ल्यावर चढणारांना अशा चपळाईनें सोट्याचे (बासड्याचे) रट्टयावर रट्टे लगावले कीं, त्या देखाव्यांतून महाराजांचें कुलदैवत मल्हारी मार्तंड हे मूर्तिमंत अवतरून शत्रूची हाडें नरम करीत आहे, अशी दंतकथा उत्पन्न झाली. इंग्रजाशीं लढतांना किल्ल्यानें दगा दिला नाहीं, लढणारांनीं कच खाल्ली नाहीं; दोन महिने किल्ला यशस्वी रीतीनें लढवून माघार घेतली भरतपूरच्या राजानें. इंग्रजाचें त्यावर आंतून दडपण सुरूच होतें, त्यानें तो भारावला. बाहेरून तोफांचे गोळे शहरांत जावे. त्या योगानें घरें पडावीं, माणसें मरावीं, हा प्रकार क्रमप्राप्तच होता. तथापि तो राजा फक्त नांवाचा रणजितसिंग होता. तो दोन महिन्यांत लढाईला कंटाळला, पुढें भेदरला व शेवटीं आपली कातडी बचावण्यासाठीं त्यानें यशवंतराव महाराजांना सोडचिठ्ठी दिली. या दोन महिन्यांत महाराज बहुधा किल्ल्याबाहेरच होते. कधीं कधीं किल्ल्यातून लढणारांना उत्तेजन मिळण्यासाठीं किल्ल्यामध्यें जात असत, परंतु इंग्रजाला बाहेरून हैराण करण्यासाठीं ते किल्ल्याबाहेरच रहात होते. किल्ल्याची लढाई संपता संपता एकदां त्यांच्या तळावर लेकनें छापा घातला. महाराज तेथून गेले व लढाईचें प्रकरण आटोपलें.

भरतपुरास वेढा घालणाऱ्या शत्रूला चावे-चिमटे घेण्याचें काम महाराजांच्या किल्ल्याबाहेर असलेल्या लष्करी तुकड्या करीत होत्या. पायदळाची एक तुकडी किल्ल्याभोंवतीच्या दाट झाडींत लपून इंग्रजावर गोळीबार करीत असे. रोज इंग्रजाचें थोडेंफार नुकसान करावें व त्यांना निर्विघ्न स्वस्थता लाभूं नये, एवढेंच या तुकडीचें काम होतें. दुसऱ्या तुकड्या लांब अंतरावर राहून ब्रिटिश लष्कराला मथुरा-आग्रा येथून येणारी धान्य व दारूगोळ्यांची कुमक मारण्याचें काम मीरखान व बापू शिंदे यांच्या नेतृत्वाखालीं बजावीत होत्या. ता. २३ जानेवारी १८०५ ला एकदां व ता. २९ जानेवारीला दुसऱ्यांदा याप्रमाणें दोन वेळां रसद लुटण्याचे प्रयत्न झाले. कुमकेच्या रखवालीसाठीं बरोबर फौज असल्यामुळें पहिल्या प्रसंगी उभय पक्षांत जी चकमक उडाली तिच्या गोळीबाराचा आवाज इंग्रज सेनापतीला आपल्या छावणींत ऐकूं आला म्हणून त्यानें ताबडतोब मदत पाठविली व रसद वांचविली. दुसऱ्या प्रसंगीं स्वतः सेनापतीच मोठें लष्कर घेऊन कुमकेच्या रक्षणासाठीं छावणीबाहेर पडला होता. हें काम बहुतांशीं वेळेच्या अपव्ययाचें व लाभ अनिश्चित असें पाहून मीरखान इंग्रजांच्या समृद्ध प्रदेशांत म्हणजे दुआबांत शिरला. ८ फेब्रुवारी रोजीं त्यानें भरतपूरचा भाग सोडला. १४ तारखेस तो रोहिलखंडांत घुसला. १६ फेब्रुवारीस त्यानें मुरादाबाद गांठलें. खान आपल्या रोखानें

येतो ही बातमी तेथील इंग्रज कलेक्टराला होती म्हणून त्यानें लढण्याची तयारी केली. मीरखानानें त्याची तयारी बुडविण्याच्या हेतूनें त्यावर चाल केली. तेव्हां कलेक्टरच्या शिपायांनीं सामना दिला. कलेक्टरचे लोक आधींच थोडे होते. त्यांच्या मदतीसाठीं ज्या नव्या लोकांची भरती केली होती ते लढण्याच्यावेळीं खानाकडे गेले; यामुळें कलेक्टरची तयारी कारणीं लागली नाहीं. मीरखान त्या दिवशीं कलेक्टरचा मोड करूं शकला नाहीं. तें काम त्यानें दुसऱ्या दिवसावर टाकलें. परंतु मधल्या काळांत त्यानें इंग्रजाची रिकामी छावणी जाळून टाकली. ता. १७ फेब्रुवारीला त्यानें कलेक्टरावर हल्ला चढविला. त्याच्या पाठीवर निघालेली ब्रिटिश फौज त्याच दिवशीं मुरादाबादेजवळ आली; त्यामुळें त्याला हल्ला सोडून दुसरीकडे तांतडीनें निघून जाणें भाग पडलें. मीरखान जवळच्या अवघड डोंगराळ टापूंत लपून राहिला. ब्रिटिश फौज तो मैदानांत येईल तेव्हां त्यास झोडपण्याच्या ईर्ष्येनें वाट पहात बसली. लवकरच तो बाहेर आला. शत्रूच्या फौजेनें त्याचा पाठलाग सुरू केला. मीरखान आपल्या घोडदळासह शेरकोट व अफजलगड या दोन ठाण्यामध्यें आला. ता. १० मार्च रोजीं तो अमरोहा येथें होता. तिकडून जाणारें एक लहानसें ब्रिटिश पथक त्यानें अडवून घेरलें. तथापि उपयोग झाला नाहीं. त्या पथकाला मदत मिळाली व तें जोरावून त्यानें खानाला पळवून लावलें आणि त्याची मालमत्ता लुटली. ता. २० मार्च १८०५ या दिवशीं मीरखान यमुना उतरून भरतपुराकडे निघाला. त्याच्या मागोमाग तीन दिवसांनीं त्याचा पिच्छा पुरविणारी ब्रिटिश फौजही भरतपूरच्या छावणींत दाखल झाली.

भरतपूरची लढाई थांबली व अलीजाबहाद्दर दौलतराव शिंद्यांना एकदम यशवंतराव महाराजांविषयीं प्रेमाचा उमाळा उत्पन्न होऊन ते मोठी फौज घेऊन भरतपूरकडे जाण्यास निघाले याचा निर्देश मागें निराळ्या रीतीनें होळकरांशी इंग्रजांचा समेट असा या प्रयाणाचा उद्देश त्यांनीं प्रगट केला होता. स्वतः भरतपुरास जाण्यापूर्वी त्यांनीं बाटग्याला तेथें पाठवून दिलें होतें. भरतपूर येथील युद्धाच्या काळांतील शिंद्यांचें वर्तन इंग्रजांच्या मतें तहाला शोभणारें नव्हतें. किंबहुना तो तह पायाखालीं तुडविणारें असल्यानें इंग्रजांची त्यांच्याशी कटकट चालली होती. फौजेसह भरतपुरास शिंद्यांनीं जाऊं नये असें इंग्रज बजावीत असतांही, इंग्रज वकिलाला वाईट रीतीनें वागविण्याचा एक प्रकार शिंद्यांनीं केला. त्यामुळे आपसांतील वितुष्ट जास्त चिघळलें. दौलतराव ऐकत नाहींत, असें पाहून त्यांच्या फौजेवर चालून जावें, असा इंग्रज सेनापतीच्या मनाचा निश्चय होऊं लागला. तोंच 'शिंद्यांशी लढाई नको' अशा अर्थाचें गव्हर्नर जनरलचें पत्र त्यापाशीं येऊन धडकलें. त्यामुळें त्यानें शिंद्यांवर तुटून पडण्याची कल्पना सोडली. दोन महिने शिंदे 'स्वस्थानीं जातो, आल्याजागीं रहात नाहीं;' याप्रमाणें धरसोडीचा घोळ घालून राहिले होते. शिंद्यांनीं आपल्या छावणींत महाराज व अमीरखान यांना आश्रय देऊन त्यांच्याशीं खलबतें केलीं हें इंग्रजांच्या दृष्टीनें शिंद्यांचेंअ क्षम्य कृत्य

होतें. शेवटीं ज्यासाठीं खलबतें केलीं तो समेट झाला नाहींच, उलट नव्या लढाईच्या धाकानें महाराज व अमीरखान हें शिंद्यांच्या छावणींतून जसे आले तसेच रिकामे हात हालवीत परत जावयाला निघाले. तरी ते एकदम गेले नाहींत. त्यांना लढाईचें संकट स्वतःवर ओढवून घ्यावयाचें नव्हतें. पण तें जेव्हां ब्रिटिश लष्कराच्या रूपानें त्यांच्या समोर प्रत्यक्ष आलें, तेव्हां त्यांनीं स्वस्थानाची वाट धरली. दौलतरावांना समेटासाठीं शिष्टाईची ऊर्मि कोणत्या कारणानें उत्पन्न झाली हें निश्चितपणें सांगणें कठीण आहे. महाराजांच्या बाजूनें दौलतरावांच्या या अनाहूत शिष्टाईचा विचार केल्यास महाराजांच्या अघटित पराक्रमानें शिंद्यांच्या हृदयांत कौतुक उचंबळलेलें असावें असा तर्क करतां येईल. मान्सनच्या पराभवानंतर असें कौतुक भोसल्यांच्या ठिकाणीं उचंबळून ते सुद्धां इंग्रजाशीं केलेला तह विसरले व लष्करी थाटाची गडबड करूं लागले, याचा निर्देश मागें आला आहे. 'हें आपसांतल्या सलोख्याला सोडून आहे. अशा वागण्यानें ब्रिटिशांशीं वेबनाव उत्पन्न होईल' वगैरे उपदेश नागपूरच्या इंग्रज वकिलानें भोसल्यांना करून पाहिला. प्रथम तो पालथ्या घड्यावर ओतलेल्या पाण्यासारखा निरर्थक ठरला. परंतु मान्सनच्या पराभवानंतरच्या काळामध्यें डोळे दिपविण्यासारखा प्रसंग महाराजांच्या बाजूनें घडून आला नाहीं आणि भोसल्यांची गडबड थंडावली.

शिंद्यांनीं इंग्रजाच्या धाकदपटशाची पतराज न बाळगतां यशवंतराव महाराजांची चंबळनदीच्या कांठीं सबळगडावर १८०५ च्या एप्रिल महिन्यामध्यें भेट घेतली. भेटीच्या जागेसाठीं एक चांगलें मोकळें मैदान निवडलें होतें. शेंकडो दरबारी लोक समारंभाला बोलावले होते. शिंद्यांच्या वैभवानें महाराजांचे डोळे दिपावे, असा भपकेदार पोषाख चढवून हे दरबारी समारंभाच्या जागीं बसले होते. जीन घरः जीन तख्त या बाण्याच्या यशवंतराव महाराजांनीं जो पोषाख घातला होता, तोही दौलतरावांच्या लोकांना आश्चर्यांत टाकणारा होता. कैफियतकार सांगतो : 'दहा शेर रुईचा डगला, सफेत शेल्याचा धाटा, ढालतरवार, बांसडा खांद्यावर'. या पोषाखाचे आणखी बरेच लोक त्यांच्या बरोबर होते. यामुळें त्यांच्या घोळक्यांत महाराज कोणते हें प्रथम ओळखतां आलें नाहीं. नंतर थोड्याशा प्रयत्नानें ओळख पटून आगतस्वागताचा प्रास्ताविक समारंभ उरकून नंतर दोन दिवस समेटाचें बोलणें चालून पुढील कलमें ठरलीं :—

१. दोघांनीं–(शिंदे होळकरांनीं) पेशव्यांना आपले स्वामी समजून त्यांची आज्ञा पाळावी. त्या योगानें पेशव्यांची तहापूर्वीची प्रतिष्ठा व सत्ता स्थापन होईल.

२. एखादें नवें काम करावयाचें मनांत आणल्यास आधीं एकमेकांची सल्लामसलत घेऊन नंतर दोघांनीं एकोप्यानें तें काम करावें.

३. पेशव्यांच्या सरदारांच्या जमिनी देशांत अनेक ठिकाणीं आहेत. अशा सरदारांचें दोघांनीं नुकसान करूं नये किंवा त्यांवर जुल्म करूं नये. उलट त्यांच्या वाटेस जर कोणी जाईल तर त्यांविरुद्ध दोघांनीं मदत करावी आणि पाठबळ पुरवावें.

४. पेशव्यांची नोकरी सोडणाऱ्या सरदाराला आश्रय किंवा उत्तेजन देऊं नये.

५. एका राज्यांतील सरदारांना दुसऱ्या राज्यांतील प्रदेशांतून जाण्याचें कारण पडल्यास त्यांनीं त्या प्रदेशाच्या संरक्षणाची जास्तींत जास्त काळजी घ्यावी.

६. दोन्ही राज्यांपैकीं एका राज्यावर कोणा तिसऱ्यानें चढाई केल्यास दोघांनीं एकोप्यानें वागावें.

७. जयपूर, जोधपूरची खंडणी जोडीनें करावी आणि त्या खंडणीची दोघांत समान वांटणी व्हावी.

८. आपले पूर्वज ज्या नीतिनियमांनीं मैत्री संभाळीत होते तेच नीतिनियम आतांही पाळलें जावेत.

९. एका राज्यांतील जमीनदार दुसऱ्या राज्यांत पळून गेल्यास त्याला त्या राज्यानें आश्रय देऊं नये.

१०. एखाद्यानें नवा मुलुख जिंकल्यास त्या मुलखाची सारख्या प्रमाणांत दोघांमध्यें वांटणी करण्यांत यावी.

११. एकाच्या सरदारानें दुसऱ्याच्या राज्यांतला पैसा उकळल्यास ती रकम ज्याची त्याच्या हिशोबीं जमा करण्यांत यावी.

हा समेट कागदावर राहिला. अंमलांत आला नाहीं. प्रस्तुत समेटाच्या यादींत इंग्रजाचा प्रत्यक्ष संबंध कुठेंच दिसला नाहीं, तरी पेशव्यांचें अनन्य आज्ञाधारकत्व व आपसांतील एकी या गोष्टी इंग्रजाशीं केलेल्या तहाला अप्रत्यक्षपणें बहुतांशीं हरताळ फासणाऱ्या असल्याचें वाचकांच्या लक्षांत येईल. पेशव्यांची पूर्वीची प्रतिष्ठा व सत्ता पुनरुज्जीवित करण्याच्या कल्पनेंत इंग्रजाबद्दलच्या विरोधाचा कटाक्ष आहे.

समेटाच्या दृष्टीनें शिंदे–होळकरांची ही भेट फुकट गेली तरी द्रव्याच्या दृष्टीनें शिंद्यांना व त्याहून कितीतरी पटीनें जास्त लाभ महाराजांस झाला. शिंद्याचा एक मोठा सरदार अंबाजी इंगळे याचा परिचय वाचकांना आहे. हा केवळ अधिकारानेंच नव्हे तर संपत्तीनेंही मोठा होता. त्याच्यापासून द्रव्य काढण्याची खटपट शिंदे करीत होते, पण शिंद्यांची खटपट यशस्वी झाली नाहीं. तेव्हां समेटानिमित्त होळकर संनिध असल्याचा योग पाहून शिंद्यांनीं त्यांना इंगळ्याकडून द्रव्य काढण्याची कामगिरी सोंपविली व होळकरांनीं ती हवी तशी बजावून पन्नास लाखांवर रकम हस्तगत केली. त्या रकमेचा फार मोठा हिस्सा यशवंतराव महाराजांनीं आपल्या गांठीस मारून उरलेला हिस्सा शिंद्यांच्या पदरांत टाकला. जें काम आपण करूं शकलों नाहीं, तें महाराजांनीं सहज साधलें, याविषयीं शिंद्यांना महाराजांच्या करामतीचें कौतुक वाटलें; पण महाराजांनीं हिस्सेरशींत आपल्याला फसविलें याबद्दल शिंद्यांच्या मनांत चीड उत्पन्न होऊन मूळच्या द्वेषाग्नींत तेल पडलें. महाराजांची करामत म्हणजे जोरजुलूम. इंगळ्यानें जोरजुलमाच्या योजना व अप्रतिष्ठा चुकविण्याकरितां स्वतःला जवळजवळ अकिंचन बनविलें.

शिंद्यांच्या मध्यस्थीचें गैरशिस्त प्रकरण पेशव्यांना पुण्यास कळविण्यांत आल्यानंतर त्यांनीं जी चर्चा केली ती पुणें दरबारांतील इंग्रज वकिलाच्या एका पत्रांत सविस्तर ग्रथित झालेली आहे. हा संवाद उघड्या बैठकींत झाला नाहीं. बैठक एकान्तांतली अगदीं खाजगी होती. मोठ्यांच्या खाजगी बैठकीसुद्धां जवळ चार दोन माणसें असल्या-शिवाय पार पडत नाहींत. पेशव्यांपाशीं त्याप्रमाणें यावेळीं दोन तीन माणसें होतीं. इंग्रज वकील मात्र एकटाच होता. पेशव्यांच्या जवळच्यानें अभ्यागताशीं बोलावें हा नेहमींचा शिरस्ता धुडकावून यावेळीं श्रीमंतांनीं स्वतःच तोंड उघडलें व हिंदींत बोलण्याला सुरुवात केली. शिंदे तहाप्रमाणें वागत नाहींत, या त्यांच्या आत्मघातकी वृत्तीचा खेद व्यक्त करून पेशव्यांनीं इंग्रज वकिलापाशीं जे उद्‍गार काढले ते ध्यानांत घेण्यासारखें मासलेवाईक आहेत. श्रीमंत गंभीरपणें म्हणाले—"मला मराठे व इंग्रज या दोन्ही लोकांचा अनुभव आहे. या दोघांच्या स्वभावांत जमीनअस्मानाचा भेद आहे. तुमचा मार्ग सरळ व उघडा तर मराठ्यांचा आडवळणाचा व लप्पंछप्पंचा असतो. तुम्हांला कोणी शत्रु असेल तर तुम्ही त्याला नेस्तनाबुद करून टाकतां पण तुम्ही शत्रूशीं वेळ आल्यास मैत्री करण्याची दिकत बाळगत नाहीं. मित्र असेल तर तुम्ही त्याचें हित पहातां. मराठ्यांच्या मैत्रीचें केव्हां शत्रुत्वांत रूपांतर होईल याचा भरंवसा नसतो. माझेंच उदाहरण घ्याना. हे पगडीवाले (स्वजन) एकदां माझे नोकर होते, पण ते माझा सदैव उपमर्द करीत असत. माझ्या नुकसानीसाठीं ते टपलेले होते. तुम्ही टोपीवाले, सांगून सवरून परके. पण तुम्हीं माझा बचाव करून मला माझें सिंहासन मिळवून दिलें. आतां दौलतराव व होळकर यांच्याविषयीं माझें मत सांगतों. दौलतराव राज्यकारभाराची अक्कल नसलेला केवळ पोरकट माणूस आहे. तो जात्या दुष्ट नाहीं. तो दुसऱ्याच्या प्रेरणेनें वागतो. सल्लागार चांगले असतील तर तो चांगले वागतो. पण दुष्ट असतील तर त्याच्या हातून दुष्ट कृत्यें घडतात. इथें असतांना तो नेहमीं माझा पाणउतारा करीत असे. त्यानें माझ्यापासून करोडों रुपये उकळून माझें नुकसान केलें तरी सुद्धां मी त्याला निर्दोषी मानतो. शिंदे माझा मित्र आहे असें मात्र समजूं नका. होळकराचें तसें नाहीं. तो स्वभावतःच दुष्ट आहे. तो जें करतो तें सर्व स्वतःच्या बुद्धीनें. तो दैत्य आहे. त्याचा नाशच केला पाहिजे. हे माझ्या अनुभवाचे बोल आहेत. मला जें पटलें तें सांगितलें."

हा अभिप्राय गव्हर्नर जनरल साहेबांना कळविणें शक्य आहे कां? या प्रश्नाला इंग्रज वकिलानें स्तुतिपूर्वक उत्तर दिलें कीं, हा अभिप्राय अतिशय शहाणपणाचा आहे. त्यानें ग. ज. ला लिहिलेल्या पत्रांतलाच उतारा वर दिलेला आहे. पेशव्यांचा अभिप्राय फार मोलाचा असल्याबद्दल सदर वकिलानें ग. ज. ला शिफारस केली असून ग. ज. नें होळकरापुरती वकिलाची ही शिफारस उचलून धरल्याचा पुरावा इंग्रजी पत्रांतून दिसतो.

मे महिन्यांत सबळगड सोडून महाराज मेवाड, मारवाड, दिल्ली, अशा ठिकाणीं फिरत राहिले. पुष्कर-अजमेर हें त्यांचें या दिवसांत एकप्रकारें मुख्य ठाणें होतें. तेथें

येऊन जाऊन महाराज इंग्रजांच्या लष्करी हालचालींच्या बातम्या काढीत होते. इंग्रजालाही भरतपूरच्या लढाईनंतर आपल्या फौजेची जुळवाजुळव करण्याला सवड हवी होती. पण त्यांना महाराजांचा पिच्छा सोडावयाचा नव्हता. महाराज त्यांचा सदर हेतु ओळखून होते. पंजाब हा त्यांनीं दौडीचा नवा प्रदेश ठरवून पंजाबांतील शीख व त्यांच्या पलीकडील अफगाण यांच्याशीं त्यांचा पत्रव्यवहार सुरू होता. शीख व अफगाण त्यांना प्रतिकूल नव्हते. त्या प्रदेशाकडे जाण्यास निघण्यापूर्वीं महाराज मेवाडांत गेले असतां तेथें लढाईचा प्रसंग घडला. ९ जून १८०५ च्या भारमलास लिहिलेल्या पत्रांत या लढाईचें संक्षिप्त इतिवृत्त पहायला सांपडते. महाराजांचा पत्र लिहितेवेळीं मांडलगडजवळ बनास नदीवर मुक्काम होता. महाराज म्हणतातः–"येथेंही पुण्याप्रमाणेंच ज्या ठिकाणीं शत्रूशीं मुकाबले पडत गेले तेथें रूबरूच पडत गेले. तोफांचे गोळे व बंदुकीच्या गोळ्यांची पर्जन्यवृष्टीच होत गेली. त्या ठिकाणीं जागाजागा स्वारीखालील घोडेही कामास येत गेले." राजस्थानी इतिहासांत मेवाडचा राजा व सरदार यांकडून महाराजांनीं सुमारें २० लाख रुपये वसूल केल्याची हकीकत सांपडते. पण लढाईची माहिती नाहीं. राजस्थानी इतिहास खरा मानल्यास हें पत्र १८०२ मधील स्वारीचें समजावें लागेल.

उदेपूरच्या हद्दींत असतांना महाराजांच्या जोडीनें शिंदेही होते. शिंद्यांनीं उदेपूरचें संस्थान बुडवून तें आपसांत वांटून घेऊन आपल्या राज्यास जोडावें असा बेत केला होता. प्रथम हा बेत महाराजांना बरा वाटला, परंतु उदेपूरच्या महाराजाची प्राचीन योग्यता व आतांची निकृष्ट स्थिति लक्षांत घेऊन महाराजांनीं शिंद्यांच्या हेतूला जोराचा विरोध केला. इतकेंच नव्हे, तर उदेपूरकरांचा 'निंबाहेरा' नांवाचा आपल्या ताब्यांतील परगणा त्यांना देऊन टाकला व आपल्या औदार्याचें उदाहरण शिंद्यासमोर ठेवलें. शिंद्यांच्या तडाक्यांतून उदेपूर वांचविण्यासाठीं महाराज याप्रमाणें झटत असतां त्यांना जेव्हां उदेपूरचा एक दरबारी शिंदेहोळकरांना उदेपूरच्या मुलखांतून हांकलून लावण्यासाठीं इंग्रजाच्या विनवण्या करीत असल्याचें समजलें तेव्हां त्यांचा संताप भडकून त्यांनीं जवळच्या उदेपुरी मानकऱ्यांची कडाडून हजेरी घेतली. या हजेरींतला भाग महत्त्वाचा आहे. 'इंग्रजाचें वर्चस्व हाणून पाडण्यासाठीं मी माझा जीव पणास लावला आहे. माझें त्यांच्याशीं युद्ध सुरू आहे. यावेळीं सर्व हिंदूंनीं एक व्हावयास हवे. पण तुम्ही इंग्रजाला आपल्या डोक्यावर बसविण्याला उत्सुक असल्यामुळें तुमच्या रक्षणाची जबाबदारी माझ्याकडे नाहीं. तुम्ही आपसांत एकमेकांना पाहून घ्या' उदेपुराला न संभाळण्याची जबाबदारी महाराजांनीं टाळली, असे महाराजांच्या वरील उद्गारावरून वाटेल : पण उदेपूर सोडते वेळीं त्यांनीं उदेपुराचा नाश न करण्याविषयीं शिंद्यांना तंबी दिल्याचें इतिहासकार सांगतात.

इंग्रजी कागदपत्रांतून १८०५ सालच्या ऑगस्टपासून महाराजांच्या दौडीच्या नोंदी सांपडतात. ता. २५ ऑगस्टला महाराज राजस्थानाच्या बाजूस, दिल्लीच्या अलिकडे असलेल्या रेवाडी नांवाच्या गांवाहून निघाले. मीरखान तीन चार दिवस मागें राहिला

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
दा. क्र. १६६५३

होता. शिंद्यांना सामिल करून घ्यावें या उद्देशानें तो रेवाडीहून हालला नाहीं. मीरखानाची शिंद्यांना आपल्या बाजूस ओढण्याची खटपट यशस्वी होण्याची आशा दिसेना व इंग्रजाचें लष्कर तर जवळ येत चाललें, असें पाहून मीरखानानें जयपूर राज्याच्या शेखावती भागांतून महाराजांकडे पंजाबांत जाण्यासाठीं कूच केलें. महाराजांनीं शिखांशीं संधान बांधून त्यास अनुकूल करून घेतलें होतें. महाराजांना शिखांची मदत मिळणार किंवा शीख मदत देणार असा पुकाराही सर्वत्र झाला होता. शिंदे महाराजांच्या पक्षांत आले नाहींत, पण चंबळ नदीकांठीं आधींच्या दिवसांत जी त्यांची व महाराजांची भेट झाली तिच्यांत फ्रेंच लोकांची मदत घेण्याचें खलबत शिजलें होतें, गोव्यांतच पांच हजार गोऱ्या शिपायांची मदत मागविली होती व त्याप्रमाणें गोव्याला पत्रें रवाना करण्यांत आलीं होतीं. फ्रेंचाचें व पोर्तुगीजांचें साह्य लाभण्याकरितां चालविलेला उद्योग हा एक प्रकारें असाध्य कोटींतलाच होता, अर्थात् त्याला फळ आलें नाहीं. प्रयत्नांत न्यून राहूं न देण्याच्या प्रवृत्तीचें लक्षण, म्हणून त्या उद्योगाचा उल्लेख येथें केला आहे.

पंजाबांत जातेवेळीं इतर प्रदेशाहून तो भाग जास्त सुरक्षित हें एक विलोभन जसें महाराजांपुढें होतें, तसेंच इंग्रजाशीं लढण्यासाठीं शिखांसारख्या लढाऊ, शूर जमातीचें साह्य मिळविणें हें दुसरें विलोभन होतें. शिखांशीं सख्य जोडण्याचा उद्योग, महाराजांनीं भरतपूर सोडल्यानंतर चालविला होता. शिखांचें साह्य मिळेल अशी त्यांच्या एकंदर धोरणावरून महाराजांना आशा उत्पन्न झाली व त्यांनीं तिकडे जाण्याचा बेत पक्का केला. त्यावेळीं अनायासें तिकडचें एक कामही त्यांच्यापुढें वाढून आलें. पतियाळाच्या राजा-राणींत वैमनस्य उद्भवून हीं दोघें विभक्तपणें राहूं लागलीं होतीं. या भांडणांत महाराजांनीं आपलें वजन खर्चून त्या दंपत्यामध्यें सलोखा घडवून आणावा, अशी पतियाळाच्या राजानें महाराजांस गळ घातली व त्यासाठीं कांहीं पैसे देऊं केले. पंजाबाकडे जाण्याला हें आयतेंच निमंत्रण मिळालें. पुढें दिलेल्या महाराजांच्या एका पत्रांत या दंपतीकलहाचा उल्लेख वाचकांना आढळेल. राजा-राणींतील तेढ मिटविण्याची खटपट महाराजांनीं केली, परंतु ती तेढ महाराज पंजाबांत असेतोंवर पूर्णपणें मिटली, असें उपलब्ध इंग्रजी कागदावरून म्हणवत नाहीं. उलट महाराजांनीं पंजाब सोडल्यावर जास्त वाढली असा पुरावा आहे. महाराजांच्या पत्रांतही तशीं विधानें नाहींत. नवराबायकोचा तंटा कांहीं अंशीं नरम पडला एवढेंच अनुमान फार तर करतां येईल. पण या निमित्तानें पतियाळा नरेशानें कबूल केलेले पैसे जेव्हां मिळत नाहींत असें दिसलें, तेव्हां महाराजांनीं त्याच्या प्रदेशांत लुटालूट सुरू केली. या कामीं महाराजांस राणी मदत करीत होती असा मजकूर इंग्रजी कागदांतून आढळतो. शीख समाज व त्याचे धर्मगुरु महाराजांना अनुकूल असले तरी राजे, जहागीरदार इत्यादि पुढारी मात्र महाराजांनीं पंजाबांतून जावें, असें इच्छिणारे होते व त्या इच्छेचा दाब ते होळकरांवर आणीत होते. तहाचें बोलणें व शीख जहागीरदार राजांची इच्छा याकडे लक्ष देऊन

रणजितसिंगाच्या भेटीनंतर महाराज पंजाबांतून परतले, तेव्हां त्यांना नदी उतरून जाण्याला होड्या मिळेनात. सगळ्या होड्या शिखांनीं दुसऱ्या थडीस नेऊन ठेवल्या होत्या. महाराज नदी उतरतांच आपला मुलुख लुटतील असें पैलथडीच्या शिखांना भय वाटत होतें. महाराजांनीं आपल्या एका शीख हस्तकामार्फत त्या भीतीचें निवारण केल्यावर त्यांना होड्या मिळाल्या व ते तोफखान्यासह आपली सारी फौज घेऊन नदीपलीकडे सुरक्षित पोंचले. महाराजांना नदीवर कुठेंच उतार सांपडूं नये अशासाठीं इंग्रजांनीं नदीकिनाऱ्यावर दूरपर्यंत कडेकोट बंदोवस्त ठेवला असतांही महाराजांनीं सहीसलामत रीतीनें फौजेसह नदी ओलांडली या चमत्काराचें एका बड्या इंग्रजाला अतिशय वाईट वाटलें. मान्सनच्या पराजयाचा कालिमा ब्रिटिश लष्करी इभ्रतीच्या दृष्टीनें जितका लज्जास्पद तितकाच हा नदी उतरण्याचा प्रसंगही लज्जास्पद आहे, असें त्यानें चिडून, संतापून आपल्या वरिष्ठाला पत्रद्वारें कळविलें. १८०४ सालच्या आक्टोबरांत ज्यानें महाराजांविरुद्ध दिल्ली लढविण्यांत भाग घेतला होता, तो बर्न्स हा या पत्राचा लेखक होता.

डिसेंबर १८०५ च्या शेवटीं तहाची वाटाघाट होऊं लागली. महाराजांच्या वतीनें शेख हबीबुल्ला व बाळारामसेठ हे दोघे वकील नेमलेले होते व मालकम इंग्रजांचा प्रतिनिधी होता. पण त्याचवेळीं मालकम व स्कीनर या दोघांना अमीरखानानें खासगीरीत्या स्वतंत्र पत्रें पाठवून थोडावेळ घोटाळा उत्पन्न केला. खानानें त्या पत्रांत असें सुचविलें होतें कीं, 'यशवंतराव होळकराला तह करण्याचा अधिकारच नाहीं. आपल्यामुळेंच तो मोठा झाला आहे. आपण त्याला हाताशीं धरला तेव्हां प्राप्तीचा अर्धा वांटा मला मिळाला पाहिजे असा करार असून, आतां तहाच्या कलमांत माझी कांहींच सोय केलेली दिसत नाहीं. इंग्रज सेनापति मोठा चौकस व माहितगार समजला जातो; त्यानें माझ्या योग्यतेकडे कां डोळेझांक करावी हें समजत नाहीं. तहाचें बोलणें माझ्याशीं करायला हवें होतें. माझी रामपुराटोंकची जहागीर गट्ट करण्याचा गुन्हा इंग्रजांकडून घडला आहे; रोहिलखंड हा पठाणवस्तीचा प्रदेश, तो माझ्या जन्मसिद्ध हक्काचा आहे. तो मला मिळाला पाहिजे. तहांत माझी जर कांहीं व्यवस्था लावण्यांत आली नाहीं, तर देशांत शांतता प्रस्थापित करण्याचा तुमचा हेतु कधींही सिद्धीस जाणार नाहीं. माझा पराक्रम तुम्हांस स्वस्थ बसूं देणार नाहीं, हें पक्कें ध्यानांत ठेवा' वगैरे.

पत्रांतला हा मजकूर पाहून से. लेकनें या प्रकरणाची नीट चौकशी व्हावी, अशी मालकमला आज्ञा दिली. मालकमनें महाराजांच्या वकिलांना बोलावलें व त्या पत्राचा खुलासा त्यांना विचारला. शेख हबीबुल्लानें सांगितलें कीं, "अमीरखान हा हलक्या वृत्तीचा मनुष्य असल्यामुळें त्यानें सदर वृत्तीला शोभेसें लिहिलें आहे. तो महाराजांचा नोकर आहे. त्यांच्या हुकमाचा बंदा आहे. निम्म्या वांट्याचा मालक नाहीं. एखाद्या वेळीं महाराजांनीं विजयाच्या उत्साहांत 'रोहिलखंड तुझें' असें म्हटलें असेल, परंतु

त्याचा अर्थ आपण जाणण्याला समर्थ आहों. अमीरखानाच्या पत्राचा गंभीरपणें विचार करण्याची जरूर नाहीं." माल्कमनें हा खुलासा ऐकून समाधान दाखविलें. त्याला हें पत्र म्हणजे कसल्यातरी कपटकारस्थानाचें पूर्वचिन्ह आहे, असेंच वाटत होतें. त्या पत्राची नक्कल महाराजांकडे पाठवून लेकनें महाराजांना त्याबद्दल जाब विचारला होता. पण महाराजांचें त्या पत्राला उत्तर आलें कीं नाहीं आणि आलें असल्यास त्याचा आशय काय होता, हें निश्चितपणें समजायला आज इंग्रजी कागदांत आधार सांपडत नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं खानाच्या पत्राकडे मुळींच लक्ष न देतां पुढें वाटाघाट चालू झाली. पुन्हां खानानें लुडबूड केली नाहीं. यावरून त्याचें पत्र पोकळ पण खोडसाळ दमदाटीचें होतें, याबद्दल शंका राहात नाहीं.

मुलखाच्या देवघेवीनिमित्त होणाऱ्या वाटाघाटीमध्यें ओढाताण, घासाघीस उत्पन्न व्हावी, हें स्वाभाविक आहे. तहाचें सूतोवाच होण्याच्या वेळीं लेकनें तहाच्या कलमांचा जो मसूदा लिहून ठेवला होता त्यामध्यें काना, मात्रा, वेलांटी, अनुस्वाराचासुद्धां फेरफार करायला लेक तयार नव्हता. होळकरांचें माळव्यांतील राज्य बहुतांशीं परत करायला इंग्रजाची तयारी होती. पण बुंदेलखंडांतील व दक्षिणेंतील (खानदेशाकडील) होळकरांची सगळी जहागीर, ठाणीं वगैरे ताबडतोब महाराजांच्या हवालीं करावी, असें त्याला वाटत नव्हतें. त्या संबंधाच्या घासाघिशींत दिवस वायां जातात असें पाहून दोन दिवसांच्या आंत तहाच्या कागदावर होळकराचा शिक्कामोर्तब होऊन तो कागद आपल्याकडे न आल्यास, आपण तह मोडला असें ठरवून प्रत्यक्ष लढाईला प्रारंभ करूं, असा खणखणीत निरोप लेकनें महाराजांकडे पोंचविला होता. तो निरोप पोंचविण्यासाठीं रणजीतसिंगाचा धर्मसिंग (हा कदाचित् महाराजाचा धर्मांकुंवर असावा) या नांवाचा हस्तक नेमलेला होता. लेकच्या अटीप्रमाणें दोन दिवस निघून गेले तरी धर्मसिंगाचा पत्ता नाहीं. हें पाहून लेक क्षोभला. या दिवसांत महाराजांचे वकील इंग्रजांच्या छावणींतच राहात होते. त्यांना आपल्यासमोर बोलावून 'लेकसाहेब आतां एक दिवससुद्धां घालवायला कबूल नाहींत. उद्यां इंग्रज फौज महाराजांच्या रोखानें वाट चालूं लागेल' असा माल्कमनें त्यांना दम भरला. 'महाराजांना तहाचें बोलणें मोडावयाचें नाहीं' अशा धोरणाचें महाराजांचें एक पत्र नुकतेंच त्या वकीलांच्या हातीं पडलेलें होतें. चार दिवस अधिक लागले तरी तह करायचा असाच महाराजांचा निश्चय असल्याचें वकीलांनीं माल्कमला सांगितलें व आपल्या बोलण्याला आधार म्हणून वकिलांनीं महाराजांचें तें पत्र आपल्या डेऱ्यांतून आणवून माल्कमपुढें ठेवलें. त्यांत तह मोडायचा नाहीं, अशी निःसंदिग्ध भाषा असल्यामुळें माल्कमची मळमळ गेली व त्यानें लेक साहेबाजवळ आणखी दोन दिवस थांबण्याबद्दल रदबदली केली. लेकनें 'यापुढें दोन दिवस म्हणजे दोनच दिवस' अशा ठास मजकुराचें एक पत्र महाराजांस लिहिलें. तें पत्र घेऊन छावणींतील दोघेही वकील महाराजांकडे गेले व

ठरलेल्या दिवशीं ते महाराजांच्या सहीशिक्क्याचा तहनामा घेऊन परत आले. तेव्हां इंग्रज आपली छावणी हलविण्याच्या कामगिरींत गुंतले. माळव्यांतल्या होळकरांचा तह इंग्रज पंजाबच्या ब्यासनदीकांठीं करतो हें मुद्दाम लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

तह झाल्यामुळें धांवपळ, लुटालूट, गोळीबार, उपासमार, मारणें, मरणें वगैरे गोष्टी बंद होणार याचा महाराजांच्या फौजेलाही अतिशय आनंद झाला होता. तहाच्या वाटाघाटी पूर्वी पुष्कळदां फिसकटल्या असल्यामुळें यावेळीं तहाच्या बोलण्यावर, त्याहीपेक्षां निकालावर फौजेला बरेच दिवस विश्वास वाटत नव्हता. तसा विश्वास वाटावा, नव्हे तो कायमचा वाटावा म्हणून महाराजांनीं तहाच्या आनंदाप्रीत्यर्थ मोठा भोजनसमारंभ आयोजित केला व त्यासाठीं इंग्रज फौजेंतल्या निवडक आसामींना बोलाविलें होतें. ज्यांना निमंत्रण होतें ते सारेच भोजनास आले नाहींत. परंतु जे आले ते भोजनसमारंभाचा विरस होणार नाहीं, अशा योग्यतेचे होते. हे लोक जेव्हां महाराजांच्या फौजेंतून वाट काढीत भोजन-स्थळाकडे जाऊं लागले, तेव्हां 'खराच तह झाला' अशी श्रद्धा जमलेल्या लोकांत–प्रामुख्यानें सैनिकांत–उद्भवून त्यांनीं त्या लोकांचें अति उत्साहानें स्वागत केलें. महाराज स्वतः भोजन-स्थळीं हजर होते. त्यांनीं बहुमोल अलंकाराचा पोषाख घातलेला होता. जवळ एक छोटें मांडीवर खेळणारें कुलुंगी कुत्रें होतें. महाराज हंसत खेळत सर्वांना खाण्यापिण्याचा आग्रह करीत होते. पुढें ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हिंदी राजकारणांत प्रसिद्धी पावलेला 'लॉर्ड मेटकाफ' हा या भोजनप्रसंगीं उपस्थित होता. त्यानें महाराजांच्या रूपाचें व हालचालीचें वर्णन आपल्या एका मित्राला कळविलें. त्यांत तो लिहितो, "होळकराच्या पराक्रमावरून तो दिसायला राक्षसाप्रमाणें अक्राळविक्राळ असेल असें वाटत होतें. महाराज एकचष्म उद्दौला (दैवशाली एकाक्ष) खरे पण त्यांचा देखणेपणा, हंसरा व प्रसन्न चेहरा, खेळाडू वृत्तीचा हास्यविनोद, बोलण्याचालण्याचा सहजपणा इत्यादि गुण पाहून, पहिली त्यांच्याविषयींची भयंकर कल्पना साफ रद्द करावी लागली. तरी एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. एरवीं सदैव हंसतमुख दिसणारी होळकरांची चर्या एखादी मनाविरुद्ध गोष्ट घडल्यास, पालटायला व ती भयावह क्रूर दिसायला विलंब लागत नाहीं. तथापि भोजनप्रसंग अतिशय खेळीमेळीच्या व आनंदो-त्साहाच्या वातावरणांत पार पडला." या वातावरणाला थोडेसें दूषित करणारें एक पात्र तेथें हजर होतें. तें म्हणजे मीरखान. तो फुरंगटून बसला होता व क्रुद्ध दृष्टीनें निमंत्रित इंग्रजाला पाहात होता. आपल्या पोषाखावर लढाईची दारू चोळीत चोळीत सुचवीत होता कीं, वेळ आली तर पुनः लढण्यामध्यें कुचराई करणार नाहीं. असें मेटकाफचें वर्णन आहे.

तहांत इंग्रजानें जें ठरविलें तेंच महाराजांच्या पदरांत पडलें. (हा तहनामा परिशिष्ट रूपानें या प्रकरणाच्या शेवटीं जोडला आहे) माळव्यांतील होळकर राज्य हा ताबडतोबीचा हप्ता व तहाचा अंमल योग्य प्रकारें चालू राहिल्यास पुढें दीड व दोन वर्षांनीं

अनुक्रमें महाराष्ट्र व बुंदेलखंड येथील होळकरांचा मुलूख देणें हा दुसरा हता. तह झाल्यावर महाराजांनीं आपल्या राज्याकडे कोणत्या मार्गानें जावें, याबद्दल देखील इंग्रजानें कित्येक अटी घातल्या होत्या. त्यांतल्या कांहीं अटी मोडतात कीं काय असें वाटण्याजोगे एकदोन प्रसंग उपस्थित झाले. पण कटकट न वाढतां ते प्रसंग निभावले आणि महाराज सुखरूप स्वराज्यांत आले. काशीराव हा होळकर राज्याचा खरा कायदेशीर हक्कदार; यशवंतरावाला त्या राज्यावर कसलाच हक्क नव्हता; तथापि तो सहज न आवरण्याइतका प्रबळ झाल्यामुळें त्याला शांत करण्यासाठीं त्याच्या तोंडावर दहा पांच लाख उत्पन्नाच्या जमिनीचा तुकडा वाटल्यास टाकावा, किंवा सालीना रोकड रक्कम द्यावी, जमल्यास त्याला ब्रिटिशांच्या हद्दींत रहाण्याला भाग पाडावें, काशीराव सर्व बाजूंनीं दुबळा म्हणून त्याची तशीच व्यवस्था करावी, असा आपसांत विचारविनिमय करणारा इंग्रज शेवटीं माळव्यांतील सारें होळकरराज्य महाराजांना देण्यास प्रवृत्त होतो, यावरून महाराजांच्या अविश्रांत कर्तृत्वाचें व पराक्रमाचें अंजन इंग्रजांच्या डोळ्यांत कसें प्रखरतेनें पडलें होतें व त्याला काय सुचवीत होते, याचा बोध होऊं शकतो. महाराजांच्या मागें इंग्रज लागल्यावर त्यांनीं घरदार, महालमुलुख यावर तुळशीपत्र ठेवून "जीन घर: जीन तख्त"–'घोड्यावरील खोगीर हेंच माझें घर व हेंच माझें सिंहासन'–असा नवा बाणा अंगीकारला. अंगाखालीं घोडे व त्यावर आपण जोपर्यंत कायम आहोंत तोपर्यंत सारें जग आपलेंच, आपण जेथें फौजबंद असूं तेथेंच आपलें राज्य व सिंहासन, अशी भावना या म्हणीनें व्यक्त होते. 'जीन घर : जीन तख्त' ही म्हण केवळ कविकल्पनेची नाहीं. इंग्रजानें १८०४ एप्रिलांत महाराजांविरुद्ध युद्ध पुकारलें, त्यापूर्वी १० फेब्रुवारीला लेकनें महाराजांना एक पत्र पाठवून पुढें काय? अशा धोरणाचा प्रश्न विचारला. 'आमच्या वाटेस जोंवर तुम्ही जात नाहीं, तोंवर आमच्याकडून तुमच्या बाबतींत आगळीक होणार नाहीं.' असें इंग्रजांतर्फे त्या पत्रांत आश्वासन होतें. महाराजांनीं होळकरांचे सर्व जुने हक्क आपणांस मिळावे, असें उत्तर पाठविलें. तें हक्क मिळत नसतील तर "My country and property are upon the saddle of my horse." पुढें देवाची इच्छा असेल तर माझे शूर योद्धे ज्या दिशेला आपल्या घोड्यांचीं तोंडें वळवतील त्या दिशेचा सारा प्रदेश माझ्या मालकीचा होऊन जाईल "The whole of the country in that direction shall come into my possession." महाराजांच्या पत्राचें वरील आशयाचें इंग्रजी भाषांतर से. लेकच्या चरित्रांत दिलेलें आहे. "जीन घर : जीन तख्त" या म्हणीचा हा आधार आहे. या म्हणींत जसा आत्मविश्वासाचा तसाच स्वातंत्र्यप्रेमाचा देखील आशय भरलेला आहे. इंग्रजाला प्रतिकार करतांना त्यांनीं जें लिहिलें, तेंच त्यांनीं खरें करून दाखविलें. 'मी इंग्रज सेनापतीला श्वास घेण्याला क्षणाचीही फुरसत मिळूं देणार नाहीं. शेंकडों मैलांचा मुलुख तुडवून उद्ध्वस्त करीन व हजारों माणसांना संकटांत

टाकीन’ या प्रतिज्ञेची यथार्थता महाराजांनीं अक्षरशः पटविली, हें वाचकांना १८०४ च्या एप्रिल ते १८०५ च्या डिसेंबर या कालावधींतील महाराजांच्या हकीकतीनें दिसून येणारें आहे. ‘महाराजांच्या वेगापुढें आपलें कांहीं चालत नाहीं.’ अशीं वाक्यें इंग्रज सेनापतीच्या पत्रांतून पुष्कळदां दृष्टीस पडतात. ‘होळकर सांपडला कीं त्याचक्षणीं त्याचा चेंदामेंदा करून टाकीन, पण काय करूं, तो भेकड कधीं कुठें थांबेल तर ना. आमच्या भीतीनें तो वाऱ्यासारखा पळतो.’ असें सेनापतीचें रडगाणें पूर्वोक्त पावणे दोन वर्षांच्या काळांत सारखें चालू होतें. महाराजांजवळ माणसें नाहींत, द्रव्य नाहीं, त्यांची एकंदर अवस्था फार कठीण आहे, असेंही हा सेनापति पाठलागाच्या प्रत्येक नव्या प्रसंगीं आपल्या वरिष्ठाला—गव्हर्नरजनरलाला कळवितो, परंतु त्यापुढच्या बातम्या अगदीं विरोधी स्वरूपाच्या आढळतात. म्हणजे महाराजांजवळ तोफा पायदळ हा सरंजाम आहे; घोडदळ तर त्यांचें मुख्य साधन होतें, हें बातम्यांचें स्वरूप पाहिल्यावर महाराजांच्या दुर्दशेची पहिली बातमी खरी कां ही त्यांच्या थोड्याफार साधनसंपन्नतेची दुसरी बातमी खरी; असा संदेह उत्पन्न झाल्याशिवाय राहात नाहीं. कधीं इंग्रजाच्या कल्पनेंतल्या दुर्दशेनें महाराज अज्ञातवासांत गेलेले नाहींत. जोंवर इंग्रज त्यांचा पिच्छा सोडीत नाहीं, तोंवर इंग्रजापासून दूर अंतरावर महाराज उघड्या मैदानांत पुरेशा सैन्यानिशी फिरत असल्याचा सूर्यप्रकाशवत् स्वच्छ निष्कर्ष पतकरून, इंग्रज सेनापति महाराजांबद्दलच्या स्वकपोलकल्पित वार्तांनीं स्वतःला व आपल्या सहकाऱ्यांना फसवीत होता, असें मानणें भाग आहे. फार कशाला ? महाराज पंजाबांत गेल्यावर लेकनें एका पत्रांत लिहिलें कीं, होळकर द्रव्यदृष्ट्या तर खालावला आहेच पण स्थलदृष्ट्या अशा अडचणींत आहे कीं, तो विनाशाच्या सरहद्दीवर पोंचला असून त्यांतून त्याची सुरक्षितपणें सुटका होण्याची शक्यता नाहीं. लेकनें जी भयंकर अडचण मानली त्याच अडचणींतून महाराज केवळ जिवानिशी नव्हे तर होळकरांचें राज्य तहाच्या रूपानें इंग्रजाकडून घेऊन सुटले. होळकराचा नाश जवळ आला, होळकराचा मामला निकालांत निघाल्यासारखाच आहे, असें लेक वारंवार म्हणत असतां त्याला होळकरांशीं तह करण्याची पाळी आली ही दैवाची योजना त्याला कधींच ओळखतां आली नाहीं, याबद्दल त्याची कींव करायला पाहिजे.

महाराज पंजाबांत जाऊन शिखांना भेटल्याचें कळलें तेव्हां दौलतरावांनीं जें पत्र महाराजांना पाठवून त्यांचा उत्साह (कदाचित्,) फुलविला असेल तें पत्र शिंद्यांच्या निष्क्रिय आश्वासनाचा मासला म्हणून वाचण्यालायक आहे. महाराज शिंद्यांना ओळखून होते. त्यांनीं सदर पत्रावर विश्वास ठेवलाच असेल, अशी कल्पना करवत नाहीं. शिंद्यांनीं पत्रांत म्हटल्याप्रमाणें जर कांहीं केलें असतें तर तें महाराजांना हवेच होतें. शिंद्यांचें आश्वासन फार भपकेदार आहे.—“बाह्यात्कार द्वेष दिसूं न देता वृश्चिकाचा जाब तो लवकरच होईल. लोकांची वगैरे दिलभरी करून जयपुरवाले वगैरे सामील होतील. तितकी करून आग्रे दिल्लीचे मैदानांत येऊन पायबंद देतो. आपण पंजाबापर्यंत गेलात

उत्तम जाहलें. राजश्री रणजीतशिंग वगैरे सर्वांच्या भेटी झाल्या असतील कळेल त्या रीतीनें त्यांची खात्री करून शत्रूचे मुकाबल्याचा विचार घडावा. सारांश, आपलें एक अनुमत जाहलें असतां सर्वात शरम पडून पगडीबंद सामील होतील. अतःपर इकडील किमपि न ठेवितां शिखांची पक्काई जाली आहे तीच इकडील जाणोन जें करणें तें आपले विचाराखेरीज दुसरें घडावयाचें नाहीं." या पत्राचें महत्त्व महाराजांनीं तह कां केला म्हणून जो खुलासा लिहिला त्यांतील गाऱ्हाणें समजण्याच्या दृष्टीनें आहे.

महाराज तहाला कां सिद्ध झाले याचा उलगडा त्यांनीं भारमल होळकरास लिहिलेल्या पत्रानें होईल. सदर पत्रांत आपल्या कामगिरीची व देशस्थितीची माहिती महाराजांनीं संकलित केल्याबद्दल शंका राहाणार नाहीं :

"शत्रूचे प्राबल्य जाहले. मुकाबल्याचे प्रसंग न पावता मसलतीचे अन्वयें पगडीबंद वगैरे अनुकूल करून एक दो जागा पायबंद होऊन त्याजला ओढ पाडावी. तुमची रवानगी संस्थानी जाहली, तिकडोन समेटाचा विचार करावा, यात ल्ढा राहून आपले काबूतील हे सर्व तुमचे विद्यमानें बोलणें, याचे भाव निश्चयात्मक त्यावर होते. वृश्चिक (इंग्रज) अग्रसर जाहले त्यांचा व्यत्यय दृष्टीस येऊं लागला. यास्तव अजमेरीकडे येणें जाहले. त्याजकडोन पत्रें व बोलणे आजपर्यंत मसलतीचे मिळते आले. त्यावरून दिल्लीकडे जाण्याचा सुमार धरला. सोबती मागे ओढ लावतील ही खातरजमा असोन कारभारी यांनी दुराशा दाखवून पुन्हा (इंग्रजांशीं) समेट केला. त्याच्या हुकमावरून इकडील महालाच्या जप्त्या केल्या. स्वारी अमृतसर पावेतो आली, परंतु घरफुटीमुळे याजलाही विचार पडून जमीनदारीचे काव्याने जलचर व आम्हासी बोलणें लागले. ज्यांनी स्वराज्याचे मसलतीस हमराह असावे ते आपले जीव रक्षितात. ते पक्षी इतरांचे कारण काय? ये समई हिंदुधर्मास कोणाचीही हुशारी नाहीं. आपले महाल मुलख परस्वाधीन करून फौज हातावर वागवून मुकाबल्याचे मागे फिरावे, लाखो रुपयाचे पेचांत यावे, इतक्याचे कारण नाहीं, असे समजून कळेल त्या रीतीने अंग्रेजासी समेट करून घेतले. ते कूच करून दिल्लीचे सामोरे गेले. स्वारीचे कूच होऊन सत्वरच तिकडे येणे घडेल. स्वदेशांतील महालचे बंदोबस्त जाहले पाहिजेत यास्तव चिरंजीव हरनाथ याची रवानगी केली आहे. तांब्रानी वसलीसाहेब यांचे नांवे चकती दिल्ही आहे. तुम्हांपासी पावेल."

मागें दिलेली संगतवार हकीकत ध्यानांत ठेवून हें पत्र वाचल्यास १८०४ एप्रिल ते १८०६ जानेवारी या काळांतील मुख्य घटना, आपल्या अपेक्षा, त्याबाबतींतली निराशा, लढण्याचा वांझोटा उद्योग व त्यामुळें इंग्रजाशीं समेट, अशी सांखळी जुळवितां येते. 'हिंदुधर्मास कोणाचीही हुषारी नाहीं' 'महालमुलख परस्वाधीन करून,' 'फौज हातावर वागवून' वगैरे वाक्यें अतिशय अर्थपूर्ण आहेत. महाराज राज्यकर्तृत्वाची सरदारी आणि स्वार्थी जमीनदारी या दोन गोष्टींचा अगदीं भिन्न दृष्टीनें विचार करणारे होते.

आमचे सरदार हे सरदारीच्या दर्जाला व कर्तव्याला सोडून केवळ आपल्या पायापुरतें पाहाणारे स्वार्थी, पोटभरू जमीनदार बनले आहेत, असें महाराजांना वाटत होतें. सरदार हा एकप्रकारें जमीनदार खराच पण त्याची जमीनदारी राज्यरक्षणासाठीं किंवा राज्यविस्तारासाठीं असते व जमीनदार हा फक्त आपली इनाम जमीन संभाळण्याचा वाटेल त्या रीतीनें प्रयत्न करतो, अशी वृत्ति सरदाराला शोभत नाहीं; एवढा अर्थ "ज्यांनी स्वराज्याचे मसलतीत हमराह असावे ते आपले जीव रक्षितात;" या वाक्यांत आहे. महाराजांनीं महालमुलुख वाऱ्यावर सोडून सारी फौज हातावर (केवळ स्वतःच्या पराक्रमी विश्वासावर) वागविली याचा अर्थ उघड आहे. परंतु 'फौज हातावर वागविणें' या शब्दांचा प्रयोग अतिशय सूचक आहे. या पत्राचें हें थोडेसें स्पष्टीकरण महाराजांच्या मोठ्या अर्थाच्या अल्पाक्षर शब्दांची मांडणी ध्यानांत यावी म्हणून केलें आहे.

पंजाबात पोंचल्यावर महाराजांनीं कोणत्या हालचाली केल्या, त्याची कल्पना १८०५ नोव्हेंबर २९ च्या पुढील पत्रावरून करतां येईल :

"इकडील वर्तमान पटयाल्या पावेतो आल्याचे वर्तमान पेशजी लिहिलेंच आहे. (हें पूर्वीचें पत्र उपलब्ध नाहीं) त्यावरून कळेल. पतियालेकर राजे आदिकरून शिखांच्या भेटी जाहल्या. मसलतीस अनुकूल; परंतु त्यांचे घरांत राणी कुवेर एक होऊन कलह पडला त्यांची समजुती करावी, यानिमित्त आठ पंधरा दिवस मुक्कामही करून राहिलो. दोही कडून ताला न पडे, असे पाहून दोही कडेही एकेकास ठेवून लाहोरवाल्यांची संधानें आली व शहाकडीलही (काबूलचा अमीर) पत्रे आली. त्याजला सामील करून घेऊन पुन्हा माघारे शत्रूच्या मुकाबल्यास जावे, या विचारें पतियाल्याहून कूच करून छ. १ रमजानीस (१३–११–१८०५) सतलज नदी उत्तर तीरास फौजेकंपूसहित आलो. तेथून शहाकडील पत्रे आली की, अटक नदीचा पूल तयार होऊन दोन तीन दस्ते (पथके) पार उतरले. आणखीही उतारा चाललाच आहे. दरोबस्त फौजेसुद्धां सत्वरच येऊन पोहोचेल; या भावी लिहिल्यावरून नदीतीराहून पुढे अमृतसर लाहोरच्या जिल्ह्यांत येऊन पोहचलो. लाहोरवाले राजश्री रणजीतसिंग आदिकरून दरोबस्त शीख सामील झालेत, इतःपर थोडक्याच दिवसात आवघ्यास एकत्र करून श्रीलक्ष्मीकांताचे कृपे (ने) शत्रूचा पराभव करून इंद्रप्रस्थ श्रीमथुरा ह्या जिल्ह्यांत येऊन पोहचतो.

"या काळीं सोबती अनुकूल असते तर बहुतच उपयोग होता. त्यांचे मनांत न येतां इकडील निसरसांड करून कारभारी यांचे विचारे लोभदृष्टीवर पडले. शत्रूशी त्याजला आसकी दिसोन यावी याजकरिता राजश्री सखाराम घाटगे सर्जेराव, जीवलाल सिंग, इकडील तर्फे जे माळवे प्रांतीं होते, त्यांजवर तिकडील महाली उपद्रव लागल्याचे निमित्य करून, फौजा व पैदारी रवाना करून, इकडील महालमुलखाची खराबी करतात हे बोभाट हुजूर आल्यावरून सोबती याजला लिहिणे ते लिहिले आहे." (येथून पुढला मजकूर पुणे राजधानीकडील व इतर वर्तमान पत्रानें कळवीत जाण्याबद्दलचा आहे.)

पहिला मजकूर, शीख सामील आहेत. अफगाण अमीरही फौजेसुद्धां येणार, वगैरे महत्त्वाचा, सरळ व स्पष्ट आहे. सोबती अनुकूल नाहींत, स्वार्थाच्या लोभानें त्यांनीं शत्रूशीं सख्य जोडलें, या माहितीलाही महत्त्व आहे, परंतु महाराजांच्या शिंदेशाही किंवा पेशवाईच्या कैवारी निंदकांनीं आपल्या महालास उपद्रव झाल्याचा बहाणा करून होळकरांच्या महालमुलखाची खराबी चालविली हा मजकूर अवश्य नजरेखालीं घालावा. हे सोबती अनुकूलतेच्या अभावी तटस्थ राहते तरी महाराजांच्या काळजीच्या विंचवांतील एक विंचू कमी झाला असता; परंतु महाराज लांब गेले, आपल्या महालमुलखाच्या संरक्षणाकडे लक्ष देण्याला त्यांना सवड नाहीं, या स्थितीचा फायदा घेणाऱ्या सोबत्यांची (प्रामुख्यानें शिंद्यांची) महाराजांच्या स्वराज्यनिष्ठेच्या कसोटीवर काय किंमत ठरवावी, याचें विवेचन करण्याची गरज नाहीं. पेशवे इंग्रजाच्या पंज्यांत गुंतले; त्यांच्यामागून शिंदे-भोसलेही इंग्रजाच्या स्वातंत्र्यघातकी मैत्रीच्या जाळ्यांत अडकले व जो एक वीर जीवावर उदार होऊन स्वराज्य-स्वातंत्र्याकरतां झगडतो, त्याचे पाय ओढण्याचा उद्योग करणारा सोबती 'ते के न जानीमहे' या कोटींतच ढकलावा लागेल.

पंजाबात सतलजपार जाऊन शिखांच्या गांठीभेटी होऊं लागल्या. त्यावेळीं महाराजांनीं आपण शीख धर्माची दीक्षा घेणार आहों, असें शिखांच्या धर्माधिकाऱ्यांना सांगितलें. लोकोत्तर पराक्रमाच्या प्रसिद्धीचा हा पुरुष शीख होणार, या कल्पनेमुळें शीखांचे पुढारी (धर्मगुरु) अतिशय हुरळून गेले होते. शिखांचें साह्य मिळावें व त्या जोरावर इंग्रजांशीं लढावें, असा महाराजांचा मनोदय होता. महाराज शीख झाले तर तें शीख राजेरजवाड्यांना हवेंच होतें पण इंग्रजांशीं झुंजण्यासाठीं महाराजांचें धर्मांतर हें तितकेसें त्यांना पसंत नव्हतें. यामुळें त्यांची या बाबतींत कांचकूच सुरू राहिली. राजेरजवाड्यांना लढण्याचें भय वाटत होतें. शीख धर्मगुरूंचा मात्र लढाई करावी लागली तरी बेहेत्तर, पण महाराजांना आपल्या धर्मांत आणायचें, असा आग्रह होता. 'मला शीख न करून घेतल्यास मी इस्लाम धर्म स्वीकारीन' असा महाराजांनीं शिखांना पेंच घातला होता. महाराजांनीं अफगाण अमीराकडे संधान लावलें होतें व अमीरानेंही आपण मदतीस येतो असें आश्वासन महाराजांस दिलें होतें. 'आपण मुसलमान झाल्यास अमीर जास्त झटून मदत करील', अशी त्यांची कल्पना होती. व ती त्यांनीं धर्मांतराचा विषय खलतांना शिखांपासून झांकून ठेवलेली नव्हती. शिखांना पठाण, अफगाण यांच्याशीं नेहमींच कटकट करावी लागत असल्यामुळें महाराजांना मुसलमान होण्याची सवड ठेवल्यास जी कटकट नव्यानें वाढेल ती नको होती. शिखांमागील पठाणअफगाणांचा कांच महाराजांच्या उदयकाळींच कमी झालेला होता. अजून लाहोरचा रणजितसिंग मोठेपणास पूर्णपणें चढलेला नव्हता व पटियाला, झींद, नाभा वगैरे जहागिरींचे राजे इंग्रजाच्या दोस्तींत घोटाळत होते. शिवाय त्यांच्यांत व रणजितसिंगांत बेबनाव होता. यामुळें यशवंतराव महाराजांशीं भावी युद्धाच्या संकटाची

पर्वा न करतां सख्य जोडण्याचें साहस शीख राजांना करवेना. इकडे महाराज दाराशीं येऊन बसलेले तर तिकडे सतलज नदीच्या कांठीं इंग्रजांचा सरसेनापति मोठ्या फौजेनिशीं येऊन थडकलेला. महाराजांना पंजाबांतून हांकलून लावण्याबद्दल इंग्रजाच्या निरोपाचें दडपण शीख पुढाऱ्यावर पडूं लागलें. यासाठीं लेकनें रणजितसिंगाकडे चांगला जम ठेवला होता. या ओढाताणींतून शेवटीं तहाचा उपाय निघाला.

महाराजांना ठोकून काढण्याच्या संकल्पानें इंग्रज त्यांचा पाठलाग करीत पंजाबा-पर्यंत आला. तहाचें काम फिसकटलेंच असतें तर त्याला महाराजांशीं लढाई करीत राहाण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. पण आंतून तोही लढाईस कंटाळला होता. महाराजांमागें धांवपळ आणि त्यासाठीं होणारा तोटा व खर्च याच्यापायीं तोच नव्हे तर ईस्ट इंडिया कंपनीचे सरकारही जिकीरीस आलें होतें. त्यांत लढाईच्या नेटाचा गव्हर्नर जनरल मार्क्विस ऑफ वेलस्ली उर्फ मार्निंग्टन हा ऑगस्टमध्यें स्वदेशीं परत गेलेला. १७९९ सालीं त्यानें टिपू सुलतानाशीं युद्ध केलें. त्याला जिंकलें; पण खर्च मात्र बेसुमार झाला. टिपूमागून शिंदे–भोसल्यांचें युद्ध निकालांत काढून इंग्रज होळकरांच्या पाठीस लागला. टिपू व शिंदे भोसले यांच्याशीं लढतांना युद्धक्षेत्र मर्यादित होतें. एकेका ठिकाणीं त्यांना गांठून व झोडपून इंग्रजानें जय मिळविला. शिंदे भोसले यांची अनुक्रमें अलीगड, आग्रा, दिल्ली, भडोच आणि ओरिसाकडील ठाणीं ही हस्तगत करण्यासाठीं इंग्रजाला आपल्या फौजांचे जमाव हलवावे लागले हें खरें; परंतु असई-लासवारीसारखा अतिशय अटीतटीचा सामना त्याला वरील ठिकाणीं करण्याची पाळी आली नाहीं. तथापि खजिन्याची गळती मात्र चालूच होती. एकीकडे खर्च वाढला व दुसरीकडे व्यापार ओहोटला; शिवाय लढाईच्या धुमाकुळानें बराचसा प्रदेश उद्ध्वस्त होऊन उत्पन्न घटलें तें निराळेंच. अशा स्थितींत धांवपळ व लढाई चालू ठेवणें इंग्रजालाही पैशाच्या दृष्टीनें फार धोक्याचें वाटूं लागलें होतें. वेलस्लीमागून आलेला गव्हर्नर जनरल कार्नवालीस यानें येथील युद्ध-व्यवहाराला पायबंद घालण्याचें कंकण हातांत बांधलें होतें. वेलस्लीनें खर्चाची क्षिती बाळगली नाहीं, असा एकप्रकारें त्याच्याबद्दल ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विलायतेंतील संचालकांचा ग्रह होऊनच त्याला परत बोलावलें होतें. कार्नवालीस येतांच त्यानें काटकसरीचा भुंगा आपल्या सेनापतीच्या मागें लावला व लष्करी खात्यांत काटकसर अमलांत आणणें सेनापतीला भाग पडलें. इंग्रजाला होळकर हा हिंदी इतिहासांतून कायमचा उपटून टाकावयाचा होता. पण तो उपटला जाण्याऐवजीं इंग्रज घाबरून जावा असें इंग्रजविरोधाचें रान होळकरानें उठविलें व गाजविलें. आणखी एक भय इंग्रजाला भेवडावीत होतें. भरतपूरकराच्या उदाहरणानें महाराजांना जर लवकर आवरलें नाहीं तर लहान मोठे राजे इंग्रजांविरुद्ध उठतील व मग सारें हिंदुस्थान पुनः जिंकण्याचा खटाटोप करावा लागेल, या कल्पनेच्या भीतीनें तो अस्वस्थ झाला होता. ही स्थिति तत्कालीन इंग्रजाच्या आपसांतील पत्रव्यवहारांतून व्यक्त

झालेली दिसून येते. यामुळें लढाईच्या तयारीचे पण तह झाल्यास चांगलें, अशा गर्भित हेतूचे निरोप शिखांकडे जात होते. सतलज नदीवर इंग्रज आला तेव्हां महाराज अमृतसरकडे सरकले. तेथें रणजितसिंगाची व त्यांची भेट होऊन त्याच्यामार्फत महाराज व इंग्रज यांच्यामध्यें समेटाचें बोलणें सुरू झालें.

तहाचीं बोलणीं चालू असतां माल्कमच्या तोंडून महाराजांविषयीं कित्येक अपवाद बाहेर पडत असल्यामुळें हबीबुल्लानें अखेरच्या बैठकींत महाराजांचें जें समर्थन केलें तें माल्कमच्या तहासंबंधाच्या टिपणांत असून त्याबद्दल हबीबुल्लाला महाराजांनीं आधीं पढविलें असावें असें म्हटलें आहे. हें समर्थन महाराज हे केवळ लुटारू, दंगेखोर, विश्वासघातकी वगैरे आरोपांच्या निरसनार्थ होतें. महाराजांनीं जें केलें तें न्यायाचें व कायद्याला धरून होतें व त्याबद्दल कधींही लाज वाटण्याचें कारण नाहीं अशी त्या समर्थनाची भूमिका होती. माल्कमच्या टिपणांत जो सारांश आला आहे तो असाः—

'मराठ्यांची राज्यव्यवस्था सर्वांच्या परिचयाची आहे. त्या व्यवस्थेच्या जोरावर मराठ्यांनीं हिंदुस्थानांत सत्ता वाढविली. सत्तावाढींत जसा शिंद्यांचा व तसाच होळकरांचाही वांटा होता. होळकरांच्या वांट्यांतला कांहीं भाग दैवयोगानें महादजीकडून छिनावला गेला. त्यांचा वारस दौलतराव यानें पूर्वींचें पाप जिरवून तुकोजीरावांच्या मृत्यूचा फायदा घेऊन होळकरांचा आणखी बराच मुलुख घशांत टाकला. महाराजांना पुण्याहून पळावें लागलें, नागपुरास त्यांच्या नशिबीं कैद आली. तिच्यांतून सुटल्यावर जेव्हां त्यांना दिसून आलें कीं, आपल्याशिवाय होळकरशाहीला तारणारा कोणी नाहीं, तेव्हां त्यांनीं शिंद्यांच्या मगरमिठींतील आपला प्रदेश सोडविण्याच्या उद्योगाला हात घातला. खंडेराव हा होळकरशाहीचा खरा वारस. जेव्हां इंग्रजाशीं युद्ध करण्याचा संकेत शिजूं लागला तेव्हां मी शिंद्यांस सामील व्हावें, अशा उद्देशानें खंडेरावाची दौलतरावांनीं आपल्या कैदेंतून सुटका केली. परंतु गिळलेला मुलुख परंतु देण्याची जबाबदारी टाळली. तेव्हां शिंद्यांचा पक्ष सोडणें भाग पडलें. तेवढ्यांत इंग्रजानें शिंद्यांना झोडपलें व शिंदे आपल्या ताब्यांतला अर्धा मुलुख गमावून त्यांच्याशीं तहाला सिद्ध झाले. जो मुलुख त्यांनीं गमावला त्यावर होळकरांचा हक्क होता. त्या हक्काची शिंद्यांनीं पायमल्ली केली. त्या हक्कासंबंधांत इंग्रजाकडून न्याय मिळण्याची आशा नाहीं, हें ध्यानांत घेऊन महाराजांनीं इंग्रजाशीं युद्ध आरंभलें. पहिल्या विजयानंतर त्यांना सारें हिंदुस्थान जिंकतां येईल असें वाटलें होतें. हें स्वप्न साकार होण्याची आशा खुंटल्यावर ते इंग्रजांशीं तह करण्यास पुढें आलें. इंग्रजाचें सेनाबळ विशेष, त्यापुढें आपली मात्रा चालणार नाहीं, अशी महाराजांची खात्री झाली. इंग्रजाशीं तह केला तरी शिंदे होळकरांचा तंटा मिटलेला नाहीं. इंग्रजांनीं तिकडे लक्ष न दिल्यास महाराज तो आपल्या प्रयत्नानें मिटविण्याचा यत्न करतील. त्याविरुद्ध इंग्रज शिंद्यांची बाजू घेणार नाहींत, असा महाराजांचा पक्का समज आहे. भोसल्यांनीं दहा वर्षांमागें होळकरांचा जामदारखाना दडपला आहे. महाराज

स्वतंत्रपणें त्याचाही झाडा घेतील'...(हें टिपण अपुरें आहे.) महाराजांनीं आपली बाजू कशी मांडली हें वाचकांच्या गळीं उतरण्यासाठीं, तहाच्या चर्चेतला अंश म्हणून त्या टिपणाचा सारांश येथें सादर केला आहे.

परिशिष्ट

होळकर-इंग्रज तहनामा

श्री.

ता. २४ डिसेंबर सन १८०५ इ.

तहनामा सरकार कंपनी इंग्रज बहाद्दर यांचे सरदारासी माहराजांचे मवसुफ यासी कित्येक प्रकारें जुदाई झाली होती. सांप्रत उभयपक्षीं दोस्ती मुकरर जहाली. त्यास गव्हरनर जनरल सर जार्ज हलरो बार्लो बारोनेट साहेब बहादूर यांजकडील मुखत्यार लार्ड लिक साहेब बहादूर त्याजकडील मुखत्यार कर्णल जान मालकम साहेब बहादूर यांचे विद्यमानें व महाराजे यशवंतराव होळकर यांजकडील सेख हबीबुल्ला व बालाराम शेट यांचे विद्यमानें करार ठरला. करारनामेचीं कलमें ठरलीं तीं बी तफसील.

१ कलम पहिलें : सरकार कंपनी इंग्रेज बहादुर यांजकडील सरदार करार करितात कीं माहराजे यशवंतराव होळकर यांसी लढाई मोकुफ जाहली. पुढें माहराजे मोसूफ करार करितात कीं सरकार कंपनी इंग्रेज बहादूर यासी व त्यांचे इलाखेदारासी व दोस्तासी कोणे प्रकारें शत्रुत्वाची मसलत करणार नाहीं व ज्यामध्यें त्यांचें नुकसान तें करणार नाहीं.

२ कलम दुसरें : माहराजे यशवंतराव होळकर करार करतात कीं, रामपुरा व टोक व बुंदी व लाखेरी व समधी व मालेगांव व दतिया वगैरे मुल्ख बुंदीचे पाहडाचे उत्तरेस आहे तो आजपर्यंत सरकार दौलतमदार कंपनी इंग्रेज बहादुर यांचे इलाख्यांत कायम आहे त्या मुलकाचा दावा करणार नाहीं व आस्ता धरणार नाहीं.

३ कलम तिसरें : सरकार कंपनी इंग्रेज बहादुर यांचे सरदार करार करीत आहेत कीं होळकरांचे खानदानचा कदीम तालुका व मुलख माळव्यांत व दुसरे राजे मेवाड व मारवाड व हाडोती व चंबलनदीचे दक्षणेस राजे आहेत त्यांचे मुलखांत, त्यांस उपद्रव देणार नाहीं व अम्मल दखल करणार नाहीं आणखी करार करीत आहेत कीं होळकरांचे तालुक्यांचा मुलख तापीनदीचे दक्षिणेस व दक्षिण प्रांतीं आहे तो अद्याप सरकार कंपनी इंग्रेज बाहदुर यांजकडील सरदाराचे हस्तगत आहे. तो महाराज यशवंतराव होळकर यांचे सरकारांत माघारा द्यावा. मगर चांदवडचा किल्ला व परगणा अंबाड व सेवगांव व गंगा गोदावरीचे दक्षिणेकडील गांवही. मकानें मात्र सरकार कंपनी इंग्रेज बहादूर यांचे

स्वाधीन राहतील. परंतु होळकरांचे खानदानाचे थोरपणावर नजर देऊन करार केला जातो. माहाराजे यशवंतराव होळकर यांजकडून दोस्ती कायम राहील व कोणेएकप्रकारें सरकार कंपनी इंग्रेज बाहदूर व त्यांजकडील इलखेदार व दोस्त यांचे तालुक्यांत उपद्रव न लागल्यास मुलूखमजकूरही दिढावर्षांनीं माहराजे यशवंतराव होळकर यांचे स्वाधीन केला जाईल.

४ कलम चवथें : माहराजे यशवंतराव होळकर करार करितात कीं, परगणें कोंच बुंदेलखंडाचा जिल्हा आम्हीं सोडला. याचा दावा करणार नाहीं. परंतु सरकार कंपनी इंग्रेज बहादुर यांचे सरदार करार करितात कीं, महाराजे मवसूफ यांजकडील दोस्तीची मजबुती यथास्थित राहिल्यास ज्याप्रमाणें, बाळाबाईस जहागीर दिल्ही आहे त्याप्रमाणें कोंच महाराजे मौसुफ यांची कन्या भीमाबाई यांस दोन वर्षांनंतर कंपनी सरकारांतून जाहगीर दिला जाईल.

५ कलम पांचवें : महाराजे यशवंतराव होळकर करार करितात कीं, सरकार कंपनी इंग्रेज बहादुर यांचा मुलूख व यांचे सरदारांनी घेतलेला मुलूख व त्यांचे इलाखेदार व दोस्त यांचे तालुकियासी कोणेविसी दावा करणार नाहीं.

६ कलम साहवें : महाराजे यशवंतराव होळकर करार करितात कीं, सरकार कंपनी इंग्रज बहादुर यांचे रजाबंदीशिवाय कधींही कोणेयेक फिरंगी यांचे मुलखांतील माणूस नोकर ठेवणार नाहीं.

७ कलम सातवें : माहाराजे यशवंतराव होळकर करार करितात कीं, सर्जेराव घाटगे यानी लबाडी करून मुलखाची खराबी केली त्यांहीमध्यें सरकार कंपनी इंग्रज बहादूर यांसी लबाड्या बहुत अयोग्य केल्या याजकरितां सरकार दौलतमदार कंपनी इंग्रेज बहादूर यांचे सरदारांनीं त्या बदजाताचे लबाडीचा उस्तहारनामा लिहून पाठविला यास्तव सर्जेरावमजकूर याजला आपले इलाख्याचे मुलखाचे मसलतींत घेणार नाहीं व चाकरीस ठेवणार नाहीं.

८ कलम आठवें : सरकार दौलतमदार कंपनी इंग्रज बाहदूर यांजकडील सरदार करार करितात कीं, माहराजे यशवंतराव होळकर सलाह मुकरर करून तहनामे दुरस्त जाहल्यावर आपले तालुक्याकडे कूच करून जातील. त्यांस आम्हांकडून कोणही मुजाहिम होणार नाहीं. कोणे गोष्टीविषयीं अडथळा होणार नाहीं व त्यांचें कोणत्याहि कामांत दखल करणार नाहीं. परंतु यास शर्थ कीं त्यानीं आपला तहनामा दुरस्त होतांच पटियाले व खटल वगैरे तालुके सरकार व जयपूरचे राजे डावे हाताकडे टाकून दरकूच आपले तालुक्यांत जावें. मार्गामधीं सरकार वगैरे मुलुख लागल्यास रयतीस कोणेविशीं उपद्रव होऊं न पावे आपले फौजेपासून त्याची रखवाली करावी.

९ येणेप्रमाणें तहनामा नौ कलमाचा छ २ शवाल ता. २४ डिसेंबर १८०५ इ. स. १२२० हिजरी, बियास नदीचे तीरीं, रायपूरचे घाटांवर, उभयपक्षीं मसलितीनें

लिहिण्यांत आला. माहराजे यशवंतराव होळकर यांचे मुखत्यार सेख हबिबुल्ला व बाळाराम सेठ यांचे मोहर दस्तकानिशीं लिहून जनरल लार्ड लीक साहेब बहादूर यांचे हवाला केला, व एक करणेल मालकम साहेब बाहदूर यांचे मोहर दस्तखतीनिशीं लिहून होळकरांकडील मुखत्यारास दिला.

(होळकरशाहीच्या इतिहासाचीं साधनें, भाग २ रा, संपादक—वा. वा. ठाकूर)

॥

TG :- @MarathaArchives

७

चांग भलें

महाराज पंजाबांतून माळव्यांत सरळ आले नाहींत. त्यांनी हरनाथाला होळकरशाहीच्या बंदोबस्ताकरितां पुढें पाठवून दिलें व स्वतः मार्गांतील देवस्थानें पाहाण्याकरितां मागें राहिले. पहिलें स्थान हरद्वाराजवळचें ज्वालामुखीचें होतें. तेथील राजाची आधीं परवानगी आणवून मग तें स्थान पाहाण्याला महाराज गेले. तिकडे जाण्याचा महिना फाल्गुन (फेब्रु–मार्च १८०६) होता. तेथून मंदगतीनें कोट्याकडे फेरी टाकून ते जयपूर भागांत आले. येथें पठाणांनीं आपला तनखा मिळण्याकरितां नेहमीचा अतिप्रसंग निर्माण केला. 'कैफियती'मध्यें या पठाणांचें महाराजांनीं कसें समाधान केलें याची एक मनोरंजक आख्यायिका सांगितली आहे. दिवस मोहरमचे (ताबूताचे) होते. वीस हजार पठाण नागव्या तरवारी घेऊन महाराजांकडे फकीरी मागण्याच्या मिषानें आले. आपल्या विश्वासू सरदारांची सल्लामसलत घेऊन महाराजांनीं त्यांना एक लाख रुपयांची बिदागी दिली. नंतर महाराजांनीं पठाणांच्या फकीरीवर स्वतःच्या फकीरीची तोड काढली आणि ते फकीराच्या वेशानें पठाणांच्या गोटांत गेले. महाराज फकीरी मागण्यासाठीं आपल्याकडे येतात हें एक अभूतपूर्व कौतुक होतें व त्या योगानें पठाण भारावले. त्यांनीं महाराजांचें गोटाच्या तोंडाशीं स्वागत करून त्यावर सोन्याचांदीचीं फुलें उधळीत मिरवणुकीनें गोटांत नेले. तेथें लाख रुपयांचा चबूतरा (रुपयावर रुपये ठेवून) महाराजांना बसण्यासाठीं तयार केला होता. पठाणांनीं फकीरीदाखल पांच लाख रुपये दिले. त्याच देणगीनें महाराजांनीं पठाणांची समजूत काढली. नागव्या तरवारीचे पठाण वीस हजार होते. तर महाराजांच्या बरोबर तीस हजार नागव्या तरवारी होत्या. त्यांत

सहा हजार फकीराच्या पोषाखाचे लोक होते. हा थाट व त्यामागील उद्देश हें सारेंच 'न भूतो न भविष्यति' अशा स्वरूपाचें होतें.

लष्करी असंतोषाची ही कथा एवढ्यानें संपत नाहीं. पठाणाप्रमाणें फौजेंतील इतर लोकांच्याही कटकटी निघत होत्या व त्या महाराज मिटवीत होते. या सुमारास जयपूर-जोधपूरकरांत कलह माजला होता. दोन्ही पक्ष महाराजांच्या साह्याची अपेक्षा धरून होते. परंतु महाराजांनीं कोणताच पक्ष आपला न मानतां गोडीगुलाबीनें दोघांहीपासून द्रव्य घेऊन कोणत्याच पक्षाला ते मिळाले नाहींत. जयपूरच्या हद्दीशीं होळकराची फौज, हें निमित्त काढून जो इंग्रज दोन वर्षांमागें होळकराबरोबर युद्धास उभा राहिला होता, तो आतां शिंदे-होळकर या दोघांची वस्ती व फौज जयपूरच्या राजकारणामध्यें हस्तक्षेप करीत असतां स्वस्थ कां रहावा, असा प्रश्न वाचकापुढें उभा राहील. वेलस्लीचें हिंदी राजेरजवाड्यांशीं वागण्याचें धोरण त्यामागून आलेल्या गव्हर्नरजनरलांनीं सोडलें हें या प्रश्नाचें उत्तर आहे. हिंदी संस्थानिकांची मैत्री हें विकत श्राद्ध व त्यासाठीं सव्यापसव्य करण्याची जरूर नाहीं, या नव्या इंग्रजी धोरणानें राजस्थानी संस्थानाच्या वाटेस जाण्याची मराठ्यांना मोकळीक मिळाली होती.

१८०६ मध्यें महाराज आणखी काय करीत होते, याचा कांहीं अंदाज इंग्रजांच्या कागदपत्रावरून थोडासा करतां येतो. त्याचा मथितार्थः—त्यांचे व शिंद्यांचें समेटाचें बोलणें चालू असून शिंद्यांनीं महाराजांशीं सलगीचें वर्तन ठेवायचें नाहीं, असा निश्चय केला. गुदस्ता भरतपूरच्या लढाईनंतर शिंदे होळकरांची भेट झाली तेव्हां शिंद्यांचे अधिकारी महाराजांच्या प्रभावांत सांपडून शिंदे त्यांच्यापुढें हलके व फिके ठरले, या अनुभवानें शिंद्यांना वरच्याप्रमाणें निश्चय करण्याची पाळी आली. त्या निश्चयाची वाच्यता इंग्रजी कागदांतून दृष्टीस पडते. राजस्थानांत जयपूर जोधपूरच्या दरम्यान असलेल्या शहापुरा नांवाच्या ठिकाणीं शिंद्यांची छावणी होती व तेथें महाराजांची भेट व्हावी असें घाटत होतें पण शिंद्यांनीं ही भेट टाळली. ही १८०६ च्या जूनमधली वार्ता आहे. जुलैच्या प्रारंभीं महाराज पुष्कर तीर्थावर होते व तेथें जोधपुराहून त्यांची कुटुंबीय मंडळी त्यांच्याकडे आली.

शिंद्यांनीं महाराजांची भेट घेतली नाहीं तरी त्यांचा वकील महाराजांकडे होता. १८०७च्या एप्रिल-में महिन्यांत महाराज कोट्याच्या भागांत होते. अंबोजी इंगळे हा शिंद्यांचा सरदार आपलें सिंहासन काशीरावाला देण्याच्या कारस्थानांत आहे, असें कळलें तेव्हां महाराजांनीं काशीरावाला आपल्या मुक्कामापासून जवळ असलेल्या हिंगलाज किल्ल्यावर नेऊन ठेवलें. तथापि शिंद्यांशीं मैत्री जोडण्याची महाराजांची खटपट थांबली नव्हती. होळकराशीं मैत्री नको, असें शिंद्यांचे सल्लागार त्यांना ठासून सांगत होते, या आशयाचा मजकूर इंग्रजांच्या पत्रांतून आहे. १८०५ मध्यें शिंदे होळकरांच्या भेटींत जो करार लिहिला गेला तो कलमवार इंग्रजांच्या कागदांत आला असून तो मागें

योग्य स्थळीं ग्रथित केला आहेच. तोच पुन्हां १८०७ च्या उत्तरार्धांतही घोटला जात होता. शिंद्यांविषयीं महाराजांना विश्वास मुळींच नव्हता. परंतु अविश्वासानें शिंद्यांचा संबंध तोडून सदैव अलिप्त राहणें त्यांना इष्ट वाटत नव्हतें. हा समेट जसा पूर्वी तसाच आतांही कागदावरच राहिला. अंमलांत असा कधींच आला नाहीं. यानंतर महाराज स्वराज्यांत भानपुऱ्यास राहिले. तेथें १८०७ जुलै ६ रोजीं आले. (कैफियत) 'आलियानंतर अडीच मास पाचेतों मुक्काम गावांत होता. फौज वगैरे कारखाना बाहेर होता'. विजयादशमीस (२१ ऑक्टोबर) गांव सोडून महाराजांनीं अर्ध्या कोसाच्या अंतराची मजल मारली व तेथेंच आणखी महिनापंधरवडा राहण्याचा त्यांचा विचार होता.

येथवर सांगितलेली हकीकत प्रामुख्यानें स्वराज्याबाहेरची आहे. होळकर राज्यांत काय चाललें होतें व महाराजांना तेथें झालेल्या व होणाऱ्या घडामोडींचें किती तपशीलवार बारीक ज्ञान होतें, याची यापुढें ओळख करून द्यावयाची आहे. मागें नमूद केलेल्या महाराजांच्या कित्येक उताऱ्यावरून महाराज आपल्या राज्या-बद्दल किती चिंता वाहात होते व राज्यांत राहिलेल्या विश्वासू माणसांकडून राज्यस्थितीची शक्य तेवढी बारीक सारीक तपशीलवार बिनचूक माहिती समजण्यासाठीं कशी आतुरता दाखवीत असत, याची कल्पना चाणाक्ष वाचकांना आली असेल. भारमल होळकरा-सारखीं माणसें महाराजांना बातम्या पाठवीत असल्याचा (अप्रत्यक्ष) पुरावा आहे. त्यायोगानें महाराजांना राज्यांतील स्वकीयपरकीयांचे उपद्व्याप कुठें कसे चालले होते, याविषयीं अज्ञानांत राहाण्याची पाळी आली नाहीं. इंग्रजाशीं तह केल्यावर त्यांनीं स्वराज्याची व्यवस्था लावण्यासाठीं पुढें पाठविलेल्या हरनाथानें राज्यांतून रवाना केलेल्या एका पत्रान्वयें महाराजांनीं मार्च अखेरीस (१८०६) लिहिलेलें उत्तर यासंबंधांत वाचनीय आहे.

महाराजांचा मुलुख, कांहीं इंग्रजानें आपल्या सत्तेखालीं व कांहीं शिंद्यांच्या अधिकारांत ठेवला होता. इंग्रजाच्या हातांतला भाग सुटायला उशीर लागला नाहीं. परंतु शिंद्याकडील 'आयत्या बिळांतील नागोबा'च्या स्वभावाचीं माणसें आपली चैन लवकर संपुष्टांत येऊं नये म्हणून होळकरांच्या नव्या अंमलदारांना आपापल्या ठाण्यावर सुखानें नांदूं देण्याआड येत होती. महाराज ज्यांची आगळीक असेल त्यांच्या मालकांना सामोपचाराचीं व कधीं कडक ताकिदीचीं पत्रें पाठवीत होते. शिंद्यांच्या लोकांप्रमाणेंच धारकरांचे लोकसुद्धां होळकरांच्या अंमलदारांशीं दंडेलीनें वागत होते. जणुं काय मागील दोन अडीच वर्षांत जेथें चंगळ करतां आली तो मुलूख कायमचा आपलाच, अशी त्यांची भावना झाली होती. याविषयीं हरनाथाच्या पत्रांतील गाऱ्हाणीं पाहून त्या शिरजोर माणसांच्या मालकांना महाराजांनीं पत्रें पाठविलीं, त्याप्रमाणें 'बंदोबस्त होऊन आल्यास उत्तम. न जाल्यास चालीची वहिवाट पाहून कर्तव्य तें करावयास येईल.'

शिंदे, पवार या दोघांच्या बाबतींत हरनाथाला यासारखें आश्वासन दिलेलें दृष्टीस पडतें.

हीं आपल्या सत्तेचीं ठाणीं स्थिर करण्याची चर्चा आहे. ठाणीं बसल्यावर तेथील व्यापारी-उदमी यांना सुरक्षितता वाटेल, अशीही तजवीज करण्याची महाराजांवर जबाबदारी होती. तिच्याबद्दलची वाटाघाट हरनाथाच्या पत्रांत आहे. होळकर राज्यांत येणाऱ्या मालाला भोपाळवाले अडथळा करतात म्हणून होळकर राज्यांत माल आणणारांना त्यांच्याकडून त्रास न होण्याविषयीं महाराजांना पत्रें पाठवावीं लागलीं. इंदुरास मुसलमान (बोहरी) व्यापारी लोकांचा बराच विस्तार होता. ते महाराज स्वराज्यांत येण्याच्या सुमारास आकडले. कोणी अडेल तर आधीं त्याला समजुतीनें ताळ्यावर आणावें. समजुतीला कांहीं केल्या जुमानीत नाहीं असें दिसलें तर 'एक घाव दोन तुकडे' या न्यायानें त्याचा निकाल करायचा, ही महाराजांची पद्धत प्रसिद्ध होती. तिला अनुसरून 'बोहरी सोडून इतर सावकारांना जुळवावे', असें हरनाथास लिहिलें. त्या पत्रांतल्या एकदोन ठळक गोष्टींचा निर्देश येथें केला आहे.

हा माळव्यांतील राज्यासंबंधाचा अगदीं त्रोटक वृत्तान्त आहे. १८०७ च्या जून-जुलैंत होळकरांचा दक्षिणेकडील मुलूख तहनाम्याप्रमाणें महाराजांच्या कबजांत यावयाचा तर त्याला पेशवे अडथळा करूं लागले. या अडथळ्याची तक्रार पुण्याच्या इंग्रज वकिलाकडे गेल्यामुळें त्याच्या पत्रांतून दृष्टीस पडणारी थोडीशी माहिती पुढीलप्रमाणें आहे:—

खानदेशांतील चांदवडनजीकचा कांहीं भाग पेशव्यांच्या अनुज्ञेनें विंचूरकरांच्या भोगवट्यांत होता. ह्याबद्दल होळकरशाहीच्या पुण्यांतील वकिलानें केलेल्या तक्रारीवरून तेथील इंग्रज वकील पेशव्यांना विचारायला गेला तर तो भाग विंचूरकरांच्या हातून काढल्यास त्यांचें व पेशव्यांचेंही नुकसान होईल, असें उरफाटें गाऱ्हाणें पेशव्यांच्या दिवाणानें ह्या इंग्रजापुढें गाइलें. अर्थात् त्या गाऱ्हाण्याचा उपयोग झाला नाहीं, हें निराळें सांगायला नको. असे अडथळे पेशव्यांप्रमाणें निजाम देखील महाराजांच्या कारभारांत उत्पन्न करीत होता ते समग्र निवेदन करून जागा अडविण्याइतकें महत्त्वाचे नाहींत.

पेशवे, शिंदे, प्रभृतींच्या अडेलतट्टूपणासारखेच पण किंचित निराळ्या स्वरूपाचे प्रकार महाराजांचे अमंलदारही करीत होते. महाराजांनीं कोणा एका गुलाबराव पंडित नांवाच्या इसमाला कोटा संस्थानांतल्या कित्येक होळकरशाही गांवांची व्यवस्था पहाण्यास पाठविलें. त्यानें तिकडे जाऊन कोटेकरांचीं दोनचार गांवें लुटलीं. आपल्याला अडविणारा तर नाहींच पण विचारतापुसताही कोणी नाहीं, अशा भ्रमांत त्यानें वरच्याप्रमाणें दांडगाई मांडली. त्या भागांत इंग्रजांचीं लष्करी ठाणीं असल्याचेंही भान त्यानें राखलें नाहीं. तो आपल्या उन्मादाच्या भरांत जेव्हां एका इंग्रजी ठाण्याच्या वाटेस गेला तेव्हां तेथील इंग्रजांच्या लष्करानें त्यावर चालून जाऊन त्याच्या सैनिकांना

दाही दिशा पळवून लावले व ही हकीकत महाराजांना आणि गव्हर्नर जनरलला त्यानें कळविली. गुलाबराव पंडिताला महाराजांनीं दिलेल्या हुकमांमध्यें मनसोक्त वागण्याची मुभा नव्हती, याबद्दल कोट्याकडील स्थानिक इंग्रजी अधिकाऱ्यानें स्वतःची खात्री करून घेतली व तसें ग. ज. ला लिहून पाठविलें. गुलाबरावाची वागणूक ही महाराज (कदाचित्) नवें युद्ध पुकारणार असल्यास त्याची प्रस्तावना तर नसेल ना, अशी शंका इंग्रजाच्या मनांत आली, परंतु बारीक चौकशीनंतर ती शंका निरसन पावली. गुलाबराव पंडिताचें पुढें काय झालें हें समजत नाहीं. बहुधा तो केल्या कर्माची शिक्षा भोगून कायमचा अज्ञातवासांत गेला असावा.

एकीकडे राज्याचा गाडा सुरळित व्हावा, यासाठीं महाराजांचा उद्योग चालू असतां, दुसरीकडे भानपुऱ्यास ते तोफा करण्याचा कारखाना उघडून बसले होते. इंग्रजांचें खरें बळ तोफा असून त्यांच्याशीं यशस्वी सामना करावयाचा तर त्यांच्यासारखेंच उत्तम कार्यक्षम तोफांचें प्रचंड बळ आपल्यापाशीं पाहिजे, या भावनेनें महाराज नव्या तोफा ओतण्यामागें लागले होते. त्यांनीं नाइलाजानें इंग्रजाशीं तह केला होता. परंतु मनांतली युद्धाची रग कायम होती. महाराजांनीं किती तोफा तयार केल्या, त्यांतून किती शेर वजनाचे गोळे फेकले जातात, वगैरे माहिती इंग्रज आपल्या परीनें काढीत होता. इंग्रजा-जवळ घोड्यांकडून भरधांव ओढावयाच्या तोफा होत्या, हें लक्षांत ठेवून महाराजांनीं तशा तऱ्हेच्या तोफा तयार केल्याचा पुरावा इंग्रजी कागदपत्रांत आहे. महाराज तोफांच्या कामांत जातीनें झटत असत. त्यांचे श्रम पाहून एकदां कोटेकर वकिलानें इतकी मेहनत कशाला ? असा प्रश्न केला. कोटेकराचा प्रश्न कदाचित सद्भावनेचा असेल पण महाराजांना तो रुचला नाहीं. त्यांनीं उत्तर दिलें कीं इंग्रजांच्या बगलेंत शिरून कोटेकरांनीं जे आपले करोडों रुपये बुडविले आहेत त्याची भरपाई चोपून घेण्याकरितां हा खटाटोप आहे. महाराजांच्या तोफ-कारखान्याची माहिती पाहूं गेल्यास खुद्द महाराजांचीं दोन पत्रें जिज्ञासूंचें समाधान करूं शकतील. तोफांचा कारखाना भानपुरा येथें महाराजांनीं १८०७ मध्यें वेगानें चालू केला. १८०७ ऑगस्ट १५ ला त्यांनीं तोफांच्या सांच्याकरितां पांच खंडी मेण मागविलें. त्या पत्रांतील 'या कामास दिवस-गत लागल्यास मर्जी राहणार नाहीं.' 'ढील झाल्यास ठीक नसे' या विधानावरून महाराज तोफा ढाळण्यासाठी किती उतावीळ झालेले होते, याची कल्पना करतां येईल. त्या वर्षाच्या नोव्हेंबर सुरवातीस त्यांनीं रघूजी भोसल्यांकडील एका इसमाला तोफाबद्दल जें कळविलें तें असें: "भानपुरियास आल्यावर नवीन तोफा जिनसीच्या पंचवीस व पलटणीच्या शंभर. येकूण सवाशे तोफा ढालवयाचें करून धातू वगैरेचा सरंजामाचा मेळ पाहून कारखाना चालून पंचवीस तीस तोफा तैयार जाल्या. बाकीच्याही तैयार होतील." ऑगस्ट ते नोव्हेंबर या अडीच महिन्यांच्या अल्पावधींत ढाळलेल्या तोफांचा आंकडा पाहिल्यास हें काम किती जलद चाललें होतें, याचें ज्ञान होईल. यांत तोफांचे जिनसी

व पलटणीच्या असे दोन प्रकार आहेत. इंग्रजाकडील बातम्याप्रमाणें जिनसी म्हणजे जड व पलटणीच्या म्हणजे हलक्या, घोड्यांनीं ओढावयाच्या (इंग्रजींत ज्यांना गॅलपर म्हणत त्या) असा भेद ध्यानांत घ्यावा लागतो.

महाराज पंजाबांतून आपल्या मुलखांत येत असतां मार्गांत त्यांची कुटुंबांतील मंडळी जोधपूर राज्यांतून येऊन मिळाली, हें मागें सांगितलें आहे. त्या मंडळींत खंडेराव होते. तेव्हां त्यांचें वय जेमतेम आठ वर्षांचें होतें. हा मुलगा जन्मास आल्यावर महाराजांनीं त्याच्या नांवाची राजमुद्रा तयार करून १८०४ पर्यंत वापरली, ही माहिती वाचकांच्या दृष्टीखालीं मागें घातलेली आहे. १८०३ सालीं खंडेराव दौलतरावांकडून महाराजांकडे आल्यावर त्याला गादीवर बसविल्याचाही उल्लेख सांपडतो. महाराजांनीं ही आपली पूर्वीची वागणूक ध्यानांत ठेवून आतां खंडेरावाला सुभेदारीचीं वस्त्रें पेशव्यांच्या हातून मिळावीं असा प्रयत्न केल्याचा उल्लेख इंग्रजी साधनांतून आहे. पेशवे साऱ्या होळकरांसाठीं सदैव तिळांजळि घेऊन बसले होते, यामुळें प्रस्तुत प्रयत्नांची पेशवेदरबारांत काय वाट लागली असेल, याचा अंदाज करणें कठिण नाहीं. एरवीं पेशव्यांकडून खंडेरावाला सुभेदारी दिली जाणें अशक्य होतें, पण यशवंतराव महाराजांच्या व इंग्रजांच्या तहामुळें हा प्रश्न जास्त गुंतागुंतीचा बनला होता. इंग्रजानें होळकरांचें राज्य यशवंतरावमहाराजांना दिलें; परंतु तें राज्य आणखी कोणाच्या हवालीं करण्याची सवड इंग्रजाशीं केलेल्या तहांत नव्हती. वसईच्या तहानें शिंदे, भोसले, होळकर, यांच्यावरील पेशव्यांचें 'कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं' प्रभुत्व नामशेष झालें होतें.

शिंदे-होळकरांच्या अधिकारांत ढवळाढवळ करण्याचें सामर्थ्य त्या तहामुळें पेशव्यांत राहिलें नव्हतें. पेशव्यांच्या होळकरांविषयींच्या अटीमागें आपल्याला वस्त्रें देण्याचा अधिकार नसल्याची जाणीव होतीच. ही गुंतागुंत विचारांत घेतल्यास पेशव्यांनीं यशवंतराव महाराजांच्या प्रयत्नाला कसें टोलवलें असेल हें सांगायला नको. महाराजांना पंतप्रधानांच्या निर्णयाची अगाऊ अटकळ नसेल, असें नाहीं. परंतु पेशव्यांबद्दल इंग्रज जास्त लोभ दाखवीत, त्याच्या आधारानें पेशवे कदाचित् इंग्रजाशीं लाडीगोडी करून हें काम न जाणो साधतीलही, असें कांहीं तरी महाराजांच्या मनांत असण्याचा संभव प्रस्तुत प्रकरणीं गृहीत धरायला हरकत नाहीं. एकदां पुण्यांतील इंग्रज वकिलापाशीं तेथील होळकरांच्या वकिलानें हा विषय अशा रीतीनें उच्चारला कीं तो काय असेल याचें ज्ञान त्यानें तर्क लढवून करून घेतलें, परंतु स्वतः त्याला वाचा फोडली नाहीं. महाराजांना हा विषय स्वतंत्रपणें इंग्रजाकडे काढायला अडचणी होत्याच, तथापि त्यांनीं वकिलामार्फत खडा टाकून पाहिला. हा प्रयत्न चालू असतांना खंडेराव (बहुधा) महामारीच्या रोगानें वारले असा मजकूर रोजनिशींत आहे. कैफियतीमध्यें त्यांच्या मृत्यूची नोंद १४ फेब्रु. १८०७ आहे.

महाराज स्वराज्यांत येण्यापूर्वीं ज्या कटकटी सुरू होत्या, त्यांपैकीं हैद्राबादकडील

पठाणांच्या कटकटीची तीव्रता कमी होण्यासाठीं महाराजांनीं खंडेरावाला त्यांच्याकडे ओलीस ठेवलें होतें, व ह्या स्थितींतच त्यास मृत्यूनें गांठलें. तत्काळ महाराजांनीं त्याला विष देऊन मारलें, असा अपवाद बोलला जाऊं लागला. मालकमनें लिहिलेल्या 'मध्य भारता'च्या इतिहासांत तो अपवाद नमूद झाल्यामुळें त्याची री लोकांत ओढली जावी हें स्वाभाविक समजतां येईल. त्याचें कारण इंग्रज हा सत्याचा भोक्ता व त्यामुळें संशोधनपूर्वक आपलें मत बनविणारा, या ग्रहाशिवाय दुसरें नाहीं. मालकमच्या विधाना-खेरीज विषप्रयोगाला दुसरा आधार नाहीं. विष देऊन मारण्याच्या संकल्पाशीं खंडेरावाला सुभेदारीचीं वस्त्रें पेशव्यांकडून मिळविण्याची महाराजांची खटपट अगदीं विसंगत आहे. विषप्रयोगाच्या अपवादाला उराशीं घट्ट धरून बसलेल्या निंदकांच्या कुतर्कांचें बळ वस्त्रासंबंधाच्या हकीकतीनें मोडेल अशी अपेक्षा व्यर्थ आहे. खंडेरावाच्या निधनानंतर लवकरच काशीराव होळकर मृत्युमुखीं पडून महाराजांच्या नांवावर ह्यासंबंधाचा अपवाद चढलाच व मागला खंडेरावाबद्दलचा घट्ट झाला. पठाणांची कटकट १८०६ च्या मार्चमधली व खंडेरावाचा मृत्यु १८०७ च्या फेब्रुवारींतला, हें लक्षांत ठेवल्यास मालकमच्या विधानांत कसलाच तथ्यांश उरत नाहीं.

महाराज आपल्या अचाट कर्तबगारीनें होळकरशाहीचे मालक झाले, हें ज्यांना मानवलें नाहीं किंबहुना असह्यतेनें झोंबलें, म्हणून महाराजांना सिंहासनावरून खालीं ओढावें, नेस्तनाबूद करावें, असा उद्देश ज्यांच्या मनांत बळावला, त्यांनीं काशीरावांचा पक्ष घेऊन कट आरंभले. अशा दोन कटांचे कागद इंग्रजी दप्तरांत पाहायला सांपडतात. हे कटवाले एकदां गायकवाड्याकडील इंग्रज वकिलाकडे गेले व एकदां शिंदे दरबारांतील इंग्रज वकिलाला त्यांनीं या बाबतींत छेडून पाहिलें. पुण्याच्या वकिलालाही चांचपून पाहिलें होतें. इंग्रजांची मदत मिळाली तर आपण यशवंतरावाची वाट लावूं, असा इंग्रज वकिलांकडे त्यांनीं विषय काढला. इंग्रज वकिलांनीं उत्तर दिलें कीं, असल्या कामांत लक्ष घालण्याचा आपल्याला अधिकार नाहीं. यशवंतराव महाराज हे आतां इंग्रज सरकारचे दोस्त झालेले आहेत व त्याच नात्यानें सर्व इंग्रज त्यांच्याकडे पाहातात. म्हणून तुम्ही गव्हर्नरजनरला-कडे जावें हें उत्तम. ग. ज. कडे जाण्याइतकी कटवाल्यांपैकीं कोणाचीच लायकी नसल्यामुळें स्वतःच प्रयत्न करावा, म्हणजे जेथें काशीराव आहेत तेथें जाऊन त्यांना सोडवावें आणि मग 'ते होळकरशाहीचे मालक' असा डांगोरा पिटून यशवंतराव महाराजांविरुद्ध होळकरी राज्यांत दंगल माजवावी, असा कटवाल्यांचा बेत होता. असा डांगोरा पिटणारा एक पुंड १८०५ सालीं खानदेशांत उगवला होता पण या नव्या कटाचा सुगावा लागतांच महाराजांनीं चिमणाभाऊस काशीरावाला 'बीजागड' नांवाच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेवण्याचा हुकूम दिला. कटवाले त्याच दिशेनें निघाले. चिमणाभाऊनें काशीरावाला हिंगलाज गडावरून दुसरीकडे नेण्यासाठीं खालीं आणलें, ती वेळ तिन्हीसांजेची होती. अंधार वाढूं लागला. शिवाय भोंवतीं गर्द रान, असें पाहून चिमणाभाऊनें गडावरून

उतरल्या जागेनजीकच मुक्काम ठोकला. इतक्यांत कटवाल्यांची टोळी तेथें येऊन पोंचली व उभयपक्षीं जी तेथें गडद अंधारांत चकमक उडाली तिच्यांत काशीराव व त्यांची बायको लक्ष्मीबाई हीं दोघे बळी पडलीं; अशी माहिती इंग्रजी दप्तरांत दृष्टीस पडते. काशीराव बायकोसह मृत्युमुखीं गेल्याचें वर्तमान शिंद्यांना समजल्यावर त्यांनीं आपल्याजवळच्या इंग्रज वकीलाला या प्रकरणांबद्दल तुम्ही काय समज करून घेतला आहे, असा प्रश्न केला. त्यानें वरच्यासारखी हकीकत सांगून काशीरावाच्या मृत्यूची वार्ता कानीं आल्यावर 'बरें झालें; मी त्या झटापटीच्या प्रसंगीं जवळपास कुठेंही नव्हतो, हें फार उत्तम झालें. नाहींतर मीच घात केला, असा आळ निष्कारण माझ्यावर आला असता.' वगैरे आशयाचा महाराजांचा (माहीत असलेला) उद्गारही बोलून टाकला. 'हें सारें होळकराचें कपटनाटक आहे. आम्हांला हें सगळें प्रकरण खंडेरावाच्या मृत्यूसारखेंच वाटतें. या घाताच्या मुळाशीं यशवंतराव होळकरांचाच हात असला पाहिजे, असा आमचा समज आहे' अशा अर्थाचें गरळ शिंदेमहाराज इंग्रज वकिलाजवळ ओकलें. इंग्रज वकिलांच्या आपसांतील पत्रव्यवहारांत वरील माहितीचा मजकूर आलेला आहे. तथापि यशवंतराव महाराजांनींच बुद्धिपुरस्सर काशीरावाचा वध घडवून आणला हा तत्कालीन शिंदे दरबारांतून लोकांत पसरलेला प्रवाद आजवर रेंगाळतांना पाहिला म्हणजे 'गैरसमज मरतां मरत नाहींत' या अर्थाच्या इंग्रजी म्हणीची यथार्थता पटते. काशीरावाच्या देहांत प्रकरणाबद्दल इंग्रजी साधनांतून एक थोडीशी निराळी हकीकत दृष्टीस पडते. त्या हकीकतीला मराठी ऐतिहासिक साधनांतूनही आधार सांपडतो. दादुन व बंगश या नांवाचे दोघे मुसलमान खानदेशच्या होळकरी भागामध्यें दंगा करीत होते. आपल्या उपद्व्यापांना कायदेशीर स्वरूप मिळण्यासाठीं आपण काशीरावाचे पक्षपाती आहों, असा या दंगेखोरांनीं उद्देश पुकारला. आपला दंगा काशीरावासाठीं आहे व काशीराव हे होळकरशाहीचे खरे मालक आहेत, असें लोकांस भासविल्यानें लोक आपल्याकडे सहानुभूतीनें पाहातील अशी त्यांनीं आपली कल्पना करून घेतली होती. या कल्पनेला मूर्तावस्था येण्यासाठीं सदर दंगेखोरांनीं बीजागडाकडे फौजेनिशीं प्रयाण केलें. काशीरावांना सोडवून आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठीं बीजागडाच्या रोखानें फौजेची एक तुकडी पाठविली. या तुकडीची महाराजांच्या फौजेशीं जी झटापट उडाली त्या झटापटींत काशीराव व त्याची बायको हीं दोघे मारलीं गेलीं. एका इंग्रज लेखकानें दादुन व बंगश यांचा कट फलद्रूप होऊं नये म्हणून काशीराव हे कटाचें मूळ महाराजांनीं बुद्धिपुरस्सर वधाच्या द्वारें उपटून टाकलें असें भाष्य केलें आहे. काशीरावानिमित्त यशवंतरावाविरुद्ध कट चालू होतें, एवढें या हकीकतीवरून सिद्ध झाल्याशिवाय राहात नाहीं. काशीरावाच्या अनुषंगानें वेळोवेळीं आंतून बाहेरून (शिंद्यांच्या लोकांमार्फत) जे उद्योग चालू होते ते या संदर्भात लक्षांत ठेवणें बरें. इंग्रजांशीं युद्ध चालू असतां काशीरावाच्या नांवानें किंवा प्रेरणेनें कारस्थानें चालू

असल्याचा निर्देश १८०६ च्या सुरुवातीस हरनाथाच्या पत्रांत आहे.

काशीरावाचे वधकर्ते यशवंतरावमहाराजच या कल्पनेला आपल्या ग्रंथानें दृढता आणणारा मालकम असून त्या काळांत तो एक लहानसा इंग्रज सेनापति व मुत्सद्दी होता. पेशव्यांना जिंकून त्यास बिठूर (ब्रह्मावर्त) येथें पाठविणारा हाच मालकम होय. मध्यभारत (सेंट्रल इंडिया) या संस्थानमय प्रदेशाचा राजकीय मुख्याधिकारी (पोलिटिकल एजंट टु दि गव्हर्नर-जनरल) नेमला (१८२२) गेला आणि त्यानें आपल्या देखरेखीखालच्या या प्रदेशांतील राजघराण्यांची व इतर पुष्कळशी उपयुक्त माहिती मोठ्या साक्षेपानें गोळा केली. या माहितीचें पुस्तक 'मालकम्स मेमॉयर ऑफ सेंट्रल इंडिया' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. (सेंट्रल इंडिया हा त्याचा संक्षेप) त्यानें होळकर घराण्याच्या वृत्तांतांत यशवंतराव महाराजांबद्दल जें लिहून ठेवलें, तें आजवर लोकांच्या थोडेफार वाचनांत राहून त्यानें यशवंतरावमहाराजांच्या अंगीं चिकटविलेले दोष लोकांमध्यें रूढ झालेले आहेत. पण मालकमचें सारें ज्ञान सांगोवांगीचें होतें. पुष्कळाजवळ विचारपूस करून त्यानें माहिती गोळा केली. ज्यांना विचारलें त्यांची विश्वसनीयता पारखून माहिती लिहिली असें मालकम म्हणतो. परंतु महाराजांबद्दल त्याची दृष्टि शुद्ध नव्हती याचा प्रत्यय त्याचें लेखन पाहतांना अनेकदां येतो. महाराजांच्या मृत्यूनंतर सुमारें दहा वर्षें लोटल्यावर मालकम माहिती जमवूं लागला. तो ज्यांच्याकडून माहिती मिळवीत होता, ते त्याच्या प्रश्नांना खरें तेंच स्मरून जबाब देत असतील, असें वाटत नाहीं. मालकम हा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या एकप्रकारें सार्वभौम व बलाढ्य सत्तेचा विजयी प्रतिनिधि हें लक्षांत ठेवून बोलावलेले तथोक्त माहितगार, मनुष्यस्वभावाकडे पाहतां तोंडपुजेपणानें त्याला आवडणारीं उत्तरें देत असतील, असें तो काळ व मनुष्यस्वभाव लक्षांत ठेवल्यास मानतां येईल. महाराजांच्या १८०५ पूर्वीच्या आयुष्याशीं मालकमचा संबंध फार दूरचा होता. त्याला माहिती देणारीं माणसेंदेखील महाराजांच्या आयुष्याशीं आरंभापासून संलग्न असल्याचें दिसत नाहीं. शिवाय हीं माणसें महाराज स्वर्गस्थ झाल्यावर दहा वर्षांनीं मालकमला माहिती देत होती, याचेंही भान ठेवणें अवश्य आहे. अशा रीतीनें विचार केला तर मालकमची माहिती बिनतोड खात्रीलायक, असें मानणें धोक्याचें आहे. हा धोका विचारशील समंजस वाचकांना सुचविण्यासाठींच येथें किंचित सविस्तर ऊहापोह केलेला आहे.

वस्तुतः आज अडीचशें वर्षें लोटून गेल्यावर काशीराव किंवा यशवंतराव यांपैकीं कुणाचेंही सामान्यतः सोयरसुतक कुणालाच बाळगण्याचें कारण नाहीं. काशीरावाची राज्यकर्तेपणाच्या दृष्टीनें असलेली नालायकी उघड असून यशवंतरावांच्या राजवटींत त्यांना त्यांच्यासाठींच झालेल्या कष्टाच्या संकटानें यदृच्छया काळाच्या उदरामध्यें ढकलले, हा योग डोळ्यापुढें ठेवून त्या योगाचे जनक यशवंतराव, असा समज मांडायला अर्वाचीन जिज्ञासू कां सरसावतात हें गूढ उकलायला गेल्यास यशवंतरावां-

बद्दलचा अकारण पण परंपरेनें बुद्धींत खोल रुजून बसलेला मत्सर, द्वेष असें त्या गूढाचें उत्तर निघतें. काशीरावानिमित्त यशवंतरावांविरुद्ध कट चालू होता, ही गोष्ट नाकबूल करतां येण्यासारखी अस्पष्ट नाहीं. यशवंतराव महाराजांना मल्हाररावाचा मुलगा खंडेराव हा होळकरशाहीचा खरा वारस ही गोष्ट मान्य होती. वडील भाऊ (राज्याचा वारस नव्हे) म्हणून काशीरावाचा बोज राखायला महाराज सिद्ध होते, याचें प्रत्यंतर १८०१ सालीं काशीराव माळव्यांत आल्यावर लोकांच्या दृष्टीस पडलें. महाराजांच्या बंधुप्रेमाची पर्वा न करतां काशीराव त्यांची संगत सोडून पळाले; त्याची ओढ शिंद्यांकडे होती, यांतही संदेह नाहीं. ही बुद्धीची आणि वर्तनाची चंचलता व शेवटीं त्याच्यासाठीं झालेला कट हें सर्व गोळाबेरजेनें पाहिल्यास त्याचा जिवंतपणा आपल्याला परिणामीं घातक आहे असें मनांत येऊन महाराजांनीं त्याविरुद्ध उचित क्रिया आचरली असती तरी ती राजकारणाच्या व्यवहारानें क्षम्य ठरण्याला अडचण नव्हती. कोणीही पराक्रमी स्वशक्तिनिष्ठ राजा आपला विरोध गाडून टाकल्याशिवाय राहात नाहीं, मग तो विरोध परक्या शत्रूचा असो किंवा बापभाऊ यांसारख्या एखाद्या जवळच्या नातेवाइकाचा असो. हें मानवी इतिहासांतलें राजवृत्त (राजांच्या वर्तनाची नीति) आहे. प्रस्तुत राजवृत्तानुसार हुकूम देऊन कटवाले व कटाचें मूळ (काशीराव) यांना महाराज नाहींसें करते तरी तें योग्यच गणलें जातें परंतु त्यांनीं तसें केलें नसतांही काशीरावाचा वध त्यांनीं जाणूनबुजून करविला असा दुरारोप त्यांच्याविरुद्ध पिढ्यान पिढ्या उच्चारला जातो, हें मात्र दुष्ट कल्पनांचें खेदावह चिवट माहात्म्य आहे. काशीराव, त्यांची पत्नी लक्ष्मीबाई व खंडेराव या तिघांची छत्री महाराजांनीं १८०८च्या एप्रिलमध्यें उभी करण्याचा हुकूम दिल्याची नोंद सांपडते.

राज्याची नित्यनैमित्तिक व्यवस्था, आपल्याविरुद्ध चालणाऱ्या कटांचा बंदोबस्त, तोफांचा कारखाना, वगैरे कामाच्या रगाड्यांत, तहानंतर महाराजांनीं लष्कराची पुनर्घटना चालविली होती. लष्कर ही शक्ति असली तरी तिला अतिशय जपून वापरावें लागतें. ही शक्ति केव्हां असंतुष्ट होईल, आपल्या स्वामीवर उलटेल, याचा भरंवसा नसतो. यशवंतराव महाराजांच्या काळांत उदराची तृप्ति हें या शक्तीचें प्रमुख ध्येय असल्यानें फौजेचा तनखा थकणें म्हणजे या शक्तीच्या रोषाला आव्हान, अशी स्थिति होती. महाराजांच्या फौजेचें तनखा न मिळाल्याचें गाऱ्हाणें मधून मधून बखेडे उत्पन्न करीत होतेंच. त्यांत जुन्यांची हकालपट्टी व नव्यांची भरती अशी उलथापालथ सुरू झाल्यामुळें महाराजांच्या मागें एक दारुण चिंता उद्भवली, परंतु महाराज वरील उलथापालथीच्या परिणामांशीं सामना करीत लष्करी पुनर्घटनेला चिकटून राहिले. महाराजांचें आतांपर्यंतचें आयुष्य लष्करांतच गेलें असल्यामुळें त्यांना शिपायांच्या स्वभावांचें व गरजांचें उत्तम ज्ञान होतें. त्यांस अनुसरून एकीकडे क्षुब्ध सैनिकांची समजूत घालून दुसरीकडे सैन्यांत ते कसे फेरफार करीत होते, याची कल्पना त्यांच्या पत्राच्या पुढील एका उताऱ्यावरून

येईल. महाराज सांगतात :—

'पेशजीचे दोन कंपू होते. त्यांतून निवडक माणसें छाटून सहा पलटणें पुरी जाली॰ व आणिक जागीहून निवडक माणसांची भरती आणोन सहा पलटणी तेही भरल्या. येकूण बारा पलटणी व सामान दारूगोळ्यासह तैयार आहेत व आणखीही पांच सहा पलटणींची भरती आणावयास आफिसर लोक जागोजाग गेले आहेत. फौज मराठी दरोबस्त व कांहीं पठाण आहेत. देशीहूनही चारपांच हजार फौज येणार आहे. मसलत-शीर फायदा पडल्यास कर्तव्य तें करावे." यांतलें शेवटचें वाक्य महाराजांचें हृद्गत व्यक्त करणारें आहे. एखाद्या मसलतीला आपल्या नव्या फौजेचा उपयोग होण्याचा संभव असेल तर मसलतीच्या फायद्याचें जें कर्तव्य तें करावें, हा वाच्यार्थ झाला. फौजेच्या उपयोगाची मसलत म्हणजे युद्धाची मसलत आणि युद्ध हेंच कर्तव्य, असा त्या वाक्याचा ध्वनितार्थ आहे.

१८०८ सालीं निजामशाहींतलें एक बंड होळकरांकडे वळलें. राजा महिपतराम हा निजामशाहींतला एक हुशार, वजनदार, श्रीमंत असा उलाढाल्या पुरुष होता. १८०३ मध्यें निजाम वारल्यानंतर त्याच्या गादीवर मरहूम निजामाच्या मुलांपैकीं कुणी बसावें, याबद्दल निजामाच्या कर्त्या दरबारी मंडळींत पक्ष उत्पन्न होऊन त्यांच्यांत कार-स्थानांची चढाओढ माजली. पुढें एका वर्षांत निजामचा मुख्य प्रधान मरण पावला व त्याची जागा भरण्याच्या निमित्तानें पूर्वोक्त कारस्थानें जास्त चेतलीं. तेव्हांपासून (१८०४) महीपतरामाचें नांव निजामशाहीच्या व्यवहारांत निघूं लागलें. तो एकदां वऱ्हाडचा सुभेदार नेमला गेला, परंतु तेथून त्याला हैद्राबादेस परत जाण्याची पाळी आली. हैद्रा-बादेस जाऊन कांहीं काळ त्यानें निजामचा आदर आणि विश्वास संपादन केला होता. त्याला हैद्राबाद येथें जसे कित्येक मित्र होते, तसे शत्रूही होते. निजामावरील त्याचें वजन उतरविण्यांत निजामाच्या बेगमांचा पुढाकार होता. निजामाचें महिपतरामावरील प्रेम कमी झाल्यावर त्याची पुनः एकवार वऱ्हाडांत रवानगी करण्याचा विचार निजामानें बदलून त्याला नोकरींतूनच काढून टाकले. निजाम महिपतराम व इतर हिंदुमुसल्मान दरबारी यांच्या एकमेकांविरुद्ध १८०४ ते १८०६ या वर्षांत चाललेल्या स्पर्धेची माहिती इंग्रजी कागदांतून भरपूर आहे. इंग्रजाला त्याच्या कृताकृत्यावर नजर ठेवण्याचें कारण तो इंग्रजाचा द्वेष्टा या वहीमाखेरीज दुसरें नव्हतें. निजामशाहींतून महिपतराम जाणार याचें इंग्रजाला फार समाधान वाटलें.

निजामशाहीचा आसरा गेल्यावर महीपतरामानें शिंदे किंवा होळकर यांपैकीं एकाकडे जावयाचें असें ठरवून त्याप्रमाणें थोडा लष्करी लवाजमा आणि पुष्कळशी संपत्ति घेऊन तो वाट चालूं लागला. महीपतरामापाशीं पुष्कळसें द्रव्य आहे, त्याचा लोभ दाखवून शिंदे होळकरांना त्याविरुद्ध उठवावें, अशी इंग्रजाची मसलत होती. ती यशस्वी झाली नाहीं व निजामशाहींत क्रांति निर्माण करण्याची एक योजना घेऊन

महीपतराम होळकरांच्या आश्रयास आला. निजामशाही सुटली तरी तेथील पुष्कळशा खटपट्या लोकांचें व महीपतरामाचें स्नेहसूत्र तुटलें नव्हतें. त्याचा सदर लोकांशीं गुप्त पत्रव्यवहार सारखा चालू होता. जो नवा निजाम गादीवर आला, त्याला त्या गादीवरून खालीं ओढावें, अशी सुरवातीची योजना होती, पण ती साधण्याची आशा कमी म्हणून निजामाला आपल्या शहांत ठेवील, असा आपल्या पसंतीचा दिवाण नेमून घ्यावा, ही महीपतरामाची दुसरी योजना होती. दुसऱ्या योजनेंत हिंदुमुसलमान दरबाऱ्याप्रमाणें बेगमाही भागीदार होत्या. मात्र ही योजना पार पडण्याकरितां बाहेरून मदत मिळविणें अवश्य होतें. मदत देण्याला यशवंतराव महाराजांखेरीज दुसरा कोणी धडाडीचा पुरुष नाहीं अशा खात्रीनें महीपतराम महाराजांकडे आला. पैशावांचून मदत मिळणें अशक्य हें जाणून त्यानें कोटी रुपयांच्या प्रातीचें आमिष बरोबर (प्रत्यक्ष रुपये नव्हेत, केवळ आश्वासन) आणलें होतें. तथापि महाराजांनीं या शरणागताला आश्रय दिला. महीपतरामासारखा इंग्रज व निजाम या मित्रांना प्रतिकूल असलेला गृहस्थ होळकर राज्यांत सुखरूप राहातो, याचें इंग्रजाला वैषम्य वाटून त्यानें महाराजांना खुलासा विचारला. महाराजांनीं १८०९ च्या ऑगस्टांत गव्हर्नर जनरलकडे पत्र पाठवून जो खुलासा केला त्याचा आशय :—

"महीपतराम माझ्याकडे आश्रयास आला व मी त्याला ठेवून घेतले. आर्तांचा त्राता हा माझा लौकिक विख्यात असून त्याच्या विश्वासानें माझ्याकडे महीपतरामासारखे कितीतरी इनामे जहागिरीचे मालक माझ्या राज्यांत सुरक्षितपणे सुखरूप राहात आहेत. 'विस्मरण व प्रमाद (चुका करणें) हे दोष मनुष्यस्वभावाचे घटक होत' अशी जी म्हण आहे तिच्याकडे लक्ष देऊन कोणी कांहीं अपराध केल्यास तो मी मनावर घेत नाहीं. महीपतरामानें माझ्याकडे येतेवेळीं आधीं पत्र पाठविलें. नर्मदा उतरताना त्यानें कित्येक अटी घातल्या व मग तो इकडे येण्यास निघाला. एक दरबारी पाठवून वाटेवरच मी त्याचें स्वागत केलें. मी त्याला कुणाच्याहि हातीं देण्याला तयार नाहीं. त्याला पकडून आपल्या स्वाधीन करावे, ही मागणी सलोख्याच्या व्यवहाराला शोभणारी नाहीं. महीपतरामाचा कलकत्त्यास तेथें गव्हर्नर जनरलला भेटण्याचा विचार आहे. त्याप्रमाणें तो तेथें येईल तेव्हां आपण त्यास भेटण्याचें टाळूं नये. त्याला भेटावें व त्याचें म्हणणें, ऐकावें, अशी विनंती आहे."

महाराजाकडे येऊन महीपतरामाला योजनेंतली एकही गोष्ट सिद्धीस नेतां आली नाहीं. उलट तोच होळकरी दरबाराच्या कारस्थानांत सांपडला. महाराजांनीं त्याला ठेवून घेतलें, परंतु महीपतरामाचे निजामशाहींतील महत्त्व हळूहळू मागासलें. अर्थात त्याची योजना मागें पडली. तथापि तो धनसंपन्न, या स्थितीकडे लक्ष देऊन गफूरखानासारखे होळकरशाहीचे एकदोन आपलपोटे सरदार त्याचे दोस्त बनले. त्याचें शिंद्याकडेही संधान होतें. हे दिवस धर्मांकुंवरच्या सद्दीचे होते. तो व गफूरखान यांच्यांत

सख्य नसल्यानें धर्माकुंवर महीपतरामाला पाण्यांत पाहूं लागला. असें दिसतें कीं, महीपतरामानें होळकरांकडे कांहीं देणें घेणें केलें होतें. त्याचा निकाल समाधानकारक रीतीनें लागेना. म्हणून तो होळकरांच्या सान्निध्याला कंटाळून तेथून पाय काढण्याची इच्छा दर्शवूं लागला. पण होळकरांकडून आपलें जें येणें आहे, तें घेतल्याशिवाय जायचें नाहीं, असाहि त्याचा हट्ट होता. होळकरांचें म्हणणें असें कीं, देण्या-घेण्याचें उभयपक्षीं कांहीं शिल्लक नाहीं. यासाठीं त्यानें जावें. गफूरखानाच्या दोस्तीमुळें इतःपर महिपतरामानें होळकरशाहींत राहावें, हे धर्माजीला खपेनासें होऊन महीपतरामाला तशा सूचना दिल्या जाऊं लागल्या, तेव्हां देण्याघेण्याचा हिशोब संपलेला नाहीं, हा वाद त्यानें काढला. बऱ्या बोलीनें तो जाईना. यावर धर्माजीनें अमक्या दिवशीं जर गेला नाहीं तर कडक इलाज केला जाईल असा त्यास इषारा दिला. ज्या दिवशीं मुदत सरायची त्या दिवशीं महीपतराम आपल्या तळावरच असल्याचें पाहून धर्माजीच्या लष्करानें त्यास वेढलें. महिपतरामाचे संरक्षक शिपाई, वेळ सकाळची म्हणून इकडे तिकडे पांगलेले होते. महीपतरामाजवळ फक्त एक हुजऱ्या होता. त्यावेळीं एकमेकांत बाचाबाची व्हावी, हें स्वाभाविक असल्यानें तिचा फायदा घेऊन धर्माजीच्या एका शिपायानें महीपतरामाला बंदुकीच्या गोळीनें ठार केलें. तत्काळ त्याचें डोकें कापून उकिरड्यावर फेकलें. आपल्यावर येणाऱ्या प्रसंगाची माहिती महिपतरामानें गफूरखानाला अगोदर दिली होती, म्हणून तो त्याच्या बचावासाठीं धांवत आला. येण्याला उशीर झाल्यामुळें महीपतरामाला तो वाचवूं शकला नाहीं. धर्माजीच्या शिपायांशीं घडल्या प्रकाराबद्दल अतिप्रसंग न करतां तो आपल्या जागीं निघून गेला.

महीपतरामाच्या मृत्यूचें असें एक वृत्त आहे तर दुसरें वृत्त महीपतरामाच्या लोकांनीं अंगावर आलेल्या जमावाशीं सामना केला. ह्या धुमश्चक्रींत संधि पाहून धर्माजीनेंच स्वतः त्यावर समशेर चालविली व त्याचें डोकें छाटलें. महीपतराम जेमतेम सबंध वर्ष होळकरांच्या आश्रयानें होता. तो १८०८ च्या मे महिन्यांत महाराजांकडे आला. त्याच्या वास्तव्यकाळांत महाराज व तो यांच्यामध्यें कोणते संकल्प पिकविले जात होते, यांचा साधनांच्या अभावीं मुळींच पत्ता लागत नाहीं. निजामशाहीमध्यें होळकरांच्या साह्यानें कांहीं उलथापालथ करावी, हा त्याचा उद्देश आपसांतल्या वाटाघाटीच्या भाषेपलीकडे कधीं गेलाच नाहीं. महिपतरामाची हुषारी, धूर्तपणा, कावेबाजपणा, धनाचें बळ, लटपट वगैरे ज्या गुणांसाठीं तो निजामशाहींत प्रसिद्ध होता, त्यांना होळकरशाहीच्या आश्रयाखालीं खग्रास ग्रहण लागून शेवटीं त्याला वर सांगितल्याप्रमाणें मृत्यूनें गाठलें. १८०९ च्या ऑगस्ट महिन्यांत तो मारला गेला. महिपतरामाचा पुतण्या श्रीपतराम हा आपल्या चुलत्याचा सहकारी होता व तोहि चुलत्याबरोबर होळकराकडे राहात होता. निजामसरकारचा या दोघांवर सारखाच रोष होता. चुलत्या मागोमाग नोव्हेंबरांत त्याचा प्राण एका पदरच्या सैनिकानें घेतला. याच महिन्यांत महाराजांचें दुखणें वाढलें. तिकडे वळण्यापूर्वी एका कार्याची

वाच्यता कालानुक्रमानुसार येथेंच केलेली बरी.

१८०९ सालांतील एक मोठें मंगलकार्य भीमाबाई–यशवंतरावांची कन्या–हिचें लग्न हें होय. पुण्याहून १७९७ सप्टेंबरांत महाराज पळाले, त्यावेळीं शिंद्यांनीं कैद केलेल्या होळकरांच्या बायकामंडळींत भीमाबाईचा उल्लेख सांपडतो. पुढें ती जोधपुरास असतांना तिनें आपल्या पित्यास लिहिलेलें एक पत्रही उपलब्ध आहे. त्यामुळें १८०९ मध्यें लग्नाच्या वेळीं तत्कालीन प्रथेच्या मानानें तिचें वय बरेंच मोठें होतें, असें गृहीत धरणें भाग आहे. गोविंदराव बुळे हें तिच्या पतीचें नांव होतें. महाराजांनीं इंग्रजाशीं केलेल्या तहांत बुंदेलखंडांतील आपली दोन लाखाची जहागीर भीमाबाईस मिळावी, असें एक कलम घातलें होतें. त्याप्रमाणें तिला ती जहागीर मिळाली. भीमाबाईला मुलगा नव्हता, म्हणून तिनें एक मुलगा दत्तक घेतला होता. भीमाबाईचें लग्न महाराजांच्या घरचें पहिलें मंगलकार्य म्हणून बऱ्याच थाटानें झालें असलें पाहिजे, अशी कल्पना करावी लागते. त्याचें तपशीलवार वर्णन उपलब्ध नाहीं.

महाराजांना दुखणें केव्हां व कुठें जडलें, याबद्दल निश्चित ज्ञान करून घेण्याला साधनें नाहींत. त्याविषयीं तर्क किंवा कल्पना मात्र अनेक आहेत. त्यांतला एक तर्क असा आहे कीं, महाराजांनीं उदेपूर राज्यांतील नाथद्वारा देवस्थानास उपसर्ग केला तेव्हां तेथील दैवत कोपून त्या योगानें महाराजांचें दुखणें सुरू झालें. भानपुऱ्यास तोफेचा गोळा अगदीं जवळ फुटून त्या आवाजाचा परिणाम मेंदूवर होऊन त्याचें रूपांतर फेंफऱ्यासारख्या झटक्याच्या दुखण्यांत घडलें, हा दुसरा तर्क आहे. नाथद्वाराच्या कल्पनेसाठीं १८०२ इतकें मागें जावें लागेल व तें वर्ष महाराजांच्या त्या पुढच्या कर्तृत्वाकडे पाहातां विसंगत दिसतें. कैफियतकारानें दुखण्याच्या झटक्याचें १८०८ आक्टोबरांतलें उदाहरण दिलें आहे. इंग्रजी कागदांतून महाराजांच्या दुखण्याचे निर्देश १८०९ च्या प्रारंभापासून पुसट व नोव्हेंबर सुरवातीला स्पष्ट आढळतात. इंग्रजांना त्यासंबंधीं जे 'अखबार' महाराजांच्या छावणींतून मिळाले ते ता. ७ ते १२ नोव्हेंबरच्या दरम्यानचे असून त्यांतून दुखण्यांचीं शब्दचित्रें पुढीलप्रमाणें रेखाटलेलीं दृष्टीस पडतात. महाराजांची छावणी त्यावेळीं धारनजीक भिलवाडा येथें होती.

७ नोव्हेंबर १८०९ रोजीं सकाळीं महाराज बेशुद्ध झाले. त्यांची मान व इतर अवयव ताठले. दांतखीळ बसली होती. त्यांची ही अवस्था पाहाण्यासाठीं जवळची मंडळी डेऱ्यांत आली व महाराजांची ती विलक्षण स्थिति पाहून बायकांनीं रडारड सुरू केली. चार घटकांनंतर महाराजांच्या तोंडांतून एक आवाज बाहेर पडला, (हा आवाज महाराजांना झपाटणाऱ्या देवतेचा होता) "भिऊं नका. मी तुमचा देव आहें." तो उद्गार ऐकून कारभाऱ्यांनीं विचारलें—"महाराजांनीं असें कोणतें पाप केलें आहे कीं, ज्यासाठीं तुम्ही त्यांचा असा भयंकर छळ आरंभला आहे?" त्यावर पुढील शब्द ऐकूं आले: "महाराजानें पुष्कळ पापें केलेलीं आहेत. तुम्ही त्याला जेजुरीस घेऊन जा व

माझ्या पायावर नेऊन घाला. मग तो बरा होईल. तो कशाही स्थितींत दिसला तरी तुम्ही घाबरून जाण्याचें कारण नाहीं."

कारभाऱ्यांनीं ताबडतोब ज्योतिष्याला बोलावून जेजुरीला जाण्याचा मुहूर्त काढला. तो परवांचा मुहूर्त आहे. प्रयाणानिमित्त दक्षिण दिशेस ध्वज उभारला आहे. एकवीस तोफांची सलामी देण्यांत आली. महाराजांना नवें आयुष्य मिळालें म्हणून साखर वांटण्यांत आली. दक्षिणेस जाण्याचा पक्का निश्चय झाला असून महाराज शुद्धीवर आहेत.

दुसऱ्यांदा दुखण्याचा झटका आला तेव्हां महाराजांसमोर उभ्या असलेल्या कारभाऱ्यांपैकीं बाळारामाच्या दिशेनें महाराजांचें डोकें हालूं लागलें. कारभारी म्हणाले : "महाराजांनीं जेजुरीस जावयाचें तर हत्तीवरून किंवा पालखींतून थोड्या अंतराच्या हलक्या मजली मारणें अवश्य आहे. कारण त्यांना घोड्यावर बसून प्रवास करण्याइतकी शक्ति नाहीं." महाराजांच्या अंगांत भरलेल्या देवतेचें उत्तर महाराजांच्या मुखांतून निघालें तें असें : "हा नर्मदा उतरून पलीकडे गेला कीं, याची प्रकृति सुधारून घोड्यावर बसण्याइतकें बळ त्याला येईल वगैरे." या उत्तरांत जेजुरीस जाऊन देवाच्या पायांवर वाहून घेण्याचा आदेश होताच.

कारभारी महाराजांना भेटत, त्यांच्याशीं बोलत, पण त्यांनीं जेजुरीला जाण्याची काय योजना मुक्रर केली, याचा पत्ता लागेना; म्हणून एकदां महाराजांनीं तुळसाबाईला बोलावून चौकशी केली. त्यावेळीं थोड्या अवधींत स्वारीखर्चासाठीं पंचवीस लाख रुपये उभे करा, नाहींतर परिणाम ठीक होणार नाहीं, अशी कारभाऱ्यांना तंबी मिळाली. त्यांनीं ती रक्कम गोळा करण्याचें आश्वासन दिलें आणि हा प्रसंग निभावून नेला. पण पैशाची अडचण कारभाऱ्यांच्या अभिवचनानें किंवा तुळसाबाईनीं पैशाची जबाबदारी आपली, असें म्हटल्यानें दूर होणारी नव्हती. एकदां बाईनीं स्वारीखर्च माझ्याकडे लागला असे उद्गार काढले होते, परंतु लष्कराच्या दृष्टीपुढें त्यांच्याकडून एक कपर्दीकही आलेला नव्हता. जेजुरीस जाण्याच्या तयारींत राहाण्याबद्दल कित्येक लष्करी तुकड्यांना हुकूम सुटत होते. त्या टोळ्यांचा या गोष्टीला नकार नव्हता परंतु प्रथम त्यांच्यापुढें पैसे खुळखुळायला हवे होते. जेजुरीस जाण्याआड बाहेरचीं सुद्धां विघ्नें होतींच.

जेजुरी हें स्थळ पेशव्यांच्या राज्यांतलें म्हणून तेथें जाण्याला आधी पेशव्यांची व पेशवे इंग्रजांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारे यामुळें इंग्रजांची, अशी दुहेरी संमति मिळविणें अवश्य होतें. अर्थात् त्याकडे ही विनंती कळवून तिला मान्यता मिळेपर्यंत दिवस घालविणें अपरिहार्यच होतें. या दिवसांत बाळारामाच्या कृपेनें धर्माजीचेला (कुंवर) हा सैन्याधिकाऱ्याच्या पदावर होता. इंग्रज-पेशव्यांची परवानगी मिळेपर्यंत वाट पाहाण्याचें कारण नाहीं, आपण या पूर्वींच कूच करावें, असा आडमुठेपणाचा आग्रह त्यानें बोलून दाखविला. तुळसाबाईला त्याचा आग्रह पटला. पण असें करण्यांतला धोका कारभाऱ्यांना अधिक समजत होता. महाराजांनाही ह्या धोक्याचें ज्ञान होतें. पेशव्यांची

संमति मिळणार नाहीं अशी महाराजांची खात्री असल्यामुळें जेजुरीस जाण्याची कल्पना निवाल्याबरोबर बाळाजी व्यंकटेश नांवाचा एक इसम—नेहेमीच्या साध्यासुध्या सामान्य कारभाराचा नव्हे तर याच कामापुरता स्वतंत्र वकील या नात्यानें चिमाजीअप्पा (पेशव्यांचे बंधु) यांच्या नांवें एक पत्र देऊन पुण्यास पाठविला. तें पत्र इंग्रजी भाषांतराच्या रूपानें इंग्रजांच्या कागदांत आलेलें आहे. नोव्हेंबरच्या तिसऱ्या आठवड्यामध्यें हें पत्र चिमाजीस पोचावयाचें पण पोचविणारा गिरफदार होऊन तें पत्र वकिलाच्या नजरेस प्रथम आलें. त्या मूळ पत्राचें इंग्रजीवरून केलेलें मराठी भाषांतर पुढें सादर केलें आहे, ज्याला या पत्रानिमित्त पकडलें तो बाळाजी व्यंकटेश नव्हता असें तपासाअंतीं दिसून आलें.

(आदरार्थी प्रास्ताविक मजकुरानंतर) "येथील हकीकत. गेलीं सात वर्षे सतत लढाईपायीं फार अडचणीमध्यें गोंधळांत गेलीं. असें असूनही मी इंग्रजांची खोड मोडली. जेजुरीस जावें असें माझ्या मनांत आहे. पण सारे घाट इंग्रजांनीं रोखले आहेत. हा प्रकार विशेष वाटण्याजोगा नाहीं. असें दिसतें कीं, माझा वकील खंडोपंत व इंग्रज यांचें मत सारखेंच आहे. आपल्या मर्जीचा कल आपण मला पूर्णपणें कळवावा. सगळें साम्राज्य रसातळास गेलें असून माझ्या कामगिरीचें कांहींच चीज झालें नाहीं. पण तेंही ठीकच आहे. माझें चित्त सध्यां आपल्या चरणांकडे वेधलेलें आहे. गेल्या तीन वर्षांत मी बेकार आहें. सरकारांतून मला कसलेंच काम देण्यांत आलेलें नाहीं. माझी प्रकृति नीट नव्हती पण आतां पूर्ववत झाली आहे. मी बाळाजी व्यंकटेशाला पाठविलें आहे. त्याला आपल्याजवळ ठेवावें. वारंवार सविस्तर पत्रें पाठविण्याची माझ्यावर कृपा करा. आपण जी आज्ञा कराल ती मी पाळीन. आपल्या चरणसेवेशिवाय माझ्या हृदयांत दुसरा भाव नाहीं....मी आपल्या पत्राची वाट पाहात असून आपल्याकडून कांहींच कळत नाहीं. मला बोलावल्यास मी आठ दिवसांत आपल्याजवळ येऊन पोचेन. माझा भाऊ मीरखान मी तिकडे पाठविला आहे. माझ्यापाशीं दीड लाख फौज आहे. पेशवे रावसाहेबांची (बाजीराव) मर्जी माझ्याबद्दल जशी असावी तशी नाहीं. म्हणून हें पत्र मी आपणांस पाठवीत आहे. मी मोठ्या धैर्यपूर्वक उमेदीनें आपल्याकडे पाहात आहे. मी आपल्यासाठीं दोन उत्तम घोडे पाठविणार आहे. ते ताबडतोब पाठवीन; पण या बाबतींत आधीं आपली मर्जी समजली पाहिजे. आपण सर्व विषयांवर लिहीत जावें. मात्र हें पत्र षट्कर्णी होऊं देऊं नये. बाळाजी व्यंकटेश आपल्याला सर्व कांहीं खुलासेवार सांगेल. त्याच्या सांगण्याप्रमाणें आपण वागावें. पत्रोत्तर सतत पाठवावें. माझें चित्त आपल्याकडे लागलें आहे. मी देवाची शपथ घेऊन सांगतां कीं माझ्याकडून आपली फसवणूक होणार नाहीं. मला इंग्रजाच्या फौजेचा आकडा कळवावा."

होळकर दरबाराकडून नेहमीं येणाऱ्या पत्रांच्या हस्ताक्षराहून या पत्राचें हस्ताक्षर वेगळें होतें. त्यावर शिक्का नव्हता. महत्त्वाच्या पत्रावर सही करण्याची महाराजांची

पद्धत होती. या पत्रावर तशी सही नव्हती. यामुळें तें पत्र बनावट कां खरें असा संशय उत्पन्न झाला. पत्रांत बाळाजी व्यंकटेशाचें नांव होतें तर ज्याला पकडलें त्याचें नांव त्यास पकडल्यावर त्याचा जबानींत उच्चारलें गेलें जनार्दन त्रिंबक. हा मनुष्य पेशवेवाड्यांत चिमाजीची भेट व्हावी, अशा खटपटींत असतां कैद करण्यांत आला. चौकशीच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देतांना त्यानें जें सांगितलें त्याचा इत्यर्थ असा : "चांदवडला असलेल्या होळकर पागेचा हा कारकून घोड्यांच्या कामाकरितां पूर्वी पुण्यास गेला होता. नंतर चांदवड येथें बाळाजी व्यंकटेश नांवाचा इसम होळकर छावणींतून आला व त्याच्याजवळ चिमाजीस लिहिलेलें होळकराचें पत्र होतें. स्वतः पुण्यास न जातां बाळाजीनें तें पत्र हरकाऱ्याच्या हातीं पुण्यास रवाना केलें. त्यांनीं तें पत्र गुप्तपणें चिमाजीस पोचविण्याकरतां जनार्दन त्रिंबकापाशीं दिलें. (ही माहिती मुळांतून-इंग्रजींतून वाचतांना जो भाग दुर्बोध वाटतो तो या निवेदनांतून गाळला आहे. तो भाग तसा विशेष महत्त्वाचाही नाहीं.) हें पत्र पेशव्यांचा कारभारी सदाशिव माणकेश्वर याच्या भेटीस इंग्रज वकील गेला असतां माणकेश्वरानें त्याला दाखविलें. पत्र वकिलासमोर उघडण्यांत येऊन मग वाचलें गेलें. चौकशीसाठीं जनार्दन त्रिंबकाला समक्ष बोलावलें. त्याला सवालजबाब आटपून भिन्न हस्ताक्षर, सहीशिक्क्याचा अभाव इत्यादि शंकास्थळांच्या चर्चेत इंग्रज वकील शिरला व स्वस्थानीं निघून गेला. त्यानें तेथें पुण्यांतील होळकरांचा कायम वकील खंडोपंत याला पाचारून होळकराकडील ताजी बातमी विचारली. खंडोपंतानें या प्रश्नाला नकार देऊन चिमाजीच्या पत्राचें ज्ञान आपल्यास नसल्याचें सांगितलें. पुढें महाराजांनीं जेजुरीला जाण्याचा हेका धरल्याचा विषय इंग्रज वकिलानें खंडोपंताजवळ काढला. जेजुरीच्या बाबतींत आपणास नव्यानें कांहींच कळलेलें नाहीं, असे सांगून खंडोपंत मोकळा झाला. उपलब्ध इंग्रजी कागदांतून जनार्दन त्रिंबक, चिमाजीस लिहिलेलें पत्र यांचा संदर्भ फिरून कुठेंच केव्हांही पाहायला सांपडत नसल्यानें या हकीकतीची येथेंच रजा घेणें उचित वाटतें. या प्रसंगाचा दिवस १८०९ नोव्हेंबर अखेरचा आहे.

महाराजांनीं जेजुरीस यावें, या गोष्टीला पेशवे मुळींच अनुकूल नसतील, हें वाचकांना मुद्दाम सांगायला नको. क्लोज या इंग्रज वकिलानें पेशव्यांना तसाच सल्ला दिला. पेशवे व इंग्रज वकील यांच्यांत जें बोलणें होत असे त्यांचीं इतिवृत्तें इंग्रजी कागदांतून बऱ्याच खुलाशानें वाचायला मिळण्याची सोय आहे. १८०९ मध्यें पेशवे आणि इंग्रज यांच्यांत महाराजांच्या जेजुरीयात्रेविरुद्ध ताठ मतैक्य होतें. पुढें एक वर्षानें नवा वकील आल्यावर महाराजांच्या बाजूचा वारा पुणें दरबारांत वाहूं लागला. पेशव्यांची प्रतिकूलता मात्र कायम होती. परंतु तिला पेशव्यांच्या बाजूनें सबळ युक्तिवादाचा दुजोरा पुरवितां येणार नाहीं, अशा थाटाचा आग्रह जेव्हां इंग्रज वकिलानें महाराजांच्यातर्फे चालविला तेव्हां पेशव्यांच्या अंतरंगाची हवा बदलली. महाराजांनीं आपल्या राज्यांत पाऊल टाकूं

नये, ही निस्सीम विरोधाची पहिली भूमिका सोडून त्यांना येऊं द्यावें, पण त्यांच्याबरोबर माणसें किती असावीं, कोणत्या मार्गानें त्यांनीं जेजुरीस जावें, तेथें किती दिवस राहावें, महाराजांची समक्ष भेट घ्यावी कीं न घ्यावी, अशी कांहींशी अनुकूलतेची भूमिका स्वीकारून पेशवे इंग्रज वकिलाशीं बोलूं लागले. १८११ च्या सुरुवातीस महाराजांनीं फिरून एकदां जेजुरीस जाण्याबद्दलची जोरानें निकड चालविली तेव्हां महाराजांच्या बरोबर अवघीं पांचशेंच माणसें यावीं, महाराजांनीं चांदवड, शिरूर या वाटेनें परभारें जेजुरीस जावें; पुण्यावरून जाऊं नये; जेजुरीस त्यांचा आठ दिवसांपेक्षां जास्त दिवस मुक्काम नसावा, अशा अटींना पेशव्यांनीं संमति दिली. अशी अर्धवट संमति देतांनासुद्धां पेशव्यांचा जीव कासावीस झाला होता.

जेजुरीच्या वाटेवर जातां येतां केव्हांतरी आपल्या 'खावंदाची' समक्ष भेट घ्यावी अशी महाराजांची इच्छा होती. पण 'यशवंतराव होळकराशीं समक्ष भेट,' ही कल्पना रावबाजींच्या अंगावर काटा उभा करणारी असल्यानें यशवंतरावांचा मुक्काम आपल्या राज्यांत असेतोंवर आपण पुणें सोडून कुठेतरी दूर निघून जावें, असें त्यांनीं आधींच ठरवून ठेवलें होतें. स्वामीला भेटावें, वंदनपूर्वक डोळे भरून पाहावें आणि कृतार्थ व्हावें या हेतूच्या पोटांत महाराजांचा आणखी एक हेतु होता. महाराजांनीं आपल्या पुतण्याला पेशव्यांकडून सुभेदारीचीं वस्त्रें मिळावीं, असा प्रयत्न केल्याचें वाचकांस स्मरत असेल. खंडेराव वारल्यामुळें तीं वस्त्रें आपल्या अंगावर पेशव्यांनीं चढवावीं, असा समक्ष भेटीच्या संबंधांत महाराजांचा पोटहेतु होता व त्याची वाच्यताही इंग्रज पेशवे यांच्याकडे होळकरांच्या वकिलामार्फत चालू होती. ज्याला वस्त्रें द्यावयाचीं त्यानें आपली वर्षाची मिळकत नजराण्यादाखल पेशव्यांच्या तिजोरींत भरावी, असा दंडक असल्याचें बोलून पेशव्यांतर्फे ऐंशी लाख रुपयांची मागणी करण्यांत आली.

वस्त्रांसंबंधांत इंग्रजाचें मत निराळ्या कारणासाठीं अनुकूल नव्हतें. मराठ्यांच्या संघराज्याचीं शकलें पाडून तीं पुनः जुळणार नाहींत, अशी तजवीज इंग्रजानें वसईच्या तहांत केली होती. पेशवे हे शिंदे, होळकर, भोसले या सरदारांचें कांहीं लागत नाहींत. हे सारे स्वतःपुरते स्वतंत्र आहेत, अशा अर्थाचीं ह्या सर्वांशीं केलेल्या तहाचीं कलमें होतीं. त्यांस अनुसरून पेशव्यांकडील वस्त्रांना मुळींच किंमत उरलेली नाहीं, मग त्याबद्दल आस्था बाळगण्याची गरज काय? आजवर तुम्ही स्वतंत्रपणें लढाया केल्या, स्वतःच्या एकट्याच्या जबाबदारीनें तह केला. लढाई, तह या घटनांशीं जर पेशव्यांचा संबंध नव्हता तर तह करून राज्यारूढ झाल्यावर पेशव्यांकडून वस्त्रें मिळविण्याकरितां कशाला धडपड करतां? असा अभिप्राय महाराजांना इंग्रजानें कळविला होता. १८११ मध्यें दुखणें वाढून मरणाची झडप लावकरच पडेल, असें वाटूं लागलें तेव्हां महाराजांनीं आपल्या मुलाला वस्त्रें द्यावीं; नजराणा माफ करावा, अशी मागणी पेशव्यांकडे नेटानें चालविली. पेशव्यांहातचीं वस्त्रें घेणें हा एक पोकळ विधि आहे, तरीसुद्धां वसईच्या तहनाम्याला त्या

योगानें धक्का बसेल, असेंच इंग्रज म्हणत होता. यावेळीं त्यानें पेशव्यांसमोर तहाचें कलम ठेवून रावबाजींना वस्त्रें देण्याच्या मोठेपणाला बळी पडूं नये असें बजावलें.

वसईच्या तहनाम्याप्रमाणें आपल्याला होळकरास वस्त्रें देण्याचा अधिकार आहे कीं नाहीं, याचा विचार पेशव्यांच्या द्रव्यलोभानें यावेळीं सोडला. त्यांना होळकर डोळ्यासमोर नकोसा असला तरी त्याचें द्रव्य नकोसें नव्हतें. इंग्रज वकिलानें तिकडे लक्ष द्यावें, असें या वस्त्रदानाच्या कार्याचें महत्त्व नव्हतें. पेशवे–होळकर यांची समक्ष भेटच व्हावयाची नव्हती तर वस्त्रांचा समारंभ कसा घडणार ? शिवाय ऐंशी लाखांचा नजराणा होळकरांकडून मिळण्याची आशा नव्हती. यदाकदाचित् होळकर नजराणा देण्याला कबूल झाले तर पेशव्यांच्या एखाद्या हस्तकामार्फत वस्त्रें घेण्याला होळकर तयार होणार नाहींत, याचीही जाणीव इंग्रज वकिलाला होती. यामुळें वस्त्रांच्या मागणीदेणगीची भानगड पेशवे होळकर आपसांत पाहून घेतील, असें त्यानें एका पत्रांत म्हटलें आहे. एल्फिन्स्टन हा यावेळीं पुण्याचा इंग्रज वकील असून पूर्वीच्या क्लोज, रसेल या दोन वकिलांनीं होळकरांची जेजुरीयात्रा साफ झिडकारली असतां एल्फिन्स्टन यानें पेशव्यांची त्या यात्रेविषयींची अढी पुष्कळच सैल केली. दुखण्यानिमित्त यात्रा व होळकरांनीं आजवर सोसलेल्या यातना, याबद्दल एल्फिन्स्टनच्या ठिकाणीं सहृदयता असल्याचें यावेळीं दिसून आलें. यशवंतरावमहाराजांच्या आजारावर रावबाजींचा विश्वास नव्हता, पुनः महाराजांविषयीं कमालीची द्वेषबुद्धि त्यांच्या ठिकाणीं कायमची जळत होती. तिचा विस्तार इंग्रज वकिलाच्या पत्रांत आहे. ‘ जन्मभर कुणाचेंही वैर धरणें शहाणपणाचें ठरत नाहीं,’ याप्रमाणें त्याच्याकडून रावबाजींची कानउघाडणी झाली तेव्हां ते ताळ्यावर येऊन जेजुरीयात्रेबद्दल अनुकूलतेची भाषा बोलूं लागले. होळकर जेजुरीस येतील, असें निश्चित वाटूं लागण्याच्या सुमारास साताऱ्या छत्रपतींकडे पेशव्यानीं जें पत्र पाठविलें त्यांत त्यांचें होळकरविषयक अंतरंग वाचक स्पष्टपणें पाहूं शकतील. हें पत्र साताऱ्या राजमातेस लिहिलेलें असून त्यावर १७ फेब्रुवारी १८११ ही तारीख आहे.

“ होळकरास येण्याविषयीं सरकारांतून आज्ञा न जाली तरी जबरदस्तीनें दक्षणेंत यावयाचा इरादा त्याचा आहे. तेव्हा होळकर याचे वास्तविक प्रकृतीस ठीक नाहीं म्हणोन जेजुरीस देवदर्शनाकरितां येणार किंवा देवदर्शनाचें निमित्यानें इकडे जबरदस्तीनें येणार; कोणत्या मतलबाकरितां येतो याचा निश्चय नाहीं. त्यास होळकर याचें आमचें वाकडें कसें व त्याणें प्रांताची दशा कशी केली, या सविस्तर मजकुराची समक्ष विनंती केलीच आहे व हा मजकूर जगप्रसिद्धही आहे. यास्तव होळकराचें इकडे येणें जहालें असतां मी पुण्यास राहावे हें मसलतीस येत नाहीं. याजकरितां मी विजयदुर्गास जाऊन रहावयाचा बेत केला आहे. होळकर इकडे आलियावर प्रसंग कसा पडतो याचा नियम आज समजत नाहीं. महाराजांची स्वारी सातारियास–पेशजी परशुरामभाऊ पटवर्धन यांणीं चिरंजीव राजश्री चिमणाजी रघुनाथ यास यशोदाबाईचे मांडीवर बसवून चिमणाजी

माधवराव असे शिक्के व पेशवाईचीं वस्त्रें आणून दिल्ही. तसेंच यशवंतराव होळकर यांणीं चिरंजीव राजश्री विनायक अमृतराव यास पेशवाईचीं वस्त्रें आणिलीं. पूर्वीं असे बखेडे जाले कारण सातारा जागा नाजूक, बाकी नव्हे. बळकुवळीस रहावयाचे उपयोगी नाहीं. सबब पूर्वी शिवाजीमहाराज यांणीं रायगडासारख्या जागा बसवून दौलती केल्या. प्रसंगाचे दिवसांत साताऱ्यास खासा स्वारी रहाणें हे माझे व राजश्री सदाशिव माणकेश्वर यांचे विचारास येत नाहीं. रायगड जागा चांगली मजबूत, कोणी म्हणेल कीं तेथें फौज पाठवून वस्त्रें आणूं किंवा बंडबखेडा करूं, तर होणार नाहीं; असें माझे व मशारनिल्हेचे विचारांत आले, याजकरितां साहेबांचे मर्जीमुबरकेंत आल्यास यशवंतराव होळकर दक्षणेंत येऊन कोठें लढाईचा प्रसंग न करितां कराराप्रमाणें नर्मदापार माघारा गेल्यास मी विजयदुर्गाहून पुण्यास येईन ते समयीं साहेबांची स्वारी सातारियास जावी. कदाचित यशवंतराव होळकर लढाईच्या इराद्यावर येऊन बखेडा करूं लागल्यास ते मसलत शेवटास जाय तो रायगडास महाराजांनीं कुटुंबसुद्धां आनंदांत असावें. मसलत शेवटास गेल्यावर मग सातारियास यावें.''

पराकाष्ठेचा स्वार्थी मनुष्य आपल्या वागणुकीचें समर्थन किती खबरदारीनें करतो, याचें प्रस्तुत पत्र हें एक नमुनेदार उदाहरण आहे. संकटाला पाठ दाखविणें हा रावबाजींचा एक स्थायी स्वभावगुण होता. त्यास अनुसरून हे पेशवाईचे धनी पुण्याहून विजयदुर्गास जाऊन राहाणार होते. विजयदुर्ग हा इंग्रजांच्या देखरेखीखालचा किल्ला हें ध्यानांत घेतलें तर तो किल्ला श्रीमंतांनीं कां निवडला हा प्रश्न सहज सुटतो. १८१० मध्यें पेशवे छत्रपतींच्या भेटीकरितां साताऱ्यास गेले होते, त्यावेळीं त्यांनीं छत्रपतींच्या कानीं होळकराच्या व आपल्या वैराची कथा घातली, हें एक गुपित या पत्रांत फुटलें आहे. १८०९ अखेरपासून होळकरांची जेजुरीयात्रा पेशवेदरबारांत बोळत असल्यानें तो विषय श्रीमंतांनीं छत्रपतींजवळ काढून होळकरांबद्दल छत्रपतींच्या मनांत यथेच्छ विष कालवलें असेल, किंबहुना त्यासाठींच पेशवे साताऱ्यास मुद्दाम गेले असतील असाही ग्रह करून घेण्याला हरकत नाहीं. आपण विजयदुर्गास जाऊं तसेंच छत्रपतींनीं रायगडास जावें. कां तर त्यांच्या जीवाला साताऱ्यास धोका म्हणून नव्हे; तर पूर्वीं दोन वेळां आपल्या हातीं पेशव्यांची सत्ता जाऊं नये किंवा आलेली राहूं नये म्हणून जो प्रयत्नपूर्वी झाला त्यावेळीं छत्रपतींकडून आपल्या शत्रूंनीं नव्या पेशव्यासाठीं वस्त्रें आणलीं तशी संधि यापुढें मिळूं नये, यासाठीं छत्रपतींनीं रायगडावर जावें. असें रावबाजींचें मनोगत या पत्रानें स्वच्छ उघडकीस आलेलें आहे. सातारा हें ठिकाण नाजूक. लष्करी धामधुमींत (बल्कबलींत) टिकणारें नाहीं, हा युक्तिवाद वरून प्रौढ दिसला तरी पहिले शाहू छत्रपती व पहिले बाजीराव यांच्या इतिहासाकडे पाहिल्यास तो भ्रामक असल्याचें पटायला उशीर लागणार नाहीं. शिवाजीमहाराजांच्या रायगडाचा दाखला रावबाजींची स्थूल इतिहासज्ञता व्यक्त करतो पण शिवाजीमहाराज शत्रूशीं लढणारे होते, तो आपला

घात करील या नुसत्या शंकेनें शिवाजीमहाराज पळून गेल्याचें व तेही परक्यांच्या भूमीवर पळून आश्रयास गेल्याचें उदाहरण नाहीं, हें त्या पुण्यश्लोक पुरुषाच्या कर्तृत्वाचें रहस्य रावबाजींच्या इतिहासज्ञतेला आत्मसात् करतां आलेलें नव्हतें. रावबाजींनीं या पत्रांत आपल्यावरून शिवाजीमहाराजांना ओळखण्याचा विक्रम साधला आहे.

१८०९ अखेरीस यशवंतराव महाराजांचें दुखणें वाढून त्याची लोकांकडून दखल घेतली जाऊं लागली. महाराजांच्या अंगांत येणारा देव जेजुरीस जाण्याची आज्ञा करूं लागला व जेजुरीस जाण्याच्या हेतूचें निरोप पत्रें वगैरे पुण्यास जाऊं लागल्यानें त्यांच्या दुखण्याची बातमी पसरत चालली. या बातम्या १८०९ व १८११ या दोन वर्षांतील इंग्रजी कागदांतून आलेल्या आहेत. १८१० मध्यें महाराजांची स्थिति कशी होती, याची कल्पना देतील अशीं साधनें मिळत नाहींत. तर्कानें एवढेंच म्हणतां येतें कीं त्यांची प्रकृति अधिकाधिक खालावत होती. १८१० च्या सुरुवातीस धर्मांकुंवरच्या शिरजोरीनें महाराजांवर दुर्धर प्रसंग आला होता. त्या शिरजोरांना शिरच्छेदानें धुळीस मिळविल्यावर राज्यांतील अंदाधुंदी मोडण्याकडे महाराजांना लक्ष पुरवावें लागलें म्हणूनही कदाचित् १८१० या वर्षांतल्या दुखण्याच्या बातम्या बाहेर आल्या नसतील. कारणें कांहीं असलीं तरी त्या वर्षांतल्या वार्ता देतां येण्याला साधन नाहीं एवढें मात्र तूर्तापुरतें निश्चित आहे.

शेवटीं महाराजांना आपल्या नितांतप्रिय खंडोबादेवाचें, मल्हारीमार्तंडाचें दर्शन अर्चन घडलें नाहीं. प्रस्थानाचे मुहूर्त काढले, पण मुहूर्त काढण्याइतके प्रस्थान सोपें नव्हतें. त्याला पेशवे इंग्रज यांच्या विरोधाची जशी अडचण होती, तशीच महाराजांच्या प्रकृतिमानाची, त्याबरोबरच राज्यकारभाराची व्यवस्था नीट नव्हती, हीसुद्धां एक अडचण जमेस धरावी लागते. पेशव्यांच्या नकाराची अडचण १८११ च्या प्रारंभीं बहुतांशीं नाहींशी झाली परंतु नकार मागें घेतांना पेशव्यांनीं इंग्रजाच्या पसंतीनें यात्रेबाबत घातलेल्या अटींमध्यें फेरबदल करून घेणें व शेवटीं उभयपक्षीं ठरल्या अटींना मान्यता मिळणें हा विधि पार पडून महाराज जेजुरीकडे जाण्याची वेळच आली नाहीं. १८११ च्या उन्हाळ्यांत पेशव्यांची यात्रेबद्दल परवानगी आली असती तरी तेव्हां महाराजांची प्रकृति प्रवासायोग्य होती का नाहीं याबद्दल वानवाच होती. महाराजांची प्रकृति ताळ्यावर येण्यासाठीं दैवी (अनुष्ठानें, अभिषेक, नवस, अंगारे धुपारे वगैरे) आणि मानवी (औषधोपचार) उपाय चालू होते. नाथद्वारा येथील एका ब्राह्मणानें उपाय सांगितले. ते महाराजांनीं केले. गुण आला नाहीं. कैफियतींत महाराजांनीं ढोलीबाबा महिपतरावबाबा गोसावी याची आस्था धरून त्याच्याकडून उपदेश घेतला व देवाची पूजाआरती वगैरे उपाय स्वीकारले. एकदां देवाची आरती चालू असतां महाराजांना झटका आला आणि शरीराच्या क्रिया बेभानपणें होऊं लागल्या. शागिर्द पेशा प्रथम घाबरून त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांस धरायला धजेना, नंतर एकानें हिंमत

करून महाराजांच्या कमरेला विळखा घातला व मग इतरांनीं धावून जाऊन महाराजांस आवरलें. कैफियतकाराच्या माहितीप्रमाणें महाराज तेव्हां सोवळें नेसलेले होते. ते पूर्णपणें कह्यांत आल्यावर त्यांचें सोवळें सोडून त्यांस चोळणा घालून वाडांत (अंतःपुरांत) नेलें. तेथें महाराजांची दांडगाई चालू राहिल्यानें बायकांना पळतां भुई थोडी झाली. झटका संपेपर्यंत महाराजांनीं ज्यांना लाथाबुक्क्या मारल्या त्यांना बरे व्हायला तीनचार दिवस लागलें; अशी माहिती कैफियतींत आहे. कारभाऱ्यांना महाराजांच्या राहाण्यासाठीं निराळी व्यवस्था करून पहाऱ्यावर चांगल्या ताकतीचे लोक ठेवले.

याच मासल्याचें मालकमनें एका प्रसंगाचें वर्णन लिहिलें आहे. महाराज झटक्याच्या काळीं शरीरानें उन्मत्त होत असले तरी आंत बुद्धीला शरीराच्या अनावर बाह्य क्रिया बाधत नसत, असें मालकमच्या वर्णनाचें तात्पर्य आहे व तें महाराजांच्या दुखण्यासंबंधांत मननीय आहे. मालकमच्या कथनांत झटक्याचा परिणाम आवरण्याकरितां जवळच्या लोकांनीं त्यांस दोरांनीं बांधून टाकलें असा मजकूर आहे. झटका गेला व महाराज शुद्धीवर आले तेव्हां त्यांनीं बांधण्याचें कारण विचारलें व तें समजल्यावर त्यांनीं शांतपणें उत्तर दिलें कीं, "तुम्ही योग्य तेंच केलें, नाहींतर माझ्याकडून काय घडलें असतें तें सांगवत नाहीं." या खुलाशावरून महाराजांच्या दुखण्याचें स्वरूप नीट लक्षांत येण्याला हरकत नाहीं.

महाराजांच्या दुखण्याचा वृत्तांत त्यांच्या निधनाच्या वर्षापर्यंत कालातिक्रमपूर्वक निवेदन करण्याचें कारण तो समग्र एकत्र पाहातां यावा हें होय. हा वृत्तांत दुखण्यासंबंधांतील पुष्कळशा विकृत कल्पनांचा निरास करणारा आहे. या दुखण्यानें त्यांची प्रकृति ढासळत होती, प्रत्येक झटका म्हणजे अंगांत असलेल्या शक्तीला धक्का व शक्तीचा क्षय, याबद्दल वाद नाहीं. पण येणारा झटका महाराजांना दिवसच्या दिवस बेशुद्ध ठेवीत असे, या समजुतीला पुरावा नाहीं. त्यांची निधनातागायतचीं पत्रें वाचतांना त्यांच्या बुद्धीचा व्यापार पूर्वीइतकाच धड व दणदणीत असल्याचा अनुभव येतो. अखेरच्या दिवसांतलीं पत्रें त्यांचींच असें पूर्वापर भाषेच्या आणि विचारांच्या तुलनेनें निस्संदिग्धपणें म्हणतां येतें. ज्यानें १७९८च्या उत्तरार्धापासून १८०६ च्या प्रारंभापर्यंतचीं पहिल्या उमेदीचीं साडेसहा वर्षें साधारणपणें अहोरात्र शिपायांच्या गर्दींत, तोफाबंदुकीच्या गडगडाटांत, लढाईच्या हलकल्लोळांत व लढण्यापळण्याच्या अखंड श्रमांत घालविलीं, त्याला एकदम स्थिर व शांत वातावरणांत जाण्याचा प्रसंग हा मागील कित्येक वर्षें अंगवळणीं पडलेल्या व त्यांतच रंगलेल्या राहाणीशीं सर्वस्वीं उत्तर दक्षिण ध्रुवासारखा परस्परविरुद्ध दिशेचा असल्यामुळें या प्रसंगानें महाराजांची बुद्धि कावरीबावरी करून सोडली. सतत श्रम आणि अकल्पित विश्रांति या स्थितीच्या अनुभवाचे लोक वरील वर्णनाची यथार्थता जाणूं शकतील. गजबजींत रुळलेल्या मेंदूला गजबज नाहींशी झाली कीं काय करावें हें सुचेनासें होतें. अशी मेंदूची क्षीणता तहानंतर महाराजांच्या

वाट्यास आली असल्यास तो निसर्गनियमच समजला पाहिजे. आतां कटकटी होत्या; त्यांत फौजखर्चाच्या देण्याची कटकट तीव्र होती, पण ती निभावून नेण्याचें पूर्वीचें साधन जी मुलुखगिरी त्याच्या प्रयोगाला पूर्वीइतका अवकाश नव्हता. या नव्या स्थितीचाही परिणाम महाराजांच्या प्रकृतीवर घडत होता. हा परिणाम आटोक्यांत राहण्याकरितां महाराजांनीं तोफांचा कारखाना उघडून त्यांत मन रमविलें. तोफेचा गोळा जवळ फुटून त्याच्या आवाजानें मेंदूला धक्का बसल्यामुळें त्यांना भौतिक दृष्ट्या (physical) विकार उत्पन्न झाला. या विकारानें त्यांना जेजुरीस जाण्याचा ध्यास लागला. आपल्या कुलपरंपरागत श्रीम्हाळसाकांत ह्याचा निर्देश पुष्कळदां त्यांनीं श्रीलक्ष्मीकांत या प्रौढ शब्दानें केलेला आहे—या उपास्य देवतावर किती लोकोत्तर श्रद्धा होती, हें त्यांनीं वेळोवेळीं त्याबद्दल दाखविलेल्या अनन्य विश्वासानें पटणारें आहे. 'जेजुरीस जा व तेथील देवाच्या पायावर वाहून घे' हे त्यांचे झटक्याच्या अवस्थेंतले बोल त्यांची श्रीम्हाळसाकांतावरील पराकाष्ठेची निष्ठाच व्यक्त करणारे आहेत. झटक्यांतही बुद्धीचें कार्य व्यवस्थित असे, याची कल्पना मागें करून दिली आहे. १८०४–१८०६ या दोन वर्षांमध्यें तर त्यांना कोणत्याही ऋतूंत घरांतला विसावा किंवा आहार ठाऊकच नव्हता. रानोमाळ ते हजारो शिपायांच्या गर्दींत, गोंगाटांत व गडबडींत राहात होते. दोरी ताणलेल्या धनुष्यासारखी त्यांची दशा होती, याचेंही भान त्यांच्या आजाराचा विचार करतांना ठेवलें म्हणजे इंग्रजांनीं त्यांच्या दुखण्याचीं जीं अवाच्य कारणें सांगितलीं आहेत, त्यांचा निरास झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं.

मालकाची खंबीर व चौरस खबरदारी आजारानें किंवा व्यसनाच्या आसक्तीनें ढिलावली कीं, त्याच्या नोकरचाकरांना उपद्व्याप करण्याला फावते, हा मानवी व्यवहारांतला नेहेमींचा अनुभव आहे. महाराजांना दुखणें जडल्यानें त्यांच्या हालचालींचा व बुद्धीचा तडफदारपणा कमी झाल्याचा फायदा घेण्याचा पापी हेतु धर्मांकुंवर (धर्माचेला) या नांवाच्या नव्यानें लष्करी अधिकारावर बाळाराम यानें चढविलेल्या इसमाच्या मनांत फोफावला. धर्मांकुंवर हा अलीकडेच महाराजांच्या कृपाप्रसादानें होळकरांच्या लवाजम्यांत पुढें सरसावला होता. पंजाबांत तहाची वाटाघाट चालू असतां ती पहाण्याऐकण्यासाठीं महाराजांनीं त्याला पाठविल्याचे उल्लेख आहेत. माळव्यांत आल्यावर बाळाराम कारभाऱ्यानें त्याच्या ताब्यांत निवडक फौज दिली. त्याच्यांत कांहीं गुण निःसंशय होते, फौजेवर जरबेची हुकुमत असा एक त्यांतला गुण आहे. परंतु अधिकारानें तो बहकला, आणि सारी राज्यसत्ता आपल्या मुठींत ठेवण्याच्या दुराकांक्षेचें त्याला वेड लागलें. महाराज, त्यांच्या पत्नी तुळसाबाई, मुलगा मल्हारराव या सर्वांना ताब्यांत घेऊन त्यांना कुणीही भेटूं नये, अशी सक्त ताकीद त्यानें अंमलांत आणली. या बंदोबस्ताचा बोभाटा होऊन महाराजांचे निष्ठावंत सरदार जेव्हां महाराजांच्या सुटकेचा यत्न करतील, असें धर्मांकुंवरला दिसलें तेव्हां हे सारे राजबंदी दाट आडरानांत नेऊन ठार मारण्याचा त्यानें

चंग बांधला. मात्र ज्या फौजेच्या विश्वासावर त्यानें अशी आततायी दांडगाई आरंभली होती ती फौजच या दांडगाईनें उद्वेगून आपल्या प्रमुखावर उलटण्याच्या तयारींत आहे, हें धर्मांकुंवरच्या गांवींही नव्हतें. फौजेंतील हिंदुमुसलमान शिपाई व अंमलदार अनुक्रमें गंगा व कुराण यांची शपथ घेऊन आपसांत जें बोलूं लागले त्याचा भावार्थ :—

"ज्यानें कसल्याही स्वार्थास बळी न पडतां फौजेला सदैव राजी राखण्याला मागेंपुढें पाहिलें नाहीं त्याला कैद व ती करणारा कोण तर धर्मांकुंवर गुलाम ज्याला महाराजांनींच नांवारूपास आणले तोच" अशी चर्चा शिपायांत सुरू झाली व हळूहळू त्यांच्यांत असंतोष पसरला. बाहेरून मीरखान, गफूरखान हे सरदार महाराजांच्या मदतीला आले तर त्यांच्याशीं सामोपचार सोडून हा धर्मांकुंवर लढाईच्या हातघाईवर आला. त्याच्या पायदळ–तोफखान्यापुढें घोडदळ निरुपयोगी असें लक्षांत घेऊन मीरखानानें आपले स्वार त्याच्याभोवती पसरून त्याला वेढ्याच्या कैचींत पकडलें आणि दाणापाणी तोडलें. धर्माजीच्या डोळ्यांत यामुळें थोडें अंजन पडलें पण डोळे मात्र उघडले नाहींत. तो आपला डाव साधण्याच्या विचारांत मस्त होता. या निर्वाणीच्या वेळीं रऊ पाटील (मालकमचा रुतू पाटील) यानें पांचशे स्वारांनिशीं धर्माजीला गांठले. ती वेळ रात्रीची व प्रत्यक्ष महाराज तेथें असून डेरे मशाली वगैरे सोयी रऊला दिसल्या नाहींत. महाराज व त्यांची मंडळी पालख्यांत होती व त्यांच्याभोवती नागवी तरवार घेऊन धर्माजी हिंडत होता. रऊनें ताबडतोब डेरे मशालींची व्यवस्था केली. रऊच्या प्रश्नास धर्माजीनें दिलेलीं उत्तरें त्याच्या अंतिम हेतूबद्दल बळकट संशय वाढविणारीं होतीं. रऊ यावेळीं चढाईच्या भाषेनें बोलत होता. तो सरळ स्वभावाचा शिपाईगडी धर्माजीच्या तंगड्या मोडण्याच्या तयारीनें आलेला असून त्याची फौजेंत प्रतिष्ठादेखील चांगली होती. त्यानें त्याच रात्रीं फौजेचे इतर अंमलदार धर्माजीविरुद्ध आपल्याला सामील करून घेतले. महाराजांवरील कठिण प्रसंगानें ते धर्माजीविरुद्ध बिथरल्याचें मागें सांगितलें आहेच. यामुळें धर्माजी हा त्यांच्या प्रतिकाराला असमर्थ ठरून सकाळीं आपल्या तिघां सोबत्यांसह पकडला गेला. तुळसाबाईनें त्यांना शिरच्छेदाची शिक्षा फर्मावली व ती तत्काळ अंमलांत आली. ३१ मार्च १८१० या दिवशीं दुपारीं धर्माजी व त्याचा उजवा हात शोभाराम (हा धर्माजीच्या तोफखान्याचा प्रमुख होता) या दोघांचा शिरच्छेद करण्यांत आला, असा मजकूर कैफियतींत आहे. त्याचे इतर दोघे सोबती हद्दपार केले.

१८०९ मध्यें धर्माजी आपले 'आक्रमण' वाढवीत होता, परंतु त्या वर्षाच्या अखेरपर्यंत त्याच्या आक्रमणानें मर्यादा सोडली नव्हती. नोव्हेंबरांत महाराजांच्या दुखण्याचा जोर वाढल्याचें पाहून धर्माजीच्या उच्छृंखलपणाला ऊत येत चालला. तथापि धर्माजीच्या वेतालपणाचें प्रकरण दोन तीन महिन्यांपेक्षां जास्त टिकलें नाहीं. 'हलकें माणूस, पुण्य थोडें' या एका वाक्यांत कैफियतकारानें धर्मांकुंवरच्या चरित्राचा गोषवारा

आणला आहे. धर्माजीच्या हुकूमशाहीचा अहवाल संक्षेपानें महाराजांच्या १० एप्रिल १८१० च्या पत्रांत आलेला आहे :

"धर्मांकुंवर व शोभाराम यांची अनन्वित वर्तणूक...अलीकडेस बहुतच चढास लागून (त्यांचे) अनेक तऱ्हेचे विचार दिसून आले. दरम्यान नबाबाशीं रूप वाटवून (रगेलपणा दाखवून) लढाईसन्मुख जाहले. पांच सात वेळातो गोळाही सुरू होता. तेव्हां निमकहरामीचा प्रकार ध्यानास घेऊन पलटण्याचे लोकांत फोडातोडा करून दोन्ही हरामखोर हस्तगत करून घेऊन नेस्तनाबूद करण्यांत आले. (महाराजांना) सामिल पठाणवाले यांचा कराराप्रमाणें फडशा चालू आहे."

मालकमनें महाराजांच्या कारकिर्दीचा समारोप लिहितांना ते राज्यकारभाराला नालायक होते; त्यांना शांत, सुरळित, सुरक्षित राज्यकारभारापेक्षां धामधूम, दंगा, वगैरेची गोडी जास्त होती; सुयंत्र राज्यकारभाराकडे त्यांचें लक्षच नव्हतें; अशा रोखाचें तात्पर्य नमूद केलें आहे. प्रजेची सुस्थिति — हिच्यांत प्रजेचें जीवित व वित्त यांच्या रक्षणाला अतिशय महत्त्वाचें स्थान दिलें जातें आणि संरक्षणाच्या कामांत गुन्हेगारीचा कठोर प्रतिबंध याचाही अंतर्भाव आहे. या स्थितीबद्दल आतां विचार करावयाचा आहे.

महाराजांचे १७९९ पासून पुढें दिसणारें चरित्र साधनांच्या आधारें पाहात गेल्यास त्यांनीं प्रजेकडे दुर्लक्ष केलें, असा प्रकार मुळींच दिसून येत नाहीं. त्यांची हिंदु समाजांतील 'दासीपुत्र' ही भूमिका त्यांच्या राज्यविषयक कामगिरीला फारशी पोषक नव्हती. प्रतिकारक होती. यामुळें त्यांना आपलें वर्चस्व निर्माण करतांना आक्रमक वृत्तीनें वागणें भाग पडून त्या वृत्तीमुळें आरंभीं प्रजेचे हाल झाले असतील; परंतु आपल्याला होणारा प्रतिकार परिणामकारक नाहीं, असें दिसूं लागल्यावर ठिकठिकाणच्या अधिकाऱ्यांना—विशेषतः आपल्या जास्त विश्वासाच्या भारमल होळकराला जें जें लिहिलें, तें तें बहुधा राज्यकारभार सुरळित चालण्याबद्दलच लिहिलेलें आहे. माळव्यांत मधूनमधून भिल्लादि वन्य समाजांचा राज्यविरोधी उपद्रव जन्मास येत असे, त्यांच्या बंदोबस्ताबद्दल महाराजांनीं लढाया चालू असतांना व तह करून राज्य रीतसर हातीं घेतल्यावर लिहिलेलीं पत्रें आहेत. महाराजांनीं 'जीन घरः जीन तख्तः' ही दशा स्वीकारल्यावर होळकरशाही प्रदेशांत कुठें शिंद्यांची धाड आली, कुठें पेशव्यांनीं मुलुख बळकावला, कुठें निजामानें हात मारला; अशी अंदाधुंदी सुरू झाली ही अंदाधुंदी आपलीं ठाणीं सगळीकडे बसवून महाराजांनीं घालविली. तथापि ज्यांना महाराज नकोसे होते, त्यांनीं आपल्या कटकटी थांबविल्या नाहींत. त्याचा एक मासला राज्यावर येण्यापूर्वीचा निदर्शनास आणायला हरकत नाहीं. एकदां शिंद्यांनीं आपला दक्षिणेंतील मुलुख यशवंत-रावाचे लोक लुटीत आहेत असा बोभाटा माजविला. इंग्रजाशीं झालेल्या तहामुळें शिंदे तिकडे फौज पाठविण्याला असमर्थ होते, म्हणून तक्रार इंग्रजाकडे गेली. वेलस्ली

तेव्हां दक्षिणेंत होता. त्यानें चौकशी करून स्वच्छ कळविलें कीं, हा बोभाटा खोटा असून महाराजांचा त्यांच्याशीं संबंध नाहीं. कुठें एक दरवडा पडला तर त्या राईचा शिंद्यांनीं डोंगर बनविला आहे. इंग्रजानें त्यांत लक्ष घालूं नये. जेथें उपद्रवाचा संभव तेथील स्थानिक अंमलदारांनीं त्याला पायबंद घालावा. असा वेलस्लीच्या अभिप्रायाचा भावार्थ आहे. तेव्हांच्या एकंदर राज्याची स्थिति पाहिल्यास मराठेशाहीच्या साऱ्या विभागात दंगेधोपे बोकाळण्याचे प्रसंग फौजेच्या (तनखा न मिळाल्याच्या) गवगव्यानें उद्भवत असत. त्याला कोणतेंच राज्य अपवाद नव्हतें. फौजेसाठीं बेसुमार खर्च ही प्रत्येक राज्याची कायमची व्यथा होती. 'कर्जापायीं कपाळ छिनलें' ही पहिल्या बाजीरावाची ओरड ही फौजेच्या गवगव्याची दर्शक आहे. ती पेशवाईच्या उत्तर काळांत वाढत गेली व तेव्हां इंग्रजांचा संबंध जडून त्यांनीं परंपरागत देशी राज्यव्यवस्थेचे दोष दाखविण्याला सुरुवात केली. होळकरांशीं लढते वेळीं इंग्रजी फौजेचा पगार थकल्याच्या नोंदी त्यांच्या कागदांतून दृष्टीस पडतात पण फौज अडून बसेल, इतक्या थरावर त्यांची फौज कधीं गेली नाहीं. याचें कारण त्यांच्या तिजोरी खात्याचा व्यवस्थित कारभार. साधारणपणें इंग्रज, फौजेचा पगार महिन्याच्या महिन्याला देऊन टाकीत. वर्षानुवर्षे पगार नाहीं, अशी अवस्था त्यांच्या शिपायांना अनुभवावी लागलेली नव्हती. शिपायांच्या संख्येपेक्षां इंग्रजांचें लक्ष शिपायांची शिस्त, हत्यारें युद्धकलेचें शिक्षण व दाणावैरणीची व्यवस्था यांकडे जास्त होतें. याखेरीज त्यांचें नेतृत्व एका लोकप्रिय पराक्रमी पुरुषावर अवलंबून नव्हतें. सार्जंटापासून मुख्य सेनापतीपर्यंत अधिकाऱ्यांच्या सांखळीनें सारें सैन्य बांधलेलें असे. आयव्ययाची मर्यादा पाहून तिच्यांत त्यांच्या सैन्याचा कारभार बसविलेला असे. देशी राज्यांनीं सैन्याच्या कवायतीचें तंत्र स्वीकारलें; पण त्या तंत्राचीं पथ्यें संभाळण्याची पर्वा कधींच बाळगली नाहीं. लक्षावधि सैन्य हेंच युद्धाचें खरें सामर्थ्य मानून सैनिकांच्या संख्येकडे व तिच्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या खर्चाच्या हिशोबाकडे न पाहणें हेंच देशी राजांना भूषण वाटे. शिंदे, भोसले, होळकर, यांचीच नव्हे तर रजपूत, मुसलमान या राज्यांची अशीच स्थिति होती. हल्ली जसे कारखाने तसे त्या काळीं सैन्य होतें. पोटभरू शस्त्रनिपुण शूरांना सैन्याचें क्षेत्र हें निर्वाहाचें एक निश्चित स्थान होतें. कोणी किती सैन्य ठेवावें याला सीमा नव्हती म्हणून शिपाईगिरीला देशी राज्यांतून कुठेंही मज्जाव नव्हता. यशवंतराव महाराजांची सारी भिस्त सैन्यावरच असल्यानें त्यांचें सैन्य कायदेशीर मिळकतीच्या अवसानाबाहेर मोटें होतें व त्या सैन्याच्या वेतनविषयक गाऱ्हाणीं प्रसंगीं फार तीव्र रूप धारण करीत. त्यांच्या सैन्याचा विषय तहाच्या वाटाघाटीत निघाला होता. इंग्रजाकडून आपल्या हातीं येणाऱ्या साऱ्या महालमुलखांचें उत्पन्न अवघें अठरा लाखच आहे, असें महाराजांचे वकील मालकमला म्हणाले; तेव्हां तो आंकडा चाळीस लाखांच्या वरांतला आहे, असें मालकमनें त्यांस पुराव्यानिशीं पटवून दिलें. तरी

त्यांतून फौजखर्चाची निभावणी होऊं शकणार नाहीं, असा मुद्दा वकिलांनीं पुढें केल्या-वर आपल्या मिळकतीला झेपेल तेवढेंच लष्कर बाळगावें म्हणजे फौजखर्चाची कुरकुर नाहींशी होईल, असें माल्कमनें उत्तर दिले. त्या उत्तराचा भावार्थ महाराजांच्या महत्त्वाकांक्षेला मानवणारा नव्हता. यामुळें फौजेच्या संख्येवर काटकसरीची कात्री कधीं फिरली नाहीं व त्यांची पगाराबद्दलची कटकट कधीं संपली नाहीं. महाराजांवर १८०६ ते १८११ च्या दरम्यान जीं संकटें आलीं तिच्या मुळाशीं हीच कटकट होती. या कटकटीच्या चरकांतून शिंदे, भोसले व पेशवे या सर्वांना अनेकदां पिळून निघावें लागलें होतें.

फौजेच्या कटकटीनें राज्याच्या रोजच्या कारभाराला हिसके बसत असले तरी त्याकडे महाराजांचें दुर्लक्ष नव्हतें, याचा पुरावा कांहीं ठळक प्रसंगांच्या अनुरोधानें पाहातां येतो. दुष्काळ, अवर्षण, अतिवृष्टि, टोळधाड, आग, किल्ल्यांची पडझड, बंडाळी, पुंडाई वगैरे नैमित्तिक उपद्रवांकडे जसें त्यांचें लक्ष होतें, तसेंच शेतांची लावणी संचणी, शेतकऱ्यांची लढाईच्या धामधुमींतील बेगुमान लष्करी धावपळीनें होणारी हानि व तिच्या भरपाईची योजना वगैरे नित्याच्या अवश्य गोष्टींकडेही महाराज लक्ष पुरवीत असत. १८०८ च्या पावसाळ्यांत नर्मदा नदीला महापूर येऊन महेश्वर शहर वाहून गेलें. 'गांवखेड्यांची वगैरे फार नुकसानी झाली' हें वर्तमान समजल्यावर महाराजांनीं महेश्वरच्या अधिकाऱ्याला लिहिलें :—"हल्लीं तुमची सर्वांची खातर दिलभरी व्हावी; गांवखेड्यांची आबादी होऊन शहरची वस्ती चांगली पूर्ववत व्हावी यास्तव सरकारांतून राजश्री रामराव त्रिंबक रवाना करून हें पत्र तुम्हास सादर केलें असे. तरी पत्र पावलियावर तुम्ही गांवगन्ना रयतेची व शहरांत शेट सावकार वाणी उदमी व मारू वगैरे अडाणी लोक, सर्वांची दिलभरी करून प्रमाणे मजकुरची आबादी होऊन शहर, घरें, दुकानें, मागती पूर्ववतप्रमाणें करणें."

याच वर्षांतल्या आणखी एका पत्रानें महाराजांची (फौज वगळून) खर्चवेंचा-बद्दलची सूक्ष्मदृष्टि उघडकीस येते. हिशोबांतील आंकडेवारीच्या कामांतल्या बिनचूक हुशारीविषयीं माल्कमनें एक प्रशंसापर वाक्य महाराजांच्या चरित्रकथनांत घातलें आहे. ही हुशारी तहाची बोलणीं चालू असतां माल्कमच्या प्रत्ययास आली असेल; परंतु त्याच्या मताची यथार्थता त्या पत्रांतील आशयानें गळीं उतरेल. महाराज त्यावेळीं भानपुऱ्यास होते. तेथें त्यांच्याकडे पुण्याच्या वकिलांनीं पाठविलेलीं पत्रें आलीं. पत्र आणणाऱ्या हरकाऱ्यास जी मजुरी द्यावयाची तिचा आकडा भलताच दिसल्यामुळें महाराजांनीं पुढीलप्रमाणें त्या वकिलाची कानउघाडणी केली आहे : "आजुऱ्याचे (वाटचालीच्या मजुरीचे) शिरस्ते पाहतां विसाकोसाचा एक रुपयाप्रमाणें राजधानीहून भानपुऱ्यापावेतो कोसांची सुमारी पाहता येकसे ऐसी कोस आवघे होतात. त्याचा आजुरा विसा कोसांचा येक रुपयाप्रमाणें नव रुपया होतात. बाकी साहा रुपये जास्त

तेव्हां दक्षिणेंत होता. त्यानें चौकशी करून स्वच्छ कळविलें कीं, हा बोभाटा खोटा असून महाराजांचा त्यांच्याशीं संबंध नाहीं. कुठें एक ढरवडा पडला तर त्या राईचा शिंद्यांनीं डोंगर बनविला आहे. इंग्रजानें त्यांत लक्ष घालूं नये. जेथें उपद्रवाचा संभव तेथील स्थानिक अंमलदारांनीं त्याला पायबंद घालावा. असा वेलस्लीच्या अभिप्रायाचा भावार्थ आहे. तेव्हांच्या एकंदर राज्याची स्थिति पाहिल्यास मराठेशाहीच्या साऱ्या विभागात दंगेधोपे बोकाळण्याचे प्रसंग फौजेच्या (तनखा न मिळाल्याच्या) गवगव्यानें उद्भवत असत. त्याला कोणतेंच राज्य अपवाद नव्हतें. फौजेसाठीं बेसुमार खर्च ही प्रत्येक राज्याची कायमची व्यथा होती. 'कर्जापायीं कपाळ छिनलें' ही पहिल्या बाजीरावाची ओरड ही फौजेच्या गवगव्याची दर्शक आहे. ती पेशवाईच्या उत्तर काळांत वाढत गेली व तेव्हां इंग्रजांचा संबंध जडून त्यांनीं परंपरागत देशी राज्यव्यवस्थेचे दोष दाखविण्याला सुरुवात केली. होळकरांशीं लढते वेळीं इंग्रजी फौजेचा पगार थकल्याच्या नोंदी त्यांच्या कागदांतून दृष्टीस पडतात पण फौज अडून बसेल, इतक्या थरावर त्यांची फौज कधीं गेली नाहीं. याचें कारण त्यांच्या तिजोरी खात्याचा व्यवस्थित कारभार. साधारणपणें इंग्रज, फौजेचा पगार महिन्याच्या महिन्याला देऊन टाकीत. वर्षानुवर्षे पगार नाहीं, अशी अवस्था त्यांच्या शिपायांना अनुभवावी लागलेली नव्हती. शिपायांच्या संख्येपेक्षां इंग्रजांचें लक्ष शिपायांची शिस्त, हत्यारें युद्धकलेचें शिक्षण व दाणावैरणीची व्यवस्था यांकडे जास्त होतें. याखेरीज त्यांचें नेतृत्व एका लोकप्रिय पराक्रमी पुरुषावर अवलंबून नव्हतें. सार्जंटापासून मुख्य सेनापतीपर्यंत अधिकाऱ्यांच्या सांखळीनें सारें सैन्य बांधलेलें असे. आयव्ययाची मर्यादा पाहून तिच्यांत त्यांच्या सैन्याचा कारभार बसविलेला असे. देशी राज्यांनीं सैन्याच्या कवायतीचें तंत्र स्वीकारलें; पण त्या तंत्राचीं पथ्यें संभाळण्याची पर्वा कधींच बाळगली नाहीं. लक्षावधि सैन्य हेंच युद्धाचें खरें सामर्थ्य मानून सैनिकांच्या संख्येकडे व तिच्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या खर्चाच्या हिशोबाकडे न पाहणें हेंच देशी राजांना भूषण वाटे. शिंदे, भोसले, होळकर, यांचीच नव्हे तर रजपूत, मुसलमान या राज्यांची अशीच स्थिति होती. हल्ली जसे कारखाने तसे त्या काळीं सैन्य होतें. पोटभरू शस्त्रनिपुण शूरांना सैन्याचें क्षेत्र हें निर्वाहाचें एक निश्चित स्थान होतें. कोणी किती सैन्य ठेवावें याला सीमा नव्हती म्हणून शिपाईगिरीला देशी राज्यांतून कुठेंही मज्जाव नव्हता. यशवंतराव महाराजांची सारी भिस्त सैन्यावरच असल्यानें त्यांचें सैन्य कायदेशीर मिळकतीच्या अवसानाबाहेर मोठें होतें व त्या सैन्याच्या वेतनविषयक गाऱ्हाणीं प्रसंगीं फार तीव्र रूप धारण करीत. त्यांच्या सैन्याचा विषय तहाच्या वाटाघाटीत निघाला होता. इंग्रजाकडून आपल्या हातीं येणाऱ्या साऱ्या महालमुलखांचें उत्पन्न अवघें अठरा लाखच आहे, असें महाराजांचे वकील मालकमला म्हणाले; तेव्हां तो आंकडा चाळीस लाखांच्या वरांतला आहे, असें मालकमनें त्यांस पुराव्यानिशीं पटवून दिलें. तरी

त्यांतून फौजखर्चाची निभावणी होऊं शकणार नाहीं, असा मुद्दा वकिलांनीं पुढें केल्यावर आपल्या मिळकतीला झेपेल तेवढेंच लष्कर बाळगावें म्हणजे फौजखर्चाची कुरकुर नाहींशी होईल, असें मालकमनें उत्तर दिलें. त्या उत्तराचा भावार्थ महाराजांच्या महत्त्वाकांक्षेला मानवणारा नव्हता. यामुळें फौजेच्या संख्येवर काटकसरीची कात्री कधीं फिरली नाहीं व त्यांची पगाराबद्दलची कटकट कधीं संपली नाहीं. महाराजांवर १८०६ ते १८११ च्या दरम्यान जीं संकटें आलीं तिच्या मुळाशीं हीच कटकट होती. या कटकटीच्या चरकांतून शिंदे, भोसले व पेशवे या सर्वांना अनेकदां पिळून निघावें लागलें होतें.

फौजेच्या कटकटीनें राज्याच्या रोजच्या कारभाराला हिसके बसत असले तरी त्याकडे महाराजांचें दुर्लक्ष नव्हतें, याचा पुरावा कांहीं ठळक प्रसंगांच्या अनुरोधानें पाहातां येतो. दुष्काळ, अवर्षण, अतिवृष्टि, टोळधाड, आग, किल्ल्यांची पडझड, बंडाळी, पुंडाई वगैरे नैमित्तिक उपद्रवांकडे जसें त्यांचें लक्ष होतें, तसेंच शेतांची लावणी संचणी, शेतकऱ्यांची लढाईच्या धामधुमींतील बेगुमान लष्करी धावपळीनें होणारी हानि व तिच्या भरपाईची योजना वगैरे नित्याच्या अवश्य गोष्टींकडेही महाराज लक्ष पुरवीत असत. १८०८ च्या पावसाळ्यांत नर्मदा नदीला महापूर येऊन महेश्वर शहर वाहून गेलें. 'गांवखेड्यांची वगैरे फार नुकसानी झाली' हें वर्तमान समजल्यावर महाराजांनीं महेश्वरच्या अधिकाऱ्याला लिहिलें:—"हल्लीं तुमची सर्वांची खातर दिलभरी व्हावी; गांवखेड्यांची आबादी होऊन शहरची वस्ती चांगली पूर्ववत व्हावी यास्तव सरकारांतून राजश्री रामराव त्रिंबक रवाना करून हें पत्र तुम्हास सादर केलें असे. तरी पत्र पावलियावर तुम्ही गांवगन्ना रयतेची व शहरांत शेट सावकार वाणी उदमी व मारू वगैरे अडाणी लोक, सर्वांची दिलभरी करून प्रमाणे मजकुरची आबादी होऊन शहर, घरें, दुकानें, मागती पूर्ववतप्रमाणें करणें."

याच वर्षातल्या आणखी एका पत्रानें महाराजांची (फौज वगळून) खर्चवेंचाबद्दलची सूक्ष्मदृष्टि उघडकीस येते. हिशोबांतील आंकडेवारीच्या कामांतल्या बिनचूक हुशारीविषयीं मालकमनें एक प्रशंसापर वाक्य महाराजांच्या चरित्रकथनांत घातलें आहे. ही हुशारी तहाची बोलणीं चालू असतां मालकमच्या प्रत्ययास आली असेल; परंतु त्याच्या मताची यथार्थता त्या पत्रांतील आशयानें गळीं उतरेल. महाराज त्यावेळीं भानपुऱ्यास होते. तेथें त्यांच्याकडे पुण्याच्या वकिलांनीं पाठविलेलीं पत्रें आलीं. पत्र आणणाऱ्या हरकाऱ्यास जी मजुरी द्यावयाची तिचा आकडा भलताच दिसल्यामुळें महाराजांनीं पुढीलप्रमाणें त्या वकिलाची कानउघाडणी केली आहे : "आजुऱ्याचे (वाटचालीच्या मजुरीचे) शिरस्ते पाहतां विसाकोसाचा एक रुपयाप्रमाणें राजधानीहून भानपुऱ्यापावेतो कोसांची सुमारी पाहता येकसे ऐसी कोस आवघे होतात. त्याचा आजुरा विसा कोसांचा येक रुपयाप्रमाणें नव रुपया होतात. बाकी साहा रुपये जास्त

चंग बांधला. मात्र ज्या फौजेच्या विश्वासावर त्यानें अशी आततायी दांडगाई आरंभली होती ती फौजच या दांडगाईनें उद्वेगून आपल्या प्रमुखावर उलटण्याच्या तयारींत आहे, हें धर्माकुंवरच्या गांवींही नव्हतें. फौजेंतील हिंदुमुसलमान शिपाई व अंमलदार अनुक्रमें गंगा व कुराण यांची शपथ घेऊन आपसांत जें बोलूं लागले त्याचा भावार्थ :—

"ज्यानें कसल्याही स्वार्थास बळी न पडतां फौजेला सदैव राजी राखण्याला मागेंपुढें पाहिलें नाहीं त्याला कैद व ती करणारा कोण तर धर्माकुंवर गुलाम ज्याला महाराजांनींच नांवारूपास आणले तोच" अशी चर्चा शिपायांत सुरू झाली व हळूहळू त्यांच्यांत असंतोष पसरला. बाहेरून मीरखान, गफूरखान हे सरदार महाराजांच्या मदतीला आले तर त्यांच्याशीं सामोपचार सोडून हा धर्माकुंवर लढाईच्या हातघाईवर आला. त्याच्या पायदळ–तोफखान्यापुढें घोडदळ निरुपयोगी असें लक्षांत घेऊन मीरखानानें आपले स्वार त्याच्याभोवती पसरून त्याला वेढ्याच्या कैचींत पकडलें आणि दाणापाणी तोडलें. धर्माजीच्या डोळ्यांत यामुळें थोडें अंजन पडलें पण डोळे मात्र उघडले नाहींत. तो आपला डाव साधण्याच्या विचारांत मस्त होता. या निर्वाणीच्या वेळीं रऊ पाटील (मालकमचा रुतू पाटील) यानें पांचशे स्वारांनिशीं धर्माजीला गांठलें. ती वेळ रात्रीची व प्रत्यक्ष महाराज तेथें असून डेरे मशाली वगैरे सोयी रऊला दिसल्या नाहींत. महाराज व त्यांची मंडळी पालख्यांत होती व त्यांच्याभोवती नागवी तरवार घेऊन धर्माजी हिंडत होता. रऊनें तावडतोब डेरे मशालींची व्यवस्था केली. रऊच्या प्रश्नास धर्माजीनें दिलेलीं उत्तरें त्याच्या अंतिम हेतूबद्दल बळकट संशय वाढविणारीं होतीं. रऊ यावेळीं चढाईच्या भाषेनें बोलत होता. तो सरळ स्वभावाचा शिपाईगडी धर्माजीच्या तंगड्या मोडण्याच्या तयारीनें आलेला असून त्याची फौजेंत प्रतिष्ठादेखील चांगली होती. त्यानें त्याच रात्रीं फौजेचे इतर अंमलदार धर्माजीविरुद्ध आपल्याला सामील करून घेतले. महाराजांवरील कठिण प्रसंगानें ते धर्माजीविरुद्ध बिथरल्याचें मागें सांगितलें आहेच. यामुळें धर्माजी हा त्यांच्या प्रतिकाराला असमर्थ ठरून सकाळीं आपल्या तिघां सोबत्यांसह पकडला गेला. तुळसाबाईनें त्यांना शिरच्छेदाची शिक्षा फर्मावली व ती तत्काळ अंमलांत आली. ३१ मार्च १८१० या दिवशीं दुपारीं धर्माजी व त्याचा उजवा हात शोभाराम (हा धर्माजीच्या तोफखान्याचा प्रमुख होता) या दोघांचा शिरच्छेद करण्यांत आला, असा मजकूर कैफियतींत आहे. त्याचे इतर दोघे सोबती हद्दपार केले.

१८०९ मध्यें धर्माजी आपले 'आक्रमण' वाढवीत होता, परंतु त्या वर्षाच्या अखेरपर्यंत त्याच्या आक्रमणानें मर्यादा सोडली नव्हती. नोव्हेंबरांत महाराजांच्या दुखण्याचा जोर वाढल्याचें पाहून धर्माजीच्या उच्छृंखलपणाला ऊत येत चालला. तथापि धर्माजीच्या वेताळपणाचें प्रकरण दोन तीन महिन्यांपेक्षां जास्त टिकलें नाहीं. 'हलकें माणूस, पुण्य थोडें' या एका वाक्यांत कैफियतकारानें धर्माकुंवरच्या चरित्राचा गोषवारा

आणला आहे. धर्माजीच्या हुकूमशाहीचा अहवाल संक्षेपानें महाराजांच्या १० एप्रिल १८१० च्या पत्रांत आलेला आहे :

"धर्माकुंवर व शोभाराम यांची अनन्वित वर्तणूक...अलीकडेस बहुतच चढास लागून (त्यांचे) अनेक तऱ्हेचे विचार दिसून आले. दरम्यान नबाबाशीं रूप वाटवून (रंगेलपणा दाखवून) लढाईसन्मुख जाहले. पांच सात वेळातो गोळाही सुरू होता. तेव्हां निमकहरामीचा प्रकार ध्यानास घेऊन पलटण्याचे लोकांत फोडातोडा करून दोन्ही हरामखोर हस्तगत करून घेऊन नेस्तनाबूद करण्यांत आले. (महाराजांना) सामिल पठाणवाले यांचा करारप्रमाणें फडशा चालू आहे."

मालकमनें महाराजांच्या कारकिर्दीचा समारोप लिहितांना ते राज्यकारभाराला नालायक होते; त्यांना शांत, सुरळित, सुरक्षित राज्यकारभारापेक्षां धामधूम, दंगा, वगैरेची गोडी जास्त होती; सुयंत्र राज्यकारभाराकडे त्यांचें लक्षच नव्हतें; अशा रोखाचें तात्पर्य नमूद केलें आहे. प्रजेची सुस्थिति — हिच्यांत प्रजेचें जीवित व वित्त यांच्या रक्षणाला अतिशय महत्त्वाचें स्थान दिलें जातें आणि संरक्षणाच्या कामांत गुन्हेगारीचा कठोर प्रतिबंध याचाही अंतर्भाव आहे. या स्थितीबद्दल आतां विचार करावयाचा आहे.

महाराजांचे १७९९ पासून पुढें दिसणारें चरित्र साधनांच्या आधारें पाहात गेल्यास त्यांनीं प्रजेकडे दुर्लक्ष केलें, असा प्रकार मुळींच दिसून येत नाहीं. त्यांची हिंदु समाजांतील 'दासीपुत्र' ही भूमिका त्यांच्या राज्यविषयक कामगिरीला फारशी पोषक नव्हती. प्रतिकारक होती. यामुळें त्यांना आपलें वर्चस्व निर्माण करतांना आक्रमक वृत्तीनें वागणें भाग पडून त्या वृत्तीमुळें आरंभीं प्रजेचे हाल झाले असतील; परंतु आपल्याला होणारा प्रतिकार परिणामकारक नाहीं, असें दिसूं लागल्यावर ठिकठिकाणच्या अधिकाऱ्यांना—विशेषतः आपल्या जास्त विश्वासाच्या भारमल होळकराला जें जें लिहिलें, तें तें बहुधा राज्यकारभार सुरळित चालण्याबद्दलच लिहिलेलें आहे. माळव्यांत मधूनमधून भिल्लादि वन्य समाजांचा राज्यविरोधी उपद्रव जन्मास येत असे, त्यांच्या बंदोबस्ताबद्दल महाराजांनीं लढाया चालू असतांना व तह करून राज्य रीतसर हातीं घेतल्यावर लिहिलेलीं पत्रें आहेत. महाराजांनीं 'जीन घरः जीन तख्तः' ही दशा स्वीकारल्यावर होळकरशाही प्रदेशांत कुठें शिंद्यांची धाड आली, कुठें पेशव्यांनीं मुलुख बळकावला, कुठें निजामानें हात मारला; अशी अंदाधुंदी सुरू झाली ही अंदाधुंदी आपलीं ठाणीं सगळीकडे बसवून महाराजांनीं घालविली. तथापि ज्यांना महाराज नकोसे होते, त्यांनीं आपल्या कटकटी थांबविल्या नाहींत. त्याचा एक मासला राज्यावर येण्यापूर्वीचा निदर्शनास आणायला हरकत नाहीं. एकदां शिंद्यांनीं आपला दक्षिणेंतील मुलुख यशवंतरावाचे लोक लुटीत आहेत असा बोभाटा माजविला. इंग्रजाशीं झालेल्या तहामुळें शिंदे तिकडे फौज पाठविण्याला असमर्थ होते, म्हणून तक्रार इंग्रजाकडे गेली. वेलस्ली

चंग बांधला. मात्र ज्या फौजेच्या विश्वासावर त्यानें अशी आततायी दांडगाई आरंभली होती ती फौजच या दांडगाईनें उद्वेगून आपल्या प्रमुखावर उलटण्याच्या तयारींत आहे, हें धर्माकुंवरच्या गांवींही नव्हतें. फौजेंतील हिंदुमुसलमान शिपाई व अंमलदार अनुक्रमें गंगा व कुराण यांची शपथ घेऊन आपसांत जें बोलूं लागले त्याचा भावार्थ :—

"ज्यानें कसल्याही स्वार्थास बळी न पडतां फौजेला सदैव राजी राखण्याला मागेंपुढें पाहिलें नाहीं त्याला कैद व ती करणारा कोण तर धर्माकुंवर गुलाम ज्याला महाराजांनींच नांवारूपास आणले तोच" अशी चर्चा शिपायांत सुरू झाली व हळूहळू त्यांच्यांत असंतोष पसरला. बाहेरून मीरखान, गफूरखान हे सरदार महाराजांच्या मदतीला आले तर त्यांच्याशीं सामोपचार सोडून हा धर्माकुंवर लढाईच्या हातघाईवर आला. त्याच्या पायदळ–तोफखान्यापुढें घोडदळ निरुपयोगी असें लक्षांत घेऊन मीरखानानें आपले स्वार त्याच्याभोवती पसरून त्याला वेढ्याच्या कैचींत पकडलें आणि दाणापाणी तोडलें. धर्माजीच्या डोळ्यांत यामुळें थोडें अंजन पडलें पण डोळे मात्र उघडले नाहींत. तो आपला डाव साधण्याच्या विचारांत मस्त होता. या निर्वाणीच्या वेळीं रऊ पाटील (मालकमचा रुतू पाटील) यानें पांचशे स्वारांनिशीं धर्माजीला गांठले. ती वेळ रात्रीची व प्रत्यक्ष महाराज तेथें असून डेरे मशाली वगैरे सोयी रऊला दिसल्या नाहींत. महाराज व त्यांची मंडळी पालख्यांत होती व त्यांच्याभोवती नागवी तरवार घेऊन धर्माजी हिंडत होता. रऊनें ताबडतोब डेरे मशालींची व्यवस्था केली. रऊच्या प्रश्नास धर्माजीनें दिलेलीं उत्तरें त्याच्या अंतिम हेतूबद्दल बळकट संशय वाढविणारीं होतीं. रऊ यावेळीं चढाईच्या भाषेनें बोलत होता. तो सरळ स्वभावाचा शिपाईगडी धर्माजीच्या तंगड्या मोडण्याच्या तयारीनें आलेला असून त्याची फौजेंत प्रतिष्ठादेखील चांगली होती. त्यानें त्याच रात्रीं फौजेचे इतर अंमलदार धर्माजीविरुद्ध आपल्याला सामील करून घेतले. महाराजांवरील कठिण प्रसंगानें ते धर्माजीविरुद्ध बिथरल्याचें मागें सांगितलें आहेच. यामुळें धर्माजी हा त्यांच्या प्रतिकाराला असमर्थ ठरून सकाळीं आपल्या तिघां सोबत्यांसह पकडला गेला. तुळसाबाईनें त्यांना शिरच्छेदाची शिक्षा फर्मावली व ती तत्काळ अंमलांत आली. ३१ मार्च १८१० या दिवशीं दुपारीं धर्माजी व त्याचा उजवा हात शोभाराम (हा धर्माजीच्या तोफखान्याचा प्रमुख होता) या दोघांचा शिरच्छेद करण्यांत आला, असा मजकूर कैफियतींत आहे. त्याचे इतर दोघे सोबती हद्दपार केले.

१८०९ मध्यें धर्माजी आपले 'आक्रमण' वाढवीत होता, परंतु त्या वर्षाच्या अखेरपर्यंत त्याच्या आक्रमणानें मर्यादा सोडली नव्हती. नोव्हेंबरांत महाराजांच्या दुखण्याचा जोर वाढल्याचें पाहून धर्माजीच्या उच्छृंखलपणाला ऊत येत चालला. तथापि धर्माजीच्या वेतालपणाचें प्रकरण दोन तीन महिन्यांपेक्षां जास्त टिकलें नाहीं. 'हलकें माणूस, पुण्य थोडें' या एका वाक्यांत कैफियतकारानें धर्माकुंवरच्या चरित्राचा गोषवारा

आणला आहे. धर्माजीच्या हुकूमशाहीचा अहवाल संक्षेपानें महाराजांच्या १० एप्रिल १८१० च्या पत्रांत आलेला आहे :

" धर्माकुंवर व शोभाराम यांची अनन्वित वर्तणूक...अलीकडेस बहुतच चढास लागून (त्यांचे) अनेक तऱ्हेचे विचार दिसून आले. दरम्यान नबाबाशीं रूप वाटवून (रंगेलपणा दाखवून) लढाईसन्मुख जाहले. पांच सात वेळातो गोळाही सुरू होता. तेव्हां निमकहरामीचा प्रकार ध्यानास घेऊन पलटण्याचे लोकांत फोडातोडा करून दोन्ही हरामखोर हस्तगत करून घेऊन नेस्तनाबूद करण्यांत आले. (महाराजांना) सामिल पठाणवाले यांचा कराराप्रमाणें फडशा चालू आहे."

माल्कमनें महाराजांच्या कारकिर्दीचा समारोप लिहितांना ते राज्यकारभाराला नालायक होते; त्यांना शांत, सुरळित, सुरक्षित राज्यकारभारापेक्षां धामधूम, दंगा, वगैरेची गोडी जास्त होती; सुयंत्र राज्यकारभाराकडे त्यांचें लक्षच नव्हतें; अशा रोखाचें तात्पर्य नमूद केलें आहे. प्रजेची सुस्थिति — हिच्यांत प्रजेचें जीवित व वित्त यांच्या रक्षणाला अतिशय महत्त्वाचें स्थान दिलें जातें आणि संरक्षणाच्या कामांत गुन्हेगारीचा कठोर प्रतिबंध याचाही अंतर्भाव आहे. या स्थितीबद्दल आतां विचार करावयाचा आहे.

महाराजांचे १७९९ पासून पुढें दिसणारें चरित्र साधनांच्या आधारें पाहात गेल्यास त्यांनीं प्रजेकडे दुर्लक्ष केलें, असा प्रकार मुळींच दिसून येत नाहीं. त्यांची हिंदु समाजांतील 'दासीपुत्र' ही भूमिका त्यांच्या राज्यविषयक कामगिरीला फारशी पोषक नव्हती. प्रतिकारक होती. यामुळें त्यांना आपलें वर्चस्व निर्माण करतांना आक्रमक वृत्तीनें वागणें भाग पडून त्या वृत्तीमुळें आरंभीं प्रजेचे हाल झाले असतील; परंतु आपल्याला होणारा प्रतिकार परिणामकारक नाहीं, असें दिसूं लागल्यावर ठिकठिकाणच्या अधिकाऱ्यांना—विशेषतः आपल्या जास्त विश्वासाच्या भारमल होळकराला जें जें लिहिलें, तें तें बहुधा राज्यकारभार सुरळित चालण्याबद्दलच लिहिलेलें आहे. माळव्यांत मधूनमधून भिल्लादि वन्य समाजांचा राज्यविरोधी उपद्रव जन्मास येत असे, त्यांच्या बंदोबस्ताबद्दल महाराजांनीं लढाया चालू असतांना व तह करून राज्य रीतसर हातीं घेतल्यावर लिहिलेलीं पत्रें आहेत. महाराजांनीं 'जीन घरः जीन तख्तः' ही दशा स्वीकारल्यावर होळकरशाही प्रदेशांत कुठें शिंद्यांची धाड आली, कुठें पेशव्यांनीं मुलुख बळकावला, कुठें निजामानें हात मारला; अशी अंदाधुंदी सुरू झाली ही अंदाधुंदी आपलीं ठाणीं सगळीकडे बसवून महाराजांनीं घालविली. तथापि ज्यांना महाराज नकोसे होते, त्यांनीं आपल्या कटकटी थांबविल्या नाहींत. त्याचा एक मासला राज्यावर येण्यापूर्वीचा निदर्शनास आणायला हरकत नाहीं. एकदां शिंद्यांनीं आपला दक्षिणेंतील मुलुख यशवंत-रावाचे लोक लुटीत आहेत असा बोभाटा माजविला. इंग्रजाशीं झालेल्या तहामुळें शिंदे तिकडे फौज पाठविण्याला असमर्थ होते, म्हणून तक्रार इंग्रजाकडे गेली. वेलस्ली

तेव्हां दक्षिणेंत होता. त्यानें चौकशी करून स्वच्छ कळविलें कीं, हा बोभाटा खोटा असून महाराजांचा त्यांच्याशीं संबंध नाहीं. कुठें एक दरवडा पडला तर त्या राईचा शिंद्यांनीं डोंगर बनविला आहे. इंग्रजानें त्यांत लक्ष घालूं नये. जेथें उपद्रवाचा संभव तेथील स्थानिक अंमलदारांनीं त्याला पायबंद घालावा. असा वेलस्लीच्या अभिप्रायाचा भावार्थ आहे. तेव्हांच्या एकंदर राज्याची स्थिति पाहिल्यास मराठेशाहीच्या साऱ्या विभागात दंगेधोपे बोकाळण्याचे प्रसंग फौजेच्या (तनखा न मिळाल्याच्या) गवगव्यानें उद्भवत असत. त्याला कोणतेंच राज्य अपवाद नव्हतें. फौजेसाठीं बेसुमार खर्च ही प्रत्येक राज्याची कायमची व्यथा होती. 'कर्जापायीं कपाळ छिनलें' ही पहिल्या बाजीरावाची ओरड ही फौजेच्या गवगव्याची दर्शक आहे. ती पेशवाईच्या उत्तर काळांत वाढत गेली व तेव्हां इंग्रजांचा संबंध जडून त्यांनीं परंपरागत देशी राज्यव्यवस्थेचे दोष दाखविण्याला सुरुवात केली. होळकरांशीं लढते वेळीं इंग्रजी फौजेचा पगार थकल्याच्या नोंदी त्यांच्या कागदांतून दृष्टीस पडतात पण फौज अडून बसेल, इतक्या थरावर त्यांची फौज कधीं गेली नाहीं. याचें कारण त्यांच्या तिजोरी खात्याचा व्यवस्थित कारभार. साधारणपणें इंग्रज, फौजेचा पगार महिन्याच्या महिन्याला देऊन टाकीत. वर्षानुवर्षे पगार नाहीं, अशी अवस्था त्यांच्या शिपायांना अनुभवावी लागलेली नव्हती. शिपायांच्या संख्येपेक्षां इंग्रजांचें लक्ष शिपायांची शिस्त, हत्यारें युद्धकलेचें शिक्षण व दाणावैरणीची व्यवस्था यांकडे जास्त होतें. याखेरीज त्यांचें नेतृत्व एका लोकप्रिय पराक्रमी पुरुषावर अवलंबून नव्हतें. सार्जंटापासून मुख्य सेनापतीपर्यंत अधिकाऱ्यांच्या सांखळीनें सारें सैन्य बांधलेलें असे. आयव्ययाची मर्यादा पाहून तिच्यांत त्यांच्या सैन्याचा कारभार बसविलेला असे. देशी राज्यांनीं सैन्याच्या कवायतीचें तंत्र स्वीकारलें; पण त्या तंत्राचीं पथ्यें संभाळण्याची पर्वा कधींच बाळगली नाहीं. लक्षावधि सैन्य हेंच युद्धाचें खरें सामर्थ्य मानून सैनिकांच्या संख्येकडे व तिच्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या खर्चाच्या हिशोबाकडे न पाहणें हेंच देशी राजांना भूषण वाटे. शिंदे, भोसले, होळकर, यांचीच नव्हे तर रजपूत, मुसलमान या राज्यांची अशीच स्थिति होती. हल्ली जसे कारखाने तसे त्या काळीं सैन्य होतें. पोटभरू शस्त्रनिपुण शूरांना सैन्याचें क्षेत्र हें निर्वाहाचें एक निश्चित स्थान होतें. कोणी किती सैन्य ठेवावें याला सीमा नव्हती म्हणून शिपाईगिरीला देशी राज्यांतून कुठेंही मज्जाव नव्हता. यशवंतराव महाराजांची सारी भिस्त सैन्यावरच असल्यानें त्यांचें सैन्य कायदेशीर मिळकतीच्या अवसानाबाहेर मोठें होतें व त्या सैन्याच्या वेतनविषयक गाऱ्हाणीं प्रसंगीं फार तीव्र रूप धारण करीत. त्यांच्या सैन्याचा विषय तहाच्या वाटाघाटीत निघाला होता. इंग्रजाकडून आपल्या हातीं येणाऱ्या साऱ्या महालमुलखांचें उत्पन्न अवघें अठरा लाखच आहे, असें महाराजांचे वकील मालकमला म्हणाले; तेव्हां तो आंकडा चाळीस लाखांच्या घरांतला आहे, असें मालकमनें त्यांस पुराव्यानिशीं पटवून दिलें. तरी

त्यांतून फौजखर्चाची निभावणी होऊं शकणार नाहीं, असा मुद्दा वकिलांनीं पुढें केल्यावर आपल्या मिळकतीला झेपेल तेवढेंच लष्कर बाळगावें म्हणजे फौजखर्चाची कुरकुर नाहींशी होईल, असें माल्कमनें उत्तर दिले. त्या उत्तराचा भावार्थ महाराजांच्या महत्त्वाकांक्षेला मानवणारा नव्हता. यामुळें फौजेच्या संख्येवर काटकसरीची कात्री कधीं फिरली नाहीं व त्यांची पगाराबद्दलची कटकट कधीं संपली नाहीं. महाराजांवर १८०६ ते १८११ च्या दरम्यान जीं संकटें आलीं तिच्या मुळाशीं हीच कटकट होती. या कटकटीच्या चरकांतून शिंदे, भोसले व पेशवे या सर्वांना अनेकदां पिळून निघावें लागलें होतें.

फौजेच्या कटकटीनें राज्याच्या रोजच्या कारभाराला हिसके बसत असले तरी त्याकडे महाराजांचें दुर्लक्ष नव्हतें, याचा पुरावा कांहीं ठळक प्रसंगांच्या अनुरोधानें पाहातां येतो. दुष्काळ, अवर्षण, अतिवृष्टि, टोळधाड, आग, किल्ल्यांची पडझड, बंडाळी, पुंडाई वगैरे नैमित्तिक उपद्रवांकडे जसें त्यांचें लक्ष होतें, तसेंच शेतांची लावणी संचणी, शेतकऱ्यांची लढाईच्या धामधुमींतील वेगुमान लष्करी धावपळीनें होणारी हानि व तिच्या भरपाईची योजना वगैरे नित्याच्या अवश्य गोष्टींकडेही महाराज लक्ष पुरवीत असत. १८०८ च्या पावसाळ्यांत नर्मदा नदीला महापूर येऊन महेश्वर शहर वाहून गेलें. 'गांवखेड्यांची वगैरे फार नुकसानी झाली' हें वर्तमान समजल्यावर महाराजांनीं महेश्वरच्या अधिकाऱ्याला लिहिलें :—"हल्लीं तुमची सर्वांची खातर दिलभरी व्हावी; गांवखेड्यांची आबादी होऊन शहरची वस्ती चांगली पूर्ववत व्हावी यास्तव सरकारांतून राजश्री रामराव त्रिंबक रवाना करून हें पत्र तुम्हास सादर केलें असे. तरी पत्र पावलियावर तुम्ही गांवगन्ना रयतेची व शहरांत शेट सावकार वाणी उदमी व मारू वगैरे अडाणी लोक, सर्वांची दिलभरी करून प्रमाणे मजकुरची आबादी होऊन शहर, घरें, दुकानें, मागती पूर्ववतप्रमाणें करणें."

याच वर्षांतल्या आणखी एका पत्रानें महाराजांची (फौज वगळून) खर्चवेंचाबद्दलची सूक्ष्मदृष्टि उघडकीस येते. हिशोबांतील आंकडेवारीच्या कामांतल्या बिनचूक हुशारीविषयीं माल्कमनें एक प्रशंसापर वाक्य महाराजांच्या चरित्रकथनांत घातलें आहे. ही हुशारी तहाची बोलणीं चालू असतां माल्कमच्या प्रत्ययास आली असेल; परंतु त्याच्या मताची यथार्थता त्या पत्रांतील आशयानें गळीं उतरेल. महाराज त्यावेळीं भानपुऱ्यास होते. तेथें त्यांच्याकडे पुण्याच्या वकिलांनीं पाठविलेलीं पत्रें आलीं. पत्र आणणाऱ्या हरकाऱ्यास जी मजुरी द्यावयाची तिचा आकडा भलताच दिसल्यामुळें महाराजांनीं पुढीलप्रमाणें त्या वकिलाची कानउघाडणी केली आहे : "आजुऱ्याचे (वाटचालीच्या मजुरीचे) शिरस्ते पाहतां विसाकोसाचा एक रुपयाप्रमाणें राजधानीहून भानपुऱ्यापावेतो कोसांची सुमारी पाहता येकसे ऐसी कोस आवघे होतात. त्याचा आजुरा विसा कोसांचा येक रुपयाप्रमाणें नव रुपया होतात. बाकी साहा रुपये जास्त

चां ग भ ले

पावले. ते तुम्ही तेथें समजून माघारे घ्यावे. इतक्यावर या शिरस्त्याप्रमाणें आजुरदार पाठवणें जाहला तरी पाठवीत जाणे." या प्रकाराबद्दल वरील मजकुराआधीं "आजु-ऱ्याच्याही रीती मार्ग आहेत. वेगळीच चाल आजुरा देण्याविसी सरकारांत लिहिता. आशा चाली नाहींत." ही ताकिदीचीं वाक्यें आहेत.

येथें निदर्शनास आणलेल्या राज्यकारभारांतील दोन गोष्टी महाराज इंग्रजांच्या तहानें राज्यावर आल्यानंतरच्या आहेत; परंतु १८०० सालांतील एक गोष्ट सादर केल्यास महाराजांची राज्यासंबंधाची दृष्टि स्पष्ट होईल. पत्राच्या मजकुरावरून उद्भवलेला प्रसंग व महाराजांचें धोरण दिसून येतें : "महेश्वरच्या आसपास भिल्लांचा बोभाटा फार, त्याची सावधानी केल्याशिवाय बंदोबस्त राहणार नाहीं. त्यास पागेचा सरंजाम व कर्नाटकी माणसें घेऊन बाहेर निघोन, कांहीं धावडाव पाहून पारिपत्य करून पुन्हा लबाडी न करतील असें करणें. बसले ठिकाणाहून बंदोबस्त करूं म्हणाल तर होणार नाहीं. बाहेर निघाल्यानें त्रास पडून हरामखोरी करूं पावणार नाहींत. कोणी त्यांजला आसरा देतील, त्यांजकडोन चार रुपये घेतल्यानें खर्चासही जागा होईल. केल्यानें सर्व घडतें. येविशीं आळस न करितां भिल्लांचें पारपत्य होऊन चांगला बदोबस्त राहे तें करणें. तेथील पागे जे उपयोगी नसतील त्यांची घोडीं घेऊन जो उपयोगी पडेल त्याला घेऊन सरकारकामाचा बंदोबस्त ठेऊन चार रुपये पैदा करून लिहिल्या अन्वयें करणें... विषाद मानूं नये यास्तव लिहिलें आहे."

या उताऱ्यांतील 'केल्यानें सर्व घडतें' हें वाक्य दृष्टीस पडतांच समर्थांच्या 'केल्यानें होत आहे रे' या वचनाचें स्मरण झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं. घरीं बसून राहिल्यानें कामें होत नाहींत. त्यासाठीं बाहेर पडावें लागतें, हा उपदेशदेखील महाराजांचें वयोमान आणि अनुभव यांचा विचार केल्यास पोक्तपणाचा वाटेल. वय विशेष मोठें नसलें तरी खडतर अनुभवांच्या भट्टींत त्यांच्या बुद्धीला जो पक्कपणा आला होता त्याची साक्ष त्या उपदेशांत आहे. भिल्लांना आश्रय देणारांना ठोकल्यास द्रव्य मिळेल व खर्च परभारें निघेल; निरुपयोगी पाग्यांची (स्वारांची) घोडी उपयोगी पडणाऱ्या स्वारांना द्यावी आणि बंदोबस्त करावा; वगैरे सूचना मार्मिक नाहींत असें कोण म्हणेल? राज्यकारभार हातीं घेतल्यावर महाराजांना त्यांतील अडचणींचा परिहार स्वतःच्या बुद्धीनें करावा लागत होता; यामुळें जुन्या केल्यासवरल्या लोकांनासुद्धां सूचना करण्याची योग्यता त्यांच्या ठिकाणीं कशी विकास पावत होती, याच्या खुणा सदर पत्रांत आहेत. भारमल हा जुना नोकर, महाराजांहून वयानें मोठा; त्याला आपण उपदेश करतो, कदाचित् हें त्याला रुचणार नाहीं, यासाठी 'विषाद मानू नये' हे शेवटचें वाक्य लिहिलें आहे. महाराजांचीं पत्रें वाचतांना त्यांच्या बुद्धिगुणाच्या वरच्यासारख्या अनेक छटा पाहायला सांपडतात.

राज्य चालवितांना महाराजांनीं ज्यांना निरनिराळ्या कामावर नेमावयाचें, त्या

माणसांविषयीं जी विचारसरणी स्वीकारून अंमलांत ठेवली होती, तिच्यावर प्रकाश टाकणारें पुढील अवतरण आहे. १८०७ च्या नोव्हेंबरांतील एका पत्रांत पुढील वाक्यें आहेत : " येथेंही माणसास कमी नाहीं. वडिलांच्या वेळचीं बहुत आहेत. परंतु काल-महात्म्यनुरूप वर्तून चावा घेतात. ते अर्थी वर्ष दोन वर्षे पावेतों जोंवरी त्यांच्या मनाच्या प्रवर्ती होतात तोंवरी त्यांचें मनोगत राखणें प्राप्त. आगमनाचीही संधानें येतात. आल्यास आव्हेर न होता संगोपनही चालीनें होणें तसें होईल. दहा वर्षांमागें सर्व लहान मोठे होते. त्याणी दौलत संरक्षण करण्यांत ठेविली नव्हती. परंतु श्रीलक्ष्मीकांताच्या कृपेनें जें जालें तेंही प्रख्यात आहे." जुनीं माणसें उपद्रव देणारीं असलीं तरी त्यांस संभाळणें, नवीं जोडणें, हें राज्यकारभाराच्या व्यवस्थेचें तत्व महाराजांनीं येथें नमूद केलें असून 'दहा वर्षांपूर्वी' (१७९७) तेव्हांच्या लहानमोठ्यांनीं "दौलत संरक्षण करण्यांत ठेविली नव्हती"—संरक्षण करावें अशी दौलत ठेवली नव्हती. दौलत म्हणून ठिकाणावर कांहींच नव्हतें, असा 'दौलत संरक्षण करण्यांत ठेविली नव्हती,' या वाक्याचा अर्थ लावल्या-शिवाय 'पुढें जें घडलें तेंही प्रख्यात आहे,' या वाक्याचा नीट बोध होणार नाहीं. आत्मश्लाघा टाळून मागील दहा वर्षांतील आपला पराक्रम 'श्री लक्ष्मीकांताच्या कृपेनें...' या शेवटच्या वाक्यांत गोवला आहे.

धर्माकुंवरचें प्रकरण उरकल्यानंतर मीरखान गफूरखान यांच्या शिफारशीचीं माणसें कारभारांत शिरून त्यांनीं सर्वत्र जोरजुलूम करून राज्याची घडी विस्कटून टाकली; असा वृत्तांत मालकमच्या ग्रंथांत आहे. कालक्रम पाहिल्यास हा वृत्तांत १८१० मधला समजावा लागेल. मालकमनें ज्यांची कथा सांगितली आहे, त्यांत एक रामदीन नांवाचा इसम आहे. धर्माकुंवरला पकडून ठार केलें, त्याच सुमारास या रामदीनला पकडण्याची तजवीज महाराज करीत होते. ज्या पत्रांत धर्माकुंवरला देहान्तप्रायश्चित्त दिल्याची हकीकत आहे, त्याच पत्रानें रामदीनला पकडण्याची योजना सांगितली आहे. महाराजांच्या आजारीपणाचा फायदा घेऊं पाहाणाऱ्या कित्येकांच्या शिरजोरीनें महाराजां-मार्फत त्यांचा बंदोबस्त होण्यापूर्वी प्रजेचा थोडाफार छळ होत असेल. किंवा झाला असें कबूल केलें तरी महाराजांच्या मुलखांत सर्वत्र अराजक माजलें होतें, असें सिद्ध करायला उपलब्ध इंग्रजी मराठी कागदपत्रांतून पुरावा नाहीं. महाराजांचीं पत्रें व महाराजासंबंधाचीं इतर साधनें पुष्कळ नाहींत, पण त्यांच्या मृत्यूच्या महिन्यापर्यंतचीं आहेत व त्यांच्या द्वारें महाराजांचें आपल्या राज्याचें स्थैर्य, संरक्षण, इत्यादि मुख्य गोष्टीकडे चांगलें लक्ष होतें, याविषयीं शंका राहाणार नाहीं.

महाराजांच्या दुखण्याचें स्वरूप पूर्वी याच प्रकरणांत सविस्तर सांगितलें आहे. औषधोपचार चालू असूनही दुखण्याला केव्हांही उतार पडला नाहीं. तें वाढत गेलें. एकीकडे दुखण्याचा तर दुसरीकडे राज्यांतील भल्याबुऱ्या कामांचा नेट, अशा स्थितींत जी विश्रांति पाहिजे ती त्यांना दुखणें जडल्यापासून पुढें निधनापर्यंतच्या दोन अडीच

वर्षांत मुळींच मिळाली नाहीं. तथापि हें येथें सांगून ठेवणें अवश्य वाटतें कीं, अखेर-पर्यंत करवेल तेवढें काम व तेंही व्यवस्थितपणें महाराज रेटीत होते. मृत्यु हळूहळू पावलें टाकीत त्यांच्या जवळ येत होता. मृत्यु समीप असल्याचीं लक्षणें १८११ आक्टोबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून स्पष्ट दिसूं लागलीं. आक्टोबरच्या २७ व्या तारखेपर्यंत महाराज जसे इतर शत्रूंशीं तसेच मृत्यूशीं झगडत राहिले. परंतु मरण ही प्रकृतीच असल्यानें तिचा प्रभाव कधीच कुणाला टाळतां येत नाहीं, हें सर्वांना माहीत आहे. ज्या वज्रप्राय असामान्य बळकट प्रकृतीनें महाराजांकडून मागील दहा वर्षांत अचाट परिश्रम करविले व रोग अपघातादिकांतून त्यांना तारले, तीच बलिष्ठ प्रकृति ऐन तारुण्यकाळांत एकदम कोसळावी हा एक तिचा दुर्विलासच समजला पाहिजे. महाराजांचें वय मृत्युकाळीं अवघें तेहतीस चौतीस वर्षांचें होतें. महाराजांच्या मृत्यूची वार्ता समजतांच कलकत्त्याच्या इंग्रजाच्या अधिकृत सरकारी पत्रकांत महाराजांच्या वयाची अंदाजी नोंद चौतीस पसतीस वर्षें अशी दिली होती.

कार्तिक शुद्ध ११ शके १७३३ या पवित्र दिवशीं (२७ ऑक्टोबर १८११) महाराजांचें भानपुरा येथें सकाळीं प्राणोत्क्रमण झालें. ह्याच दिवशीं त्यांचे चिरंजीव आणि त्यांच्यामागून होळकरशाहीच्या गादीवर आलेले मल्हारराव यांनीं भारमल होळकरास पत्र लिहून पुढील प्रमाणें महाराजांचें निधनवृत्त कळविलें:—

"तीर्थरूप बाबासाहेबांची प्रकृती वेआराम होतीच. कार्तिक शुद्ध १० शनिवारीं वायूचा प्रकोप जास्ती होऊन अंग उडूं लागलें. यापूर्वी पाच चार वेळा वाखा याप्रमाणेंच जाला. श्री मार्तंडजीचे कृपे आराम होत गेला. ह्यासाठी जे उपचार होते ते जाले. शेवट शनिवार सायंकाळीं ज्वरांश वाढला. मागील चार घटका रात्र राहता श्वासाचा उपद्रव पाहून तुला, गोदानें, इत्यादी दानधर्म चालून पोथी पुराणाचे पाठ व नामस्मरण त्यांत देवी मानवी उपचारही जाहले. परंतु गुणास न येता शुद्ध ११ प्रथम ११ घटका दिवस वाढता परलोक पावले." ह्याच दिवशींचे भानपुऱ्याहून एका बातमीदाराचें पत्र उपलब्ध आहे. तो लिहितो : "काल्पासोन श्रीमंत राजश्री यशवंतराव महाराजास श्वास उठला होता. आज एकादशी भानुवार पावणेदोन प्रहरीं महाराजांस देवआज्ञा जाली. मोठा अनर्थ जाहला—" दुसऱ्या पत्रांतला मजकूर : "मोठी अनर्थाची गोष्ट जाली. ह्याजसारखा वीर पराक्रमी मागेही जाहला नाहीं व पुढेंही व्हावयाचा नाहीं. सर्वांवर जरब ठेऊन जलचरें आदिकरून सर्वांस जेर करून वडिलांचे नांवाची शर्थ केली. गैरआरामात जरी होते तरी सर्वांस दहशत होती."

महाराजांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे चिरंजीव मल्हारराव यांस होळकरशाहीचा अधिकार मिळाला व त्याच्या आड कोणीहि आलें नाहीं. त्यांना पेशव्यांची मान्यता

लाभावी, असा प्रयत्न यशवंतराव महाराजांनीं आपल्या हयातीच्या शेवटच्या वर्षी करून पाहिला. तो यशस्वी व्हावयाचा नव्हताच. केवळ परस्परस्नेहाचा देखावा म्हणून असा वस्त्रदानपूर्वक मान्यतेचा समारंभ व्हावयाचा असेल तर होऊं द्यावा, परंतु पेशव्यांनीं वसईच्या तहाप्रमाणें शिंदे, होळकर यांचें स्वामित्व सोडल्यामुळें त्यांना मान्यता देण्याचा अधिकार मुळींच नाहीं असें इंग्रजांकडून पेशव्यांना कळविण्यांत आलें होतें. मान्यता हवी असेल तर लक्षावधि रुपयांचा नजराणा पाहिजे अशी पेशव्यांची मागणी होती. त्या मागणीला महाराजांची संमति नव्हती. अशा रीतीनें हें घोंगडें भिजत पडलें असतां महाराजांचा इहलोक सुटला व मल्हारराव अधिकारारूढ झाले आणि तुळसाबाई राज्यकारभार पाहूं लागली. आपल्या सेवक वृत्तीच्या वागणुकीनें पेशव्यांची वसईच्या तहापूर्वीची प्रतिष्ठा जगाच्या निदर्शनास आणणें असा वस्त्रांच्या मागणीमागें महाराजांचा हेतु असेल.

मल्हारराव हे कृष्णाबाईचे पुत्र. मल्हाररावांच्या मातुःश्री म्हणून कृष्णाबाईचा उल्लेख मराठी ऐ. साधनांतून आढळतो. महाराजांच्या एकूण तीन स्त्रियांचे उल्लेख कागदोपत्रीं निघतात. लाडाबाई या पहिल्या पत्नी. लाडाबाईशीं यशवंतरावांचें लग्न बऱ्याच लहानपणीं झालें असावें, हें सुचविणारा पुसट ओझरता निर्देश देवी अहिल्याबाईच्या कारकीर्दींतील कागदामध्यें एका ठिकाणीं दृष्टीस पडतो. महाराजांची दुसरी पत्नी (अनुक्रमानें नव्हे) कृष्णाबाई—हीच केसरबाई असा तर्क करावा लागतो. कैफियतींत लाडाबाईच्या प्रेरणेचा एक लग्नप्रसंग आढळतो, तो प्रसंग कृष्णाबाईच्या लग्नाचा समजतां येईल. मालकमनें केसरबाईची जात कुंभार, अशी सांगितली आहे. लाडाबाईच्या संदर्भाचीं थोडीं पत्रें उपलब्ध आहेत. त्यामानानें कृष्णा-केसर-बाईचीं अधिक सांपडतात. त्यामध्यें खाजगी हालहवालीचीं पत्रें जास्त तर राज्यकारभारासंबंधाची कमी, असा प्रकार पाहातां येतो. या पत्रांतून बहुधा ह्या दोघींच्या जोडीनें तुळसाबाईचें नांव आढळतें. व इतिहासांत याच बाईचें नांव प्रख्यात आहे. मल्हारराव हा कृष्णाबाईचा मुलगा, परंतु तो आपलाच, अशा भावनेनें तुळसाबाई त्याला संभाळीत आणि वाढवीत होती. गादीचा वारस तिच्या कबजांत, हें तिच्या महत्त्वाचें बाह्य कारण होतें. मालकमनें ही लग्नाची बायको नव्हतीच, केवळ रखेली होती; या चुकीच्या समजुतीवर तुळसाबाईविषयीं पुष्कळच विपरीत विधानें केलीं आहेत. इंदूर येथील बुळे घराण्यांच्या कागदांत एक नोंद आहे. अन्याबा महानुभाव यांची कन्या यशवंतरावमहाराजांची पत्नी अशा शोकाचा तुळसाबाईविषयीं उल्लेख सांपडतो व तो फक्त एका सुट्या ओळीचा आहे. सदर महानुभावाचें नांव मालकमनें अपभ्रष्ट रूपांत लिहिलेलें आहे. शिवाय ही त्या महानुभावाची औरस मुलगी कां यानें मानलेली मुलगी याबद्दल मालकमला संशय होता. तुळसा-

बाई महाराजांच्या अंतःपुरांत येण्यापूर्वी तिचें लग्न झालेलें होतें. ती एकदां सहजगत्या महाराजांच्या दृष्टीस पडतांच महाराज तिच्या सौंदर्यानें मोहित होऊन त्यांनीं तिला आपल्या पत्नीच्या पायरीवर चढविलें. तिला स्वाधीन करून घेण्यापूर्वी महाराजांनीं तिच्या नवऱ्याला तुरुंगांत टाकलें. तुळसाबाईनें त्याच्याकरितां महाराजांची मनधरणी करून त्याची कैदेंतून सुटका केली. त्याला सोडतांना महाराजांनीं बहुमोल वस्त्रें, घोडे आणि द्रव्य देऊन त्याला सोडलें, अशी माल्कमची माहिती आहे. महाराज व तुळसाबाई यांचा संबंध जुळवून आणणारांत शामराव महाडिकाचें अंग होतें या दंतकथेकडे लक्ष दिल्यास हा संबंध १७९९ ते १८०१ या दरम्यान केव्हांतरी घडला असल्याचें अनुमान करतां येतें; म्हणजे महाराजांचा व तुळसाबाईचा कमीजास्त सहवास अकरा-बारा वर्षांहून अधिक कालमानाचा नव्हता, असें दिसून येतें. मरणसमयीं तुळसाबाईचें वय तिशीच्या आंतबाहेर होतें, हें माल्कमचें विधान खरें असेल तर महाराजांच्या संसारांत तुळसाबाईचा प्रवेश तिच्या सतरा-अठराव्या वर्षी संभवतो. महाराजांच्या पश्चात् तुळसाबाईनें सारे ताळतंत्र सोडून स्वैरिणीप्रमाणें वर्तन आरंभलें, हें माल्कमचें मत खरें समजून त्याचें खंडन करण्याची आवश्यकता नाहीं. महाराजांच्या चरित्रकथेशीं त्या वर्तनाचा संबंध नाहीं, परंतु माल्कमचें खंडन शक्य आहे.

तुळसाबाई जशी देखणी होती, तशीच हुशार होती. तिच्या ठिकाणीं धैर्य, करारीपणा असे आणखी गुण होते. यशवंतराव महाराजांच्या कारभारांत ती लक्ष घालीत होती, इत्यादि गोष्टी माल्कमनें नमूद केल्या आहेत. परंतु पातिव्रत्याच्या दृष्टीनें तिचें जें दुर्वर्तन (महाराजांनंतर) चालू झालें, तें लपविण्याकरितां ती राज्यकारभार करण्याच्यावेळीं चिकाच्या पडद्याआड बसत असे. पाप उघड दिसूं नये म्हणून पडदा. राजकुळांतील स्त्री म्हणून नीति राखण्यासाठीं पडदा नव्हता, असें माल्कमचें म्हणणें आहे. दुराचरण व पडद्याबद्दलचें भाष्य याला माल्कमनें ऐकलेल्या गोष्टींचा पुरावा दिलेला आहे. त्याच्या विश्वसनीयतेचा खल मागें एका ठिकाणीं केला आहे. तुळसाबाई होळकरशाही कारभाराच्या आघाडीवर असलेली स्त्री, यामुळें तिचा एकटीचा परामर्श माल्कमनें घ्यावा यांत वावगें कांहींच नव्हतें, परंतु त्यानें होळकर वंशाचें ज्ञान १८२२ नंतर संपादन केलें. तुळसाबाई त्यावेळीं अस्तित्वांत नव्हती. तुळसाबाईची हयात संपून (२० डिसेंबर १८१७) सुमारें पांच वर्षे लोटल्यावर माल्कमनें होळकरांच्या इतिहासाचीं बहुतांशीं तोंडीं साधनें जमविण्याला सुरुवात केली. माल्कमच्या लेखनाबद्दल सावधपणा बाळगला पाहिजे हें समण्यासाठीं पुनरुक्ति केली आहे.

तुळसाबाईच्या व महाराजांच्या नात्याची परीक्षा करूं लागल्यास माल्कम म्हणतो तसें तें नातें 'उपस्त्री'चें नव्हतें; निदान तें डळमळीत आहे अशी कबूली पूर्वग्रहाविष्ट नसलेल्या जिज्ञासूंना द्यावी लागेल. अ. ना. भागवतांनीं 'होळकरशाहीच्या इतिहासाचीं साधनें' खंड १२, या पुस्तकांत होळकरशाहींतील स्त्रियांचा पत्रव्यवहार छापला आहे.

त्यांत तुळसाबाईचीं बरींच पत्रें आहेत. त्यांत महाराजांची कन्या भीमाबाई हिनें होळकरांच्या मुलखांत चालविलेल्या उपद्रवाची हजेरी घेणारें एक पत्र असून कोणीही उपस्त्री आपल्या यजमानाच्या औरस, त्यांतून स्वतंत्र जहागीर असलेल्या मुलीला जरबेचें पत्र लिहिण्याचें अनधिकारी धाष्ट्यं करणार नाहीं व केल्यास औरस मुलगी तशा पत्राला जुमानणार नाहीं; या तर्काच्या साह्यानें मालकमचा प्रवाद चुकीचा अगर खोटा असा भागवतांनीं निर्णय दिला आहे. भागवतांचा हा निर्णय पुरेशी खात्री पटविणारा नाहीं, असें कदाचित कोणी म्हणूं शकेल; परंतु भागवतांनीं मल्हाररावांच्या होऊं घातलेल्या लग्नानिमित्त तुळसाबाईच्या नांवें पाठविल्या गेलेल्या दोन कुंकुमपत्रिका प्रसिद्ध केलेल्या आहेत. त्यांतली एक सर्वांसाठीं असून दुसरी 'श्रीमंत महाराज राजश्री—मार्तंड भैरव श्री जेजुरी स्वामीचे सेवेसी.' याप्रमाणें प्रत्यक्ष कुलदेवाला अनुलक्षून लिहिलेली आहे. सांगूनसवरून उघडउघड जी उपस्त्री (रखेली) तिचा राज्यकारभारांतील हस्तक्षेप एक वेळ व्यवहारांत खपेल, पण घरच्या मंगलकार्यामध्यें देवापर्यंत तिचा संबंध पोचणें, हें शंभर वर्षांपूर्वीचा काळ लक्षांत घेतला तर संभवनीय ठरणारें नाहीं, म्हणून या कुकुंमपत्रिकेचें प्रमाण बलवत्तर आहे. त्याकडे पाहून तुळसाबाईवरील उपस्त्रीत्वाचा आरोप निराधार असल्याचें कबूल करतांना आढेवेढे निघूं नयेत अशी अपेक्षा आहे.

पूर्वोक्त ग्रंथांतील लाडाबाई–तुळसाबाई या जोडनांवांच्या पहिल्या नांवामागें 'सौभाग्यवती' हें विशेषण हटकून पाहायला सापडतें व दुसरें नांव विशेषणरहित असतें. लाडाबाई ही लग्नाची बायको व तुळसाबाई लग्नाची बायको नव्हती, यामुळें पहिलीच्या नांवामागें 'सौभाग्यवती' शब्दाचा अलंकार ठेवला जातो व दुसरीचें नांव त्या अलंकारावांचून लिहिलें जातें, असें अनुमान करून तुळसाबाईच्या नात्याविषयीं कोणी शंका काढल्यास त्या खंडांतील पत्र नं. ७५ अ हें (पान ५५) त्या शंकेचें निराकरण करील. ह्या पत्राच्या आरंभीं पत्रलेखक म्हणून दोघींचीं नांवें 'सौभाग्यवती' या विशेषणानें मंडित झालेली दिसतात. तुळसाबाई महानुभाव पंथाची, यामुळें इंदूर येथें जुन्या राजवाड्याजवळचें गोपाळमंदिर उभारलें गेलें, या समजुतीमध्यें तथ्य नाहीं. कारण तें कृष्णाबाईनें बांधलें ह्याला आधार आहे. कृष्णाबाई महानुभवपंथाची नव्हती.

॥

८

सहकारी

महाराजांच्या सुमारें पंधरा वर्षांच्या कारकीर्दींत त्यांना ज्यांचें सहकार्य लाभलें, त्यांचा परिचय करून दिल्याखेरीज प्रस्तुत चरित्रलेखनाची यथासांग पूर्तता होणार नाहीं. यशवंतराव महाराज पुण्याहून पळाल्यावर जे त्यांच्या सेवेंत आले त्यांचा कालानुक्रमानें विचार करूं लागल्यास पहिलें ठळक नांव भवानीशंकर बक्षी या पुरुषाचें दिसतें. त्यापूर्वी ज्यांनीं महाराजांना साह्य केलें ते जेजुरीचे दोघेजण असून नागपूरच्या विपरीत प्रसंगांत एक बापू विठ्ठल व दुसरा हरनाथ असे आणखी दोन आसामी आढळतात. त्यांतल्या पहिल्याचा निर्देश महाराजांना तुरुंगाबाहेर लावून स्वतः त्यांच्याऐवजी तुरुंगांत राहिला, एवढ्या पुरताच येतो.

हरनाथकुंवर

हरनाथ हा महाराज नागपुरास पोचल्यानंतर तेथें गेला व महाराजांच्या मागून तुरुंगांत एक वर्षभर अडकून पडला होता. तो पुढें सुमारें एक वर्षानें माळव्यांत महाराज आपला जम बसवीत असतां त्यांना येऊन मिळाला व त्यांच्या साऱ्या धाम-धुमीच्या जीवनांत टिकून राहिला. इंग्रजांशीं तह केल्यावर महाराजांनीं त्याला आपल्या राज्याची घडी नीट बसविण्याकरितां माळव्यांत (स्वतः तिकडे जाण्यापूर्वी) पाठविल्याचें वाचकांना ठाऊक आहेच.

हरनाथ हा महाराजांच्या विश्वासांतला एक सरदार होता. याचा मोठा गुण एकच सांगतां येतो व तो म्हणजे महाराजांच्या आज्ञा सुचतील त्या भल्याबुऱ्या उपायांनीं अमलांत आणणें हा होय. पुण्यास १८०३ सालीं त्यालाच महाराजांनीं त्या शहराच्या बंदोबस्ता-

साठीं आणि पैसेवसुलीसाठीं ठेवले होते. १८०५ सालीं अंबाजी इंगळ्याकडून द्रव्य काढण्याची कामगिरी त्याच्याकडेच महाराजांनीं सोपविली होती. हरनाथ हा घाटग्याच्या जुलूमजबरदस्तीचें अनुकरण करणारा इसम, अशी पुण्याच्या लोकांची समजूत झाली होती. अंबाजी इंगळ्याच्या प्रकरणांत त्यानें अंबाजीची सरदारी इभ्रत डोळ्या-आड केली आणि माणुसकीचे दयामाया हे विशेष पायदळीं टाकले; फक्त द्रव्याकर्षण एवढेंच ध्येय त्याच्यापुढें होतें. कारण मालकाचा हुकूम. राज्याच्या बंदोबस्ताचा भार त्यानें कसा रेटला, याचें संगतवार ज्ञान करून घेण्याला पुरावा नाहीं, एवढें खरें कीं, महाराज माळव्यांत येऊन राज्यकारभार जातीनें पाहूं लागल्यावर हरनाथ साफ मागसला.

शिपाईगिरीचा डोळ्यांत भरण्यासारखा गुण हरनाथजवळ नव्हता, असें मानण्यास लावणारीं बहुतेक उदाहरणें आहेत. इंदूरच्या लढाईतल्या पराभवाचें कारण हरनाथाचा सल्ला, असे भवानीशंकर सांगतो. डीगची लढाई गमावणारा हरनाथच. भरतपूरच्या लढाईनंतर हरनाथ दनिया धोलपूरच्या भागांत होता. यावर इंग्रजाचा छापा येऊन त्याला पळून जाणें भाग पडलें असें वृत्त ऐ. साधनांतून आढळतें. पुण्याच्या लढाईतही त्याच्या शौर्यधैर्यांचा स्वतंत्र उल्लेख सांपडत नाहीं.

महाराज एखाद्यावर विश्वास ठेवून त्याच्याकडून कामें घेत असले तरी कुणालाही आपली पायरी सोडून वागतां येईल, इतका त्यांच्या विश्वासाचा अमर्याद प्रकार नव्हता. १८०३ सालीं महाराजांशीं शिंदे भोसल्यांनीं समेटाचा आग्रह दाखविला तेव्हां महाराजांच्या सल्लागारांनीं समेट करावा आणि आपल्या जवळच्या फौजेला रजा द्यावी, असें महाराजांना सांगण्यास प्रारंभ केला. महाराज आपलें ऐकत नाहींत असें दिसलें तेव्हां त्या सल्लागारांनीं हरनाथ हा महाराजांच्या विशेष प्रेमांतला असें समजून त्याला पुढें करून फौज कमी करावी हा विषय महाराजांच्या कानीं घातला. हरनाथ काय बोलला हें कैफियतकार सांगत नाहीं. "शिंदे भोसले आपण एकत्र होऊन मसलत उचलली असता आपलें नुसकान तें काय? या भावीं मनसोब्याचें धोरण धरून बहुता प्रकारीं बोलला." एवढेंच कैफियतींत दिसते हें बहुता प्रकारीं बोलणें महाराजांना रुचलें नाहीं. ते म्हणाले, "तुजला वाटतें दौलत मी (हरनाथ) चालवितों. माझ्या भरवशावर महाराज स्वस्थ आहेत. परंतु हरनाथ एक व एकुणपन्नास हरनाथाची करामत मी (महाराज) खेळवून तुझा पल्ला राखितों. तुझे भरंवशावर मी आहे (ही) गुमराई एकरूप मनांत न आणितां सांगितलें तितकें काम करून असावें. इतःपर बोललास तर कामास पडणार नाहीं."

या हकीकतीस जोडून कैफियतकारानें महाराजांची या बाबतींतली प्रवृत्ति वर्णिली आहे ती अशी: "कोणाचेही माथा भार न करितां सांगितलें काम ज्याचें त्याचे हातें घेऊन इतिकर्तव्यता आपली आपण करावी; भरंवसा व विश्वास आपला आपल्यास अशा धोरणावर प्रवृत्ति होती."

भवानीशंकर

भवानीशंकर बक्षी हा कुठला राहाणारा, महाराजांना कुठें व कसा भेटला आणि त्यानें महाराजांना त्यांच्या उदयकाळीं कोणती मदत केली, वगैरे कथन पूर्वी झालेलें आहे. महाराजांनीं आपल्या चढत्यावाढत्या अधिकाराबरोबर भवानीशंकरालाही आपल्या कामाच्या व्यापांत राबवून त्याच्या गौरवांत भर टाकली. त्यावर कारणपरत्वें मधूनमधून इतराजी झाली तरी महाराजांनीं त्यावरील विश्वास कधीं सोडला नाहीं. तो अनेक लढायांतून हजर होता. पण मीरखान, फत्तेसिंग माने, यांच्या हातीं जशी स्वतंत्र फौज व कामगिरी होती, तसा अनुभव भवानी शंकराच्या व्यवहारांत दिसत नाहीं. तो महाराजांना सल्लामसलत देत असे, एवढा त्याचा दर्जा निःसंशय होता. त्यानें लिहविलेल्या 'रोज-निशींत' त्यानें आपल्या सल्लामसलतीचीं व कामगिरीचीं उदाहरणें दाखल केलीं आहेत, परंतु महाराजांचें विजयशालित्व त्याच्या सल्लामसलतीवर अवलंबून होतें असें म्हणतां येत नाहीं. महाराजांबरोबर तो नागपुराहून खानदेशांत आला. भिल्लांशीं त्यानें महाराजांचें सूत जुळवून दिलें. द्रव्य साह्यहि केलें. परंतु तो महाराजांच्या पुढील उद्योगांत धारची नोकरी व नंतरचा उठाव यांमध्यें नव्हता कीं काय असा संशय उत्पन्न होण्याजोगी त्याची स्थिति पाहायला सांपडते. महाराज राज्याधिकारी या नात्यानें वागूं लागल्यानंतर भरतपूरच्या लढाईपर्यंत तो महाराजांच्या नोकरींत राहिला. त्या लढाईच्या दिवसांत महाराजांची कृपा ओसरल्याच्या अनुभवानें त्याला इंग्रजांच्या आश्रयास जाणें योग्य वाटलें व त्यानें महाराजांची नोकरी सोडली. त्यानें महाराजांची नोकरी कशीही केलेली असो. महाराजांच्या सहवासांतील आपले अनुभव लिहवून त्यानें महाराजांच्या चरित्रसाधनाची जी निर्मिति केली, ती त्याची चिरस्थायी म्हणून फार मोठी सेवा समजली पाहिजे.

अनंत नारायण भागवत यांनीं संपादिलेल्या 'रोजनिशी'च्या मराठी भाषांतराच्या प्रारंभीं भवानीशंकराबद्दल लाहोरच्या एका मासिकांतून (१९२१ आगस्ट) घेऊन जो मजकूर छापला आहे, त्याचा संबंध १८०३ पूर्वीच्या काळाशीं असल्यामुळें त्याची विश्वसनीयता संदेहातीत नाहीं. फार तर एवढेंच समजतां येईल कीं, भवानीशंकर महाराजांच्या नोकरींतून बाहेर पडल्यावर दिल्लीस राहात होता व लोक त्याला 'निमक हराम' या शब्दानें ओळखीत होते. यावरून तर्क निघूं शकेल कीं, महाराजांची सेवा सोडण्यामागें भवानीशंकराच्या व्यवहाराचें (स्वामिद्रोहासारखें) कांहींतरी काळेंबेरें मुरत असावें. एरवी 'निमकहराम' या शब्दाचा उपयोग लोकांनीं केला नसता.

शामराव महाडिक

धारकर आनंदराव पवाराच्या चाकरींत महाराज शिरले हें ज्याला रुचलें नाहीं

व ज्यानें महाराजांचें राजत्व व क्षात्रतेज जागृत केलें, त्या शामराव महाडिकाचें महाराजांच्या सहकाऱ्यांतलें स्थान फार वरच्या दर्जाचें आहे. महाराज हे तुकोजीराव सुभेदारांचे पुत्र असून होळकराहून दर्जानें कमी असलेल्या धारकराकडे यःकश्चित शिपायाप्रमाणें नोकरीची गुलामगिरी पत्करतात, हें शामराव महाडिकाला खपलें नाहीं. रंगराव ओढेकराशीं आनंदराव पवारांनीं केलेल्या शस्त्रास्त्रांच्या झगड्यांत यशवंतराव महाराजांचें प्रसंगावधान, स्वावलंबन, शौर्य वगैरे गुण साक्षातपणें पाहून महाडिकाला राहावेना. त्यानें वेळ न दवडतां महाराजांच्या कानावर जो कडक शब्दांचा उपदेश घातला, त्यात महाराजांच्या भावी पराक्रमाचें बीज अंकुरलें. चकमकीच्या दगडांत स्वयंसिद्ध अग्नि असला तरी त्याची ठिणगी त्या दगडावर घाव घालून उडवावी लागते. तशाच स्वरूपाची ही माहाडिकाच्या उपदेशाची कथा आहे. त्याच्या उपदेशाच्या आघातानें महाराजांना आपल्या योग्यतेचा व भावी कर्तव्याचा बोध होऊन त्यांनीं चाकरीच्या हीनतेला लाथाडलें व पराक्रमाचा स्वतंत्र मार्ग कायमचा आपलासा केला. महाडिक नुसता उपदेशाची तोंडपाटिलकी करून थांबला नाहीं तर आपल्या शिपायांच्या तुकडीसह महाराजांच्या सेवेस त्यानें स्वतःला जुंपून घेतलें. या महाडिकाचें पूर्वचरित्र सांपडत नाहीं. तो बहुधा होळकरशाहीचा नोकर असावा. महाराज माळव्यांत आले तेव्हां त्याच्या पारिपत्यासाठीं योजलेल्या ठाणेदारांपैकीं तो असण्याचा संभव आहे. पण तो थोड्याशा स्वतंत्र विचाराचा पुरुष होता. होळकरशाहीची हीनदीन दशा त्याच्या हृदयामध्यें सलत असल्याप्रमाणें महाराजांचे गुण प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर त्यांच्या सेवेस तो धजावला. यशवंतराव हा बंडखोर, त्याला पकडावें, ही गोष्ट शिंदे, पेशवे आणि काशीराव होळकर यांच्या वतीनें सर्वत्र जाहीर झालेली असतां यशवंतरावांना पराक्रमाचें सक्रिय उत्तेजन देणें हें महाडिकाचें केवढें धाडस होतें, याची कल्पना करतां येईल. महाराजांची सेवा ही एक प्रकारें सुळावरची पोळी होती. तथापि तिच्या स्वीकाराला तो डगमगला नाहीं. यावरून महाराजांची योग्यता त्यानें किती उत्तम प्रकारें ओळखली होती, हें स्पष्ट झाल्याशिवाय राहात नाहीं. यशवंतरावांना होळकरशाहीचें स्वामित्व स्वाधीन करून घेण्याची दिशा शामरावानें दाखविली, हा मजकूर मागें आलाच आहे. त्याप्रमाणें नर्मदेच्या खोऱ्यांत महाराजांच्या व शिंद्यांच्या ज्या लढाया झाल्या त्यांतल्या एका लढाईंत महाराजांच्या तोफा शत्रूनें हिसकावून घेतल्या. महाराज या प्रकारानें कचरतातसे पाहून त्या तोफा जिवावर उदार होऊन परत घेण्याचा सल्ला देणारा व त्यास अनुसरून तोफांवर चालून जाणारा महाडिकच होता. महाडिक हा केवळ शिपाईगडी. रोज हाताखालच्या शिपायांना शिवीगाळीनें दबावांत ठेवण्याची त्याला सवय होती. कैफियतकरानें त्याचीं महाराजांशीं झालेलीं दोनतीन प्रसंगांतील जीं भाषणें आपल्या लेखनांत नमूद केलीं आहेत, त्यांवरून महाराजांशीं बोलतांना तो ग्राम्य शब्दांनीं आपलें हृद्गत व्यक्त करीत असे, याबद्दल संशय राहात नाहीं. तीं भाषणें कैफियतकारानें जशीं जाणत्यांच्या तोंडून

ऐकलीं तशीं भावार्थानें दिलीं असलीं तरी महाडिकाच्या भाषेचा ग्राम्यपणा त्याला ठाऊक होता, या कल्पनेला बाध येत नाहीं. कदाचित कैफियतकारालाही महाडिकाच्या भाषेचा अनुभव असेल. महाडिक महाराजांची कामें करीत असतां त्यांच्या सेवेंतच वारला.

भारमल होळकर

होळकरशाहींत जबाबदारीनें पूर्वीपासून वावरलेला जो साह्यकर्ता सेवक शामराव महाडिकामागून महाराजांना मिळाला तो भारमल होळकर. महाराज खानदेशांत सरसावले तेव्हां इतर बऱ्याच अंमलदारांप्रमाणें भारमलसुद्धां त्यांच्या कर्तृत्वाच्या खऱ्या स्वरूपाविषयीं साशंक होता. महाराज हें एक बंड आहे व तें जमल्यास खची केलें पाहिजे, अशी त्याची दृष्टि होती; परंतु महाराज महेश्वरास पोंचल्यावर महाराजांची असामान्य योग्यता लक्षांत घेऊन त्यानें जें सेवकत्व अंगीकारलें तें शेवटपर्यंत सोडलें नाहीं. महाराजांचीं जीं पत्रें उपलब्ध आहेत, त्यामध्यें फार मोठी संख्या भारमलास लिहिलेल्या पत्रांची आहे. राज्यांत महेश्वरपासून लांब अंतरावर किंवा होळकरशाहीच्या हद्दीबाहेर महाराज असले कीं जें काय मनांत असेल ते किंवा बाहेर घडलें असेल तें मोकळेपणानें भारमलास कळवायचें असा महाराजांचा बिनचूक शिरस्ता होता. एक प्रकारें तो राज्याचा ठाणबंद (महेश्वरास कायमचा राहाणारा) कारभारीच होता म्हटल्यास हरकत नाहीं. त्याच्याकडे देवी अहिल्याबाईचें देवकारण संभाळण्याची कामगिरी महाराजांनीं दिली व त्या कामगिरीसाठीं त्याला महेश्वरास राहाणें प्राप्तच होतें. राजकारणांत त्यानें कधीं फारसें क्रियापूर्वक लक्ष घातल्याचें दिसत नाहीं किंवा निष्कारण महेश्वर सोडल्याचाही दाखला नाहीं. नको त्या भानगडींत न पडणारा गृहस्थ म्हणूनच त्यावर महाराजांचा विश्वास होता. त्यानें महाराजांविषयीं लिहिलेल्या एका पत्रांतीस मजकूर येथें उद्धृत केल्यास त्याचें या बाबतींतलें हृद्गत समजेल. हें पत्र पेशव्यांनीं केलेल्या विठोजीराव होळकरांच्या वधानंतर जूनमध्यें (१८०३) गोविंदराव गानू या देवी अहिल्याबाईच्या कारकिर्दीतील आपल्या एका विश्वासू सहसेवकाला लिहिलें होतें. भारमल म्हणतो:—

"कै० तीर्थरूप मातोश्री बाईसाहेबांचे मागें सर्व गोष्टी व्यंग पडल्या. परंतु त्यांचे पुण्येकरून श्री० रा० यशवंतराव बाबा यांनीं जमावांत गोष्ट आणली...घरचे बखेड्यामुळें सोबत्याचें प्राबल्य होऊन दौलत खराबींत आली. कांहीं मुलखांची धूळधाणी जाहली. रयतेचा नाश जाहला. पदरची चार माणसें चौठिकाणीं लागून ओढींत आली. होष कोणांत राहिला नाहीं. घरचे बखेड्याचा समेट झाल्यांनीं सर्वोपरि चांगलें. (पुढें काशीराव पुण्याहून माळव्यांत येत असल्याचा मजकूर आहे. माळव्यांत यावें, आपसांत समेट करावा वगैरे प्रेरणा महाराजांची) श्री. खंडेराव बाबा साहेब हे यांचे (शिंद्यांचे) कबजांत आहेत, त्यांची मुक्तता जाली पाहिजे. या अर्थीं ह्यांजलाही श्रीमंत रा० यशवंतरावा बाबांची जरबच आहे. फौजसरंजामही बहुत जमा केला आहे.

सोबत्याशीं गांठ घालावी हा इरादा आहे.” पुढें विठोजीरावांच्या वधाचा उल्लेख असून पेशव्यांची कृपा होळकरांकडे वळण्यासाठीं शिष्टाईचें काम करावें, अशा धोरणाचा मजकूर आहे. होळकरशाहीच्या दुःस्थितीविषयीं जुन्या कामदारांना महाराजांच्या उदयकाळीं काय वाटत होतें, याचाही अंदाज या पत्राच्या आधारें करतां येण्याला सवड आहे. श्री. रा. यशवंतराव बाबा यांनी जमावांत गोष्ट आणली, हें वाक्य महत्त्वाचें आहे.

मीरखान

महाराजांच्या सहकाऱ्यांमध्यें अमीरखान हा बहुधा साऱ्या महत्त्वाच्या मोहिमांतला सोबती होता. तो महाराजांकडे १७९९ च्या प्रारंभीं नोकरीस आला. त्यावेळीं त्याची भोपाळची नोकरी गेली होती. भोपाळ येथें तो राजकीय कारस्थानांत शिपाईगिरी गाजवीत होता. नंतर त्याला महाराजांनीं जवळ केलें. पुढें त्यानें महाराजांना सोडलें नाहीं. महाराजांच्या हयातींतच नव्हे, तर महाराज वारल्यावरही होळकरशाहीच्या कारभारांतलें त्याचें महत्त्व शिल्लक होतें. त्याच्या हाताखालीं बहुधा पठाणांची फौज होती व महाराज सांगतील त्या कामावर टंगळमंगळ करणें हा दोष त्याच्या स्वभावांत नव्हता. महाराजांनीं त्याच्यावर टाकलेलें काम तो हमखास फत्ते करीत असे, अशी कल्पना केल्यास ती चुकीची ठरेल. तो पेंढाऱ्यांच्या पुढारी. आरंभीं तो थोड्या लोकांनिशीं लहानशा प्रमाणांत पेंढारीपणा करीत होता. महाराजांच्या चाकरींत शिरला म्हणून ख्यातीस चढला हें उघड सत्य आहे. महाराजांनीं त्याला मीरखानाचा अमीरखान व नबाबउद्दौला बनविलें आणि असा त्याचा गौरवपर उल्लेख ते आपल्या पत्रांतून पुष्कळदां करतात. कित्येकदां भाऊ बंधु या शब्दानें त्याला संबोधितात. त्याचा स्वतंत्र पराक्रम कुठेंच दिसत नाहीं. सुरवातीस बुंदेलखंडांत सागर येथें त्यास पाठविलें तर त्या ठिकाणीं त्याचा बोजवारा उडून त्याला तेथून परत यावें लागलें. त्याच्या अंगीं चमकदार पराक्रम नसला तरी महाराजांचा सहकारी या नात्यानें त्याचा दरारा मात्र मोठा होता.

मीरखान महाराजांस चिकटून राहिल्यामुळें इंग्रजालाहि त्याच्याशीं सलोखा करावा लागला. तो टोंकचा संस्थानिक बनला. महाराजांविषयीं त्याला विशेष भक्ति होती, याची साक्ष धर्माकुंवरच्या पाडावासाठीं तो धावून आला, ही आहे. महाराजांचा तह घाटत असतां त्यानें जें एक महाराजांना कमीपणा आणणारें स्वतःच्या बडेजावीचें पत्र माल्कमला पाठविलें तें त्याच्या स्वयंप्रेरणेचें कीं महाराजांच्या अनुज्ञेचें हें समजायला मार्ग नाहीं. महाराजांनीं त्याचा अनिष्ट परिणाम लक्षांत घेऊन तें पत्र झिडकारलें तरी मीरखानानें महाराजांचा उणेपणा इंग्रजासमोर उघड करण्याचें स्वयंप्रेरित धाडस केलें असा तर्क त्याच्या एकंदर वागणुकीवरून करतां येत नाहीं. महाराज त्याच्या फौजेचा

खर्च फेडण्याला असमर्थ होते, तेव्हां त्यांनीं राजस्थानी संस्थानाच्या झगड्यांत भाग घेण्याची मीरखानाला परवानगी दिली. त्याप्रमाणें तो राजस्थानांत एक वर्ष महाराजां-शिवाय स्वतंत्रपणें कामकाज करीत होता. सर्वांचा समज झाला कीं मीरखानचा व महाराजांचा आतां संबंध उरला नाहीं. असा समज वाढविणारे आणखीही कित्येक प्रसंग आहेत. त्याची वाच्यता करण्याची येथें गरज नाहीं. महाराजांच्या पश्चात् मीरखानाच्या भाग्याचें कौतुक वाटून प्रिंसेप नांवाच्या एका इंग्रजानें त्याचें चरित्र छापलें आहे. मीरखानाकडून मिळविलेली माहिती त्या चरित्रांत आहे, याचें भान ठेवलें कीं, त्यांत मीरखानाचे दोष दिसणार नाहींत; याबद्दलचें अनुमान कठीण नाहीं. तथापि महाराजांना त्या माहितींत संभाळून घेण्याचाहि प्रयत्न आहे. मालकमच्या पुस्तकांत मीरखानाबद्दल स्वतंत्र प्रकरण आहे.

चिमणा भाऊ

मालकमनें आपल्या पुस्तकांत एका ठिकाणीं विधान केलें आहे कीं चिमणा भाऊ (किंवा चिमणाजी कृष्ण) या नांवाचा एकजण महाराजांचा गुरु होता आणि महाराजांच्या बहुतेक घोर कृत्यांचें प्रेरणास्थान तोच. महाराजांच्या चरित्रसाधनांतून चिमणाभाऊचा शोध करूं लागल्यास त्या इसमाला महाराजांच्या कारभारांत फारसें महत्त्व नव्हतें, असें निश्चितपणें म्हणतां येतें. कैफियतींत व रोजनिशींत त्याचें नांव आलेलें आहे. इतर साधनांत त्याबद्दल महत्त्वाचा संदर्भ आढळत नाहीं. तो एक लहानसा लष्करी अंमलदार होता व त्याला महाराजांनीं सांगितलेलीं कामेंही हलकींच आहेत. महाराजांनीं त्याला आपल्या गुरुस्थानीं बसविल्याचा पुरावा मालकमच्या पुस्तकाशिवाय दुसरा नसून मालकमनें काशीरावाच्या निधनप्रसंगानें चिमणाभाऊच्या गुरुत्वाची कथा नमूद केली आहे. कैफियतकारानें आपल्या हकीकतींत १८०८ मध्यें एका ढोलीबुवाकडून महाराजांनीं उपदेश घेतल्याचा वृत्तांत आणला आहे. एक गुरु (चिमणाजी) असतांना दुसरा गुरु कशाला हा प्रश्न यामुळें उपस्थित होतो. दुसरा प्रश्न महाराजांनीं घोर कृत्यें कोणतीं केलीं हा आहे. खंडेराव आणि काशीराव यांचा मृत्यु हीं घोरकृत्यें मालकमच्या मनःसृष्टींतील आहेत व ही सृष्टि महाराजांच्या नालस्तीसाठीं निर्मिलेली आहे. महाराजांच्या चरित्रसाधनांतून चिमणाभाऊ हें एक महाराजांच्या आदराचें प्रस्थ होतें असें ठरवायला जागा नाहीं. तथापि तो महाराजांच्या कर्तबगारीमध्यें इतस्ततः दिसतो. यासाठीं त्याला 'सहकारी' मंडळांत गोवलें आहे.

फत्तेसिंग माने

१८०२ सालीं महाराज पुण्यास जाण्याला निघाले त्यावेळेपासून पुढें सुमारें एक वर्षभर महाराजांचा सरदार म्हणून फत्तेसिंग मान्याचे निर्देश ऐ. साधनांतून दिसतात.

पुण्याकडे येतांना महाराजांपासून फुटण्याचा त्यानें प्रयत्न केला, पण पठाणांच्या जागरुकतेनें तो फसला. त्याला स्वतंत्रपणें लढाया मारण्याचे प्रसंग आलेच नाहींत. बारामतीनजीक पुरंदऱ्यांशीं झालेली लहानशी झटापट हाच काय तो एक प्रसंग सांगतां येतो. दुसरा प्रसंग छत्रपतींकडून पेशवाईचीं वस्त्रें आणण्यासाठीं साताऱ्यावर केलेल्या स्वारीचा. ही स्वारी यशस्वी झाली यांत भूषण वाटण्याजोगें कांहीं नव्हतें. पुढें त्याला दक्षिणेंत सोडून महाराज उत्तरेस गेले. मागें फत्तेसिंगाच्या कर्तृत्वाची घसरगुंडी होतां होतां तो अगदीं नामशेष झाला. इकडेही त्यानें महाराजांविषयीं द्रोहबुद्धि धरली होती. पुनः पठाणांनींच त्याची खोड मोडली. पुण्याच्या लढाईतही त्याचें नांव चमकलें नाहीं. महाराजांबरोबर एक वर्ष राहिला एवढ्याचसाठीं तो महाराजांचा सहकारी. तें (१८०२) वर्ष आणीबाणीचें होतें. फत्तेसिंग हा निष्ठेचा कृतज्ञ नव्हता. पण महाराजांनीं मात्र 'चौघडा आदि मरातब बरोबरीची सरदारी वाढविली' पण तो 'अवक्रिया' आचरायला चुकला नाहीं. त्याला अवक्रियेचें प्रायश्चित्तही मिळालें.

बाळारामशेट आगरवाल

बाळारामशेट ही व्यक्ती महाराजांच्या सान्निध्यांत पंजाबच्या भरारीमध्यें प्रथम दिसते. तहाच्या वाटाघाटींत महाराजांनीं बाळारामला शेख हबीबुल्लाच्या बरोबरीनें इंग्रज वकिलांकडे पाठविल्यानें त्याचें महत्त्व ध्यानांत येतें. बाळारामानें या वाटाघाटींत चांगली कामगिरी बजावली म्हणून माळव्याच्या स्वराज्यांत आल्यावर त्याला महाराजांनीं तीन गांवें इनाम दिल्याचा कागद होळकरशाहीच्या साधनांत आहे. हा पुरुष मूळ पंजाबचा, पण लहानपणापासून वाढला खानदेशांत; यामुळें त्याला मराठ्यांची राहाणी, स्वभाव इत्यादि गोष्टींचा चांगला परिचय होता. त्याच्या घराण्याचा व्यवसाय व्यापाराचा असल्यानें त्या व्यवसायाचे गुण त्याच्या स्वभावांत आलेले होते. तो महाराजांचा कारभारी या नात्यानें १८०६ नंतर काम करीत होता. त्या योगानें त्यावर पैशाच्या देण्याघेण्यावरून पुष्कळ संकटें ओढवलीं. पण संकटांत शांत राहून सुचेल त्या लटपटीनें संकटांची धार बोथट करण्याची शिताफी त्याच्यांत होती. यामुळें पैशासंबंधांत लष्कराला त्याचाबद्दल विश्वास वाटत होता. त्यानें द्रव्यसंचयाचा मोह न धरतां कारभार केल्यामुळें प्रसंगीं कांहींसा निधडेपणा तो दाखवूं शकत असे. महाराजांच्या मृत्यूनंतर राज्यांत जे घोटाळे माजले, पक्षभेद उत्पन्न झाले, त्यांच्या तडाक्यांत त्याची प्राणहानि झाली. तो दुखण्यानें बिछान्यास खिळून घरांत मरण पावला नाहीं. राज्यांतल्या एका पक्षानें त्याला आडरानांत नेऊन मारलें. त्याचा मोठा गुण हाच कीं, तो महाराजांविषयीं शेवटपर्यंत एकनिष्ठ राहिला व त्यांच्या राज्याच्या सेवेंतच त्यानें आपला जीव गमावला.

९

गुणालोचन

मराठेशाहीच्या काळांत व्यवहार व शिक्षण अशी जोड होती. ज्या घराण्याचा जो कुळपरंपरेचा किंवा स्वयंनिर्मित व्यवसाय असेल त्या कुळांतली नवी पिढी त्या व्यवसायांतच वाढत असल्यामुळें त्या व्यवसायाचें निराळें शिक्षण त्यांना द्यावें लागत नसे. समाजांतील सुतार, लोहार, चांभार, न्हावी, तेली, परीट वगैरे धंद्याच्या जाती पडल्या होत्या व ह्या जातींत तो तो धंदा वंशपरंपरेनें चालत असे. राज्यांतली सरदारी हा ज्याचा त्यानें आपल्या कर्तबगारीची ओळख पटवून उभारलेला व्यवसाय होता. उदाहरणार्थ पेशवे, त्यांच्या हाताखालचे पटवर्धन, रास्ते, विंचूरकर, गोखले, पानशे इत्यादि ब्राह्मण घराणीं व शिंदे, होळकर, पवार, गायकवाड प्रभृती अब्राह्मण सरदार यांचा शिपाईगिरीचा व्यवसाय हा त्या त्या घराण्याच्या मूळ पुरुषानें उत्पन्न केलेला होता. अब्राह्मणांत कोणी गुराखी, कोणी धनगर कोणी (कुणबी) शेतकरी याप्रमाणें जातिपरत्वें आधीं निराळ्या व्यवसायाचे असूनही त्यांतल्या कोणी एकानें तरवार गाजवावी व सरदारी स्थापावी–पुढें ती वंशपरंपरेनें चालावी, अशी शिंदे होळकरांच्या घराण्याची कथा आहे. यावरून गुराखी धनगरांपैकी गायकवाड, होळकरांच्या पूर्वी तरवारीची चमक दाखवून कोणीच उदयास आले नव्हते असें नाहीं. पेशवाईच्या आधीं कांहीं तरवारबहादर धनगर दाखवितां येतात.

ब्राह्मणांच्या शिपाईगिरीचा वृत्तांत असाच आहे. आपत्काळीं ब्राह्मणांनी क्षात्रकर्म करावें असा शास्त्राधार आहे. ज्यांच्यामध्यें बुद्धि व शौर्य हे गुण होते ते ब्राह्मण मुसलमानांच्या राजवटींतही मुत्सद्दी आणि योद्धे या दोन्ही नात्यानें झळकल्याचीं उदाहरणें आहेत. शिवकालांतील कवि वेंकटाध्वरी यानें आपल्या 'विश्वगुणादर्श' चंपूंत ब्राह्मणांनीं

आपलीं धर्मशास्त्रोक्त कर्तव्यें टाकून शिपाईगिरीचा धुमाकूळ मांडला असल्याचा दोष उच्चारून ब्राह्मण क्षात्रकर्म स्वीकारून पृथ्वी तुरुष्कमय (तुर्कमय) होऊं देत नाहींत याप्रमाणें त्या दोषाचा सदर परिहारही चंपूकारानें केला आहे. मुसलमानांच्या वर्चस्वकालीं ब्राह्मणांनीं तरवार हातीं घेतली व तोच क्रम पुढेंही चालू राहिला. पेशवे, अमात्य, सचिव, प्रतिनिधि वगैरे अधिकाराची ब्राह्मण घराणीं शिवछत्रपतींनीं वाढविलीं. ह्याच परंपरेंतून बाळाजी विश्वनाथ भट हा शाहू छत्रपतींचा पेशवा होऊन त्याच्यामागून बाजीराव, बाळाजी, माधवराव, यांसारखे पराक्रमी राज्यकर्ते जन्मास आले. त्यांनीं कोणी नातेवाईक म्हणून तर कोणी खरेच शूरवीर म्हणून सरदाऱ्या देऊन अनेक ब्राह्मणांना उत्कर्षास चढविलें.

येथें हेंसुद्धां लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं एखाद्या घराण्याच्या मूळ पुरुषासारखे त्याचे सगळे वंशज पराक्रमी किंवा मुत्सद्दी नसतात. बापासारखा लेक ही अपेक्षा खरी नाहीं. जगाच्या इतिहासांत गुणांनीं बापासारखा, किंवा त्याहून योग्यतेनें अधिक अशा लेकांचे दाखले अतिशय विरळ आहेत. पेशवाईंत पेशव्यांच्या व त्यांनीं मान्यता दिलेल्या घराण्यांत दोन तीन पिढ्या बापासारखा लेक नसण्याचा नियम मोडणारे पुरुष जन्मास आले. शिंदे, पटवर्धन, विंचूरकर वगैरे घराण्यांत शूर पराक्रमी पुरुषाची निपज दोन तीन पिढ्यांपर्यंत चाललेली दिसून येते. होळकरांच्या घराण्याला असा लौकिक राखतां आला नाहीं. पहिल्या मल्हारराव होळकरांचा मुलगा खंडेराव लढाईंत कामास आला पण तो बापाच्या तोडीचा कर्तबगार नव्हता. खंडेरावाची पत्नी देवी अहिल्याबाई यांनीं १७९५--मरेपर्यंत राज्यकारभार संभाळला व होळकरशाहीचा दबदबा आपल्या पुण्यशीलानें वाढविला. मल्हाररावांच्या पश्चात त्यांच्या जागीं आलेले तुकोजीराव हे पेशवाईंत फौजा घेऊन वावरले, कित्येक लढायांतून त्यांनीं भाग घेतला, शौर्यही गाजविलें; परंतु महादजी शिंद्यांबद्दल जसें उत्साहानें बोलतां येते तसें तुकोजीरावांसंबंधांत बोलतां येत नाहीं. एका ठिकाणच्या माहितीवरून असें दिसतें कीं, तुकोजीराव हे सुभेदारीच्या पदावर आले त्यावेळीं त्यांचें वय चाळिशीच्या आंत बाहेर होतें. पुढें त्यांनीं तीस वर्षें सुभेदारी संभाळली. त्यांचा थोरला औरस मुलगा काशीराव हा शरीरानें व बुद्धीनें दुबळा होता, हें मागें पुष्कळदां सांगितलें आहे. तुकोजीरावांचा दुसरा औरस पुत्र मल्हारराव याच्यांत बुद्धि व शिपाईगिरी हे दोन्ही गुण होते, परंतु त्या गुणांची उंची स्पष्ट होण्यापूर्वीच त्याचा वध करण्यांत आला. थोरल्या मल्हाररावांच्या मागून झालेल्या दोन कायदेशीर पिढ्यांची ही कथा आहे आणि तुकोजीरावांचे दासीपुत्र यशवतराव हे जर आपल्या विलक्षण लोकोत्तर गुणांनीं राजकीय क्षेत्रांत सरसावले नसते तर होळकरशाही नामशेष झाली असती. कदाचित टिकली असती तर कोणत्या शोचनीय स्वरूपांत दिसली असती हें सांगणें कठिण आहे. तुकोजीरावांच्या कारकीर्दींत शेवटच्या तीन वर्षांमध्यें महादजी शिंद्यांच्या सरदारांनीं उत्तरेस होळकर-

शाहीला हादरा देऊन तिला खिळखिळें केलें होतें. तुकोजीराव वारल्यावर आपल्या राज्याला बळकटी आणण्याची धमक काशीरावांत नव्हती, या दुबळेपणाचा फायदा पेशवे आणि शिंदे हे दोघे घेत होते. थोडक्यांत म्हणजे होळकरशाही विनाशाच्या मार्गावर होती. पेशवाईतल्या सुद्धां नव्या नव्या मुलखाची मागणी, कधीं पेशव्यांच्या मर्जीनें तर कधीं त्यांस न जुमानतां शिंदे जबरदस्तीनें पुरवून घेऊन पेशव्यांचा अधिकार संपुष्टांत आणीत होते. पटवर्धन, प्रतिनिधि यांच्या सरंजामांत शिंद्यांचे सासरे व कारभारी घाटगे यांनीं १८००–१८०१ मध्यें दंगल चालविली होती; कर्नाटकाच्या सावनूर प्रकरणांत शिंद्यांनीं ढवळाढवळ केली; अशीं शिंद्यांच्या बेमुर्वत दांडगाईचीं आणखी उदाहरणें आहेत. त्यांकडे पाहातां शिंद्यांचें पेशवाईस लागलेलें ग्रहण स्पष्ट झाल्याशिवाय राहात नाहीं. त्यांत पेशव्यांच्या मानापमानाचें चमत्कारिक मिश्रण दिसून येतें. पेशव्यांचा समक्षपणें पुण्यांत मान ठेवून पुण्याबाहेर त्यांच्या अधिकाराची पायमल्ली हस्तें परहस्तें करावयाची असा दौलतरावांचा खाक्या होता. पेशव्यांना हें समजत होतें, झोंबत होतें पण शिंद्यांशिवाय आपला दुसरा कोणी त्राता नाहीं, या भावनेनें शिंद्यांची उपमर्दकारक शिरजोरी ते मनामध्यें जळफळत मुकाट्यानें सोशीत होते. शिंदे पुण्यांतून १८०० च्या अखेरीस गेल्यावर पेशवे त्यांच्या तावडींतून सुटले, तरी शिंद्यांचा सासरा सर्जेराव त्यांच्या राशीस १८०१ च्या पूर्वार्धापर्यंत बसलेला होता. तो जावयाच्या मदतीसाठीं उत्तरेकडे गेला तेव्हां पेशवे पूर्णपणें स्वतंत्र झाले. काशीराव होळकर १८०१ पर्यंत पुण्यासच होते. पण शिंद्यांपुढें जेथें पेशवे गोगलगाय बनले होते तेथें या दुबळ्या पुरुषाची किंमत काय असेल तें निराळें सांगायला नको. १७९९–१८०० व १८०१ या तीन वर्षांत शिंद्यांची लष्करी गुर्मी जर कोणी जिरविली असेल तर ती यशवंतराव महाराजांनीं. शिंद्यांनीं पुण्यांतून हालण्याच्या कारणांपैकीं एक मोठें कारण यशवंतराव महाराजांचा उत्तरेकडील दैदीप्यमान पराक्रम हें असल्याबद्दल शंका बाळगण्याची गरज नाहीं.

यशवंतराव महाराजांचा खरा उठाव १७९९ मध्यें झाला. पहिल्या वीस एकवीस वर्षांचा त्यांच्या जीवनाचा, ज्यावरून कांहीं निश्चित आणि विश्वसनीय अनुमानें करतां येतील असा तपशील मुळींच सांपडत नाहीं. तरी त्यांच्या ठिकाणीं एकवीस बाविसाव्या वर्षी जे असामान्य गुण दिसतात त्याचें कुणालाही आश्चर्य वाटावें, असे ते गुण आहेत. ते गुण उपजत होते व त्यांनीं ते आपल्या कर्तबगारीच्या भट्टींत खडतर अनुभवांच्या रसायनानें तावून सुलाखून वाढविले. प्रथम बापाचा आधार गेला व मागून भावाचा-मल्हाररावाचा-आश्रय सोडण्याची पाळी आली. जन्मानें त्यांना होळकरशाहींत कसलाच अधिकार नव्हता. मल्हाररावांचा वध झाला नसता तर त्यांच्या पश्चात् जें त्यांनीं करून दाखविलें तें करण्याला त्यांना लवकर अवकाश मिळण्याचा संभव नव्हता. मल्हाररावांचा वधही पेशवाई, शिंदेशाही आणि होळकरशाही या तिन्ही राज्यक्षेत्रांच्या प्रतिष्ठेला

धक्का देणारी निंद्य घटना असली तरी तिनें यशवंतराव महाराजांच्या गुणविकासाला मनमुराद मोकळीक करून दिली हें कबूल करायला पाहिजे. वाईटातून चांगलें निघतें म्हणतात तें असें. पुष्कळदां यशवंतराव महाराजांच्या चरित्राचा विचार करतांना असेंही वाटतें कीं यशवंतरावांची योग्यता मल्हाररावालाही गाठतां आली नसती.

महाराजांच्या जीवनांतील इतर गुण तपासण्यापूर्वीं घरच्या राहाणींतून मिळालेले कोणते गुण त्यांच्या अंगीं जवळ जवळ उपजत म्हणण्यासारखे होते, याचें चिंतन करूं लागल्यास ईश्वरभक्ति आणि देवी अहिल्याबाईविषयीं निस्सीम आदर अशा दोन गुणांची जाणीव झाल्याशिवाय राहात नाहीं. होळकरांचें कुलदैवत जेजुरीचा खंडोबा-मल्हारी मार्तंड किंवा पत्राच्या शिरोभागीं लिहिला जाणारा 'श्रीम्हाळसाकांत' हा होय. महाराज त्याचा निर्देश 'श्रीलक्ष्मीकांत' या शब्दानें करतात. श्रीलक्ष्मीकांतावर त्यांचा दृढ विश्वास होता. 'श्री लक्ष्मीकांताच्या सुदर्शन चक्रानें आपलें रक्षण घडलें; आमचाही लक्ष्मीकांत आहे, लक्ष्मीकांताच्या कृपेनें जें चांगले तेंच घडेल.' अशा तऱ्हेचीं वाक्यें उपलब्ध पत्रांतून कितीदांतरी वाचणारांच्या डोळ्यांपुढून जातात व महाराजांच्या निष्ठेची साक्ष पटवितात. मल्हारगर्दीतून सुटल्यावर प्रथम त्यांनीं जेजुरीस जाऊन आपल्या कुलदेवाचें दर्शन घेतलें, त्याची महापूजा केली, नंतर आयुष्याच्या भवितव्याचा सुगावा लावण्यासाठीं नागपुराकडे वळले. १८०२ मध्यें पुनः पुण्यास आले, त्यावेळीं आधीं जेजुरीस गेले व पुणें सोडतांना १८०३ मध्यें पुनश्च एकदा आपल्या उपास्याचें दर्शन-पूजन यथासांग पार पाडून महाराज उत्तरेकडे निघाले. यानंतर जेजुरीस यांचें जाणें घडलें नाहीं. दुखण्याच्या काळांत जेजुरीस जाण्याचा त्यांनीं ध्यास घेतला होता, तथापि तो वाया गेला. तरी देव आणि त्याचें स्थान महाराज विसरले नव्हते. तेथील व्यवस्थेकडे त्यांचें बारीक लक्ष होतें, याचा पुरावा राज्यावर आल्यानंतरच्या पत्रांतून आढळतो. श्री लक्ष्मीकांताबरोबरच पुष्कळदां महाराज अपरिहार्यतेनें ज्यांचा सादर उल्लेख करतात त्या देवी श्री अहिल्याबाईच होत. श्री लक्ष्मीकांताइतकाच अहिल्याबाई हा त्यांच्या नितांत श्रद्धेचा विषय होता. महाराज त्यांच्याबद्दल 'मातोश्रीबाई' हा शब्द बहुधा उपयोगांत आणतात. बाळपणीं या मातुःश्रींचा बराच सहवास घडल्यासारखी भावना त्यांच्या पत्रांतून प्रत्ययास येते. बाईचा मृत्यु १७९५ मध्यें झाला. त्यांच्या मागें दोन वर्षे तुकोजीराव जिवंत होते. काशीरावही होळकरांच्या सुभेदारीची पोकळ थोरवी भोगीत होते. परंतु मातोश्रीबाईची छत्री त्यांच्या कीर्तीला साजेलशी बांधण्याचें काम मनावर घेऊन तडीस नेलें यशवंतरावमहाराजांनीं. मातोश्रीबाईसंबंधीची महाराजांची श्रद्धा सुंदर छत्रीच्या आकारानें महेश्वर मुक्कामीं नर्मदाकाठी उभी आहे. देवाच्या कृपेइतकेंच महाराजांना या आपल्या तपस्विनीतुल्य थोर पूर्वज स्त्रीच्या आशीर्वादाचें महत्त्व वाटत असे. देवाच्या कृपेचा आणि मातोश्रीबाईच्या आशीर्वादाचा अढळ विश्वास हेंच तर महाराजांच्या असामान्य कर्तृत्वाचें मुख्य व कधींच न खालावणारें

भांडवल होतें. त्याच्या आधारावर त्यांनीं इंग्रजाला मेटाकुटीस आणलें. ईश्वरनिष्ठेचें व पूर्वजश्रद्धेचें भांडवल असें आहे कीं ज्यासाठीं दुसऱ्या कोणापुढें तोंड वेंगाडावें लागत नाहीं. तें आपल्याला आपल्याच ठिकाणीं वाढवाल तितकें वाढवितां येतें. महाराजांनीं हेंच भांडवल जवळ घट्ट बाळगून आपल्या कर्तृत्वाला तेज आणलें आणि शेवटीं इंग्रजाच्या पकडींतून आपलें गतवैभव सोडविलें.

महाराज हे अहिल्यादेवींचा स्वभाव आणि व्यवहार पाहिलेले, त्यांच्याविषयीं विलक्षण श्रद्धा बाळगून वागणारे असल्यामुळें समाजांतील सत्पुरुषांच्या आदरसत्काराची प्रवृत्ति त्यांच्या ठिकाणीं होती. याचीं प्रमाणें उपलब्ध ऐतिहासिक साधनांतून तुरळक तुरळक दिसतात. ज्याच्या पुण्यशीलाची शिफारस आपल्याकडे कोणी करील अथवा कोणी समक्ष भेटल्यास त्याच्या पारमार्थिक योग्यतेची खात्री पटेल, त्याला जमीन गांव याप्रमाणें इनामें महाराजांनीं दिल्याचा पुरावा कागदोपत्रीं दृष्टीस पडतो. महाराज यासंबंधांत किती जागृत व दक्ष असत, याची कल्पना आणून देणारीं उदाहरणें आहेत. मुकुंदरा घाटाची लढाई संपवून महाराज मथुरेच्या मुक्कामीं असतां—हा एक धावपळींतलाच मुक्काम होता—त्यांच्याकडे पुण्यशील म्हणून इनाम भोगणाऱ्या माणसाच्या भोगवट्यांत अडचणी उत्पन्न झाल्याची तक्रार आली. जणूंकाय आपण राजधानींतच बसून राज्यकारभार करीत आहों, अशा स्वस्थ चित्तानें महाराजांनीं त्या तक्रारीची दाद घेऊन ती दूर होण्याविषयीं योग्य त्या अधिकाऱ्याला पत्र लिहिलें आहे. आपण राज्याबाहेर दूर इंग्रजांच्या मुलखांत आहों, आपल्या रोखानें इंग्रजाची फौज चालून येत आहे, याची फिकीर नसल्याप्रमाणे महाराजांनीं पूर्वोक्त हुकूम लिहिला आहे. अशीं उदाहरणें वाढविण्याची गरज नाहीं. महाराज परमार्थ मार्गावरील सज्जनांना संतोषवून त्यांचा आशीर्वाद अनुग्रह संपादण्याचा योग साधीत असत; हें तात्पर्य एका उदाहरणानें देखील पटण्यासारखें आहे.

साधु पुरुषांच्या समाधीच्या द्वारें आपल्या नशिबाचें भावी रूप जाणून घेण्यालाही महाराज उत्सुक असत. हिंदु सत्पुरुषाच्या समाधीला कौल लावल्याचा दाखला दृष्टीस पडत नसला तरी हिंदुमुसलमान हा भेद न पाहाणाऱ्या महाराजांनीं १८०५ सालीं ऑगस्टांत अजमेर शहरीं असतां तेथील ख्वाजा पिराच्या दरग्यांत कमान उभारण्याच्या साधनानें आपल्या भवितव्याची परीक्षा पाहिली, असें वृत्त ऐतिहासिक लेखसंग्रहाच्या पंधराव्या खंडांत आलेलें आहे. अजमेरच्या ख्वाजा पिराचा दरगा हें स्थान मुसलमान समाज मक्केप्रमाणें पवित्र मानतात. तेथें गेल्यानें हाजच्या यात्रेचें पुण्य लागतें, असा समज मुसलमानांत रूढ आहे. महाराजांनीं तेथें जें केलें व अनुभवलें त्याची हकीकत पुढीलप्रमाणें आहे :

"यशवंतराव होळकर अजमेरास जाऊन तेथें पिराची मान्यता करून कमान रात्रौ दरग्यांत ठेविली. प्रातःकाळीं पाहातां कमान चढलेली पाहिली, तेव्हां फिरून दोन

दिवस दोन कमाना उतरून पिराजवळ ठेविल्या. त्याही कमाना चढल्या. आल्या. व पिराचे अभय आले. जे तुम्हांस मी सर्व प्रकारें साहित्य आहे." असें अभय मिळवून महाराजांनीं दुसरीकडे कूच केलें.

या उदाहरणावरून महाराजांना मुस्लिम तीर्थाबद्दल विशेष आस्था होती, असा समज करून घेण्याचें कारण नाहीं. महाराज अजमेरनजीकच्या पुष्कर तीर्थावर अनेकदां गेल्याचे व तेथें राहिल्याचे दाखले आहेत. त्या तीर्थस्थानींही ते यथोचित श्रद्धेनें धर्मकृत्यें करीत असत. परंतु आपण हिंदु म्हणून फक्त हिंदु तीर्थांचा मान राखायचा अशी त्यांची धारणा नव्हती. नाथद्वारा या माजी उदेपूर संस्थानांतील एका देवस्थानावर त्यांनीं आक्रमण केल्यावरून इंग्रज लेखकांनीं मुसलमानांना खूष ठेवण्यासाठीं ते तेथें चालून गेले, अशी मखलाशी केली आहे. तिकडे लक्ष देऊन हा थोडा खुलासा केला आहे. शक्यतोंवर हिंदु तीर्थस्थळांचें रक्षण करावयाचे हा बाणा ते संभाळीत होते, याचें वाचकांना कायगांव टोक्याच्या संदर्भात दर्शन घडलें आहे. १८०२ सालीं पुण्याकडे जात असतां महाराजांनीं नाशिक क्षेत्रीं खंडणी मागितली. खंडणी देण्याला तेथील ब्राह्मण तयार होते, पण महाराजांची मागणी व ब्राह्मणांची देणगी यांत मेळ पडेना तेव्हां त्यांनीं ब्राह्मणांना अटकेंत ठेवले एवढाच वृत्तांत उपलब्ध आहे. परंतु पुढें खंडणीचा कसा निकाल केला, त्याची माहिती सांपडत नाहीं. बहुधा नाशकाला फारसा त्रास न देतां महाराज शिंद्यांच्या पुण्यास जाणाऱ्या लष्कराच्या रोखावर निघून गेले. महाराज नाशकास असतां मीरखानाची शिंद्यांच्या फौजेशीं सामना करावा लागेल अशीं पत्रें महाराजांकडे गेली होतीं. धर्म, देवस्थानें यांबद्दल महाराजांनीं जे श्रद्धेचे संस्कार आत्मसात् केले होते, त्याच्या प्रभावामुळें मोठ्या तीर्थस्थानांत महाराजांचा फारसा उपसर्ग झाला नाहीं. किरकोळ तीर्थांना मात्र महाराजांच्या लष्करानें धक्के मारले.

प्रारंभीं तत्कालीन व्यवहार आणि शिक्षण यांतील परस्परसंबंधांची परिस्फुटता केली आहे. यशवंतराव शिपाईगिरीच्या व्यवहारांत वाढत होते. त्याकाळीं तो व्यवहार शांत स्वरूपाचा नव्हता. रक्तपाती युद्धें, लुटालूट, जाळपोळ यांनीं तो व्यवहार बरबटलेला होता. शिपाईगिरी हें थोरल्या मल्हारराव होळकरांच्या वेळेपासून होळकर घराण्यांतील मुलांचें बाळकडूच होतें. हत्यारांच्या उपयोगाचें ज्ञान करून घेण्यासाठीं त्यांना आपल्या राहात्या वाड्याच्या आवाराबाहेर कोणी गुरु किंवा एखादी शाळा पाहाण्याची आवश्यकता नव्हती. लष्करी शिक्षणाचे प्रयोग वडील मंडळीच्या स्वारीशिकारींत गेल्यास अनायासें नजरेखालून जात होते व इच्छा असेल तर ते स्वतः करून पाहाण्याची सोय होती. राज्यकारभारही घरचाच. एखाद्या मुलाला तीव्र जिज्ञासा असेल तर राज्यकारभाराचेंही तपशीलवार संपूर्ण ज्ञान पदरीं पडण्याला अडथळा नव्हता. यशवंतराव महाराज हे लहानपणापासून चौफेर नजरेचे चौकस पुरुष होते. त्या गुणानें युद्ध आणि राज्य या दोन्ही कर्तृत्वक्षेत्राचे प्रसंग येतील तेव्हां अचूक उपयोगी

पडण्याइतकें ज्ञान व नैपुण्य त्यांनीं संपादन केलें होतें, असा तर्क स्वीकारावा लागतो. त्यांनीं आपल्या स्वतंत्र उठावापूर्वीं खर्ड्याची मोठी लढाई प्रत्यक्ष पाहिली व पैशाच्या अभावी हाताखालचे शिपाई प्यादे आपल्या सरदारांची कशी अडवणूक करतात, याचाही त्यांनीं एकदां अनुभव घेतला. हा अनुभव पहिलाच असें समजूं नये. पण त्याचा निर्देश एकदांच ऐतिहासिक साधनांत पाहावयास सांपडतो. स्वतःचा अनुभव सोडला तरी ते इतरांच्या बाबतींत असा प्रकार हरहमेश पाहात होतेच व त्याचें मनांत चिंतनही करीत असतील. या प्रसंगाच्या अनुभवाचा बोध हृदयांत साठवून ते नेहेमीं वागत असल्यामुळें त्यांना फौजेचीं धरणीं—अडवणूक—१७९९ पासून १८०५ अखेर-पर्यंत लष्करी हालचाली थांबण्याइतकी जांचली नाहींत. १८०३च्या प्रारंभीं पुण्याच्या मुक्कामांत त्यांच्या फौजांनीं महाराजांच्या पुढाकाराने अमृतरावाला धरण्याच्या वेळ्यांत बसवून पैशाचा तगादा लावल्याचा दाखला आहे; पण महाराजांवर या फौजेचा रोष नव्हता. तशा रोषाचे उग्र प्रसंगही त्यांच्या धामधुमीच्या काळांमध्यें उत्पन्न झालेले दिसत नाहींत. यावरून तर्क सिद्ध होतो कीं, फौजेला पैशाकरितां अडून बसण्याइतके महाराजांनीं नाराज होऊं दिलें नाहीं. कैफियतकारानें महाराजांविषयीं लष्कराचें प्रेम धर्मांकुंवरच्या प्रकरणांत नमूद केलें आहे. धर्मावर लष्कर उलटलें तें महाराजांच्या भक्तीनें. तेव्हां लष्करांत पगार थकल्याची हाकाटी होतीच, पण महाराजांबद्दल आस्थाही उत्कट होती. जेव्हां महाराजांच्या प्राणघाताचा प्रसंग लष्करी लोकांना समजला तेव्हां त्यांचे पुढारी महाराजांच्या बचावास अनुकूल होऊन जें केलें तें असें:—"यांतील विषय (धर्मांकुंवरचा उद्देश) पलटणांत समजून त्याचे अंतःकरणास गोड न लागतां अवघे कुमेदान आपसर वगैरे एकत्र होऊन कौसल केले. आपण विदेशी. धन्यानें एक आपला इमान शाबूत पाहून लाख फौजेचा मोहरा मारावा, या महतव्यास लागून लाखों रुपयांची दौलत आपले जिमेस केली व लाखों आपल्यास चारले. ती क्रिया एकीकडे ठेवून गुलामाचे (धर्मांकुंवर) नादीं लागून धन्यास अपाय करावा....ते पक्षीं ज्याचा शेर खातो, त्यास सामल असावे ही नेकसल्ला. असा निश्चय करून हिंदूंनीं गंगा व मुसलमानांनीं कुराण उचलून एकदिली करून तमाम आपले आपले पलटणांत वरदी फिरवून दिली." यावेळीं बाळाराम शेटजीशी खलबत झाले. लष्करी पुढाऱ्यांनीं एकच उत्तर दिलें कीं—"धन्यानें आमचें बरदार कांहीं एक पाहिलें नसतां आमचा इमान अंकित करून दौलत आमचे हवालीं केली. मुसलमानाचे पारिपत्या-विषयीं भरोंसा आमचा; तेथें आम्ही गुलामास सामल होऊन धण्याशीं हरामखोरी करूं यांत ईश्वर आम्हांस काय देणार?"

महाराजांचें लष्कर त्यांच्या पराक्रम औदार्यादि गुणांवर किती व कां लुब्ध होतें याचें स्पष्टीकरण कैफियतीमधील वरच्या गोष्टींत आहे. हैद्राबादी पठाणांना मोहरमांतील फकीरीनें महाराजांनीं कसे गार करून सोडलें; याची माहिती मागें आली आहेच. याच

संदर्भात महाराजांच्या औदार्याविषयीं पठाणांची समजूत काढण्यासाठीं आधीं गेलेल्या होळकरशाही सरदारांनीं काढलेले उद्गार मुद्दाम पाहावे असे आहेत. (कैफियत) "महाराजांनीं कोणाचेंही वाईट केलें नाहीं, घर दौलत कांहीं एक न पाहतां झाले उत्पन्न तें अगोदर फौज मग काय असेल तें असो. असें आम्हींच नाहीं (तर) लहान थोर सर्व फौज म्हणते. आतां हें सर्व रुलुष पोटाचें आहे, याचा मार्ग निघाल्याचे पोटीं सर्व तुझे चरणीं प्राण समर्पून आहेत तेथें संशयाचें कारण मनांत आणू नये. ज्याचे घरीं पात भाजावयास खापर नव्हते ते हजीनशीन करून दिले. त्याजपासून अन्य विचार काय व्हावयाचा आहे." स्वतःचा पराक्रम, फौजेबद्दल विश्वास आणि तिला राजी राखणारा हाताचा बिन हिशोबी सढळपणा हे गुण शिपाईगिरीला आकर्षून घेणारे आहेत. ते गुण महाराजांच्या अंगीं प्रबळ असल्यानें महाराजांना सैनिकांची वाण कधींच पडली नाहीं. महाराज देखील येतील त्यांना आपल्या पदरीं बाळगण्याला मागेंपुढें पाहात नसत, असा मजकूर रोजनिशींत पानोपानीं दिसतो. मुसल्मान, (विशेषतः पठाण) रजपूत, शीख, जाट, यांपैकी कोणत्याही धर्माचा, पंथाचा व भाषेचा सैनिक असो; महाराज त्यांच्या भेदाची क्षिति बाळगीत नव्हते. अशा सर्वांना एकत्र जमवून ते लढवीत होते. महाराजांची भरारी चालू असतां त्यांच्या फौजेला जीवापाड पळण्याचे श्रम सोसावे लागत होते. इंग्रजांशी गांठ पडेल तेथें मार खाणें भाग असल्याचेंही त्या फौजेला माहीत होतें. तरीसुद्धां त्यांनीं महाराजांना शेवटपर्यंत चिकटून राहावें; ही स्थिति त्यांच्या संघटनाकौशल्याच्या व नेतृत्वाच्या आकर्षणाचें रहस्य उकलून दाखविणारी आहे.

'साहसे श्रीः प्रतिवसति' साहस हें वैभवाचें वसतिस्थान—या सुभाषितानुसार महाराजांचे सारे विजय त्यांच्या साहसांनीं त्यांस मिळवून दिले, असें म्हणावें लागतें. साहस हा त्यांचा जणूंकाय स्वभावधर्मच होता. त्या स्वभावधर्माला त्यांच्या लोकदृष्ट्या हीन पुत्रत्वाच्या स्थितीनें चालना दिली. या चालनेला वेग देण्याचें कार्य त्यांच्यावरील संकटांनीं केलें. रघूजी भोसल्यानें आचरलेला विश्वासघात हा एक त्यांच्या आयुष्यांतला उत्तम धडाच समजावा लागतो. त्या धड्याचें तात्पर्य त्यांनीं आपल्या हृदयांत कायमचें ठसवून अशी खबरदारी (सावधपणा) जन्मभर कायम राखली कीं, पुनः ते विश्वासघाताच्या फेऱ्यांत कधींच सांपडले नाहींत. या तात्पर्यानें प्रारंभीं खानदेशांतले भिल्ल, धारचे पवार, महतपुरचा वाघ, व नंतर पेशवे, शिंदे, इंग्रज या सर्वांच्या कपटकारस्थानांतून त्यांना सुरक्षितपणें तारलें. हीं कारस्थानें पूर्वी चरित्रकथानकाच्या ओघांत येऊन गेलीं आहेत. इंग्रजांच्या कारस्थानांवर अधिक प्रकाश पुढील गोष्टीनें पडेल.

इंग्रजांच्या कपटप्रयोगाची ही गोष्ट ऐ. लेखसंग्रहाच्या पंधराव्या भागांत आलेली असून तिच्यांतील स्थळें व काळ हीं इतर जास्त विश्वसनीय पुराव्याशीं जमणारीं नसल्यानें सदर गोष्टीच्या खरेपणाबद्दल संशय वाटला तरी ती केवळ लेखकाच्या कल्पनेची

असेंही मानणें कठिण आहे. इंग्रजांनीं होळकरांच्या व शिंद्यांच्या सैन्यांत फितूर माजवून पठाण व इतर लोक फोडले. पठाणांनीं पन्नास लाख रुपये घेऊन होळकरास इंग्रजांच्या ताब्यांत द्यावें, असें त्या फितूराचें स्वरूप होतें. महाराजांना ही बातमी आधींच समजली असल्यामुळें ते आपल्या पूर्ण विश्वासाच्या तीस हजार लोकांसह सावध होते. महाराज व इंग्रज यांच्या भेटीकरितां उभारलेल्या डेऱ्यांत इंग्रज जाऊन बसले. तहाच्या चर्चेसाठीं ही भेट, अशी दिखाऊ योजना होती. पण खरा हेतु या भेटीच्या वेळीं महाराजांना कैद करण्याचा होता. त्याप्रमाणें भेटीच्या डेऱ्यांत इंग्रज गेले पण तेथें महाराजांचा पत्ता नव्हता. महाराजांनीं फितूरी मंडळीला ठोकण्याचा बेत केला असल्यानें ते बऱ्याच वेळानें घोड्यावरून भेटीच्या जागेनजीक प्रगटले. फितूरी लोकांवर त्यांनीं हल्ला केला. त्यांतले पुष्कळ मेले, पुष्कळ पकडले. ज्यांना पकडले त्यांत कांहीं इंग्रज होते. महाराजांनीं या प्रसंगीं फितूरीचा डाव कसा मोडला तेंही लक्षांत घेण्यासारखें आहे. आपले तीस हजार विश्वासू लोक हे बिथरले आहेत, असें भासवून त्यांना दूर ठेवले होते. ते महाराजांवर रुसून दूर झाले असा सर्वांचा समज होऊं दिला. अशा रीतीनें त्यांनीं इंग्रजांची फसवणूक साधली. अशाच थाटाची एक गोष्ट दुसरीकडे पाहायला सापडते. तिचा दुजोरा घेऊन असें म्हणतां येतें कीं, इंग्रजी प्रेरणेनें पठाणांनीं भरतपूरची लढाई चालू असतां किंवा संपल्यावर महाराजांचा घात करण्याचें ठरविलें होतें, परंतु महाराजांनीं त्यांना यश मिळूं दिलें नाहीं.

इंग्रजांच्या लष्करी हालचालींची महाराजांना खडानखडा विश्वसनीयरीत्या माहिती समजत होती व तिला अनुसरून ते त्या लष्कराचे हल्ले चुकवीत असत. इंग्रजी कागदपत्रांतून असे पुष्कळ उल्लेख आहेत. "आम्ही आपल्याकडून आपल्या लष्कराची बातमी न फुटण्याची कितीही काळजी घेतली तरी होळकराला ती आगाऊ कशी समजते हें गूढ आहे. आपल्या संबंधाची बातमी फुटली नाहीं अशा एकप्रकारच्या खात्रीनें होळकराच्या तळावर छापा घालायला जावें तो होळकर तेथून केव्हांच दहावीस मैल दुसरीकडे निघून गेलेला, असा अनुभव नेहमीं येतो. वगैरे अर्थाचा मजकूर इंग्रजांच्या सेनाधिकाऱ्यांनीं पुष्कळदां लिहिलेला आहे. तो लिहितांना होळकर भेकड म्हणून पळून जातो, असें म्हणायला बहुधा तो चुकत नाहींत. भीतीनें त्याच्या पळाचा वेग वाढतो, असेंही इंग्रजाचे समाधान या विषयाचीं इंग्रजी पत्रें सुचवितात. इंग्रजाची फौज व आपली फौज यांमध्यें इंग्रज सहज गाठू शकणार नाहीं, इतकें अंतर महाराज ठेवीत होते व याबद्दलही इंग्रजांच्या पत्रांतून तक्रार आढळते. महाराज अहोरात्र याप्रमाणें जागरूक राहात होते, म्हणूनच इंग्रज दमून तहाला तयार झाला. इंग्रजाला प्रत्येक हल्ल्याच्या वेळीं वाटे कीं, होळकराचें सामर्थ्य संपलें आहे पण प्रत्यक्ष शोध केल्यास तें सामर्थ्य जसेंच्या तसें कायम असल्याचें दिसून येई. होळकरापाशीं जो जमाव पाहायला सांपडतो तो लुटारूंचा असतो. शिकवलेल्या लढाऊ लोकांचा नसतो, असेंही

इंग्रज आपलें समाधान करून घेत होते.

इंग्रजांशीं युद्ध चालू करण्यापूर्वी व युद्ध चालू असतां देशांतील हिंदु, मुसलमान, राजेरजवाडे, जहागीरदार वगैरे लोकांशीं महाराज इंग्रजाविरुद्ध खलबतें करीत असल्याचा संशय आल्यामुळें इंग्रज राज्यकर्त्यांनीं त्यांच्या पत्रव्यवहारावर बारीक नजर ठेवून त्यांतलीं पुष्कळ हस्तगत केलीं होतीं. इंग्रज सेनापती लेक यानें हीं पत्रें आपल्या वरिष्ठांच्या नजरेस आणलीं व त्यांच्याकडून युद्ध पुकारण्याची परवानगी मिळविली; यावरून पूर्वीच्या एका हिंदी इतिहासलेखकानें लेकचें पूर्वचरित्र धुंडाळून त्याला खोटीं पत्रें रचण्याची खोड होती, असा शोध काढला व महाराजांच्या ज्या पत्रांचा बोभाटा लेकच्या लेखनांत आढळतो, तीं पत्रें बनावट मानून त्या लेखकानें लेकलाच नांवें ठेवलीं आहेत. परंतु तीं पत्रें बनावट होतीं असें समजण्याला कांहीं आधार नाहीं. उलट महाराजांचा गुप्त पत्रव्यवहार सर्वत्र चालू असल्याचा पुरावा मराठी ऐ. साधनांतून आहे. त्या पत्रांमुळें महाराजांना कसलाच कमीपणा येत नाहीं; उलट त्याऐवजीं इंग्रजाविरुद्ध चोहोंकडून उठाव होण्यासाठीं महाराजांनीं चालविलेल्या चौफेर प्रयत्नाच्या ज्ञानाला तीं पत्रें पुराव्यासारखीं उपयोगीं पडतात आणि त्यांच्या स्वराज्यविषयक तळमळीचें तीव्र रूप स्वच्छपणें निदर्शनास आणतात. स्वदेशांतच नव्हे तर स्वदेशाबाहेरील अफगाणिस्तान, फ्रान्स वगैरे देशापर्यंत महाराजांनीं आपलें संधान पोचविलें होतें. या साऱ्या खटाटोपाचें अंतिम ध्येय इंग्रजाचें वर्चस्व ठेचून काढावें, अर्थात् मराठेशाहीचें अप्रतिहत स्वातंत्र्य राखावें हें एकच एक ध्येय होतें.

होळकरांनीं ज्यांना पत्रें लिहिलीं तीं इंग्रजाकडे कशी जात असतील याचें एक गमक मराठी ऐ. साधनांत पाहायला सांपडतें. त्यावरून निदान इतरांच्या नसली तरी पेशव्यांच्या वर्तनाची कल्पना येईल. “पेशवे, सदाशिव माणकेश्वर, बळवंतराव नागनाथ, खंडेराव रास्ते वगैरे मंडळीस योग्यतेप्रमाणें (पत्रें) येऊन सर्वांचें पत्रीं मजकूर लिहिला जे सरकारांत विनंती लिहिली आहे त्यावरून कळेल....त्यावरून श्रीमंतास व मंडळींस अंदेशा पडला जे पत्रें आल्याचा मजकूर करनेलांस (रेसिडेंटाला) समजल्यास ठीक नाहीं. तरी पत्रेंच करनेलास नेऊन दाखवावी. त्यावरून सरकारचें पत्र घेऊन सदाशिव माणकेश्वर करनेल याजकडेस जाऊन सरकारच्या पत्रांसुद्धां आपलेंही पत्र दाखवून आले.”

मार्टिन नांवाच्या एका इंग्रजानें तेव्हांचा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेलस्ली याच्या पत्रव्यवहाराचा संग्रह पांच खंडांत प्रसिद्ध केला असून त्यांतल्या एका खंडाच्या टीपेंत त्यानें त्या पत्रांतील मजकुराचा अगदीं स्थूल गोषवारा दिला आहे. त्या गोषवाऱ्यांतील महाराज इंग्रजाला 'काफर' म्हणतात. हा उल्लेख विचारांत घेण्याजोगा आहे. महाराजांची बुद्धि हिंदु-मुसलमानांचा धर्मभेद ओळखत नव्हती. खिस्ती इंग्रज हा विधर्मी (विपरीत धर्माचा-काफर) अशी त्यांची भावना होती व त्याचा देशभर अनियंत्रित वरचढपणा स्थिरावल्यास हिंदु, इस्लाम या दोन्ही धर्मांची वाताहत झाल्याशिवाय

राहाणार नाहीं, असें त्यांचें निश्चित मत होतें. या विधर्मी इंग्रज काफराला हाकलून लावल्याशिवाय किंवा दडपून टाकल्याशिवाय पूर्वीचा कोणताही धर्म या देशांत सुरक्षित राहाणार नाहीं, असें ते आपल्या पत्रांतून लिहीत असत, याचा आधार मागें प्रसंगपरत्वें सादर केलेल्या महाराजांच्या पत्रांतून चौकसांना पाहातां येईल. स्वराज्याबरोबर स्वधर्म हा शब्द क्वचित् त्यांच्या लेखनांतून येतो व त्याची थोडीशी छाननी खरेशास्त्र्यांच्या ऐ. लेखसंग्रहाच्या एका प्रस्तावनेंत महाराजांच्या एका पत्राला धरून करण्यांत आली आहे. इंग्रजाला काफर समजणारे महाराज हिंदु इस्लाम या दोन्ही धर्मांना समानतेनें 'स्वधर्म' लेखीत होते, असें मानण्याला अडचण नाहीं. इंग्रजाविषयींचें त्यांचें उघड शत्रुत्व हें त्यांच्या लोकप्रियतेचें मोठें कारण होतें; म्हणजे या देशांत इंग्रजाचें प्राबल्य नको, ही कल्पना सर्वांना प्रिय होती, असा अर्थ निष्पन्न होतो.

येथवर महाराजांच्या पत्रांतील 'स्वधर्म', 'काफर' या शब्दाचें विवेचन केलें व त्यांच्या पत्रव्यवहाराचें क्षेत्र किती व्यापक व दूरवर पसरलेलें होतें व हें पत्रलेखनाचें काम किती निरलसतेनें आणि तीव्र आस्थेनें करीत होते याचा वाचकांना अप्रत्यक्षपणें बोध होईल. त्यांचीं पत्रें पंजाबांतील शिखांना जात होतीं, तशींच तीं अफगाणिस्तानच्या अमीराकडेही जात होतीं. याचें प्रत्यंतर महाराजांच्या मागें ग्रथित केलेल्या एका पत्रांत दिसणारें आहे. तेथें 'अफगाण अमीराचें पत्रोत्तर आलें, तो आपल्या मदतीकरितां फौज पाठविणार असून दोन तुकड्या अटक नदी उतरून अलीकडे आल्या' वगैरे मजकूर आहे. अफगाणिस्तान हा हिंदुस्थानालगतचा देश; त्याशीं संबंध जोडून साह्य मागितलें, याचें कदाचित् विशेष कौतुक वाटणार नाहीं. पोर्तुगीज (गोव्यामुळें) अफगाणिस्तानाहून जवळ, त्यांनीं सैन्य पुरवावें, या मागणीचेंही आश्चर्य वाटायला नको. फ्रेंचाकडे संधान बांधण्याच्या कल्पनेची टिपू सुलतानाचें उदाहरण लक्षांत ठेवल्यास नवलाई वाटणार नाहीं; त्या प्रयत्नाच्या परिणामीं टिपू आपल्या प्राणासह सर्वस्वास मुकला. हें टिपूप्रकरण महाराजांच्या उदयकाळीं घडलें असतां महाराजांनीं फ्रान्सच्या मदतीची आशा धरावी, हें मात्र नवलाचें वाटते. एरवी महाराज फ्रेंचांना दगलबाज समजत होते. पण त्या काळीं युरोपांत इंग्रज व फ्रेन्च यांचीं युद्धें सुरू होतीं. फ्रेंच हे हिंदुस्थानाला परिचित होते. त्यांचीं व इंग्रजाचीं येथेंही युद्धें झालेलीं होतीं. इकडे लक्ष देऊन जो इंग्रजाचा शत्रु तो आपला मित्र या न्यायानें त्याची मदत घेण्याची खटपट महाराजांनी करावी, हा त्यांच्या खटाटोपाचा विलक्षण विशेष ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. एका इंग्रजी कागदांत या कारस्थानांतले दोन फ्रेंच दूत कैद केल्याचें वृत्त दृष्टीस पडतें. या धडपडीचा प्रत्यक्ष उपयोग न झाला तरी इंग्रजाच्या विवंचनेंत भर टाकण्यापुरता अफगाण व फ्रेंच यांकडील पत्रव्यवहाराचा उपयोग होता. शत्रूला अनेक प्रकारें सतावून सोडण्याची योजना महाराजांच्या सदर उद्योगांत निस्संशय होती.

मनुष्यांची पारख व माणसें जोडण्याचें कसब हे गुण यशवंतराव महाराजांत

विशेष प्रकारें वसत होतें. तें चांगल्या कर्तबगारीचीं माणसें हाताखालीं घेत; परंतु त्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याइतके ते त्यांवर अवलंबून राहात नव्हते. शामराव महाडिक, अमीरखान, शहामतखान, भवानीशंकर, हरनाथ, भारमल वगैरे कितीतरी व्यक्तींचीं नांवें महाराजांच्या कारभारांत दृष्टीस पडतात. या प्रत्येकाच्या गुणांचें महाराजांनीं चीज केलें; पण त्यावर सर्वस्वी विश्वास ठेवून ते कधींच वागले नाहींत. प्रत्येकाचा त्याच्या कामाप्रमाणें गौरव केला. कित्येक जणांनीं महाराजांना सोडलें तरी महाराजांनीं त्याची खंत बाळगली नाहीं. एखाद्यावांचून महाराजांचें कुठें कांहीं अडलें किंवा बिघडलें असेंही उदाहरण नाहीं. माणसें आलीं गेलीं म्हणून त्यांच्या हिम्मत, उमेद, धाडस वगैरे गुणांत चढउतार होत नव्हता. कोणावर फाजील विश्वास ठेवून त्यांनीं स्वतःची कधीं फसगत करून घेतली नाहीं. लढाईत एखाद्या वेळीं मोड झाला तरी ज्याचा उत्साह बिलकुल खचत नव्हता, त्यावर एखाद्या माणसाच्या येण्याजाण्यानें कोणता अनिष्ट परिणाम होणार? कोणी जाऊं लागला वा गेला तर त्याला अडवून पकडून शिक्षा देण्याचेंही त्यांनीं कधीं मनांत आणल्याचा दाखला नाहीं. महाराजांचें या बाबतींतलें धोरण पुढें हरनाथांच्या हकीकतींत वाचकांना दिसेल.

या विवेचनांतून उद्भवणारा एक प्रश्न म्हणजे महाराज क्रूर होते कीं काय हा आहे. जो वीर तळहातावर स्वतःचें शिर घेऊन तें गमावण्याच्या तयारीनें बाहेर पडतो, तो दुसऱ्याला मारण्याच्या बाबतींत कसलीच कुचराई करणार नाहीं, हें उघड आहे. मारणें हें लढवय्याचें कर्तव्यच असतें. लढाई हा जीव घेण्याघालविण्याचा व्यापार असल्यामुळें त्यांत कोणी किती जणांचा व कसा जीव घेतला या विचाराला अवसर नाहीं. याप्रमाणें लढाईचा विषय क्रूरपणाच्या मीमांसेंतून बाहेर ठेवल्यावर दुसरा आनुषंगिक विषय लुटालुटीचा डोळ्यासमोर येतो. शिंदे, पेशवे व त्यांचे हस्तक यांनीं चालविलेल्या लुटालुटीचा एकंदर वृत्तान्त यशवंतरावमहाराजांच्या लुटालुटीशीं तुलनेला घेऊन पाहिल्यास त्यांच्या जोरजुलमापुढें महाराज फिके पडतात. खुद्द पुण्यांत १८०३ मध्यें महाराजांच्या प्रेरणेनें जें घडलें तें त्यापूर्वींच्या अनेक वर्षांत जें घडलें त्याशीं ताडून पाहिल्यास जास्त दोषी कोण याचा योग्य निर्णय करतां येतो. शिंदे व पेशवे यांच्या लुटारू क्रूरपणाची बरोबरी महाराजांच्या क्रूरपणाला करतां येत नाहीं. यासाठीं पेशव्यांनीं व शिंद्यांनीं पुण्यांत व पुण्याच्या आसपास जीं क्रूर कृत्यें केलीं, त्यांची हकीकत वाचकांनीं पाहावी. हाताखालच्या लोकांना तोफेच्या तोंडीं देणें हा पुण्यास असतांना शिंद्यांचा नित्याचा खेळ होता. त्या खेळांत शिंद्यांनीं आपले कितीतरी जुने कर्तबगार नोकर काळाच्या उदरांत बेधडक लोटले. यशवंतराव महाराजांचीं क्रूर कृत्यें शोधावीं लागतात. ती शोधतांना असेंही दिसून येतें कीं, एखाद्या भयंकर चुकीसाठीं कुणाचा प्राण घेतला असता तरी योग्य झालें असतें, अशा वेळींसुद्धां विवेकपूर्वक महाराज कठोर शिक्षा टाळतात व नुसत्या कडक तंबीवर भागवितात.

या विवेकाचें एक उदाहरण १८०१ च्या सप्टेंबरांतलें आहे. रघुजी होळकर नांवाच्या एकाला काशीरावानें नर्मदानदीच्या दक्षिण तीरावर सरकारकामासाठीं पागासरंजामसुद्धां ठेवले होते. हा इसम दारू पिणारा असल्यानें त्यानें दारूच्या धुंदींत एका बारगिराला त्याचा कांहीं गुन्हा नसतां ठार मारलें. म्हणून काशीरावानें रघुजीस कैदेंत टाकलें. ही हकीकत महाराजांना समजल्यावर महाराजांनीं त्यास जें पत्र लिहिलें त्यावरून महाराजांच्या विवेकाचा परिचय होण्याला हरकत नाहीं. पत्राच्या आरंभीं वर दिलेल्या हकीकतीचा पाढा असून पुढें महाराजांचें मनोगत उघड झालें आहे : "तेथें भरवंशाचें तुम्हास मोजीत होतों. तर तुमचें कर्णें या चालीचें. अस्तु. आतां कामाचा प्रसंग, सहस्र अपराध जरी आहेत, तरी तुम्हांस माफ करून पूर्ववत काम सांगावयासी तीर्थस्वरूपजीस अलाहिदा पत्रीं लिहून हें पत्र तुम्हांस सादर केलें असे, तरी घडला प्रकार मनांत न ठेवितां वडिलांचे पायीं मस्तक ठेऊन अतःपर मद्याचा सहवास न करितां चाकरी करून दाखविणें. पुनश्च बोभाट ऐकल्यास इकडून मुलाहिजा कदापि होणार नाहीं."

रघूजी होळकराला ज्या व्यसनाबद्दल महाराजांनीं वरच्याप्रमाणें ताकीद दिली तेंच व्यसन महाराजांना वेसुमार असल्याचा आरोप इंग्रजांनीं त्यांवर लादला असून त्याची उजळणी स्वदेशी लेखकही करीत असतात. महाराज अपरमित दारू पीत असत असें माल्कमनें लिहून ठेवलें आहे आणि वाचकांना विश्वास वाटावा म्हणून मुख्य विधानाला एका तळटिपेचा दुजोरा दिला आहे. महाराज पुण्याला असतांना त्यांच्यासाठीं तेथें मुंबईहून इतकी दारू जात होती कीं, त्यापायीं मुंबईतील दारूचीं सारीं दुकानें ओस पडलीं, अशा अर्थाची ती तळटीप आहे. पण या टिपेला इतर इंग्रजी-मराठी ऐ० साधनांतून आधार सापडत नाहीं. महाराजांनीं पुणेंशहरीं पैशाची वसुली सक्तीनें सुरू केली तेव्हां तेथें त्रासलेल्या पुणेकरांच्या एका तरी पत्रांत महाराजांच्या मद्यासक्तीचा निर्देश अप्रत्यक्षणें व्याजोक्तीनें यावयास हवा होता, पण तसा तो कुठेंच दिसत नाहीं. साधारणपणें थोरामोठ्यांचीं छिद्रें स्पष्टपणें आपल्या खासगी पत्रांतून दाखविण्याची रीत पुण्याच्या जबाबदार मंडळींत तेव्हां नव्हती. तथापि व्यंजनेच्या किंवा दृष्टान्ताच्या आडवळणानें छिद्रें सुचविण्याची युक्ति तेव्हांच्या लेखकांना माहीत नव्हती, असें नाहीं. ज्यांना पुण्यास महाराजांच्या वास्तव्याचा जुलूम सोसावा लागला त्यांना आपल्या हालअपेष्टांच्या कहाणीनें महाराजांच्या मद्यासक्तीचा संदर्भ आणतां आला असता; पण तसा तो कुठेंच आढळत नाहीं. यावरून इंग्रजाला महाराजांशीं लढतांना व महाराजांच्या मागें धावतांना जे क्लेश सोसावे लागले त्याचा सूड इंग्रज दुरारोपांच्या नालस्तीनें महाराजांवर घेत होता, असें मानावें लागतें.

ही या संबंधांतील विवेचनाची एक बाजू आहे. दुसरी बाजू म्हणजे महाराजांचें सावधान कर्तृत्व. महाराज जर व्यसनाधीन असते तर त्यांच्या धांवपळींत कुठें ना कुठें गाफिलपणाचा लहानमोठा फटका त्यांना बसला असता. इंग्रजांचा पिच्छा केव्हां अंगावर

येईल याचा भरंवसा नसल्यानें महाराजांना अहोरात्र प्रतिक्षणीं चौकस राहाणें भाग होतें व असा बिनचूक चौकसपणा एखाद्या बेफाम दारूबाजाला सदैव ठेवणें कितपत शक्य आहे, याचें समर्पक उत्तर काढणें कठिण नाहीं. हा चौकसपणा एकदोन दिवसांचा नसून अखंड सात वर्षें ज्यांनीं राखला, ते इंग्रजांच्या मताप्रमाणें दारूबाज असतील हा प्रकार संभाव्य समंजसपणाच्या कोटींतला नाहीं आणि जो पुरुष इतकीं वर्षें दारूच्या बेहोषीपासून दूर राहिला तो राज्यावर आल्यानंतर रोजचीं कामें व नव्या कामाच्या योजना पुढें असतांना एकदम दारूच्या पिपांत बुडून जाणें ही गोष्ट नेहमीच्या साधारण अनुभवाप्रमाणें शक्य नाहीं, शिवाय तसे उल्लेखही नाहींत–याचा अर्थ महाराजांनीं कधींच दारूला स्पर्श केला नसेल, असा नाहीं. जवळपास संकट नाहीं अशा निर्भय कालावधींत विलासाचें अंग म्हणून महाराज परिमित मद्यसेवन करीत असतील; तर त्याला भलतेंच महत्त्व देऊन त्याबद्दल गवगवा माजविण्याची जरूर काय ? महाराज मजबूत प्रकृतीचे असून ती प्रकृति ऐन तारुण्यांत ढासळली, याचें कारण या नात्यानें इंग्रज लेखक दारूबाजीची वाच्यता करतात. मालकमची दृष्टि अशीच पूर्वग्रहदुष्ट आहे. तहापूर्वी अचाट श्रम झालेले; तहानंतर तोफांचा कारखाना; शिपायांनीं युद्धकौशल्य मिळवावें, यासाठीं त्यांना रोज आपसांत लढविणें आणि तेथें जातीनें हजर असणें वगैरेसारख्या कामाचा ताण महाराजांना बाधला, असें मालकमच म्हणतो; परंतु सहजगत्या याप्रमाणें लेखणींतून उतरलेला महाराजांचा गौरव त्यानें दारूबाजीच्या आरोपानें कलंकित केला आहे. कुणाला अकालीं (अपघात, आत्महत्या यासारखा) अपमृत्यु किंवा मरण आलें, तर अशा देहावसानाची मीमांसा भारतीयांना स्वच्छ सरळपणें करतां येत नाहीं, अशीं उदाहरणें भारतीय इतिहासांतून कांहीं सांपडतात. तीं उदाहरणें येथें देऊन जागा अडवायला नको. महाराजांवरील दारूबाजीच्या आरोपांत सप्रमाणता किती, या प्रश्नापुरतें एवढें विवेचन पुरेसें आहे. महाराज कदाचित दारू पीत असतील, पण बेसुमार दारूबाज नव्हते, असें याचें तात्पर्य आहे.

दारूबाजीसारखाच महाराजांवर दुसरा आरोप स्त्रियांसंबंधांतला आहे. अर्थात त्याचाही जनक मालकमच होय. ज्याला महाराजांची मर्जी मिळवायची व राखायची असेल, त्यानें आपली बायको महाराजांना अर्पण करावी, (मात्र ती देखणी पाहिजे) अशा धोरणाचें महाराजांचें मालकमनें वर्णन केलें आहे. बायको व दारू या दोन व्यसनांच्या पाशांत जखडलेला पुरुष सकाळपासून रात्रीपर्यंत तोफकारखाना व शिपायांच्या कृत्रिम लढाया, त्याखेरीज राज्यकारभार हीं निरनिराळीं कामें कशी चोख पार पाडूं शकतो याचा खुलासा मालकम देत नाहीं. तो एकदां त्यांच्या अंगीकृत कार्यानिमित्त होणाऱ्या श्रमातिरेकाची माहिती सांगतो व पुढें दारू आणि स्त्रिया या बाबतींत महाराज वेडावून गेले होते, या माहितीचा आपल्या लेखनांत आदर करतो. एकाच वेळीं या दोन्ही गोष्टी कुणालाही साधणार नाहींत याचें भान त्यानें ठेवलेलें नाहीं. स्त्रियांचा

निस्सीम कामुक दुसऱ्यांच्या बायका पळवितो, त्यासाठीं जुलूमजबरदस्ती करतो. महाराजांनीं अशीं कृत्यें केल्याचें मालकम लिहीत नाहीं. त्याचीं उदाहरणें बायकांच्या आपखुषीचीं आहेत. नवराबायकोच्या संमतीचीं आहेत. महाराज हे पराक्रमी राजकुलीन राजयोगी वीर पुरुष होते. अप्सरांच्या सौंदर्याला बळी न पडणारे वैराग्यसंपन्न तपस्वी शुक्राचार्य नव्हते, हा भेद ध्यानांत ठेवूनच महाराजांच्या भोगविलासांचा विचार केला पाहिजे व तसा विचार केल्यास महाराज कितपत स्त्रीव्यसनी होते, हा प्रश्न शिल्लक राहतो. १८०६ पूर्वीच्या धावपळीच्या आयुष्यांत त्यांना. बायकांच्या नादी लागण्यासारखी सवडच नव्हती, असें दिसून येतें. मालकमनें सांगितलेले दाखले महाराज राज्यावर आल्यानंतरचे आहेत. यामुळें स्त्रियांची अमर्याद आसक्ति महाराजांना त्यांचा तारुण्यांत प्रवेश झाल्यापासूनच होती, हा मालकमचा ग्रह पराकाष्ठेच्या अतिशयोक्तीचा ठरतो.

येथवर महाराजांवरील दोषारोपांची परीक्षा केली. दोषारोप खरे नाहींत; लेखकांच्या अडाणी अतिशयोक्तीनें ते खरे भासतात. ते खरे असते, तरी ज्या एका उत्कट दुर्दम्य गुणासाठीं महाराजांना इतिहासानें क्षमा करावी, तो गुण त्यांच्या ठिकाणीं वसणाऱ्या स्वराज्यभिमानाचा होता. हा स्वराज्याभिमान पेशवा या व्यक्तीशीं निगडित असलेला दिसतो. पेशवा या पुरुषाबद्दल निष्ठा हा दोष मानला तर तो महाराजांचा नसून ते ज्या काळांत जन्मले, ज्या संस्कारांत वाढले, त्या काळाचा व त्या संस्कारांचा आहे. त्या दोषानें त्यांची उज्ज्वल स्वराज्यनिष्ठा—मराठेशाहीचें स्वातंत्र्य राखण्याची प्रखर महत्त्वाकांक्षा काळवंडत नाहीं; इतका तो गुण तेजस्वी आहे. त्याचा विचार हीच महाराजांच्या चरित्राची खरी सांगता आहे.

महाराजांनीं आपल्या जिवाकडे पूर्णपणें दुर्लक्ष करून इंग्रजांशीं लढण्याचा जो क्लेशमय उग्र प्रचंड उद्योग अविश्रांत चालविला होता, त्याचें मूळ त्यांच्या पेशवाईप्रेमांत पाहातां येतें. पेशवे किंवा पेशवाई हें मराठ्यांच्या स्वराज्याचें प्रतीक आहे, अशी महाराजांची श्रद्धा होती. ते आपल्या पत्रांतून 'स्वराज्य' हा शब्द पुष्कळदां वापरतात. स्वधर्म किंवा हिंदु धर्म हा शब्द क्वचित् स्वराज्याला जोडून येतो. एक दोन वेळां (मराठ्यांचें) साम्राज्य या शब्दांचा उपयोग त्यांनीं केला आहे. एका पत्रांत 'राजाधिराज राजराजेश्वर' हे शब्द त्यांनीं आपल्या नांवामागें जोडलेले पाहून इंग्रज बुचकळ्यांत पडला व त्या शब्दामागें काहीं गुप्त संकेत आहे कीं काय अशी विवंचना तो करूं लागला. स्वराज्य म्हणजे सारी मराठेशाही. पेशवे, शिंदे, भोसले, होळकर, व इतर लहानमोठे अंकित या सर्वांच्या सहकारी संघटनेनें हिंदुस्थानाच्या दक्षिणोत्तर दिशांमध्ये पसरलेली मराठ्यांची स्वतंत्र सत्ता, इतक्या व्यापक अर्थानें महाराज 'स्वराज्य' शब्द आपल्या पत्रांतून वापरीत होते. पेशवा हा या सत्तेचा मध्यवर्ती स्वामी, नायक; त्यानेंच शिंदे-होळकरांना मोठाल्या प्रदेशाचे सरंजाम देऊन महत्पदास चढविले असल्यानें पेशव्या-

बद्दल कृतज्ञतामूलक तीव्र श्रद्धा शिंदे-होळकरांमध्ये वंशपरंपरेनें वसत होती. पेशव्यांचे आपण सेवक ही भावना यशवंतराव महाराजांनीं मरेपर्यंत सोडलेली नव्हती. पेशवे दुसरे बाजीराव मात्र त्या भावनेला मान देत नव्हते. त्यांना तुकोजीरावांसकट सारे होळकर आपले हाडवैरी असें वाटत होतें. त्यांतल्या त्यांत यशवंतरावांवर त्यांचा विशेष दांत होता. याप्रमाणें महाराजांबद्दलचा अनाराध्य तिरस्कार व्यक्त करणारे रावबाजींचे उद्गार ऐ० साधनांतून ग्रथित असलेले मागें दिले आहेत. यशवंतरावांनीं डोकें वर काढूं नये, ही पेशव्यांची पहिली इच्छा. ती व्यर्थ ठरून महाराज उत्तरेकडे सरसावले, इतके कीं, शिंद्यांना युद्धभूमीवर खडे चारूं लागले, तेव्हां श्रीमंतांना त्यांचा धाक पडला व महाराज न्याय मिळण्याकरितां पुण्याकडे जात असतां तर पेशव्यांचें धाबें दणाणलें. 'न्याय देऊन आपल्याकडून सेवा घ्यावी' अशा अर्थाच्या भाषेंत महाराज पेशव्यांना वकिलामार्फत तोंडीं व पत्रद्वारें लेखी विनवण्या करीत होते. 'सेवा म्हणजे स्वामीचें बिनशर्त आज्ञापालन करावयाचें असेल तर पुण्यास न येतां आपल्या मुलखांत माघारें जावें,' अशी एकच आज्ञा न चुकतां पेशवे महाराजांना सारखी करीत होते. या आज्ञेचें उल्लंघन महाराजांनीं केलें; याचें कारण ती एकांगी होती. महाराजांना न्याय देण्याचा अंतर्भाव त्या आज्ञेंत नव्हता. पेशव्यांच्या जिवाला किंवा सत्तेला अपाय करण्यासाठीं पुण्यास जात नसतां पेशवे पुण्याला शिंद्यांची फौज बोलावतात, ही गोष्ट पेशव्यांच्या नीतिविषयीं संशय उत्पन्न करणारी होती व हें ध्यानांत ठेवून महाराजांनीं शिंद्यांच्या एका सरदाराची खानदेशांत (नामपुरास) भेट झाल्यावेळीं खरड काढल्याची माहिती सांपडते. स्वामीबद्दल निष्ठा खरी पण ती आंधळी होण्याजोगें निर्मळ प्रेमळ सौजन्य पेशव्यांनीं कधीं महाराजांना दाखविलें नाहीं. होळकरासंबंधांत पेशव्यापाशीं साधें, दिखाऊ, कोरडे व्यावहारिक सौजन्य नव्हतें, तेथें निर्मळ प्रेमळ परोपकारी सौजन्याची अपेक्षा धरण्यांत हंशील काय?

पुण्याच्या वाटेवर पेशव्यांकडून महाराजांकडे त्यांना परत लावण्याच्या इराद्यानें वारंवार वकील जात होते. त्यांतल्या एका वकिलाशीं खानदेशांत महाराजांचें बोलणें झालें, त्यावेळीं इतर मुद्द्यांबरोबर वकिलांनीं विठोजी होळकरांच्या सोलापूरकडील दंग्याचा मुद्दा छेडला. बाळोजी कुंजर या कारभाऱ्यानें विठोजीरावास पकडून आणून हत्तीच्या पायीं दिलें, याप्रमाणें तें पाप पेशव्यांचें नसून कारभाऱ्याचें, अशी शक्कल वकिलानें काढतांच महाराज उसळले. कारभाऱ्यानें शिक्षा सुनावली तरी ती अंमलांत येऊं देणें न देणें, हा अधिकार पेशव्यांचा होता हें लक्षांत घेऊन महाराजांनीं जो युक्तिवाद केला त्याचा सारांश कैफियतीच्या आधारें निघतो कीं, विठोजीरावांनीं श्रीमंतांची आगळीक केली असें धरून चाललें तरी आगळीक व शिक्षा यांत कसलेंच प्रमाण नाहीं. लहानशा काकडीच्या चोरीला बुक्क्यांचा मार, यासारखें प्रस्तुत प्रकरणीं गुन्हा व शिक्षा यांत विलक्षण अंतर दिसतें. खेड्यांत पाटील हाच राजा असतो. तो म्हणेल ती पूर्वदिशा, एवढा त्याचा अंमल असूनही कोणी गांवकरी बिथरून विध्वंसाचीं कृत्यें करूं

लागला तर त्याची समजूत घालून आवरून त्याला पाटील ताळ्यावर आणतो, त्याला त्याच्या जागेवर कायम ठेवतो. शिंदे, विंचूरकर, नारोशंकर, या मंडळींच्या हातून चुका झाल्या असतां मल्हारजी, तुकोजी होळकरांनीं 'अन्यायामाफक' करून घेतले. 'वाजतां वारा लागूं दिला नाहीं. श्रीमंतही मान्य करीतच आले' परंतु 'आमचे प्रसंगीं आमचे भाऊ डालीबंद लहानमोठे एकानेंही रदबदली न करितां रंगांत रंग मिळविला व स्वामीनींही आदि पश्चात् विचार न पाहातां वाळकाचे (काकडीच्या) चोरीवर प्राण घेतला...तेव्हां आम्ही लहान मोठे आपल्या (पेशव्यांच्या) पायापाशीं उभे राहणार. आमचें शांतवन खाविंदांनीं व बरोबरीचे भाऊ यांनीं काय केलें?"

महाराजांचें वरील आशयाचें बोलणें ऐकून पेशव्यांकडील वकील निरुत्तर होऊन खिन्नपणें परत गेले. कैफियतीमधील वरील उताऱ्याला महाराजांच्या व त्यांचें मनोगत जाणणाऱ्या इतरांच्या पत्रांतून दुजोरा मिळतो. याप्रमाणें महाराजांचा बुद्धिवाद वकिलांच्या तोंडून ऐकल्यावर त्या बुद्धिवादाच्या पेशव्यासमोरील उजळणींत वकिलांच्या पदरचें तिच्यांत तिखटमीठ मिसळलेलें असणारच, विठोजीरावाच्या वधाचा उल्लेख झाल्यानें पेशव्यांचें काळीज थरारून गेलें असल्यास त्यांची प्रकृति ध्यानांत घेतां नवल वाटायला नको. त्यांना न्याय द्यावयाचा नव्हता; आपलीं पापें झांकावयाचीं होतीं; म्हणून त्यांनीं यशवंतरावांना बंडखोर ठरवून त्यांचा नाश करण्याचा जप स्वीकारला होता. महाराजांनीं पुण्यास जाण्यापूर्वीं भेटीची गोष्ट काढली, त्यावेळीं आपण थोड्या लोकानिशीं भेटूं, तें मानवत नसेल तर एकटे सडे येऊं व हे सुद्धां पतकरत नसेल तर बरोबर हत्यार न ठेवतां भेट घेऊं, असे पर्याय सुचविले होते; पण श्रीमंतांनीं हे सारे पर्याय धुडकावून लावले तरी श्रीमंतांविषयींची आपली निष्ठा महाराजांनी सोडली नव्हती. पुण्याच्या लढाईपूर्वीं (एक दोन दिवस आधीं) लोणी मुक्कामाहून महाराजांनीं पेशव्यांना जो अर्ज पाठविला, त्याचा भावार्थ रोजनिशींत आलेला आहे तो असा :—"आम्ही पिढीजाद आपल्या गादीचे सेवक आहोंत, आणि आपली गादी किंवा आपलें द्वार ही आम्हांला आश्रयाची जागा आहे; असे जाणून आपल्या देवडीवर आलों आहोंत. आमच्याप्रमाणें महाराज दौलतराव शिंदे हेही आपल्या घराण्यांतीलच निमक खाऊन वाढलेले आहेत. आपल्या सांगण्यानें त्याच्यांत व आमच्यांत सख्य झाल्यास फार चांगलें होईल, आणि ही गोष्ट आपल्या थोरपणानें सहज घडून येणें कांहीं अशक्य नाहीं. जर शिंदेमहाराजांची मर्जी कलह करण्याचीच असेल तर आपण कोणाचीही मदत करण्याचें मनांत आणूं नये, हीच आमची आपणांस विनंती आहे. नंतर बहादुरीमध्यें कोणाची सरशी होईल तें आपण पाहावें." या अर्जाची दाद लागली नाहीं. उलट पेशव्यांकडून महाराजांचें मन जास्त व्यथित होईल, असें उत्तर आलें; तरी आपल्याकडून सेवकधर्माची पायरी सुटूं नये व मालकाची अमर्यादा केल्याचा दोष येऊं नये; म्हणून आमच्या विनंतीचा पुनः विचार करावा असें अति नम्रतेनें पेशव्यांस

कळविलें, आणि लढाईनंतर पेशव्यांनीं पुण्यास राहावें, पुणें सोडूं नये असा व श्रीमंत पुण्याहून गेल्यावर ते असतील तेथें माणसें पाठवून त्यांनीं परत यावें, असा आग्रह महाराजांनीं चालविल्याची माहिती मागें दिलेली आहे. श्रीमंतांनीं पुण्यासच राहाणें श्रेयस्कर होतें असें पुण्याच्या तत्कालीन सरदारी नागरिकांनाही वाटत असल्याचे दाखले ऐ० साधनांतून आहेत. परंतु जिवाच्या भयानें गांगरून पळण्यांत श्रेय पाहाणाऱ्या बाजीरावसाहेबांच्या ठिकाणीं पुण्यांत राहण्याचें धैर्य असू नये हें सरळच आहे. पेशवे ही व्यक्ती गेली तरी स्वराज्य गेलें नव्हतें व सर्व मराठे सरदारांनीं आपापसांतील हेवेदावे विसरून एकजुटीनें इंग्रजांशीं लढाई केल्यास स्वराज्य वाचेल आणि इंग्रजांचा अंकित नव्हे तर स्वतंत्र पेशवा स्वराज्याच्या मुख्यासनावर बसेल, या आशेनें महाराज भोसले-मार्फतीच्या समेटाच्या प्रयत्नाकडे वळले. तो प्रयत्न फुकट गेल्यावर महाराच एकटेच इंग्रजांशीं पावणेदोन वर्षें लढले. इंग्रजांशीं तह केल्यावरही आपसांतील समेटाची भाषा चालूच होती. समेटाचें पहिलें कलम पेशव्यांच्या स्वतंत्र सत्तेचें व प्रतिष्ठेचें होतें हें वाचकांनीं पाहिलेंच आहे. पेशव्यांबद्दलच्या–पर्यायानें स्वराज्याच्या निष्ठेचें महाराजां-खेरीज दुसरें उदाहरण त्या काळीं दाखवितां येणार नाहीं. त्या निष्ठेचा उपयोग झाला नाहीं, हें मराठेशाहीचें दुर्दैव.

पेशव्यांच्या बरोबरीचें जरीपटका (ध्वज) हें स्वराज्याचें दुसरें प्रतीक होतें व त्याचा मान यशवंतरावमहाराज कसे राखीत होते याची ओळख वाचकांना पूर्वी करून दिलेली आहे. आपलें भांडण स्वराज्याशीं नसून स्वराज्यांत राजरोस उघड्या डोळ्यांनीं आपल्या बाबतींत चालणाऱ्या धडधडीत अन्यायाशीं आहे, हे पुण्यामध्यें शिंद्यांशीं लढतांना महाराजांनीं जरीपटक्याचा आब राखून सर्वांना दाखवून दिलें. जरीपटक्याच्या बाजूनें येणारे तोफांचे एका ठिकाणीं पन्नास व दुसऱ्या ठिकाणीं पंचवीस गोळे अंगावर येऊन नुकसान झालें तरी त्या स्वराज्यध्वजाच्या प्रतिष्ठेखातर तें नुकसान बिनदिक्कत सोसायचें व नंतर शक्यतोंवर जरीपटक्याच्या वाटेस न जातां फक्त जो शत्रु (शिंदे) त्या एकट्यालाच झोडपायचें, हा विवेक महाराजांनीं पुण्याच्या लढाईत कसोशीनें संभाळला. शिंद्यांच्या लष्कराचा खुर्दा झाला, जरीपटक्याला त्या मानानें फारशी इजा झाली नाहीं, अशी कबुली पुण्याच्या तत्कालीन वार्तालेखकांच्या पत्रांतून आहे. इतकी विलक्षण–सकृद्दर्शनीं खरी न वाटण्याजोगी स्वराज्यनिष्ठा पेशव्यांच्या कुठल्याही सरदारांत सांपडणार नाहीं. जरीपटक्याच्या सरदारीचा मोठेपणा ज्यांच्या नशिबीं पेशव्यांच्या लहरी मेहेरबानीनें आला, त्या पुरंदऱ्यांचा बारामतीजवळच्या लढाईत झालेला फजीतवाडा वाचकांनीं पूर्वीं पाहिलाच आहे. पेशव्यांविषयींची व जरीपटक्याबद्दलची महाराजांची निष्ठा अतिशय सूचक आहे. तशीच उद्बोधक आहे. ती निष्ठा महाराजांच्या व्यापक अर्थानें स्वराज्यभक्तीची खूण होती, हें लक्षात ठेवल्यास त्या खुणेचा स्वराज्यविषयक खोल अर्थ विशद झाल्याशिवाय राहात नाहीं.

लागला तर त्याची समजूत घालून आवरून त्याला पाटील ताळ्यावर आणतो, त्याला त्याच्या जागेवर कायम ठेवतो. शिंदे, विंचूरकर, नारोशंकर, या मंडळींच्या हातून चुका झाल्या असतां मल्हारजी, तुकोजी होळकरांनीं 'अन्यायामाफक' करून घेतले. 'वाजतां वारा लागूं दिला नाहीं. श्रीमंतही मान्य करीतच आले' परंतु 'आमचे प्रसंगीं आमचे भाऊ डालीबंद लहानमोठे एकानेंही रदबदली न करितां रंगांत रंग मिळविला व स्वामीनींही आदि पश्चात् विचार न पाहातां वाळकाचे (काकडीच्या) चोरीवर प्राण घेतला...तेव्हां आम्ही लहान मोठे आपल्या (पेशव्यांच्या) पायापाशीं उभे राहणार. आमचें शांतवन खाविंदांनीं व बरोबरीचे भाऊ यांनीं काय केलें ?"

महाराजांचें वरील आशयाचें बोलणें ऐकून पेशव्यांकडील वकील निरुत्तर होऊन खिन्नपणें परत गेले. कैफियतीमधील वरील उताऱ्याला महाराजांच्या व त्यांचें मनोगत जाणणाऱ्या इतरांच्या पत्रांतून दुजोरा मिळतो. याप्रमाणें महाराजांचा बुद्धिवाद वकिलांच्या तोंडून ऐकल्यावर त्या बुद्धिवादाच्या पेशव्यासमोरील उजळणींत वकिलांच्या पदरचें तिच्यांत तिखटमीठ मिसळलेलें असणारच, विठोजीरावाच्या वधाचा उल्लेख झाल्यानें पेशव्यांचें काळीज थरारून गेलें असल्यास त्यांची प्रकृति ध्यानांत घेतां नवल वाटायला नको. त्यांना न्याय द्यावयाचा नव्हता; आपलीं पापें झांकावयाचीं होतीं; म्हणून त्यांनीं यशवंतरावांना बंडखोर ठरवून त्यांचा नाश करण्याचा जप स्वीकारला होता. महाराजांनीं पुण्यास जाण्यापूर्वी भेटीची गोष्ट काढली, त्यावेळीं आपण थोड्या लोकानिशीं भेटूं, तें मानवत नसेल तर एकटे सडे येऊं व हे सुद्धां पतकरत नसेल तर बरोबर हत्यार न ठेवतां भेट घेऊं, असे पर्याय सुचविले होते; पण श्रीमंतांनीं हे सारे पर्याय धुडकावून लावले तरी श्रीमंतांविषयींची आपली निष्ठा महाराजांनी सोडली नव्हती. पुण्याच्या लढाईपूर्वी (एक दोन दिवस आधीं) लोणी मुक्कामाहून महाराजांनीं पेशव्यांना जो अर्ज पाठविला, त्याचा भावार्थ रोजनिशींत आलेला आहे तो असा:—
"आम्ही पिढीजाद आपल्या गादीचे सेवक आहोंत, आणि आपली गादी किंवा आपलें द्वार ही आम्हांला आश्रयाची जागा आहे; असे जाणून आपल्या देवडीवर आलों आहोंत. आमच्याप्रमाणें महाराज दौलतराव शिंदे हेही आपल्या घराण्यांतीलच निमक खाऊन वाढलेले आहेत. आपल्या सांगण्यानें त्याच्यांत व आमच्यांत सख्य झाल्यास फार चांगलें होईल, आणि ही गोष्ट आपल्या थोरपणानें सहज घडून येणें कांहीं अशक्य नाहीं. जर शिंदेमहाराजांची मर्जी कलह करण्याचीच असेल तर आपण कोणाचीही मदत करण्याचें मनांत आणूं नये, हीच आमची आपणांस विनंती आहे. नंतर बहादुरीमध्यें कोणाची सरशी होईल तें आपण पाहावें." या अर्जाची दाद लागली नाहीं. उलट पेशव्यांकडून महाराजांचें मन जास्त व्यथित होईल, असें उत्तर आलें; तरी आपल्याकडून सेवकधर्माची पायरी सुटूं नये व मालकाची अमर्यादा केल्याचा दोष येऊं नये; म्हणून आमच्या विनंतीचा पुनः विचार करावा असें अति नम्रतेनें पेशव्यांस

कळविलें, आणि लढाईनंतर पेशव्यांनीं पुण्यास राहावें, पुणें सोडूं नये असा व श्रीमंत पुण्याहून गेल्यावर ते असतील तेथें माणसें पाठवून त्यांनीं परत यावें, असा आग्रह महाराजांनीं चालविल्याची माहिती मागें दिलेली आहे. श्रीमंतांनीं पुण्यासच राहाणें श्रेयस्कर होतें असें पुण्याच्या तत्कालीन सरदारी नागरिकांनाही वाटत असल्याचे दाखले ऐ० साधनांतून आहेत. परंतु जिवाच्या भयानें गांगरून पळण्यांत श्रेय पाहाणाऱ्या बाजीरावसाहेबाच्या ठिकाणीं पुण्यांत राहण्याचें धैर्य असू नये हें सरळच आहे. पेशवे ही व्यक्ती गेली तरी स्वराज्य गेलें नव्हतें व सर्व मराठे सरदारांनीं आपापसांतील हेवेदावे विसरून एकजुटीनें इंग्रजांशीं लढाई केल्यास स्वराज्य वाचेल आणि इंग्रजांचा अंकित नव्हे तर स्वतंत्र पेशवा स्वराज्याच्या मुख्यासनावर बसेल, या आशेनें महाराज भोसले-मार्फतीच्या समेटाच्या प्रयत्नाकडे वळले. तो प्रयत्न फुकट गेल्यावर महाराच एकटेच इंग्रजांशीं पावणेदोन वर्षे लढले. इंग्रजांशीं तह केल्यावरही आपसांतील समेटाची भाषा चालूच होती. समेटाचें पहिलें कलम पेशव्यांच्या स्वतंत्र सत्तेचें व प्रतिष्ठेचें होतें हें वाचकांनीं पाहिलेंच आहे. पेशव्यांबद्दलच्या-पर्यायानें स्वराज्याच्या निष्ठेचें महाराजां-खेरीज दुसरें उदाहरण त्या काळीं दाखवितां येणार नाहीं. त्या निष्ठेचा उपयोग झाला नाहीं, हें मराठेशाहीचें दुर्दैव.

पेशव्यांच्या बरोबरीचें जरीपटका (ध्वज) हें स्वराज्याचें दुसरें प्रतीक होतें व त्याचा मान यशवंतरावमहाराज कसे राखीत होते याची ओळख वाचकांना पूर्वी करून दिलेली आहे. आपलें भांडण स्वराज्याशीं नसून स्वराज्यांत राजरोस उघड्या डोळ्यांनीं आपल्या बाबतींत चालणाऱ्या धडधडीत अन्यायाशीं आहे, हे पुण्यामध्यें शिंद्यांशीं लढतांना महाराजांनीं जरीपटक्याचा आब राखून सर्वांना दाखवून दिलें. जरीपटक्याच्या बाजूनें येणारे तोफांचे एका ठिकाणीं पन्नास व दुसऱ्या ठिकाणीं पंचवीस गोळे अंगावर येऊन नुकसान झालें तरी त्या स्वराज्यध्वजाच्या प्रतिष्ठेखातर तें नुकसान बिनदिक्कत सोसायचें व नंतर शक्यतोंवर जरीपटक्याच्या वाटेस न जातां फक्त जो शत्रु (शिंदे) त्या एकट्यालाच झोडपायचें, हा विवेक महाराजांनीं पुण्याच्या लढाईत कसोशीनें संभाळला. शिंद्यांच्या लष्कराचा खुर्दा झाला, जरीपटक्याला त्या मानानें फारशी इजा झाली नाहीं, अशी कबुली पुण्याच्या तत्कालीन वार्तालेखकांच्या पत्रांतून आहे. इतकी विलक्षण-सकृद्दर्शनीं खरी न वाटण्याजोगी स्वराज्यनिष्ठा पेशव्यांच्या कुठल्याही सरदारांत सांपडणार नाहीं. जरीपटक्याच्या सरदारीचा मोठेपणा ज्यांच्या नशिबीं पेशव्यांच्या लहरी मेहेरबानीनें आला, त्या पुरंदऱ्यांचा बारामतीजवळच्या लढाईत झालेला फजीतवाडा वाचकांनीं पूर्वी पाहिलाच आहे. पेशव्यांविषयींची व जरीपटक्याबद्दलची महाराजांची निष्ठा अतिशय सूचक आहे. तशीच उद्बोधक आहे. ती निष्ठा महाराजाच्या व्यापक अर्थानें स्वराज्यभक्तीची खूण होती, हें लक्षात ठेवल्यास त्या खुणेचा स्वराज्यविषयक खोल अर्थ विशद झाल्याशिवाय राहात नाहीं.

पेशवे जेथें स्वराज्यभक्त होळकरांच्या नाशाकडे डोळे लावून बसले होते, तेथें मराठ्यांचा शत्रु इंग्रज त्याविषयीं अहोरात्र काय चिंतीत असतील, हें मागें सादर केलेल्या माहितीवरून सहज ध्यानांत येणारें आहे. महाराजांच्या पाठीस लागलेल्या सेनापती लेकच्या पत्रांतून त्याच्याविषयीं राक्षस, दैत्य, सैतान, सरपटणारा विषारी प्राणी (नाग) याखेरीज लुटारू, खुनी, उपटसुंभ, रानटी वगैरे सौम्य कठोर शिव्या वापरलेल्या दिसतात. गव्हर्नल जनरल वेलस्ली हा महाराजांचा निर्देश सरसकट दुष्ट विशेषणांनीं फारसा करीत नाहीं. शिंदेभोसल्याचा १८०३ मध्यें पराभव करणारा ग० ज० वेलस्लीचा भाऊ सेनापति ऑर्थर वेलस्ली हा सदर वर्षी महाराजांना अनुकूल होता, याचें दिग्दर्शन मागें केलें आहे. महाराजांनीं मॉन्सनला मुकुंदरा घाटांत सडकल्यानंतर तो महाराजांचा निःपात चिंतूं लागला. १८०६ सालीं महाराजांशीं इंग्रजाने केलेल्या तहाची चर्चा करताना त्यानें मालकमला लिहिलें कीं, होळकराला जिवंत ठेवलें (allowed to exist) हें ठीक झालें नाहीं. त्याच्या राज्यधारी अस्तित्वानें हिंदुस्थानांत सर्वत्र तोच विजयी असा गैरसमज पसरेल. त्याचा मुलख आपल्या ताब्यांत ठेवणें हा त्या गैरसमजावर उपाय होता, परंतु त्याची दखल तहांत घेतलेली नाहीं. होळकरास नाक मुठींत धरायला लावून त्याच्या मुलखाचा इतका इतका हिस्सा इंग्रजानें आपल्या ताब्यांत ठेवला, असा प्रकार तहाच्या कलमांत दाखविला असता तर ती त्याच्या पराभवाचीं साक्ष होऊन राहिली असती, असें से. वेलस्लीचें मत व्यक्त झालें आहे. होळकराला जिवंत ठेवला, याचा विषाद वेलस्लीच्या पत्रांत दोनतीनदां उमटला आहे. ज्यांना हिंदी राजकारणाची व ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थिति मुळींच ठाऊक नाहीं, अशीं माणसें इंग्लंडात पुष्कळ असून ते यावर काय बोलतील, हें सांगवत नाहीं. अशा अर्थाचें एक विधान वेलस्लीच्या पत्रांत आहे. सारांश, तहामुळें महाराजांचा जयजयकार होऊं लागेल, असें भय त्याला वाटत होतें.

१८०४च्या एप्रिलांत महाराजांनीं आपल्या फौजेंतल्या तिघां इंग्रज अधिकारांचा फितुरीच्या गुन्ह्यासाठीं शिरच्छेद केल्यापासून इंग्रजांनीं महाराजांवर क्रूरपणाचा आरोप कायमचा लादला. माणसाला छळण्याच्या क्रियेंत—मग ती क्रिया चिमटा, गालगुच्चे, कानपिळी, लाथाबुक्क्या, चापट्या यासारखी अगदी साधी असली तरी—क्रूरपणा असतोच. त्या क्रिया अहिंसक म्हटल्या तरी लाथाबुक्क्यांनीं कधींकधीं हिंसाही घडते. निभेळ निर्दयपणाशिवाय लहानमोठा देहदंड पार पडणें मुळींच शक्य नाहीं. हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. असा क्रूरपणा—शिरच्छेदापेक्षां जास्त यातना देणारा—शिंदे-पेशवे यांनीं आचरल्याचीं उदाहरणें मागें सादर केलीं आहेत. परंतु क्रूरपणाचा आरोप बोलला जातो निवडून एकट्या यशवंतराव महाराजांच्या बद्दल. याचें कारण एकच व तें म्हणजे महाराजांचें अतुलनीय कर्तृत्व. मनुष्यस्वभावाला सहजासहजीं कुणाचीही लोकोत्तर महती रुचत नाहीं, पचत

नाहीं. तिच्यावर तो डाग पाहण्याला व कल्पना खेळवून डाग दाखविण्याला नेहमी धडपडत असतो. मग कुठें कांहीं व्यंग म्हणतां येईल, असें भासलें कीं, राईचा डोंगर बनवितो.

आपल्या सैन्यांतील तीन इंग्रज लष्करी अंमलदारांच्या शिरच्छेदास अनुसरून माजविलेल्या क्रूरपणावर शिंदेदरबारानें खंडेराव काशीराव होळकरांच्या अपमृत्यूला खुनाचें रूप देऊन नवीं दाट पुटें चढविलीं या प्रकाराचा निर्देश मागें केला आहे. शिंद्यांना महाराजांचा गौरव पाहवत नव्हता. इंग्रज-पेशव्यांप्रमाणेंच महाराजांचा समूळ नाश त्यांनाही इष्ट होता. नाश करण्याचें सामर्थ्य मात्र या दोघां पगडीबंदांत नव्हतें. एकटा इंग्रजच त्यांचा नाश करील, अशी त्याची अपेक्षा होती; परंतु इंग्रजानें महाराजां-पुढें हात टेकल्यावर नालस्तीचीं कारणें धुंडीत राहणें हाच काय तो एक उपाय शिंदे-पेशव्यांसमोर शिल्लक राहिला व तोच त्यांनीं उपयोगांत आणला. ज्याच्या हातून आजाराच्या झटक्यांतही हिंस्र क्रूरपणा झाल्याचा दाखला नाहीं, तो बुद्धीच्या धडपणांत आपली क्रूरपणाची हौस भागवीत होता, हें महाराजांविषयीं प्रतिकूल मनोविकाराच्या आहारीं न गेलेला कोणीही विचारवंत खरें मानणार नाहीं.

सगळ्या मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यासाठीं इंग्रजाशीं निकरानें झुंजणाऱ्या यशवंतराव महाराजांच्या अंगीं 'स्वार्थत्याग' हा महान गुण रक्ताच्या थेंबाथेंबांतून खेळत होता हें निराळें सांगावयास नको. स्वार्थ आणि स्वार्थत्याग हा विषय थोडासा समजायला क्लिष्ट आहे. मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यासाठीं झगडणें हा देखील स्वार्थच असें कोणी म्हणूं शकतील व अशा रीतीनें विचार करूं लागल्यास स्वार्थ नाहीं, असें मानवी जीवन दाखवितां येणार नाहीं. मनुष्य जन्मास आल्यापासून जगणें, वाढणें व सुखसमाधान मिळविणें, हा त्याचा स्वार्थ सुरू होतो आणि त्यासाठींच तो जगतो, त्याकरितां त्याला श्रम करावे लागतात. सुखसमाधानांत इतरांहून आपल्यामध्यें कांहींतरी अधिक असावें, या भावनेला स्थान आहे. कुल, धन, विद्या, कला, शक्ति यांतल्या कोणत्या एका किंवा त्याहून जास्त विशेषांच्या अनुरोधानें मनुष्य इतरांपेक्षां श्रेष्ठ ठरतो. आपली गणना श्रेष्ठांत झाली पाहिजे, म्हणून जर मनुष्य झटत नसेल, तर त्याचें जगणें फुकट; तो पशूच्या योग्यतेचा, अशी विचारसरणी सगळ्या मानवसमाजामध्यें हजारों वर्षें प्रचलित आहे. एका वेदमंत्रांतील स्वाराज्य (इंद्रपद) वैराज्य (वरचढपणाचें विशाल क्षेत्र) पारमेष्ठ्य (सर्वोच्च अधिकार) माहाराज्य, आधिपत्य इत्यादि उत्तरोत्तर महत्त्वदर्शक शब्द श्रेष्ठ होण्याच्या आकांक्षेचे सूचक आहेत. याप्रमाणें पाहिल्यास ज्यांत स्वार्थ नाहीं असें एकही कार्य सांपडणार नाहीं. फार कशाला, ज्याला 'मोक्ष' ही संज्ञा आहे, तो सुद्धां एकप्रकारें स्वार्थच समजतां येईल; तरीसुद्धा स्वार्थ व स्वार्थत्याग हे शब्द परस्परविरोधी या नात्यानें लोकांमध्यें रूढ आहेत.

स्वार्थाचा अर्थ स्वतःच्या पायापुरतें पाहाणें—खासगी राहाणीचा उत्कर्ष—असा होतो. तथापि त्याचा—पायापुरतेपणाचा मोठा विस्तार सांगतां येतो. जगणें हें स्वार्थाचें

पेशवे जेथें स्वराज्यभक्त होळकरांच्या नाशाकडे डोळे लावून बसले होते, तेथें मराठ्यांचा शत्रु इंग्रज त्याविषयीं अहोरात्र काय चिंतीत असतील, हें मागें सादर केलेल्या माहितीवरून सहज ध्यानांत येणारें आहे. महाराजांच्या पाठीस लागलेल्या सेनापती लेकच्या पत्रांतून त्याच्याविषयीं राक्षस, दैत्य, सैतान, सरपटणारा विषारी प्राणी (नाग) याखेरीज लुटारू, खुनी, उपटसुंभ, रानटी वगैरे सौम्य कठोर शिव्या वापरलेल्या दिसतात. गव्हर्नल जनरल वेलस्ली हा महाराजांचा निर्देश सरसकट दुष्ट विशेषणांनीं फारसा करीत नाहीं. शिंदेभोसल्याचा १८०३ मध्यें पराभव करणारा ग० ज० वेलस्लीचा भाऊ सेनापति ऑर्थर वेलस्ली हा सदर वर्षी महाराजांना अनुकूल होता, याचें दिग्दर्शन मागें केलें आहे. महाराजांनीं मॉन्सनला मुकुंदरा घाटांत सडकल्यानंतर तो महाराजांचा निःपात चिंतूं लागला. १८०६ सालीं महाराजांशीं इंग्रजानें केलेल्या तहाची चर्चा करताना त्यानें मालकमला लिहिलें कीं, होळकराला जिवंत ठेवलें (allowed to exist) हें ठीक झालें नाहीं. त्याच्या राज्यधारी अस्तित्वानें हिंदुस्थानांत सर्वत्र तोच विजयी असा गैरसमज पसरेल. त्याचा मुलुख आपल्या ताब्यांत ठेवणें हा त्या गैरसमजावर उपाय होता, परंतु त्याची दखल तहांत घेतलेली नाहीं. होळकरास नाक मुठींत धरायला लावून त्याच्या मुलखाचा इतका इतका हिस्सा इंग्रजानें आपल्या ताब्यांत ठेवला, असा प्रकार तहाच्या कलमांत दाखविला असता तर ती त्याच्या पराभवाचीं साक्ष होऊन राहिली असती, असें से. वेलस्लीचें मत व्यक्त झालें आहे. होळकराला जिवंत ठेवला, याचा विषाद वेलस्लीच्या पत्रांत दोनतीनदां उमटला आहे. ज्यांना हिंदी राजकारणाची व ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थिति मुळींच ठाऊक नाहीं, अशीं माणसें इंग्लंडात पुष्कळ असून ते यावर काय बोलतील, हें सांगवत नाहीं. अशा अर्थाचें एक विधान वेलस्लीच्या पत्रांत आहे. सारांश, तहामुळें महाराजांचा जयजयकार होऊं लागेल, असें भय त्याला वाटत होतें.

१८०४च्या एप्रिलांत महाराजांनीं आपल्या फौजेंतल्या तिघां इंग्रज अधिकारांचा फितुरीच्या गुन्ह्यासाठीं शिरच्छेद केल्यापासून इंग्रजांनीं महाराजांवर क्रूरपणाचा आरोप कायमचा लादला. माणसाला छळण्याच्या क्रियेंत — मग ती क्रिया चिमटा, गालगुच्चे, कानपिळी, लाथाबुक्क्या, चापट्या यासारखी अगदी साधी असली तरी—क्रूरपणा असतोच. त्या क्रिया अहिंसक म्हटल्या तरी लाथाबुक्क्यांनीं कधींकधीं हिंसाही घडते. निर्भेळ निर्दयपणाशिवाय लहानमोठा देहदंड पार पडणें मुळींच शक्य नाहीं. हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. असा क्रूरपणा—शिरच्छेदापेक्षां जास्त यातना देणारा—शिंदे-पेशवे यांनीं आचरल्याचीं उदाहरणें मागें सादर केलीं आहेत. परंतु क्रूरपणाचा आरोप बोलला जातो निवडून एकट्या यशवंतराव महाराजांच्या बद्दल. याचें कारण एकच व तें म्हणजे महाराजांचें अतुलनीय कर्तृत्व. मनुष्यस्वभावाला सहजासहजीं कुणाचीही लोकोत्तर महती रुचत नाहीं, पचत

नाहीं. तिच्यावर तो डाग पाहण्याला व कल्पना खेळवून डाग दाखविण्याला नेहमी धडपडत असतो. मग कुठें कांहीं व्यंग म्हणतां येईल, असें भासलें कीं, राईचा डोंगर बनवितो.

आपल्या सैन्यांतील तीन इंग्रज लष्करी अंमलदारांच्या शिरच्छेदास अनुसरून माजविलेल्या क्रूरपणावर शिंदेदरबारानें खंडेराव काशीराव होळकरांच्या अपमृत्यूला खुनाचें रूप देऊन नवीं दाट पुटें चढविलीं या प्रकाराचा निर्देश मागें केला आहे. शिंद्यांना महाराजांचा गौरव पाहवत नव्हता. इंग्रज-पेशव्यांप्रमाणेंच महाराजांचा समूळ नाश त्यांनाही इष्ट होता. नाश करण्याचें सामर्थ्य मात्र या दोघां पगडीबंदांत नव्हतें. एकटा इंग्रजच त्यांचा नाश करील, अशी त्याची अपेक्षा होती; परंतु इंग्रजानें महाराजांपुढें हात टेकल्यावर नालस्तीचीं कारणें धुंडीत राहणें हाच काय तो एक उपाय शिंदे-पेशव्यांसमोर शिल्लक राहिला व तोच त्यांनीं उपयोगांत आणला. ज्याच्या हातून आजाराच्या झटक्यांतही हिंस्र क्रूरपणा झाल्याचा दाखला नाहीं, तो बुद्धीच्या धडपणांत आपली क्रूरपणाची हौस भागवीत होता, हें महाराजांविषयीं प्रतिकूल मनोविकाराच्या आहारीं न गेलेला कोणीही विचारवंत खरें मानणार नाहीं.

सगळ्या मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यासाठीं इंग्रजाशीं निकरानें झुंजणाऱ्या यशवंतराव महाराजांच्या अंगीं 'स्वार्थत्याग' हा महान गुण रक्ताच्या थेंबाथेंबांतून खेळत होता हें निराळें सांगावयास नको. स्वार्थ आणि स्वार्थत्याग हा विषय थोडासा समजायला क्लिष्ट आहे. मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यासाठीं झगडणें हा देखील स्वार्थच असें कोणी म्हणूं शकतील व अशा रीतीनें विचार करूं लागल्यास स्वार्थ नाहीं, असें मानवी जीवन दाखवितां येणार नाहीं. मनुष्य जन्मास आल्यापासून जगणें, वाढणें व सुखसमाधान मिळविणें, हा त्याचा स्वार्थ सुरू होतो आणि त्यासाठींच तो जगतो, त्याकरितां त्याला श्रम करावे लागतात. सुखसमाधानांत इतरांहून आपल्यामध्यें कांहींतरी अधिक असावें, या भावनेला स्थान आहे. कुल, धन, विद्या, कला, शक्ति यांतल्या कोणत्या एका किंवा त्याहून जास्त विशेषांच्या अनुरोधानें मनुष्य इतरांपेक्षां श्रेष्ठ ठरतो. आपली गणना श्रेष्ठांत झाली पाहिजे, म्हणून जर मनुष्य झटत नसेल, तर त्याचें जगणें फुकट; तो पशूच्या योग्यतेचा, अशी विचारसरणी सगळ्या मानवसमाजामध्यें हजारों वर्षें प्रचलित आहे. एका वेदमंत्रांतील स्वाराज्य (इंद्रपद) वैराज्य (वरचढपणाचें विशाल क्षेत्र) पारमेष्ठ्य (सर्वोच्च अधिकार) माहाराज्य, आधिपत्य इत्यादि उत्तरोत्तर महत्त्वदर्शक शब्द श्रेष्ठ होण्याच्या आकांक्षेचे सूचक आहेत. याप्रमाणें पाहिल्यास ज्यांत स्वार्थ नाहीं असें एकही कार्य सांपडणार नाहीं. फार कशाला, ज्याला 'मोक्ष' ही संज्ञा आहे, तो सुद्धां एकप्रकारें स्वार्थच समजतां येईल; तरीसुद्धा स्वार्थ व स्वार्थत्याग हे शब्द परस्परविरोधी या नात्यानें लोकांमध्यें रूढ आहेत.

स्वार्थाचा अर्थ स्वतःच्या पायापुरतें पाहाणें–खासगी राहाणीचा उत्कर्ष–असा होतो. तथापि त्याचा–पायापुरतेपणाचा मोठा विस्तार सांगतां येतो. जगणें हें स्वार्थाचें

पेशवे जेथें स्वराज्यभक्त होळकरांच्या नाशाकडे डोळे लावून बसले होते, तेथें मराठ्यांचा शत्रु इंग्रज त्याविषयीं अहोरात्र काय चिंतीत असतील, हें मागें सादर केलेल्या माहितीवरून सहज ध्यानांत येणारें आहे. महाराजांच्या पाठीस लागलेल्या सेनापती लेकच्या पत्रांतून त्याच्याविषयीं राक्षस, दैत्य, सैतान, सरपटणारा विषारी प्राणी (नाग) याखेरीज लुटारू, खुनी, उपटसुंभ, रानटी वगैरे सौम्य कठोर शिव्या वापरलेल्या दिसतात. गव्हर्नल जनरल वेलस्ली हा महाराजांचा निर्देश सरसकट दुष्ट विशेषणांनीं फारसा करीत नाहीं. शिंदेभोसल्याचा १८०३ मध्यें पराभव करणारा ग० ज० वेलस्लीचा भाऊ सेनापति ऑर्थर वेलस्ली हा सदर वर्षी महाराजांना अनुकूल होता, याचें दिग्दर्शन मागें केलें आहे. महाराजांनीं मॉन्सनला मुकुंदरा घाटांत सडकल्यानंतर तो महाराजांचा निःपात चिंतूं लागला. १८०६ सालीं महाराजांशीं इंग्रजानें केलेल्या तहाची चर्चा करताना त्यानें मालकमला लिहिलें कीं, होळकराला जिवंत ठेवलें (allowed to exist) हें ठीक झालें नाहीं. त्याच्या राज्यधारी अस्तित्वानें हिंदुस्थानांत सर्वत्र तोच विजयी असा गैरसमज पसरेल. त्याचा मुलुख आपल्या ताब्यांत ठेवणें हा त्या गैरसमजावर उपाय होता, परंतु त्याची दखल तहांत घेतलेली नाहीं. होळकरास नाक मुठींत धरायला लावून त्याच्या मुलखाचा इतका इतका हिस्सा इंग्रजानें आपल्या ताब्यांत ठेवला, असा प्रकार तहाच्या कलमांत दाखविला असता तर ती त्याच्या पराभवाची साक्ष होऊन राहिली असती, असें से. वेलस्लीचें मत व्यक्त झालें आहे. होळकराला जिवंत ठेवला, याचा विषाद वेलस्लीच्या पत्रांत दोनतीनदां उमटला आहे. ज्यांना हिंदी राजकारणाची व ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थिति मुळींच ठाऊक नाहीं, अशीं माणसें इंग्लंडात पुष्कळ असून ते यावर काय बोलतील, हें सांगवत नाहीं. अशा अर्थाचें एक विधान वेलस्लीच्या पत्रांत आहे. सारांश, तहामुळें महाराजांचा जयजयकार होऊं लागेल, असें भय त्याला वाटत होतें.

१८०४च्या एप्रिलांत महाराजांनीं आपल्या फौजेंतल्या तिघां इंग्रज अधिकारांचा फितुरीच्या गुन्ह्यासाठीं शिरच्छेद केल्यापासून इंग्रजांनीं महाराजांवर क्रूरपणाचा आरोप कायमचा लादला. माणसाला छळण्याच्या क्रियेंत—मग ती क्रिया चिमटा, गालगुचे, कानपिळी, लाथाबुक्क्या, चापट्या यासारखी अगदी साधी असली तरी—क्रूरपणा असतोच. त्या क्रिया अहिंसक म्हटल्या तरी लाथाबुक्क्यांनीं कधींकधीं हिंसाही घडते. निर्भेळ निर्दयपणाशिवाय लहानमोठा देहदंड पार पडणें मुळींच शक्य नाहीं. हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. असा क्रूरपणा—शिरच्छेदापेक्षां जास्त यातना देणारा—शिंदे-पेशवे यांनीं आचरल्याचीं उदाहरणें मागें सादर केलीं आहेत. परंतु क्रूरपणाचा आरोप बोलला जातो निवडून एकट्या यशवंतराव महाराजांच्या बद्दल. याचें कारण एकच व तें म्हणजे महाराजांचें अतुलनीय कर्तृत्व. मनुष्यस्वभावाला सहजासहजीं कुणाचीही लोकोत्तर महती रुचत नाहीं, पचत

नाहीं. तिच्यावर तो डाग पाहण्याला व कल्पना खेळवून डाग दाखविण्याला नेहमी धडपडत असतो. मग कुठें कांहीं व्यंग म्हणतां येईल, असें भासलें कीं, राईचा डोंगर बनवितो.

आपल्या सैन्यांतील तीन इंग्रज लष्करी अंमलदारांच्या शिरच्छेदास अनुसरून माजविलेल्या क्रूरपणावर शिंदेदरबारानें खंडेराव काशीराव होळकरांच्या अपमृत्यूला खुनाचें रूप देऊन नवीं दाट पुटें चढविलीं या प्रकाराचा निर्देश मागें केला आहे. शिंद्यांना महाराजांचा गौरव पाहवत नव्हता. इंग्रज-पेशव्यांप्रमाणेंच महाराजांचा समूळ नाश त्यांनाही इष्ट होता. नाश करण्याचें सामर्थ्य मात्र या दोघां पगडीबंदांत नव्हतें. एकटा इंग्रजच त्यांचा नाश करील, अशी त्यांची अपेक्षा होती; परंतु इंग्रजानें महाराजांपुढें हात टेकल्यावर नालस्तीचीं कारणें धुंडीत राहणें हाच काय तो एक उपाय शिंदे-पेशव्यांसमोर शिल्लक राहिला व तोच त्यांनीं उपयोगांत आणला. ज्याच्या हातून आजाराच्या झटक्यांतही हिंस्र क्रूरपणा झाल्याचा दाखला नाहीं, तो बुद्धीच्या धडपणांत आपली क्रूरपणाची हौस भागवीत होता, हें महाराजांविषयीं प्रतिकूल मनोविकाराच्या आहारीं न गेलेला कोणीही विचारवंत खरें मानणार नाहीं.

सगळ्या मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यासाठीं इंग्रजाशीं निकरानें झुंजणाऱ्या यशवंतराव महाराजांच्या अंगीं 'स्वार्थत्याग' हा महान गुण रक्ताच्या थेंबाथेंबांतून खेळत होता हें निराळें सांगावयास नको. स्वार्थ आणि स्वार्थत्याग हा विषय थोडासा समजायला क्लिष्ट आहे. मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यासाठीं झगडणें हा देखील स्वार्थच असें कोणी म्हणूं शकतील व अशा रीतीनें विचार करूं लागल्यास स्वार्थ नाहीं, असें मानवी जीवन दाखवितां येणार नाहीं. मनुष्य जन्मास आल्यापासून जगणें, वाढणें व सुखसमाधान मिळविणें, हा त्याचा स्वार्थ सुरू होतो आणि त्यासाठींच तो जगतो, त्याकरितां त्याला श्रम करावे लागतात. सुखसमाधानांत इतरांहून आपल्यामध्यें कांहींतरी अधिक असावें, या भावनेला स्थान आहे. कुल, धन, विद्या, कला, शक्ति यांतल्या कोणत्या एका किंवा त्याहून जास्त विशेषांच्या अनुरोधानें मनुष्य इतरांपेक्षां श्रेष्ठ ठरतो. आपली गणना श्रेष्ठांत झाली पाहिजे, म्हणून जर मनुष्य झटत नसेल, तर त्याचें जगणें फुकट; तो पशूच्या योग्यतेचा, अशी विचारसरणी सगळ्या मानवसमाजामध्यें हजारों वर्षें प्रचलित आहे. एका वेदमंत्रांतील स्वाराज्य (इंद्रपद) वैराज्य (वरचढपणाचें विशाल क्षेत्र) पारमेष्ठ्य (सर्वोच्च अधिकार) माहाराज्य, आधिपत्य इत्यादि उत्तरोत्तर महत्त्वदर्शक शब्द श्रेष्ठ होण्याच्या आकांक्षेचे सूचक आहेत. याप्रमाणें पाहिल्यास ज्यांत स्वार्थ नाहीं असें एकही कार्य सांपडणार नाहीं. फार कशाला, ज्याला 'मोक्ष' ही संज्ञा आहे, तो सुद्धां एकप्रकारें स्वार्थच समजतां येईल; तरीसुद्धा स्वार्थ व स्वार्थत्याग हे शब्द परस्परविरोधी या नात्यानें लोकांमध्यें रूढ आहेत.

स्वार्थाचा अर्थ स्वतःच्या पायापुरतें पाहाणें—खासगी राहाणीचा उत्कर्ष—असा होतो. तथापि त्याचा—पायापुरतेपणाचा मोठा विस्तार सांगतां येतो. जगणें हें स्वार्थाचें

मूळ व बायकामुलें, घरदार, शेतीवाडी, गुरेंढोरें हा सगळा पसारा–त्या स्वार्थी जगण्याच्या कक्षेंतला आहे. स्वतःपुरतें निर्भेळ खासगी सुख, यासाठीं जोंवर येथें निर्देशिलेल्या पसाऱ्याचा उपयोग होईल तोंवर मनुष्याची स्वार्थीपणाच्या आरोपांतून सुटका नाहीं. दुसऱ्याला सुख देणें, दुसऱ्याचें हित करणें याकडे लक्ष न देतां किंबहुना प्रसंगीं आपल्या सुखसंतोषार्थ दुसऱ्याचा छळ करण्यासही मागेंपुढें न पाहाणें, ही वृत्ति म्हणजे स्वार्थ. दुसऱ्याला पीडा देण्याऐवजी दुसऱ्याची पीडा निवारण्यासाठीं आपला सुखाचा जीव जाणून बुजून जो दुःखांत लोटील, त्याच्या वर्तनाला 'स्वार्थत्याग' हा गौरवाचा शब्द लावला जातो. स्वसुखनिरपेक्ष परोपकार ही स्वार्थ व स्वार्थत्याग या दोन अवस्थांची भेदरेषा आहे. जो ज्या मानानें परोपकारांत रमेल तो त्या मानानें स्वार्थत्यागी. स्वार्थत्यागाच्या या प्रमुख लक्षणाच्या स्थूल व्याख्येप्रमाणें यशवंतराव महाराजांच्या स्वार्थत्यागाचें विवेचन आतां करतां येईल.

महाराजांनीं आपल्या पूर्वजांचें राज्य हातीं घेऊन इतर संस्थानिकांप्रमाणें तेवढ्यांत सुख मानलें असतें व ते स्वस्थ राहाते, तर त्यांना स्वार्थीच म्हणावें लागलें असतें. महाराजांनीं पूर्वजांचें राज्य मिळविलें परंतु तें मिळविणें हें त्यांचें साध्य नव्हतें. पूर्वजांच्या राज्याचा त्यांनीं साधनासारखा उपयोग केला. त्यांचें अंतिम साध्य होतें मराठेशाहीचें स्वातंत्र्य. आपण स्वतंत्र असावे, ही इच्छा सर्व जीवकोटींमध्यें जन्मतःच असते. अधिकाधिक विकासक्षम बुद्धिमत्तेच्या मानवामध्यें स्वातंत्र्याचा अभिलाष अत्यंत तीव्र असतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीचा खडतर सतत उद्योग हेंच मानवाच्या आजतागायतच्या इतिहासाचें मुख्य तात्पर्य आहे. जेथें स्वातंत्र्य भोगतां येईल तो नरक पुरवला पण दास्याचा स्वर्ग नको, अशा अर्थाचे निश्चयोद्गार मिल्टननें आपल्या 'पॅराडाइज लॉस्ट' या महाकाव्यामध्यें सैतानाच्या तोंडीं घातले आहेत. स्वातंत्र्याच्या विचारांत सामान्य सुखाला अवसर नसतो. महाराजांनीं इंग्रजांशीं लढण्यासाठीं कंबर कसली ती मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यासाठीं. यांत त्यांचा वैयक्तिक स्वार्थ मुळींच नव्हता. तसा स्वार्थ त्यांना लढाईखेरीज साधणें शक्य होतें. सगळ्या मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यरक्षणाचा नाद सोडून फक्त आपल्या राज्यापुरत्या स्वार्थाचा हव्यास त्यांनीं धरला असता तर लढाईनंतर त्यांच्या पदरांत जें पडलें त्याहून कितीतरी पटीनें जास्त लाभ इंग्रजांच्या अनुकूलतेनें लढाईवांचून त्यांनीं गाठीस मारला असता. आपल्या जागीं स्वस्थ रहा, मग तुम्हांला जें हवें असेल त्यांतलें बरेंचसें मिळेल, असें आश्वासन इंग्रज त्यांना वारंवार देत होता; पण महाराजांनीं त्या आश्वासनाला धूप दाखविला नाहीं. इंग्रजाच्या मोहक आश्वासनास ते भाळले नाहींत, हें त्यांच्या स्वार्थत्यागाचें पहिलें लक्षण असून आपलें सर्वस्व लढाईच्या संकटांत होमलें, यामुळें तर त्यांच्या स्वार्थत्यागाबद्दल मुळींच शंका राहात नाहीं. महाराजांच्या स्वार्थत्यागाचें खरें मोल समजण्याकरितां पेशवे किंवा शिंदे व भोसले या महाभागांचें धोरण पाहावें. शिंद्यांनीं मुलुखमहालाची व रोकड देणगीची आपल्या

स्थावरजंगमांत इंग्रजाला राजी राखून भर टाकली. पेशवे आपले सरदार इंग्रजाच्या मदतीस पाठवून होळकरांच्या नाशाची भाषा बोलत होते. शिंदे इंग्रजविरोधाचें मधून मधून सोंग आणीत असत परंतु महाराजांना त्यांनीं कसलेंच साह्य केलें नाहीं. भोसले हे नुसतेच बोलघेवडे होते. महाराजांनीं मात्र आपला महालमुलुख वाऱ्यावर सोडून करोडो रुपयांच्या खर्चानें लाखो शिपाई इंग्रजांशी सतत दोन वर्षें लढवले. प्रसंगी ते फौजेच्या अघाडीवर जाऊन आपला जीव धोक्यांत टाकीत असत. हा एवढा प्रचंड स्वार्थत्याग त्यांनीं कशाकरितां केला तर मराठेशाही इंग्रजाच्या पाशांत जाऊं नये म्हणून केला. वसईच्या तहापूर्वींचें स्वराज्याचें जें अनियंत्रित स्वातंत्र्य व संघटन होतें तें अबाधित राहावें, याकरतां त्यांनीं स्वार्थत्याग केला. त्यांनीं स्वातंत्र्य हा शब्द उपयोगांत आणला नाहीं. कारण तेव्हां तो अपरिचित होता. तथापि त्या शब्दाच्या अभावीं देखील त्यांचा स्वातंत्र्य हा मुख्य हेतु त्यांच्या पत्रलेखनांतून स्पष्ट झालेला आहे. त्यांचें स्वार्थत्यागाचें लढाऊ अनुष्ठान सफळ न होतां केवळ होळकरशाही त्यांच्या पदरांत पडली. या प्राप्तीचें त्यांना समाधान वाटत नसल्यामुळें उरलेल्या आयुष्याची पहिली तीन वर्षें त्यांनीं तें स्वातंत्र्य पुनः सजीव साकार होण्याकरितां धडपड चालविली होती. मधल्या पांच सहा वर्षांत पेशवे, शिंदे, भोसले इंग्रजाशीं केलेल्या तहाप्रमाणें लागण्यांत जास्तजास्त मुरून त्यांची स्वातंत्र्यलालसा मरण्याच्या पंथास लागल्यामुळें महाराजांची धडपड वाया गेली नसती तरच आश्चर्य घडलें असतें.

महाराजांच्या गुणांत स्वराज्यनिष्ठा, स्वातंत्र्यप्रेम यासारखाच आणखी एक गुण जमेस धरावा लागतो. तो गुण म्हणजे राजकारणाचें तात्त्विक आणि व्यावहारिक ज्ञान. पित्याच्या हयातींत राज्याचीं आंगोपांगें व तीं एकमेकांशीं जुळती ठेवून करावयाचा कारभार याचें ज्ञान महाराजांनीं उत्तम प्रकारें संपादन केलें, असें त्यांच्या १७९९ पासून पुढें घडलेल्या वर्तनक्रमावरून अंदाजतां येतें. याचा अर्थ त्यांनीं राज्यशास्त्राच्या ग्रंथाचा अभ्यास केला होता, असें नाहीं. राजकारणाचें ज्ञान हे त्यांच्या अनुभवाचें शहाणपण होतें. मराठेशाहीच्या सरदारांची आपसांतील फाटाफूट इंग्रजांच्या चढाईखोर धोरणाला पोशीत असून तें धोरण यशस्वी होऊं द्यावयाचें नसेल तर सर्वांची निःस्वार्थ लढाऊ एकजूट हीच एक तोड आहे, हा अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धांत महाराजांच्या पत्रांतून वारंवार उत्कटतेने दृष्टीस पडतो. शिंदे-भोसल्यांना मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण हवें होतें; म्हणून शिंदे १८०३ मध्यें इंग्रजांसमोर चेंगटपणानें मोठ्या फौजेनिशीं दिवस काढीत होते. भोसले त्यांच्या शेजारी गोंडा घोळीत राहिले. यशवंतराव महाराजांना शिंदे-भोसले आपल्या जुटींत ओढण्याचा प्रयत्न करीत होते; परंतु आपसांतली देवाणघेवाण कांहीं केल्या जमेना, तेव्हां महाराज शिंदे-भोसल्यांच्या जुटींत गुंतून पडले नाहींत. याबद्दल त्यांच्या डोक्यावर शिंदे भोसल्यांच्या पराभवाचें खापर फोडलें जातें. १८०४ मध्यें एकटे महाराज इंग्रजांशीं झुंजू लागले तेव्हां शिंदे-भोसले आपल्या जागीं स्वस्थ राहून

ती झुंज पाहात होते, याबद्दल या दोघांना कोणी दोष देत नाहीं; हें महाराजांच्या दैवाचें आणखी एक कौतुक आहे. होळकरांच्या बाजूनें शिंदे लढाईस आले नाहींत, टीकाकारांच्या मतें एवढाच त्यांचा दोष नाहीं. इंग्रजांनीं तह करतांना होळकरांविषयीं इंग्रजांचें मन कलुषित करणें, असें स्वकीयद्रोहाचें पाप आचरीत होते. त्यांत पेशवेही अपवाद नाहींत. भोसले लढाईच्या क्षेत्रापासून लांब असल्यामुळें इंग्रजांकडे आपल्या होळकरद्वेषाचें प्रदर्शन करण्याची त्यांना संधि नव्हती. शिंदे–भोसल्यांची वागणूक गृहकलहाची व गृहकलह सर्वांना हानिकारक हें महाराजांनीं व्यक्त केलेलें तात्विक मनोगत चुकीचें नव्हतें. हा कलह मिटवावा अशी वरकरणी आतुरता शिंदे यांनीं दाखविली. पण ती दिखाऊ असल्यानें तिला सक्रिय औदार्याचा भरीवपणा लाभला नाहीं. तंटा शिंदे–होळकरांचा होता, तो मिटविण्यासाठीं भोसले शिष्टाई करणारे म्हणून त्यांच्यावर औदार्याचा बोजा नव्हता; पण होळकरांची रास्त मागणी भोसल्यांच्या शब्दाखातर शिंदे पुरी करतील इतका त्यांच्या शब्दाचा मान शिंद्याकडे नव्हता. या ओढाताणींत गृहकलह विझला नाहीं. अखेर इंग्रजां पेशवे आणि त्यांचे सरदार यांचा सेव्यसेवक भाव साफ तोडून टाकला. तडजोडीसाठीं महाराजांनीं पडतें धोरण ठेवलें होतें हें त्यांच्याच पत्रावरून मागें दाखविलें आहे. पण परिणामीं तें व्यर्थ ठरलें. पेशवे-होळकर किंवा शिंदे-होळकर यांच्यांत समेट घडून आला नाहीं, याविषयीं इंग्रजी साधनांतून जी चर्चा आढळते, ती एकट्या होळकरांनाच नांवें ठेवणारी आहे. वेळोवेळीं होळकर आपल्या मागण्या वाढवीत होते, असें इंग्रजाचें म्हणणें आहे; परंतु इंग्रजांनीं होळकराच्या मागण्या म्हणून ज्या याद्या आपल्या पत्रांतून गोवल्या आहेत, त्याकडे पाहातां होळकरांनीं मागण्या वाढविल्या, मऊ दिसतांच कोपरानें खणण्याची इच्छा धरली, असा प्रकार आढळत नाहीं. शिंद्याजवळ इंग्रज वकील होता. तो शिंदे सांगतील तें खरें धरून लिहीत होता. होळकराकडे इंग्रज वकिलाची सोय नव्हती व ती त्यांना नको होती. होळकर राज्यांत इंग्रजी जाणणारीं माणसें नाहींत, म्हणून तसा कोणी लायक इसम नेमावा, त्यांतून इंग्रजच नेमलेला बरा, अशी सूचना इंग्रजांकडून एकदां आली. होती. परंतु आपल्या राज्यांत इंग्रज फिरकायला नको ही महाराजांची दृष्टि असल्यानें ती सूचना अव्हेरली गेली.

स्वराज्यांतील सरदारांची यादवी इंग्रजांचें बळ आणि वर्चस्व वाढण्याला मदत करीत आहे याची जाणीव ज्या तीव्र स्वरूपांत महाराजांच्या पत्रांतून प्रगटली आहे त्या स्वरूपांत इतरांच्या पत्रांतून दृष्टीस पडत नाहीं; याचें कारण आपलें वेगळें सरंजामी राज्य आणि त्याला गवसणी घालणारें संपूर्ण स्वराज्य यांतला भेद महाराजां-प्रमाणें इतरांनीं नेमका ओळखला नव्हता हें होय. सरंजामादाखल मिळालेला मुलूख हा स्वराज्याचा पोटविभाग असून तो स्वराज्याच्या सेवेसाठीं देण्यांत आलेला होता, याचें भान शिंद्यांनीं ठेवलें नाहीं. इंग्रजानें त्यांना पेशव्यांपासून वेगळें केल्यावर ते पेशव्यांशीं

कागदोपत्रीं किंवा माणसें पाठवून खलबतें करीत होते; पण तीं खलबतें अंगवळणीं पडलेला जुना ऋणानुबंध संभाळण्याकरतां होतीं. त्याप्रमाणें वागण्याच्या जबाबदारीचीं नव्हतीं. होळकरांचें राज्य हें सुद्धा सरंजामीच राज्य होतें. पण त्याच्यापुरता लोभ धरून यशवंतराव महाराज आपल्या मोठ्या कर्तव्यास चुकले नाहींत, आपलें राज्य इंग्रजी संकटांच्या चोरांत लोटून त्यांनीं मराठेशाहीकरितां तन–मन–धन जवळजवळ दोन वर्षें अखंड झिजविलें. भोसल्यांनीं बंगालकडे व शिंद्यांनीं दिल्लीकडे फौज नेली असती तर इंग्रजाला त्याच्या वेधानें तीन ठिकाणीं धावाधाव करावी लागली असती; पण तसें घडलें नाहीं, यामुळें इंग्रज होळकरांचा पाठलाग निर्वेधपणें करूं शकले. भोसल्यांनीं फौज पाठवितां असें लेखी आश्वासन दिलें होतें. त्यास अनुलक्षून महाराजांनीं त्यांस नंतर लिहिलेल्या एका पत्रांत "फौज सामल होईल हें कागदोपत्रीं मात्र श्रवण जालें" असें खोचदार वाक्य लिहिलें आहे. आपलें राज्य हा जिचा अवयव ती मराठेशाही श्रेष्ठ की आपलें राज्य श्रेष्ठ. याचें उत्तर मराठेशाही हें महाराजांच्या चरित्रांत स्पष्ट आहे. तत्त्व आणि चारित्र्य (कर्तबगारी) या दोन्ही अंगांनीं महाराजांची मनोरचना स्वातंत्र्यवीराची होती, याविषयीं शंका राहणार नाहीं.

दोन्ही दौलती देशी (दक्षिणेंत) बैठक ठोकून राहिल्यानें खराबींत आल्या, अशा अर्थाचें महाराजांचें एका पत्रांत वाक्य आहे व तेंही त्यांच्या राजकीय ज्ञानाचें सूचक आहे. १७९२ पासून १८०० पर्यंत दोघे शिंदे (महादजी, दौलतराव,) आणि तुकोजीराव होळकर पुण्यांतच ठाण मांडून बसले होते. राज्याचे वरिष्ठ जर आपलें अधिकारोचित स्थान सोडून दुसरीकडे चैन किंवा रिकामे उद्योग करीत दिवस काढूं लागले तर राज्य-व्यवस्थेमध्यें ताळतंत्र राहात नाहीं, म्हणजेच दौलत खराबींत येते, असा त्या वाक्याचा व्यापक तत्त्वार्थ आहे. पुण्यास राहून राज्य चालविण्याचा प्रकार हा उंटावरून शेळ्या हाकण्यासारखा घातक मूर्खपणाचा होता, हा त्या वाक्याचा गर्भितार्थ आहे. ज्याचें जें स्थान तेथें तो आपलें कर्तव्य बजावण्यांत मग्न असला तर त्याच्या बुद्धीमध्यें सैतानाला आपला दुष्ट कारखाना मांडायला सवड मिळत नाहीं. होळकर–शिंद्यांनीं आपलीं मुख्य कर्तव्यक्षेत्रें सोडून, पुण्यांत वास्तव्य केल्यानें गृहकलहाचें अरिष्ट त्यांच्या दौलतींत शिरलें. शिंदेबायांचा उठाव व त्याला शिंदेशाही सरदारांची मदत, यानें शिंद्यांच्या राज्यव्यवस्थेला धक्का बसला. होळकरांचें माळव्यांतील राज्य सावरून धरायला काशीराव समर्थ नव्हते. त्यांच्या सरदारांत फाटाफूट जरी दिसली नाहीं, तरी ते सहकारानें वागत नव्हते. पुष्कळ सरदार, कमाविसदार आपापल्या जागीं डोक्यावर कोणी शास्ता नसल्याप्रमाणें वागत होते. आपल्या राज्याचें रक्षण करणें हे एक आपल्यालाच साधेल असें वाटून आपण राज्याधिकार हातीं घेतला, यासारखें समर्थन यशवंतराव महाराजांनीं इंग्रजांशीं तह करतांना पुढें आणलें होतें, याची कल्पना मागें झालेली आहे. महाराजांनीं राज्याधिकार हातांत घेऊन होळकरशाहींतला गृहकलह दाबून टाकला. दौलतराव स्वस्थानीं उज्जैनीस

गेल्यावर त्यांचाही गृहकलह शमला, परंतु दौलतीची जी खराबी व्हावयाची ती पुष्कळशी होऊन गेली होती. दौलतीबाहेर सुद्धा गृहकलह होता. तो म्हणजे होळकर-शिंद्यांची आपसांतील चुरस. या सर्व अनर्थपरंपरेचे मूळ पेशव्यांच्या स्वार्थी दुबळेपणाशिवाय दुसरें नव्हतें.

गृहकलह पेटलेला असतांनाच होळकर-इंग्रज युद्ध जुंपलें. यावेळीं होळकरांना जाट, शीख, पठाण, रजपूत यांचें साह्य मिळालें, परंतु मराठा आपल्या जागीं स्वस्थ राहिला, या पराकाष्ठेच्या दुःखाच्या तीव्र वेदना महाराजांच्या पत्रांतून प्रगटल्या आहेत. महाराजांना मराठ्यांनीं आपल्याविषयीं चालविलेल्या उपेक्षेचें मरणप्राय दुःख वाटत होतें. मराठे मदतीला येते तर आपल्या कामगिरीला जास्त तेज चढलें असतें, अशी भावना त्यांच्या पत्रांतून व्यक्त झालेली आहे. 'ज्यांनीं स्वराज्यासाठीं हमराह (स्वराज्य-रक्षणाच्या खुल्या मार्गावर) असावे. ते आपला जीव रक्षितात' असें महाराजांनीं एका पत्रांत म्हटलें आहे. जीव संभाळून मोठालीं कामें सिद्धीस जात नाहींत. त्यासाठीं आपला जीव तरवारीच्या धारेंत सोडावा लागतो, हें तात्पर्य वरील वाक्यांत साठविलेलें आहे. 'मी स्वीकारलेलें ध्येय (मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यरक्षणाचें) यावद्देह सोडणार नाहीं; परंतु एकट्यानें जीवाचें रान करावें आणि इतरांनीं तमाशा पाहावा, हें योग्य नव्हे. माझें काम मनाप्रमाणें तडीस गेलें तर माझा एकट्याचा फायदा व इतरांचा तोटा, असा प्रकार नाहीं." वगैरे आशय महाराजांनीं प्रतिनिधींस लिहिलेल्या पत्रांत आलेला आहे. सारांश, सर्वांचे जीव धोक्यांत टाकून एकमेकांना साह्य करणारें ऐक्य असावें, अशी महाराजांची तळमळ होती व ती अनेक पत्रांतून दृष्टीस पडते. या तळमळीचें बीज मराठशाहीचें पहिलें वैभव आणि स्वकालीन दैन्य याविषयीं महाराजांनीं केलेल्या तुलनेंत आढळेल. जोवर मराठे सरदार एकदिल होते तोंवर मराठेशाहीचा प्रभाव हिंदुस्थानभर फैलावत होता व आतां आपसांतल्या फुटीमुळें मराठेशाहीची स्थिति खालावली आहे; असा महाराज मागला व आपल्यावेळचा अनुभव सांगून ऐक्याची महती गातात. पण त्यांची तळमळ यथोचित ओळखून वागण्याची पात्रता ह्या काळांतील राज्यकर्त्या मराठ्यांमध्यें उरलेली नव्हती. यामुळें महाराजांचा स्वातंत्र्यरक्षणाचा प्रयत्न आणि त्यासाठीं त्यांनीं सर्वत्र चालविलेला पत्रव्यवहार या दोन्ही गोष्टी विफल ठरल्या.

सवाई माधवरावांचा अपमृत्यु हा मराठेशाहीच्या विनाशाचा इशारा होता. त्यांच्यामागून बाजीराव पेशवे दोन वर्षांनीं गादीवर आले व मराठेशाहीवर पारतंत्र्याच्या भीषण काळ्या छाया पसरूं लागल्या. मराठेशाहीच्या घटकांचें ऐक्य मोडलें व जो तो आपल्या पायापुरतें पाहूं लागला. सरदारांची फूट थांबवून त्यांच्या जुटीनें किंवा जूट न साधल्यास एकेकाकडून योग्य कामें करून घेण्याचें शहाणपण व बळ बाजीरावसाहेबांत नव्हतें. ही आपसांतली फूट इंग्रजासारख्या भारतीयांना सर्वथैव परक्या असलेल्या समाजाच्या राजकीय वर्चस्वाला यथेच्छ अवसर देत आहे, याचें

भान शिंदे, भोसले, वगैरे मराठेशाहीच्या घटकांनीं योग्य प्रमाणांत बाळगलें नाहीं. पेशवेच जेथें स्वार्थीपणाचा धडा घेऊन बसले होते, तेथें सरदारांनीं तोच धडा गिरवावा यांत नवल कसलें ? वसईच्या तहाला मान्यता देऊन राव बाजींनीं मराठेशाहीच्या संघटनेचा पायाच खणून टाकला. मराठेशाही संपुष्टांत आल्याचा विषाद वाटत असल्याची वरपांगी लक्षणें शिंदे-भोसले यांच्या तत्कालीन पत्रव्यवहारांत क्वचित दिसतात; परंतु तो विषाद कृतींत उतरविणारे स्वार्थत्याग, साहस, धडाडी व उत्साह हे गुण त्यांच्यांत नव्हते. तरी इंग्रज अंगावर आला तेव्हां शिंदे त्यांच्याशीं चांगल्या प्रकारें लढले. भोसल्यांना लढाईची झळ लागली; दोघेही इंग्रजानें लोळविले आणि वसईच्या तहाला इंग्रजानें पक्केपणा आणला. मराठेशाहीच्या मुख्य दोन सरदारांनीं याप्रमाणें हातपाय गाळल्यावर इतर किरकोळांविषयीं बोलायला नको. मराठेशाहीच्या रजपूत, जाट, इत्यादि मांडलिकांना मराठेशाहीचा वरचढपणा धुळीस मिळाला तर हवाच होता. मराठे मोडावे, अशी इच्छा या जमातीमध्यें उत्पन्न झाली यांचें बीज मराठेशाहींतील फुटींत दिसून येईल. आपसांतील दुफळीनें एकंदर राज्यकारभाराला विस्कळितपणा येऊन मराठमंडळाच्या खंडणी देणाऱ्या मांडलिकांना मराठ्यांची थोडी फार जुलूम-जबरदस्ती सोसावी लागत होती, तिच्यांतून सुटण्यासाठीं त्यांनीं इंग्रजाचे पाय धरले व इंग्रज त्यांच्या तरफदारीचीं खुसपटें काढून मराठ्यांना जास्त जास्त आवळत चालला. ही स्थिति लक्षांत घेतली कीं, या ग्रंथाच्या प्रारंभीं जो रात्रीचा काळोख चोहोकडे पसरत असल्याचा दाखला घेतला आहे, त्याची यथार्थता पटेल. हा काळोख सूर्यास्ताचा कां सूर्याआड आलेल्या दाट अभ्रांचा; याचें नीटसें ज्ञान होण्यापूर्वीं हा काळोख अभ्रांचा समजून तो उडविण्याचा प्रचंड उद्योग आपल्या तुफानी हालचालीनें यशवंतराव महाराजांनीं करून पाहिला. तो सफल झाला नाहीं. तथापि मराठेशाहीच्या या विनाशकाळीं स्वराज्याचें स्वातंत्र्य राखण्याकरितां यशवंतराव महाराजांनीं जिवापाड उद्योग केल्यामुळें मराठेशाहीचे अखेरचे स्वातंत्र्यवीर ही संज्ञा त्यांना एकट्यालाच शोभणारी आहे.

महाराष्ट्राचे पहिले स्वातंत्र्यवीर स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवछत्रपति हे होत. त्यांच्यामागून संभाजी, राजाराम आणि त्यांचे सरदार धनाजी, संताजी इत्यादि झाले. पहिल्या छत्रपतींचे नातु गादीवर आले ते मोंगलबादशाहीच्या अनुकूलतेनें. शाहू महाराजांचें आसन स्थिरावल्यावर दुसरे पेशवे बाजीराव यांनीं मोगलांच्या अनुकूल-प्रतिकूलतेची पर्वा गुंडाळून मराठ्यांच्या सत्तेचें क्षेत्र गुजरात, माळवा, बुंदेलखंड या उत्तर भारतीय प्रदेशांत विस्तारलें. बाजीराव मोठे पराक्रमी सेनापति होते; यांत संशय नाहीं; परंतु त्यांची गणना स्वातंत्र्यवीरांत करतां येणार नाहीं. त्यांच्यामागें महाराष्ट्रांतील मराठ्यांचें राज्य होतें. असाच त्यांच्यानंतर झालेल्या पेशव्यांचा इतिहास आहे. शेवटच्या पेशव्यांनीं (यांचे नांव बाजीरावच होतें. पहिल्या बाजीरावाचे हे नातु असल्याचें प्रसिद्धच आहे.) मराठेशाहीची स्वतंत्रता व संघटना खिळखिळी केली, किंबहुना ती समूळ उलथून

पाडण्याला जागा करून दिली. ही जागा बुजवावी; इंग्रजांना मराठेशाहीच्या कारभाराबाहेर ठेवावें; या कांहींशा अशक्यप्राय कार्याला अत्यंत ईर्ष्येनें डोक्यावर घेऊन त्याकरितां झटणारे एक यशवंतराव महाराजच त्या काळांत दिसतात, म्हणून ते स्वातंत्र्यवीर व ते एकटेच स्वातंत्र्यवीर असा इतिहासोचित निर्णय आहे. महाराजांचे मागें राज्य नव्हतें व होळकरांच्या राज्यावर त्यांचा हक्कही नव्हता. होळकरांचें राज्य खऱ्या वारसांनीं डबघाईस आणलें तेव्हां प्रथम त्या राज्याची धुरा महाराजांनीं आपल्या पराक्रमानें स्वीकारली, म्हणून तें राज्य वांचलें, नाहींतर त्याचा स्वाहाकार झाला असता, ही तेव्हां त्या राज्याची उघड दिसणारी अवस्था होती. राज्य हातीं घेतलें ते लोभानें घेतलें नाहीं. खंडेरावाच्या नांवाचा शिक्का सुरू करून महाराजांनीं आपला राज्यविषयक विचार जगापुढें ठेवला. शिंद्यांशीं वाकडेपणा आला तो माळव्यांतल्या राज्याचें रक्षण केलें म्हणून. नंतर न्याय मागायला महाराज पुण्यास गेले तर शिंद्याच्या फौजेशीं लढाई करण्याची पाळी आली. तेथें शिंदे हरले आणि बाजीरावसाहेब जे पळाले ते इंग्रजाच्या बगलेंत शिरले. त्यांच्यामागून शिंदे-भोसल्यांना पेशव्यांची गति पतकरावी लागली. आतां मराठेशाहीच्या गेलेल्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न उभा राहिला आणि तो प्रश्न सोडविण्याची हिंमत एकट्या यशवंतराव महाराजांनीं दाखविली; यासाठीं त्यांना मराठेशाहीचे अखेरचे स्वातंत्र्यवीर या नात्याचा गौरव आपोआपच प्राप्त झालेला आहे. त्यांच्या अचाट कर्तृत्वाचें मोल जयापजयावर अवलंबून नाहीं. स्वातंत्र्यरक्षणाचा बाणा व 'न भूतो न भविष्यति' असा भीषण प्रयत्न हीं त्यांच्या कर्तृत्वाचें मोल ठरविण्याचीं खरीं साधनें आहेत. तत्कालीन इतर मराठे सरदारांशीं तुलना केल्यास हीं साधनें असें सिद्ध करतात कीं, महाराज हे स्वातंत्र्यवीर होते. स्वातंत्र्यवीर हेंच त्यांच्या संस्मरणीयतेचें अतूट भांडवल आहे.

इंग्रजांशीं तह करून माळव्यांतील स्वराज्यांत आल्यावर महाराज आपल्या पराक्रमाचें आपसांतील दुहीपायीं जें एक प्रकारें शोचनीय पर्यवसान वांट्यास आलें, त्याचें चिंतन करीत असतां मनांत उठणारा उदास विचार त्यांनीं संयमानें पण स्पष्टपणें भोसल्यास लिहिलेल्या पत्रांत व्यक्त केला आहे. त्यांच्या अंतरंगांतील खळबळ एका इंग्रज कवीच्या अनुवादानें येथें दाखवितां येईल. एका स्वातंत्र्यभक्ताचें अंतकालीन शोकगीत त्या कवीनें रचलें आहे. चाणाक्ष वाचकांना त्यांतील आशय लक्षणेनें ध्यानांत येण्याला हरकत नाही.

"स्वातंत्र्याच्या संग्रामानें देश उजळून सोडण्याचे दिवस संपले. माझे देशबांधव आतां नव्या नकली मानाच्या मागें लागले आहे. माझ्या देशाचें नांव आतां माझ्या हाडवैऱ्याच्या नांवांत लोपून जाणार आहे. मग आतां आपल्या अवनतीचें गाणें गाण्यांत हशील काय?

"देशाच्या वातावरणांत दुःखाचे उसासे भरले आहेत. पण माझे देशबांधव

त्यांच्यासमोर आलेल्या नव्या आचारविचाराची उसनवारी करण्यांत आज दंग झालेले आहेत. चालू गोंगाटांत परक्यांच्याच आवाजाचा जोर मोठ्यानें ऐकूं येतो. आमच्यावर चढाई करणाऱ्या सॅक्सन लोकांच्या गुळगुळीत मऊ चेहऱ्यापुढें देशाच्या स्वातंत्र्याचा शेवटचा किरण विराम पावत आहे. ज्या ठिकाणीं माझे पूर्वज कायमची विश्रांति घेत आहेत, तेथेंच मला जाऊं द्या. त्या ठिकाणीं मला त्यांच्या पराक्रमाचें तसेंच देशाच्या अधोगतीचें स्मरण होणार नाहीं.

महाराज भानपुरा येथें निधन पावले. तेथें त्यांच्या स्मरणार्थ उत्तम कारागिरीची विस्तीर्ण छत्री बांधण्यांत आली. ती पाहाण्याकरितां गेलेल्या एका इंग्रजानें छत्रीचें व तेथील परिसराचें वर्णन केलें आहे. छत्रीमध्यें महाराजांचा पुतळा त्या इंग्रजानें पाहिला. छत्रीसभोवतीच्या गवताळ आवारांत महाराजांचा एक अतिशय आवडता घोडा मोकळा चरत होता. त्याचें डौलदार बांधेसूद पण सुकुमार शरीर, पाणीदार डोळे, बारीक टोकाचे कळीदार कान, ही माहिती सांगून झाल्यावर त्यानें घोड्याच्या तोंडाबद्दल जें नमूद केलें तें विशेष कौतुकाचें आहे. तो म्हणतो: "घोड्याचें तोंड फार लहान होतें. इतकें लहान होतें कीं, तें छोट्याशा कपांत शिरलें असतें. तो खरा खरा मराठ्यांचा घोडा (A real Mahratha charger) होता.

TG :- @MarathaArchives

२८२३
१६८२३
चोरंग
१६।६।८८

परिशिष्ट १

पत्रे

परशुराम श्रीनिवासराव प्रतिनिधि यांस

विवेचन—हें सगळें पत्र वाचनीय आहे. यांत हिंदु व हिंदु राज्य, असे शब्द असल्यामुळें त्यांचा उलगडा करण्याची आवश्यकता आहे. हिंदुधर्म यांतला ‘हिंदु’ हा शब्द हिंदु–मुसलमान या दोघांचा समावेश करणारा असला तरी त्यांतून जो सूक्ष्म अर्थ ध्वनित होतो तो हा कीं, मुसलमानांचें राज्य मोडून शिवछत्रपतींच्या मागून सुमारें चाळीस वर्षांनीं मराठ्यांचें म्हणजे हिंदूंचें राज्य हिंदुस्थानांत बळावून पसरले. हिंदूंचें हे वर्चस्व सदैव टिकून राहावे, अशी महाराजांची श्रद्धा असेल तर तिचें नवल करायला नको. हिंदुस्थानांतल्या हिंदूंना व मुसलमानांना हिंदु या एकाच शब्दानें ओळखण्याची प्रथा आजदेखील अनेक परदेशांतून चालू आहे. हिंदु या शब्दानें हिंदु–मुसलमानांना ओळखण्याची पद्धत जुन्या इतिहासकाळीं रूढ होती, यालाही पुरावा आहे. तिकडे लक्ष दिल्यास हिंदुमुसलमानांचें संमिश्र राज्य, अशीही सूचना हिंदुराज्य या शब्दांत दिसेल. इंग्रज नको, ही भावना मात्र हिंदूचा कोणताही अर्थ स्वीकारला तरी लोपत नाहीं.

१८०५ फेब्रुवारी.

श्री म्हाळकांत

श्रीमंत राजश्री पंतप्रतिनिधि साहेबांचे सेवेशी. सेवकाचा कृतानेक दंडवत. येथील कुशल तागाईत छ ५ जिल्काद पावेतो वर्तमान यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशल

लेखन केलें पाहिजे. विशेष. अलीकडे बहुता दिवसां पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. त्यास वरचेवर पत्र पाठवून संतोषवीत जावें. यानंतर तिकडील वर्तमान राजश्री गोविंद शिवराम यांजकडून समजलें, त्याजवरून सेवेशी विनंती लिहिली आहे. त्यास आजपर्यंत हिंदु राज्य सर्वत्रांनीं एकदिल राहून चालविलें. अलीकडे ज्याचे त्याचे दौलतीत घरकलह होऊन राज्यास विपर्यास पडोन हिंदुधर्म नाहींसा होण्यास मूळ जालें. त्याचे छेदन करण्यास सर्वत्र एकदिल जालें पाहिजे तरच मुळाचें छेदन होऊन स्वधर्माचार पूर्ववतप्रमाणें चालोन हिंदूंची कायमी राहील. इकडील क्रम जो आरंभला आहे हाच यावद्देह चालवावा. (असें मनांत आहे). याला परमेश्वर अनुकूल होऊन जें घडवील तें खरें. परंतु एकानेंच असा प्रकार करून सर्वत्रांनीं तमाशे पाहून आपापली दौलत संभाळून असावें, यांतील परिणाम कसा हें मनीं विचारून ज्यांत हिंदुधर्माची कायमी व परिणामास नीट तें करावें. याचा विचार तुम्हांसारख्यांनीं न केला तरी दुसरे कोण करील ? वरकड मजकूर येथून कारकुन हुजरे पाठविले आहेत, यांचे सांगितल्यावरोन लक्षांत येईल. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना

रघूजी भोसल्यांच्या बंधूस

विवेचन—या पत्रांतील 'ऐसियासी—पासून पुढचा मजकूर वाचनायोग्य आहे. तहानंतर तीन महिन्यांतलें हें पत्र असून त्यांत मागील दोन अडीच वर्षांतील घडामोडींची थोडक्यांत हकीकत दिलेली आहे. स्वराज्यांत जलचर (इंग्रज) प्राबल्य-पूर्वक पसरत चालले. त्यांना पायबंद लावण्यासाठीं आपल्या राज्याची वाताहत होईल हें भय न बाळगतां फौज व कंपू वाढवून इंग्रजांशीं सामना करीत राहिलो. दौलतरावांशीं मिळतें घेतलें, पण त्यांच्या सल्लागारांनीं समेटाचा उपयोग होऊं दिला नाहीं. भोसल्याकडून फौज येईल हें आश्वासन फक्त कागदावर दिसलें. प्रत्यक्ष फौज मुळींच दिसली नाहीं, या वाक्याची परिस्फुटता मागें केली आहे. "हिंदु धर्मांत मुख्य आपले इरादे नमूद असावे" हिंदुधर्माच्या लोकांत आपले. मुख्य संकल्प (एक प्रकारें) निश्चित असायला हवेत; पण तसे दिसण्यांत येईना. उमेद, अनुभव, प्रत्यय याबाबतींत आपल्या उद्योगाला उत्तेजन मिळेल असें स्वजनांच्या ठिकाणीं कांहींच दिसेना, तेव्हां इंग्रजानें सुरू केलेल्या तहाच्या बोलण्याला मान देणें भाग पडलें. जमीनदारी पद्धतीनें घर राखावे, हाच भोग शेवटीं नाइलाजानें पत्करण्याची पाळी आली. या दैवयोगाशीं महाराजांनीं आपसांतील बदचालीशीं संबंध जोडला आहे. शिंद्यांनीं कारभाऱ्यांच्या मसलतीस अनुसरून दगा दिला; भोसले स्वतः आले नाहींत व फौजही पाठविली नाहीं. शिंद्यांनीं राजेरजवाडे मिळवून दिल्लीवर चाल

केली नाहीं आणि भोसल्यांनीं ओरिसांत फौजा रवाना करून इंग्रजाला शह दिला नाहीं; या स्वजनांच्या बदचाली. स्वराज्याचें स्वातंत्र्य पुनः पूर्वस्थितीस नेण्याची आस्था पेशव्यांसकट इतर मराठमंडळामध्यें कोणांतच नाहीं. जो तो आपल्यापुरतें पाहातो; मग एकट्यानें जीवापाड श्रम करण्यांत फायदा काय? असा प्रश्न महाराजांपुढें उभा राहिला, तो प्रश्न इंग्रजानें समेटाचें बोलणें सुरू करून सोडविला. महाराजांहून इंग्रजच समेटाला जास्त उत्सुक होता. इंग्रज लेखक भासवितात तशी महाराजांनीं समेटाची इच्छा दर्शविली, हा प्रकार खरा नाहीं.

१८०६ फेब्रुवारी २८

श्री म्हाळसाकांत

राजश्री व्यंकोजी भोसले सेनाधुरंधर गोसावी यांसी. आपण छ १६ रबिलाखरचें (१४ जुलै १८०६) पत्र पाठविलें तें छ ८ जिल्हेजी (२८ फेब्रु. १८०६) पावलें. अभिप्राये अवगत जाला. आपलें पत्र आलें होतें त्यावरून येण्याची सिद्धता जाली, परंतु अनेक प्रकारच्या अडचणी प्राप्त होऊन येण्याचा योग तूर्त घडत नाहीं. जमीयेत रवाना केली आहे ती येऊन पावेल. हरएक निमित्तानें नर्मदा उत्तर तीर येणें घडेल व सविस्तर राजश्री व्यंकटराव कृष्ण यांचे लिहिल्यावरून कळेल, म्हणोन लिहिले व मशारनिल्हेचे लिहिल्यावरून समजण्यांत आले, ऐसियासी स्वराज्यांत जलचरांचा प्रसर विशेष जाला, हा वर्द्धू नये यास्तव माहाल मुल्काची आशा न ठेवतां कळेल त्याप्रमाणें फौज व कंपू वाढवून करोडों रुपयांचे पेंचांत येऊन आज दोन अडीच वर्षें होत आलीं. रात्रंदिवस आंग्रजांसी मुकाबल्याचा प्रसंग घडत आला. दरम्यान राजश्री दौलतराव शिंदे यांसीं मेळ करून भेट घेतली. त्यांचे आपले विचारानें पगडीबंद सामल राहतीलच याच भावें आपल्याकडे पत्रांच्या रवानग्या होत गेल्या. मेवाडप्रांतीं आलियावर ताम्रास चौकडून पायेबंद देऊन हारीस आणावे यास्तव पंजाबपावेतों जावयाचें केलें. इकडे लाहूरवाले वगैरे शिखांच्या भेटी होऊन सर्व सामल जाले. जमाव पोक्त जाल्यामुळें फिरंगी मागें पंचवीस तीस कोसाचे अंतरानें येत गेले. त्यांणीं पस्यालाचे मुक्कामापासून समेटाचें बोलणें लाविलें. इकडील मुत्सद्दी पाहून सोबत्याणीं राजेरजवाडे अनुकूल करून दिलीचे सुमारें येऊन शह द्यावा. तें न करितां कारभारी दुराशेंत येऊन त्यासी येकोपा ठेवून मेवाडांतच राहिले. स्वराज्यांतील ऐक्यता बहुत, येणेकरून आजपावेतों व्यंग न पडतां एकछत्रीच अंमल फैला होता. हालींच्या आपसांतील बदचाली पाहून सर्वांस आपलालें घर संरक्षण करून जमीदारीनें असावे, हेंच प्राप्त जालें. येणेयाची प्रतीक्षा होती तो योग न आला. फौज सामल होईल हें कागदोपत्रीं मात्र श्रवण जालें. अथवा तिकडेच बंगाल्यांत वगैरे बळ धाडलें असते तरी किती उपयोग घडता. हिंदुधर्मास मुख्य आपले इरादे नमूद

असावे ते काहीं एक दिसण्यांत येईना. स्वधर्माश एक आमचा नफा, वरकडीचीं नुकसानी असाही अर्थ नाहीं. सर्वत्राची उमेद, अनुभव व प्रत्यय पाहून आंग्रेजाकडून समेटाचें बोलणें आलें होतें त्याजवरून समेट करून घेतला. फिरंगी कूच करून माघारे दिल्लीप्रांतें गेले. आमचे मुक्काम व्यासगंगा व सतलज नदीचे द्वाबांत असे. इतःपर दरकूच माळवें प्रांतीं यावयाचे घडेल. वरकड घरोब्याचे विचार सनातन आहेत. ते यथाक्रम चालवावे. इकडील दुसरा अर्थ मानूं नये. सविस्तर राजश्री व्यंकटराव कृष्ण यांचे लिहिण्यावरून कळेल. सर्वदा पत्र पाठऊन कुशल वर्तमान कळवीत असावे. र।। छ २५ जिल्काद सुमसीन मयातेन वा अलफ. बहुत काय लिहिणें. लोभ कीजे हे विनंती

बापू गोखले यास

१८०५ जून

श्री म्हाळसाकांत

तुम्ही पत्र पाठविले ते पावले. लिहीला मजकूर सर्व कळला. इकडील मानस कीं आपली समक्षता होऊन कितेब जाबसाल दुरुस्त होऊन यावे आणि वरचेवर कागदोपत्री सिलसिला स्नेहवृद्धीचा राहून परस्परे पुस्तपन्हा होत जावा म्हणौन विस्तारे लिहिले. ऐसियासी इकडील विचार मनोभावे दुसरा नाहीं. वडिलानी सेवा केली तोच क्रम पुढे दिवसंदिवस अधिक चालून उजळणी व्हावी. हेच मनात वागून स्वराज्याचे कायेमीस्तव शत्रूसी अज बारा तेरा मास रात्रंदिवस लढाई चाललीच आहे. कोण्हीकडून उपर जाला नाही. सोबती याचीही खातरजमा होऊन तेही आनकूल जाले. यावर स्वामीचे कृपेकरून शत्रूचे परिमार्जन स्वल्प कालेंच घडेल परंतु येविशी सरकारातूनही आनकूलता असावी हे मानस बहुत आहे. तुम्हीही प्रसंगी आहा. ज्यात राज्याची कायमी राहून इकडील इछा सेवटास जाय तेच कराल. भरवसा तुमचा आहे. पत्राचा सिलसिला वरचेवर येत असावा. [राजवाडे–संशोधन–मंडळ ग्रंथमाला. पुरंदरे दप्तर भाग ४ था पुस्तकाचीं इतर नांवे मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २५ वा बापू गोखले पत्रव्यवहार; ऐतिहासिक ग्रंथमाला पुष्प २ रें.]

शिंदे भेटीबद्दल

१८०५ मे ५

श्री म्हाळसाकांत

राजश्री नबाब नजीमखा इतमादुदौले महफज बवर दुवा : विनंती उपरी सिंदे फौजसुधा चमलेतीरी येऊन पुढे सरजेराव व खंडो महादेव यांची रवानगी केली ते उदईक येथे येतील सिंदे याजला सामोरे गेले पाहिजे यास्तव हे पत्र तुम्हास लेखन केले असे तरी तुम्ही सडा घोडास्वार जे असतील ते दरोबस्त काही एक खटला उंट पायेची माणसे न आणता खडी फौज जलदी येऊन कुमेरच्या मार्गाने फुलवाडीस येऊन दाखल होणे चिरंजीव रा हरनाथ सिंगासही बोलाविले आहे. यावर येक क्षणाचा विलंब न लाविता जलदी येणे फिरंगी मोरचे सोडून कूच करून मथुरेच्या व आगऱ्याच्या रोहक्या वर पडला होता. त्याचे पुढे ममरीच्या अस्तळावर येऊन पडला आहे यास्तव तो मार्ग चुकवून लिहिल्याप्रो। कुंभेरवाटेने फुलवाडीस येऊन जलदी दाखल होणे, एक क्षणाचा विलंब न करणे रा छ ९ मोहरम ही विनंती

कोटेकर जालिमसिंग यास

१८०० मार्च २९

श्री म्हाळसाकांत

राजश्री राज जालिमसिंग झाले गोसावी यांसी....ते व आपण एक विचारे आसोन जेपूर आदिकरून मोठाल्या मसलती केल्याने सहजात घडून सरकारपक्ष राहून पैका उत्पन्न होऊन फौजेचा निर्वाह चालून कोणेविसी जड पडावे असे नाहीं. म्हणोन विस्तारे करून लिहिले. यैसियासी उभयेतांचा खंबीर आणि भाऊपण यास जपणें. हे पाहून बहुत संतोषी आहो. त्यात तुम्हासारखे मध्यस्थ आहेत. तेव्हां कोणतीही गोष्ट जे घडणें ते विचाराचे वाटेनेच होईल. हें खातरजमा आहे. सिरोंजचे वर्तमान ऐकिल्यावर मनांतच ठेवल्यानें गुबार वाढून संशयानें संशयाची वृधी होती. याजकरितां कागदीपत्री लिहून उत्तरे आणून निखालसता घडत गेल्यानें उभयपक्षीही चांगले आहे. आम्हांस सर्वप्रकारे भरवसा उभयेताचा. त्याचप्रमाणेंच त्यांचेही जपणें आहे. तेव्हां दुसरे मनांत यावयाचे नाही. खानदेश प्रांती पा। नंदूरबार वगैरे महाली तिकडील पलटनाचा उपसर्ग लागतो [तरी] हे बुध्या तिकडून घडणार नाही. पत्रेही इकडून गेलीच आहेत.

तिकडूनही जावी. सारांश, दोन्ही दौलतींचा एकोपा असल्यानें शत्रूवर जरब राहून सरकारचाकरी घडून फौजेचाही निर्वाह चालेल हेच लक्ष इकडील आहे. दुसरे तिलप्राय नाही. दौलती दोन्ही देशी बैठक पडल्यामुळे खराबीत आल्या. कोणेही प्रकारें बंदोबस्त पडून येक्यतेने चालोन उलगडा पडल्याने फार उपयोग आहेत. येविसी इकडून पत्रे जातच आहेत. उभयेताचा व आमचा दूसरा विचार नाही. याजमुळेही कितेकास अवघड वाटून कोणेही रीतीनें आपसात संशये यावे या आर्थी नानाप्रकारे भास भासवितील, लिहितील त्याजवर त्यानी सर्वात्मना जाऊ नये. तुम्ही मध्ये आहां. तेव्हां दुतर्फाही वाकडी गोष्ट कदापि घडणार नाही. कोठे काही दिसू लागल्यास वरचेवर लिहून सावध करीत जाणे. आम्हास देशाचे बंदोबस्ताचा वेध मोठा आहे. येविसी पत्रे जातच आहेत. उभयेताकडूनही जाउन बंदोबस्त चिरंजीव राजश्री खंडेराव [होळकर] याचे नावे घडावा म्हणजे ते व आम्ही मिळोन जे मसलत करू ते सहजात सेवटास जाईल.

[या पत्राच्या प्रारंभी सीरांजमहाल खेचीकडे देऊन जी घालमेल केली तिच्या-बद्दल झालेल्या पत्रव्यवहाराची माहिती आहे. नंतर आपलें जें मनोगत तें महाराजांनी चित्रित केलें आहे. राजकीय दृष्ट्या या पत्रांतील अनेक वाक्यें वाचकांना महत्त्वाचीं व उपयुक्त वाटतील. एखादी गोष्ट ऐकून ती मनांतच ठेवल्यानें 'गुबार वाढून संशयाने संशयाची वृधी होते', 'दौलती दोन्ही देशी बैठक पडल्यामुळें खराबीत आल्या' हीं वाक्यें मननीय असून महाराजांच्या बुद्धीची कुशाग्र आकलनशक्तीही व्यक्त करणारी आहेत.]

गोविंद रघुनाथ गानू यांस—हा राज्याचा जुना कामदार होता.

१८०१ जून १

श्री म्हाळसाकांत

तुम्ही पूर्वी पासोन सरकारपदरचे. कैलासवासी तीर्थरूप मातोश्रीसाहेबांचे हातचे. दौलतींतील कोणताही अर्थ तुम्हास लोपला ऐसें नाहीं. दौलत काही सर्वांनी मिळोन कायम राखोन वडिलांचा लौकिक जतन राखावा, यात इहपरलोक दोनही चांगले आहे. तीर्थरूप राजश्री बाळासाहेब (काशीराव) श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन इकडे यावयास निघाले. तेथे होते तोपर्यंत त्यांचे मनांत संशयच होता. परंतु आम्हांस ते वडील तीर्थरूपजींचे ठिकाणीं. त्यांनीं लोभ करावा. आम्ही सेवा करून दाखवावी. सर्वांनीं एकदिल होऊन दौलतीचा बंदोबस्त करून श्रीमंतांची सेवा करावी. यांत सर्वतोपरी चांगले. तीर्थरूप विठ्ठलरावदादांनीं पंढरपुराकडे जाऊन क्षेत्रास उपद्रव दिल्यामुळें श्रीमंतांची इतराजी होऊन अर्थ घडला तो समजला. त्याजकडून अंतर घडले तेव्हां कोणास काय म्हणावे. तत्रापि श्रीमंताचे हातें कशीही गोष्ट घडली तरी आम्हांस

श्रेयस्करच आहे. त्यांचे मनांत आम्हाविसी हा प्रकार वडल्यामुळें संशय आला असेल तो दूर होऊन कैलासवासी वडिलांवर लोभ करीत आले त्याप्रमाणें करावा. आम्ही चाकरीस हजर असावे हेंच लक्ष आहे. त्यांचे मनांतील संशय दूर होऊन मर्जीचे भाव समजावे यास्तव श्रीमंतांस पत्र अलाहिदा लिहून हें पत्र तुम्हांस लेखन केलें असे. तरी तुम्ही पत्र पावतें करून लिहिल्याअन्वयें बोलण्यांत आणून उत्तर घेऊन पाठवावें.

कोल्हापूरच्या राजास

१८०२ नोव्हेंबर

श्रीम्हाळसाकांत

श्रीमन्महाराज राजेश्री छत्रपती स्वामीचे सेवेसी सातारियाहून श्रीमंत महाराज राजश्री छत्रपती स्वामीकडून रा लक्ष्मण हरी आले. यानी आज्ञेचे भाव सांगितले त्यावरून राजेश्री फत्तेसिंग माने याजकडील पथक तोफासह रवाना केल्या आहे. महाराजानीही तेथील सरंजाम सातारियास जावयाविसी आज्ञा होऊन येकविचारे कार्य घडे तो अर्थ केला पाहिजे इकडील लक्ष सेवा करून दाखवावी हेच आहे. सेवसी श्रुत होय हे विज्ञप्ती.

[या पत्राचे महत्त्व यशवंतराव महाराजांनीं कोल्हापूरच्या छत्रपतींकडे लावलेल्या संधानापुरतें आहे. करवीर छत्रपति घराण्याच्या इतिहासाचीं साधनें. भाग ३ संपादक— श्री. मा. वि. गुजर]

दादो मैराळ यांस

१८०६ मे १०

ज्या पत्राचा उतारा तें पत्र पुण्यांतील बातमीदारास लिहिलें असून त्यांत प्रथम श्रीमंतांच्या मर्जीबद्दल माहिती काढून ती इत्थंभूत कळविण्याबद्दल मजकूर आहे. नंतर पुढें बातमीदाराच्या (दादो मैराळ) वडिलाच्या मृत्यूसंबंधाचीं जीं वाक्यें आहेत ती महाराजांच्या विचाराचा व भाषेचा नमूना म्हणून पुढें दिलीं आहेत.

"आपाजी जखदेव आश्रम संपादून (संन्यास घेऊन) परलोक जाले. त्यांची पुण्याई उत्कृष्ट. श्रीसांबपूजेंत केवळ निसीम. तैसेच सरकारसेवेंत निष्ठ. हें आनुष्ठान मनोवृत्तींत तुल्य करून आमरणांत सेवटास नेले. त्यांणीं इहिलोक सांभाळून परलोकची पुनरावृत्ति ठेविली नाहीं. असे पुण्यवान पुनः दृष्टीस यावयाचे नाहींत. त्यांचे वियोगाचा

तिकडूनही जावी. सारांश, दोन्ही दौलतींचा एकोपा असल्यानें शत्रूवर जरब राहून सरकारचाकरी वडून फौजेचाही निर्वाह चालेल हेच लक्ष इकडील आहे. दुसरे तिलप्राय नाही. दौलती दोन्ही देशी बैठक पडल्यामुळे खराबीत आल्या. कोणेही प्रकारें बंदोबस्त पडून येक्यतेने चालोन उलगडा पडल्याने फार उपयोग आहेत. येविसी इकडून पत्रे जातच आहेत. उभयेताचा व आमचा दूसरा विचार नाही. याजमुळेही कितेकास अवघड वाटून कोणेही रीतीनें आपसात संशये यावे या आर्थी नानाप्रकारे भास भासवितील, लिहितील त्याजवर त्यानी सर्वात्मना जाऊ नये. तुम्ही मध्ये आहां. तेव्हां दुतर्फाही वाकडी गोष्ट कदापि घडणार नाही. कोठे काही दिसू लागल्यास वरचेवर लिहून सावध करीत जाणे. आम्हास देशाचे बंदोबस्ताचा वेध मोठा आहे. येविसी पत्रे जातच आहेत. उभयेताकडूनही जाउन बंदोबस्त चिरंजीव राजश्री खंडेराव [होळकर] याचे नावे वडावा म्हणजे ते व आम्ही मिळोन जे मसलत करू ते सहजात सेवटास जाईल.

[या पत्राच्या प्रारंभी सीरंजमहाल खेचीकडे देऊन जी बालमेल केली तिच्याबद्दल झालेल्या पत्रव्यवहाराची माहिती आहे. नंतर आपलें जें मनोगत तें महाराजांनी चित्रित केलें आहे. राजकीय दृष्ट्या या पत्रांतील अनेक वाक्यें वाचकांना महत्त्वाचीं व उपयुक्त वाटतील. एखादी गोष्ट ऐकून ती मनांतच ठेवल्यानें 'गुवार वाढून संशयाने संशयाची वृधी होते', 'दौलती दोन्ही देशी बैठक पडल्यामुळें खराबीत आल्या' हीं वाक्यें मननीय असून महाराजांच्या बुद्धीची कुशाग्र आकलनशक्तीही व्यक्त करणारी आहेत.]

गोविंद रघुनाथ गानू यांस—हा राज्याचा जुना कामदार होता.

१८०१ जून १

श्री म्हाळसाकांत

तुम्ही पूर्वी पासोन सरकारपदरचे. कैलासवासी तीर्थरूप मातोश्रीसाहेबांचे हातचे. दौलतींतील कोणताही अर्थ तुम्हास लोपला ऐसें नाहीं. दौलत काही सर्वांनी मिळोन कायम राखोन वडिलांचा लौकिक जतन राखावा, यात इहपरलोक दोनही चांगले आहे. तीर्थरूप राजश्री बाळासाहेब (काशीराव) श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन इकडे यावयास निघाले. तेथे होते तोपर्यंत त्यांचे मनांत संशयच होता. परंतु आम्हांस ते वडील तीर्थरूपर्जांचे ठिकाणीं. त्यांनीं लोभ करावा. आम्ही सेवा करून दाखवावी. सर्वांनीं एकदिल होऊन दौलतीचा बंदोबस्त करून श्रीमंतांची सेवा करावी. यांत सर्वतोपरी चांगले. तीर्थरूप विठ्ठलरावदादांनीं पंढरपुराकडे जाऊन क्षेत्रास उपद्रव दिल्यामुळें श्रीमंतांची इतराजी होऊन अर्थ घडला तो समजला. त्याजकडून अंतर घडले तेव्हां कोणास काय म्हणावे. तत्रापि श्रीमंताचे हातें कशीही गोष्ट घडली तरी आम्हांस

श्रेयस्करच्च आहे. त्यांचे मनांत आम्हाविसी हा प्रकार वडल्यामुळें संशय आला असेल तो दूर होऊन कैलासवासी वडिलांवर लोभ करीत आले त्याप्रमाणें करावा. आम्ही चाकरीस हजर असावे हेंच लक्ष आहे. त्यांचे मनांतील संशय दूर होऊन मर्जीचे भाव समजावे यास्तव श्रीमंतांस पत्र अलाहिदा लिहून हें पत्र तुम्हांस लेखन केलें असे. तरी तुम्ही पत्र पावतें करून लिहिल्याअन्वयें बोलण्यांत आणून उत्तर घेऊन पाठवावें.

कोल्हापूरच्या राजास

१८०२ नोव्हेंबर

श्रीम्हाळसाकांत

श्रीमन्महाराज राजेश्री छत्रपती स्वामीचे सेवेसी सातारियाहून श्रीमंत महाराज राजश्री छत्रपती स्वामीकडून रा। लक्ष्मण हरी आले. यानी आज्ञेचे भाव सांगितले त्यावरून राजेश्री फत्तेसिंग माने याजकडील पथक तोफासह रवाना केल्या आहे. महाराजानीही तेथील सरंजाम सातारियास जावयाविसी आज्ञा होऊन येकविचारे कार्य घडे तो अर्थ केला पाहिजे इकडील लक्ष सेवा करून दाखवावी हेच आहे. सेवसी श्रुत होय हे विज्ञप्ती.

[या पत्राचे महत्त्व यशवंतराव महाराजांनीं कोल्हापूरच्या छत्रपतीकडे लावलेल्या संधानापुरतें आहे. करवीर छत्रपति घराण्याच्या इतिहासाचीं साधनें. भाग ३ संपादक– श्री. मा. वि. गुजर]

दादो मैराळ यांस

१८०६ मे १०

ज्या पत्राचा उतारा तें पत्र पुण्यांतील बातमीदारास लिहिलें असून त्यांत प्रथम श्रीमंतांच्या मर्जीबद्दल माहिती काढून ती इत्थंभूत कळविण्याबद्दल मजकूर आहे. नंतर पुढें बातमीदाराच्या (दादो मैराळ) वडिलाच्या मृत्यूसंबंधाचीं जीं वाक्यें आहेत ती महाराजांच्या विचाराचा व भाषेचा नमूना म्हणून पुढें दिलीं आहेत.

"आपाजी जखदेव आश्रम संपादून (संन्यास घेऊन) परलोक जाले. त्यांची पुण्याई उत्कृष्ट. श्रीसांबपूजेंत केवळ निसीम. तैसेच्च सरकारसेवेंत निष्ठ. हें आनुष्ठान मनोवृत्तींत तुल्य करून आमरणांत सेवटास नेले. त्यांणीं इहिलोक सांभाळून परलोकची पुनरावृत्ति ठेविली नाहीं. असे पुण्यवान पुनः दृष्टीस यावयाचे नाहींत. त्यांचे वियोगाचा

वारंवार खेद न करितां तुम्ही सरकार कामास जपून आहांत. त्या प्रा। दिवसेदिवस दिल वाढऊन न्यूनाधिक्यास जपत जावे. सरकारमर्जी तुम्हांविसी येकरूप आहे. कोणतीही काळजी न करणें."

बडोदेकर आनंदराव गायकवाड यांस

१८०६ नोव्हेंबर

अडीच वर्षे सतत मोहीम झाल्यामुळे कोण्ही कडीलही इतल्ला यावा जावा ते न घडले. प्रस्तुत इंग्रजांशी सलुख जाल्याचें वृत्त परभारें समजण्यात आलेच असेल. दौलतीचा बंदोबस्त होऊन पूर्ववत भाऊपणे चालत आले त्याप्रमाणे चालावे याकरिता राजेश्री शामराव विठल यांची रवानगी केली आहे. तेथे पाऊन इकडील साद्यांत बोलतील तेथे राहून इकडील इतला देऊन तिकडील वर्तमान कलवीत जातील. येणे कडून दुतर्फा सिलसिला राहील. त्यांचे जातीचा वगैरे खर्च बराबर आहे. तिकडील जिल्ह्यास इकडील महालमुलुख लगता नाही तेव्हां नेमणूक अथवा हरतऱ्हेने दुरील पल्यास पावते होणे अवघड. याकरितां तेथे यांची खर्चासुधा कोण्हेविसी आडचण न पडे ऐसी योजना होऊन योजिल्या अन्वयें दोहीं कडील उपयोग ते करावे. सर्वदा पत्री तोषवीत जावे. [बडोदे राज्यदप्तरांतील ऐतिहासिक वेंचे– खंड ४]

काशीराव खंडेराव यांच्या छत्रीबद्दल

१८०८ एप्रिल २६

श्री

भारमल होळकर यास—संस्थान महेश्वरी तीर्थस्वरूप कैलासवासी मातुश्री बाईसाहेबांचे छत्रीनजीक सोयवार जागा पाहोन तेथे कैलासवासी बाळासाहेब, सौभाग्यवती लक्ष्मीबाई व चिरंजीव खंडेराव त्रिवर्ग मिळोन एक छत्री जाहली पाहिजे यास्तव हे पत्र तुम्हास लिहिले असे. तरी तुम्ही लेखनाअन्वये मातुश्रीसाहेबांचे छत्रीनजीक जागा मनास आणून तेथे त्रिवर्गाची छत्री मुहूर्तकरून कारखान्यास प्रारंभ करणे आणि आजमासे पंचवीस हजार २५००० पावेतो चौत्रा छत्री मिळोन एकंदर काम बनून ये ते करणे. पुन्हा येविशी लिहिण्याचा अक्षेप न करितां कारखाना चालू करणे.

जेजुरीच्या देवस्थानाबद्दल

१८०८ डिसेंबर ५

श्री म्हाळसाकांत

श्रीक्षेत्र जेजुरीचे कामगार सिंदो बापूजी वेलसरे यास–देवस्थानाच्या व्यवस्थे बद्दल. पेशजी तुम्हांकडे क्षेत्र श्री जेजुरी येथील श्रीमार्तंडाची पूजाअर्चा ब्रमय कडेपठार व श्री मल्हार गौतमेश्वर महादेव कैलासवासी तीर्थरूप सुभेदारसाहेब यांचे छत्रीतील पूजा, मूर्तीसमवेत व सरकारी तलाव बाग कुरणें वगैरे आहेत यांचें कामकाज चालत जावें, त्याप्रमाणें सालमजकुरापासून तुमचे तुम्हाकडेसच बहाल होवून प्रगाणे सुपे बारामती येथील सरगावडकीचे वतनाची गुमास्तेगिरी गुदस्तां राजश्री यमाजी ढोणे यांजकडे सांगितली होती ते दूर करून सन मजकुरीं तुम्हाकडे चालवून त्याचे उत्पन्नाचा ऐवज क्षेत्रमजकूरचे कारखान्याकडे खर्चास लावून द्यावयाचे ठेवून हे सनद तुम्हास सादर केली असे. तरी तुम्ही क्षेत्रमजकुरी श्रीची पूजा आर्च्या व तलाव, वाडा, कुरणें सरकारी कारखाना वगैरे काम पहिलेपासून ज्याअन्वयें करीत आलां त्याप्रमाणें सालमजकुरापासोन तुमचे तुम्हीच इमानेंइतबारें करीत जाऊन हल्लीं तपे सुपे येथील गावडकीची गुमास्तगिरी सांगितली आहे, तेथील वहिवाट सत्क्रियेनें करून उत्पन्नाचा ऐवज होईल त्यांत गुमास्त्याचें वेतनखेरीज करून बाकी नेमणुकीबरहुकूम खर्च करीत जाऊन सिवाय ऐवज राहील तो क्षेत्राचे खर्चास घेत जाणें. आणि सुदामत पूजा आर्च्या, नंदादीप, श्रीपासील मानपान चालत आल्याअन्वयें करीत जाऊन अखेरसाली कच्या हिशेब सरकारांत समजावीत जाणें. बागाची लावणी उत्तम प्रकारें घडून वेल फुलें, श्रीचे उपयोगांत लावीत जाऊन तलाव कुरणांची निगेबानी उत्तम प्रकारें ठेवीत जाणे. श्रीचे जवाहिर, कापड, भांडे वगैरे सरकारी असबाब तुम्हाजवळ असेल त्याची मोजदाद राजश्री खंडो महादेव याचे विद्यमानें करून तपशीलवार यादी करून हुजूर पाठविणें. तुम्ही आपले वेतनाबाबत तीनशे रुपये दरसाल घेत जाऊन बाकीचा खर्च श्रीजीकडे करीत जाणे, सिवाय एक पैसा घेतला असतां मजरा पडणार नाहीं. आलंकार वस्त्रें तिथी पर्वणीस व सणवारास देवास घालीत जाऊन मागती आटोपून ठेवते समयीं जाबत्यानें सांभाळून ठेवीत जाणे. कांहीं अफरातफर जाल्या मर्जी राहाणार नाहीं. समजून वर्तणूक करणें.

बाळकृष्ण वासुदेव जोशी

१८०९ आक्टोबर २७

केशवरायजीचे पाटण येथील कमाविसदार–किले रामपुरा येथील आलग व बुरजाची पडझड जाली आहे, त्याची मरमत करण्याविसी सरकारची आज्ञा यावी

म्हणौन तुम्हाकडून स्वारींत विदित जाले. ह्यावरून हें पत्र लिहिले आहे. तरी किले मजकूरची आलग व बुरूज याची पडझड कार्याकारण जरूर करावयाजोगी [पाहून] वेगारीने वगैरे काम व्हायाजोगे असेल त्यास गांवगन्नाचे वेगारी व राज आणोन करून घेणे. चुना, दगड वगैरे मजबूत काम करावयाचे तेथे राज मजूर महिनदार व मालमसाला लागेल तो चौकसीने लाउन काम चांगले मजबूत करून राज व मजूराचा खर्च प्रो मा।।रचे हिशेबी खर्ची लिहिणे. सरकारातून मजरा दिल्हा जाईल.

१८०९ नोव्हेंबर २७

राजश्री राव विसनसिंगजी सा। बूंदी

सरकारांतून वेदमूर्ती राजश्री राजाराम जोसी निम सरकार याजला मोजे सादडी हा गांव धर्मार्थ इनाम दिल्हा. तेथील हरयेकविसी तुम्हाकडून संरक्षण घडून उपर राहात जावा ते कांहीच न होता वरकड गांवाप्रमाणे जोशी यांचे गांवावर फुरफरमास भेट वेगार जामदारी नेवता वगैरेचा कितेक प्रकारे—उपद्रव × (हे) चाल कोठील— असो इत [पर] गांवास कोणेविसी × मात्र उपसर्ग लागू न देता संरक्षण करून हरयेक-विसीचा उपर ठेवीत जाणे. पुन्हा याचा बोभाट येउ न देणे.

१८११ सप्टेंबर २४

श्रीम्हाळसाकांत

राजश्री राज जालमसिंगजी यांस

सरकारांत खर्चाची वोढ यास्तव तुम्ही व राजश्री लालाजी बलाळ (गुलगुले) यांजकडून दीड लक्ष रुपये घ्यावे म्हणोन निश्चयांत येऊन आगाऊ तुम्हाकडे पत्रे पाठउन पनास हजार रुपयाची वरात मशारनिल्हेवर मुजरत कारकुनाची रवानगी करण्यात आली व भगोतीदास याजला छावणीत पाठविले. कारकूण मा।।र तुम्हाजवळ येऊन सर्व इतला देऊन येऊन पुढे कोट्यास जाउन लालाजी बलाळ याजला सरका(र)चे पत्र व वरात दाखवून आज्ञेप्रमाणे मा।।र कळविला. त्यासी धातुपोषणाचे जाब पर्यायेकरून बोलले. येथे ऐवजाचा थाक लागत नाही. या अन्वये मा।।रनिल्हेचे पत्र येकवेळ आले. तथापि तुम्ही जलदी न करितां सोईने बोलोन कार्येकरून घेणे तेही दिकत करणार नाहीत, याप्रमाणे कारकुनास लेहून मा।।रनिल्हेसही पेशजी अन्वये अडचणीचे भाव लिहिण्यात आले हे त्याचे ध्यानात व ऐवजाची सरबारा लागणे तेव्हा पाउण लक्षात पाच चार हजार कमी अथवा वायेदा मुदत बोलण्यांत येउन स्वारीत गुमास्ता पाठउन पत्राचा जाब यावा. इतक्या व्यवहारात मुब्दला होऊन सावकाराची खात्री पटून सरकारकाम चालीस लागते ठेरला

ऐवज सोयीसोयीने घेण्यात येता. ह्यात खाली पाउणलक्ष पटून आले म्हणजे त्याजला ऐवज लावून देण्यात येउन पुढे आणखी घ्यावयास येतील. याप्रमाणे सरकारपत्रात लिहिणे व कारकुनासी बोलणे; येसे असता राजश्री राघो भवानी यासी तोडजोडीचे बोलणे काहीएक न करिता टालाटाली बोलोन सरकार पत्रे सुवाच्य आम्हाकडे यावी. शिल्क (ही) नाही म्हणोन पष्ट बोलोन पत्राचा जाब दिल्हा नाही. राजश्री बाळकृष्ण वासुदेव व राघो भवानी यांची पत्रे राजश्री विठल महादेव (जोग) याचे नावे आली. त्याच्या नकला पाठविल्या आहेत (त्या) पावतील व कारकून ही फार करून उठोन येईल, सरका(र) शिल्क मा॥रनिल्हेजवळ असती तर कारकून पाठविणे, पत्रे लिहिणे, याचे कार(ण) कोणते ? मा॥निल्हे सरकार लक्षात. खात्रीने कामे जाली व होतील असे जाणोन लिहिण्यात येते. सरकारपत्राचा जाब देउ नये, लिहिण्यास सुवाच्य म्हणावे हा पर्याये येक वेळेस निदर्शनास आला. अस्तु. सरकार अडचणी उपायेच नाही. (केवळ) जाला मजकूर तुम्हास कळावयास्तव लिहिला आहे. सरकार लिहिणे बोलणे सुवाच्य गणनेत आले. ते पक्षी ऐवजाचे काम होउन येणे याची तथा फारकरून राहिला नाही. ऐवजाची वोढ तेव्हा मामल्याची घालमेल करणे प्राप्त. येकवेळ तुम्हाकडे लेहोन ध(धा)डावे याजकरिता वास्तवीक (लिहिण्यात) आले व (पुढे जे) करणे ते लिहिले आहे. पत्राचा जाब लवकर उगउन यावा. याप्रमाणें करावयास येईल.

[या पत्राचा दोन तऱ्हेनें उपयोग आहे. महाराज १८११च्या आक्टोबर २७ ला वारले व हें पत्र एक महिना आधींचें आहे. महाराज अखेरच्या काळांत वेडे झालेले नव्हते. बुद्धि यथायोग्य काम करीत नव्हती, या समजुतींत तथ्य नसल्याचें या पत्रानें दिसून येईल. आजारामुळें महाराज जातीनें हालचाली करण्याला असमर्थ असल्याचे ओळखून दूरचे अधिकारी कसे बेमुर्वतीनें वागू लागले होते, याचाही अंदाज पत्रांतील मजकुरावरून करता येतो. सुवाच्य हा शब्द दुर्वाच्य या अर्थानें दोनदा वापरला आहे.]

किरकोळ

श्री.

राजश्री नजीब मीरखा अमीर दौले महकज वावद, छं आज० यशवंतराव होळकर दुवा विनंती उपरी. तुम्ही हुजुरीहून आज्ञा मागून गेला ते समई बोलण्यात आले की सरकार अमलासी न बोलता परभारे गुजरणी करू त्यास येथून जाताच वाडी वगैरे राजश्री नवाव नजीमखा इतमादुदौले याजकडे सांगितले तेथे जाऊन ठाणी खाली करून घ्यावी असे बोलला आणि महालाची खराबी करिता म्हणोन हुजूर विदित जाले ऐसियासी भाई

घरचे बरीच ऐसी चाल केल्याने कसे पडेल याचा विच्यार आपले ठिकाणी करून तिकडे नजीमखानाकडील ठणी आहेत त्यासी काडीमात्र उपसर्ग न लावता बचाव करावा यास्तव हे पत्र लेखन केले असे तरी नबाबाकडील महाल वगैरे याजला काडीमात्र तोसीस न लागता बोलून गेलो तिकडे जाऊन मुजरा करणे येविसी पुन्हा बोभाट न ये ते करावे नाही तरी सरकारात लिहिणे म्हणोन आम्हीच येथून निघून तुम्हाकडे येऊ. भाई हा समय नीट नाही ऐसे समजून वर्तणुक करावी. रे।। छ ७ मोहरम समया तैन वल्लफ बहुत काय लिहिणे हे विनंती. [भा. इ. सं. मंडळ संकीर्ण साहित्य ३]

पत्राचे मायने वगैरे

यशवंतराव महाराज बरोबरीच्या व्यक्तींना "रामराम" लिहितात. उदा० गायकवाड, शिंदे, जालमसिंग प्रभृतींच्या पत्रांतून हमखास 'रामराम' दिसेल तर इतरांच्या पत्रांतून 'दडवत' आढळेल. कोल्हापूर छत्रपतीच्या पत्रांत 'कृतानेक विज्ञापना' हे शब्द आहेत. पत्राच्या शिरोभागीं 'श्रीम्हाळसाकांत' प्राधान्यानें क्वचित 'लक्ष्मी–लक्ष्मीकांत' हे शब्द आणि अतिशय विरलत्वानें नुसता 'श्री'कार असा प्रकार दृष्टीस पडतो. कधीं जरूर असेल तर प्रारंभी मुक्कामाच्या गांवांचा उल्लेख पाहायला सांपडतो. अनेक पत्रांच्या शेवटीं मुसलमानी तारीख व सन (अक्षरी) पहायला सांपडतात.

यशवंतराव महाराजांच्या मुद्रा

या मुद्रेचा उपयोग १७९९ पासून सुरू केला. भांबुरडा येथें वध करण्यांत आलेल्या मल्हारराव होळकराचा मुलगा खंडेराव याच्या नांवाची ही मुद्रा असून शिरोभागीं जी 'श्री' आहे तिच्या एका बाजूस चंद्रकोर व दुसऱ्या बाजूस सूर्य दाखविला आहे. कांहीं ठशांतून 'श्री'च्या दोन बाजूंस बारीक वर्तुळें आहेत. आंतील मजकुरांत 'मलहारजी' व मल्हारजी अशी नामाक्षरें दृष्टीस पडतात. सूर्यदर्शक किरणे नसलेले साधे वर्तुळ डाव्या बाजूस व चंद्रकोर उजव्या बाजूस असे कांहीं ठसे आहेत.

१७९९मध्यें स्वतःच्या नांवाचा यशवंतराव महाराजांनी शिक्का तयार केला होता. तो वर्तुळाकारच होता. "श्री"च्या डाव्याउजव्या बाजूस अनुक्रमें चंद्रकोर व किरणाचा सूर्य दिसतो. आंत वरीलप्रमाणें पहिल्या दोन ओळी आहेत. तिसऱ्या ओळींत तुकोजि सुतय–चौथींत शवंतराव हो–पांचवींत ळकरम अशीं अक्षरें आहेत.

शिंद्यांनीं १८०३ सालीं इंग्रजाशीं लढाई केली तेव्हां दिल्ली व बादशहा या दोघांना इंग्रजानें आपल्या ताब्यांत घेऊन शिंद्यांची 'वकील मुतलकी' नाहींशी केली. ती

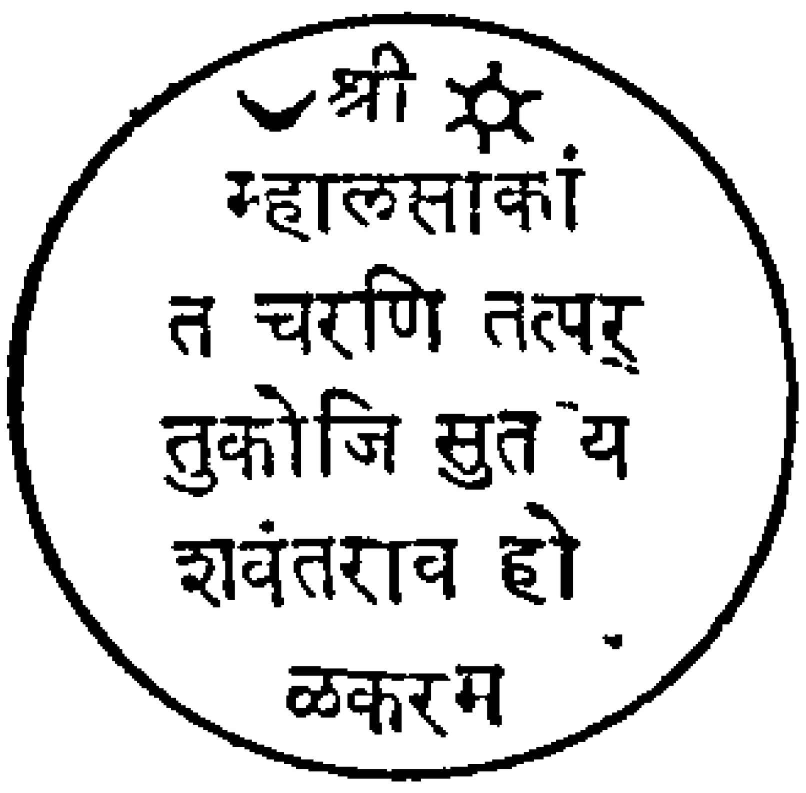

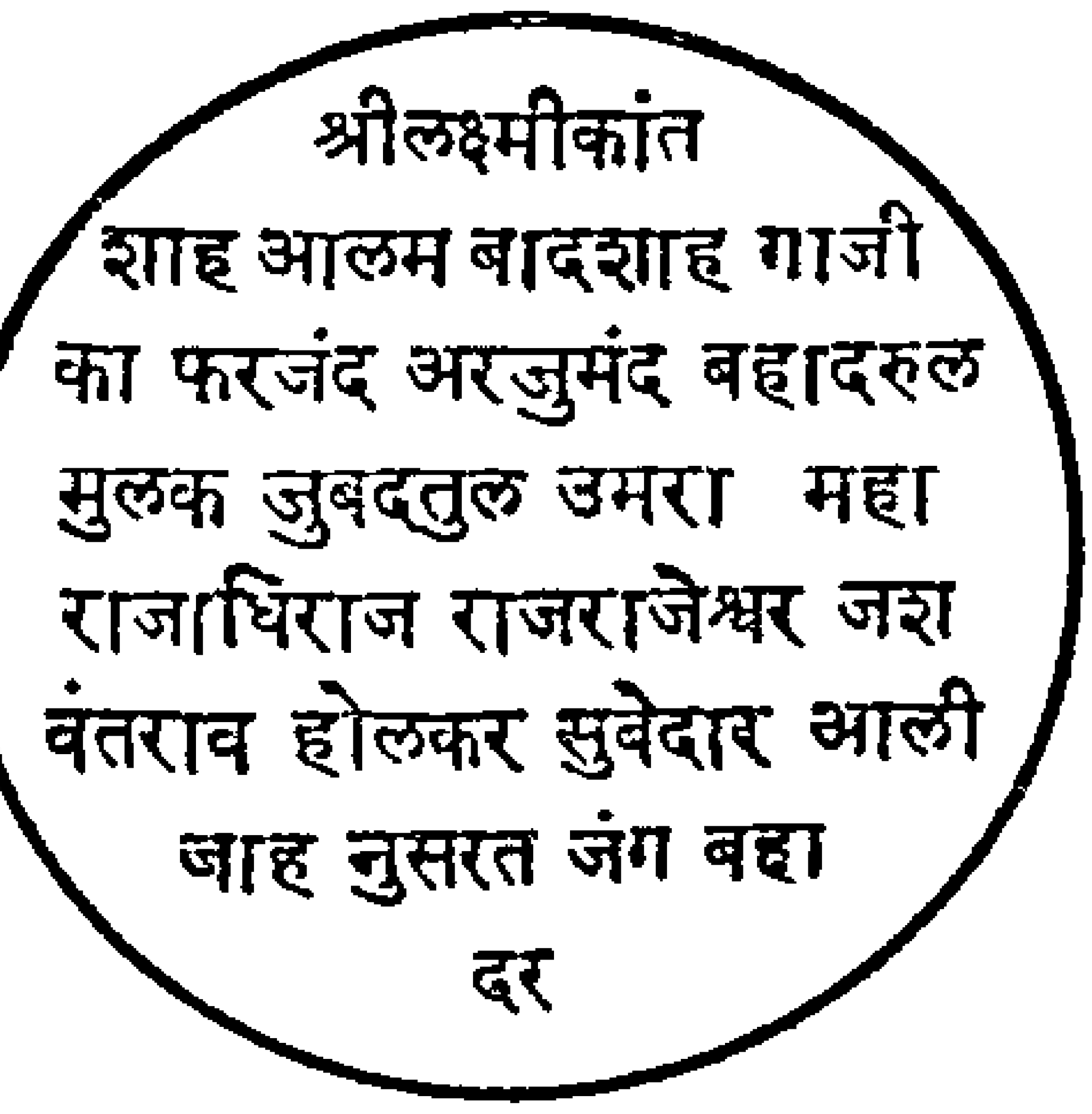

पुनरुज्जीवित होण्यासाठीं यशवंतरावमहाराजांनीं नवा शिक्का तयार केला. त्याची निष्फळता अनुभवून तो लवकरच टाकून दिला. या शिक्क्याचीं अक्षरें देवनागरी लिपीत आहेत. १८०४-१८०५ च्या पत्रावर हा शिक्का आढळतो. १८०६ पासून यशवंतराव महाराजांनीं आपल्या नांवाचा शिक्का अंमलांत आणला.

महाराजांचें रूप

महाराजांचें भरदार दाढीमिशीचें चित्र प्रसिद्ध आहे; परंतु मिशा माफक व दाढी मुळीच नसलेलें एक चित्र नागपुरकडील एका इतिहासप्रेमी गृहस्थांच्या संग्रहांत मिळालें असून तें पूर्वी छापलें गेलेलें आहे. प्रस्तुत पुस्तकांतही ह्याचा आदर केलेला आहे. हें चित्र घोड्यावर बसलेल्या महाराजांचें आहे. यांत मिशा आहेत पण दाढी नाहीं. महाराजांचा एक डोळा बंदूक उडवितांना दुखावल्याची माहिती भवानीशंकर देतो. व मेटकाफने त्यांना एकाक्ष म्हटल्याचा उल्लेख मागें आलेला आहे. या डोळ्याची इजा त्यांचे एकंदर रूप बिघडवण्याइतकी वाईट होती, असें त्यांना पाहिलेले इंग्रज लेखक सांगत नाहींत. बहुतेकजण महाराजांची चर्या प्रसन्न, खेळाडू वृत्तीची दिसे असेंच सांगतात. त्यांचा भयंकर पराक्रम ऐकून ते दिसायला भयंकर असावे ही कल्पना त्यांना

पाहिल्यावर सोडावी लागते, असें इंग्रजाचें मत नमूद आहे. दाढीची माहिती मुद्दाम अशी कोणीच दिलेली नाहीं. ‘जीनपर: जीनतख्त’ या दिवसांत दाढी वाढविली असा तर्क करावा लागतो.

ग्रँटडफनें आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासांत यशवंतराव महाराजांचें वर्णन करतांना स्पष्टच म्हटले आहे कीं, त्यांचा डोळा दुखावला असला तरी चेहऱ्यांत कांहीं वैगुण्य आहे, असे पाहाणाराला वाटत नसे. पुण्याची लढाई उरकली व दुसऱ्या दिवशीं पुण्याचा इंग्रज वकील त्याला भेटण्यास गेला तेव्हां महाराज एका लहानशा तंबूंत बसले होते. खालीं घोट्यापर्यंत पाय बुडेल असा चिखल होता. महाराज आपल्या जखमा स्वच्छ धूत होते. जखमाविषयीं त्यांना फारशी काळजी दिसली नाहीं. उंची मध्यम, आडवी रुंद व अतिशय सशक्त अशी महाराजांची देहयष्टि असल्याचे डफ सांगतो. डफनें त्यांचा वर्ण काळा होता असे म्हटलें आहे. परंतु त्यावर सर्वस्वी विश्वास ठेवण्याचें कारण नाहीं. इंग्रजाला इंग्लंडांत लाजवील असा दादाभाई नौरोजींचा गौरवर्ण असूनही त्यांची पार्लमेंटासाठीं निवडणूक झाली तेव्हां इंग्रज वक्त्यांनीं व वृत्तपत्रांनीं त्यांच्यावर काळ्या वर्णाचा आरोप केला होता.

॥

परिशिष्ट २

वीरश्रेष्ठ यशवंतराव होळकर

[पोवाडा]

शाहीर

अमरशेख

वीरश्रेष्ठ यशवंतराव होळकर

स्वातंत्र्यसूर्य मावळत होता मराठ्यांचा
वठुंलागे कल्पतरु तोरा कुसळ सराट्यांचा
सुळ्सुळाट् झाला होता मराठ्यांत नरुट्यांचा
होता काळ षंढ बाव्ळट लाळघोट्यांचा
घुबडांचे घुत्कार नि कल्कलाट कोल्ह्यांचा

अशा भयाण भीषण काळीं
पुनः तळपली भवानि माउली
झाला थरकांप हिंदद्वेष्ट्यांचा, गोऱ्या सायबांचा ॥ जी जी जी ॥

गेलि गेली मराठेशाहि गेली जरी विलयाला
तशि आली पेशवाई तरारत उदयाला
कटकेलाच नव्हे अटकेला झेंडा भिडविला
असा धाक दरारा साऱ्या हिंद देशाला
झग्मगत होता कीर्तीचा चांद गगनाला

चंद्राला डाग लागला
क्षयपण झाला, ग्रहण खग्रास
लागले होते पूर्ण चंद्राला, घरं काळजाला ॥ जी जी जी ॥

चाल बदल—येशीला काढुन बाहेर—तानाजी
नवसानं पोरगं व्हावं
बोल गोड बोबडं गावं

रांऽगता रांगूता थांबावंन्
दुडुदुडु धावतच यावं
असं खेळ कौवतिकाचं व्हावं
गावाला याड लावावं
कृष्णानं शिवबारूप व्हावं
खानांत कंस हेरावं
त्याचं आतडं त्यानि काढावं
त्याच्या गळ्यात अडकवुन द्यावं
संताजी धनाजि कधिं व्हावं
शत्रूचं कळस कापावं
घोड्यानं पाणि पिया जावं
पाणि पिता पिता बिचकावं
'बुर्गि'यलो मेलो ओरडावं
बंगालचं नरडं कोरडावं

चाल बद्‌ल—परकी स्त्री मानी माता— शिवाजी

संभाजी भरत भासावा
वाघाचा जब्‌डा लीलया उचकटुनि द्यावा ॥ जी जी जी
तसा रावचिमणाजी यावा
लिस्बनच्या गोऱ्याचा चड्डिपट्टा ढिला व्हावा ॥ जी जी जी

चाल—तीच काडतुसे पिस्तुलही ते—उद्धमसिंग पोवाडा

'बाजीरावाचा विडा रंगला मस्तानी हाती'
इष्कबाजिचा विडा उचलि रणमैदानावरती ॥ जी जी जी
इष्कामधला जोष आगळा मराठ्यांत होता
इष्काच्या धुंदीत गातसे स्वराज्य संगीता ॥ जी जी जी

चाल चढती—

मराठ्याला वेड देशाचं
लढाइपेशाचं, कैक वर्षाचं
धडक सह्याद्रि देत होता.
खड्‌कातुन झरे इष्क-सरिता
थके शाहीर गाता-गाता हां ॥ जी जी जी

चाल—संभाजी भरत......

शौर्याचं पवाडं गावं
शाहिरी धर्माचं आम्हीं
इमान राखावं ॥ जी जी जी ॥

जनमानसास रिझवावं
गंगौघ शूर वीरांचं
रणीं लोटावं ॥ जी जी जी ॥

शत्रूनं अचानक यावं
आपसूक डफ तुणतुणं
पाठी बिल्गावं ॥ जी जी जी ॥
पाठ सोडून ढालीनं यावं
कमरेच्या तल्वारिनं वैरि–
रक्तानं न्हावं ॥ जी जी जी ॥

दहा वैरि आधीं छाटावं
अकरावं आलच तर हंसत–
देशासाठिं जावं ॥ जी जी जी ॥

चाल चढती—पुढं दांगटी.

शाहीराचं भाग्य होतं मोठं
सांगत न्हाई खोटं, शाहिर कुठं कुठं
भिडत होता दऱ्याकपारीला
जरी दारिद्र्य पांचवीला
भाकरन् कांदा प्यार त्याला
मराठी इमान पाठीला
राजानं इनाम देउं केला
कडं तोडाचं पदक त्याला
"इनाम जहागीर नको मजला
सुईदोऱ्याला औक्ष बोला"
दरबारात सांगे पेशव्याला
"हिऱ्या पोटिं गारगोटि झाला"
स्वार्थ लवलेश नाहिं कसला
पवाडा लोक कल्याणाला

चाल—बाजीरावाचा विडा......

याच पवाड्यानं राखिन माझं राज्य मराठ्यांचं
खुरपुन काढिन रान माजलं कुसळ सराट्यांचं ॥
आली लावणी तर दावणी बांधुनी घालिन मी चार
आला वीर रण गाजवून तर घाल म्हणिन वारा ॥
कशासाठीं हो वीर शोधाया आम्हीं दूर 'जावं' ?
महाराष्ट्रातुन गवत पात्यागत वीरच उगवावं ॥
देशास्तव ज्या तृणपात्यांचीं शिरं उडायाची
त्या वीरावर लावणीराणिची प्रीत जडायाची ॥

चाल चढती—पुढं दांगटी...

अशि लावणी सेवारत बसली
वीरासंगं हंसली–राजाला दिसली
न्हेलं त्यानं उचलुन लावणीला
बांधलं बघा आपल्याच दावनीला
आंतुन राजवाडा बंद केला
केलि सुरुवात हैदोसाला
सिमा न्हाई न्हाइली विलासाला
नको ते आलं नशीबाला
फंदफितुरीनं कहर केला
विश्वासच हद्दपार झाला
हद्दिवर तोफखाना आला
तोफेचा गडगडाट झाला
जाग आलि शनवार वाड्याला
दार उघडता धस्का बसला
थवा माकडांचा दाट दिसला
मरण उभं इलाजच खुटला
दरदरुन घाम कि रं सुटला रं ॥ सांगु काय दादा ॥

चाल—बाजीरावाचा विडा......

हातीं कोलितं टोपडि इंग्रजी सिमेवर्ति दिसली
कुणा कळेना, कुठलि माकडं, कशी कुठुन घुसली ॥
कळसूत्री बाहुली यंत्रागत शिस्तबद्ध दिसली
छोडो गद्दी नेटिव आदमी ठिस्ठिसून हंसली ॥

कलकत्त्यापासून मुंबई माकडांचि रांग
होति रोखली तोफ दिल्लीवर रांगांच्या मागं ॥

चाल—उतखडा जणू अंबेचा—वाढवून

तिन प्रहर माथ्यावर दिवस कलूं लागावा
नौकेतुन किनारा स्पष्ट डोळ्यापुढं यावा ॥ जी

संकटावर्ति मात करून दर्यापार व्हावा
डोलकांठींभोंती पाखानीं झिम्मा खेळावा ॥ जी

सार्थक झालं जन्माचं हर्ष मनिं व्हावा
हा गांठुच किनारा पुढला बेत मनिं घ्यावा ॥ जी

चाल—येथिला काढुन बाहेर—तानाजी,

(इतक्यांत) गड्गड् गडाट् मेघांचा व्हावा
अंधार भोंति दाटावा
हतबद्ध सूर्य नभिं व्हावा
मेघमंडळानं जखडावा
लोळ झळाळ् विजेचा यावा
पेटवून शीड लोपावा
घों घों वारा तुफानी यावा
ताबा सुकानवरला जावा
(लावनिचा सूर थडकावा)
लाटेनं कावा साधावा
नौकेनं तळ गांठावा,
डोळ्यापुढं काजव्याचा थवा
माणूस भ्रष्टमति व्हावा,

चाल—चढती शेवट दांगटी

भारताची भ्रष्टमति झाली
अंधारी आली । न् सुधबुध गेली
असा हा काळ होता आला
सायबाला हर्षवायु झाला

स्कॉच व्हिस्किचा ताल धरला रं ॥ ऐक माझ्या राजा :
बॉल डॉन्साचा फेर धरलारं ॥ ऐक माझ्या राजा :

डान्सांत साहेब गुंग झाला
शनवारवाड्याला । तोफ रोखलेला
स्वर्ग त्याला दोन बोटं उरला
पुनः व्हिस्किचा पेग भरला

पार्टीचा माज त्याला चढला रं ॥ ऐक माझ्या राजा :
तोफ्गोळा घेऊन् नाचुं लागला रं ॥ ऐक माझ्या राजा :
स्वातंत्र्यसूर्य मावळत होता मराठ्यांचा
वठुं लागे कल्पतरु तोरा कुसळ सराट्यांचा
सुळ्सुळाट् झाला होता मराठ्यांत नरुट्यांचा
होता काळ थंड वावळट लाळघोट्यांचा
घुबडांचे घुत्कार नि कल्कलाट कोल्ह्यांचा

अशा भयाण भीषण काळीं
पुनः तळपली भवानि माउली
झाला थरकांप हिंदद्वेष्ट्यांचा ॥ जी जी जी

चौक दुसरा

चाल धांवती—दांगटी.

तोफेवर साहेब उभा झाला
दावतो मराठ्याला । निशेत बरळला
एवढ्यामध्यें पोलादाचा पंजा.
धर्लि मान् बंद झाल्या गमूजा
क्षणातच थंड बॅंडबाजा रं ॥ ऐक माझ्या राजा
साहेब म्हणे गॉड मेरे आजा रं ॥ ऐक माझ्या राजा

साहेबावर बाजु उलटली
व्हिस्कि उतरली । मूर्छना आली
सूर्याची पिलं त्याला दिसतीं
तोफेच्या तोंडि पडलि माती

माकडं सारि धुमाधार पळती रं ॥ ऐक माझ्या राजा
त्याच्या देवाची होईनाछानी रं ॥ वाचवाया दादा ॥

चाल—स्वातंत्र्यसूर्य—

त्यो पंजा पोलादी एका धनगराचा होता
तलवार भवानिच गाव्ली जणू त्याच्या हाता
पाय टाकिल तिथं यशवंत होत त्यो होता
शिवबाच्या मागुती इष्टा एक यशवंता
"यशवंतराव होळकर" नांव हें निघतां
पळ पळ पळत् सुटे त्यो गोरा
म्हणे त्याला मारा, कमित कमी धरा
पंध्रा लाखांचि देतो जहागीर मला कुणि तारा ॥
त्यो दासिपुत्र जरि होता होळकराघरीं
ही खंत बाळगली नाहि त्यानं कधिं उरी
"माणूस म्हणुन जन्मलो गोष्ट ही खरी
रक्षाया हिंद घेतली भवानिच करीं
जो जो हिंदपुत्र तोच येईल मैदानावरी
एकजूट भारती करूं, बकरा ह्यो धरूं, दिसंल तिथं मारू
दिल्लिवर डोळा, तोफेचा गोळा
उडवण्या आधीं संगरी चला–छाटुं या त्याला" ॥ जी जी जी

चाल—स्वतंत्र

तो होता गोरा गोरा पान, 'हंसतमुख छान' तरणाबांड ॥
तो विजयि भीम बलवान्, घोड्यावर प्राण, टाकलि मांड ॥
बिजलीत येतसे जान, घेतसे आण, जिंकुं ब्रह्मांड ॥
जणुं खडीसाखरेची खाण, वाणिचा वाण, उसाचं कांडं ॥
जणुं असावरीची तान, कस्तुरिचं रान, निवडुंगाचं बोंडं ॥
म्हणुनीच फौजि नौज्वान, होउन देहभान, उपाशी तोंड ॥
यशवंत शब्दाला मान, देउन दाणादाण, शत्रुची खांड जी ॥
करितसे खांड जी, खांडुळी खांड जी ॥

चाल—उतखडा—वाढवून

महाराष्ट्र भूमिशी एकनिष्ठ असलेला
कुणि क्वचित् मराठा होता त्याच्या साथीला ॥
कधिं आवाई उठे यशवंत होळकर मेला
दुसऱ्याच दिव्शि दिसे छातीवरती बसलेला ॥

उठे आवाई खतम् झालि सारि होळकर सेना ॥
त्याच दिव्शि होळकर सेना, मोजता येना ॥
सायबाला कोडं, ह्यो फौज जमवितो कैसा ?
त्याच्याजवळ नसतो कधिं वीष खायाला पैसा ॥
जाट, शीख, पठाण, रजपूत सेनेमधि याच्चा
'यशवंत' तोफ साम्राज्यावर्ति डागायचा ॥

चाल धांवती—दांगटी

तोफेचा आधार साहेबाला
भिक घालील होळकर त्याला ?
यशवंतराव गर्जला
"तोफेची धमकि कोणाला ?
मैदानि या नि मग बोला
घोडं हैच माझ्या मांडिला
सडाफटिंग असेन एकला
भिडवीन तोफ तोफेला."

निर्धार मनोमन केला
जिंकाया भारती आला,
त्या एकूण एक गोऱ्याला
वेंच वेंचून काढून टेचण्याला
यशवंतराव होळकर कमरबंद झाला. ॥ जी जी
मार खाइन हार न्हाइ जाणार कधीं कोणाला ॥ जी जी

चाल—बाजीरावाचा विडा

करिन रक्तबंबाळ देश मी बिर्टिशानों तुमचा
भारतभूच्या तसू तसूवर हक्क फक्त अमुचा ॥
फंदफितुरी बंद करा अन् या मैदानाला
मेल्या आईचं दूध होळकर नाही हो प्याला ॥
नेपोलीयन युरोपात 'ह्यो होळकर' हिकडं
अडकित्यातली जशी सुपारी करू तुकडं तुकडं ॥

चाल—चढती पुढं दांगटी.

एक गोरा कॅप्टन टॉड, होता लई गोड
घेतली दौड करित पुढं पुढं

होळ्करा चरणि लीन झाला
इमानूदारीचा दावा केला
दुजा होळ्कर बंधु सजला
केलि सुरुवात फितूरीला
नव्हता यशवंत झोपलेला
हाती पुराव्याच्या लखोट्याला
घेउनी डेऱ्यामध्यें बसला
बोलविलं टॉड साहेबाला
त्याच्या साऱ्या सग्या सोयऱ्याला
लखोटा हंसत म्होरं धरला
टॉड होता गारेगार झाला
आला संताप होळ्कराला
तिथल्या तिथं काढलं तल्वारीला
टॉडचा शिरच्छेद केला।
एकुण एक गोरा कत्ल झाला
मुंड्क्याचा ढीग हुबा झाला
धडाएगळ्या मुंडक्याला
भाल्याच्या टोकावर्ती धरला
छावणी छावणीत मुंडका फिरला
धडकि साऱ्या भर्लि बिर्टिशाला
गव्हर्नर बर्न, छाति बडवून रडू लागला रं
ऐक माझ्या दादा–ए दादारं

चाल—मिळवणी

स्वातंत्र्य सूर्य मावळत होता मराठ्यांचा
वठु लागे कल्पतरु तोरा कुसळ सराट्यांचा
सुळ्सुळाट झाला होता मराठ्यांत नरट्यांचा
होता काळ षंढ बावळट लाळघोट्यांचा
घुबडांचे घुत्कार नि कल्कलाट कोल्ह्यांचा
अशा भयाण भीषण काळीं
पुनः तळपली भवानि माउली
झाला थरकांप हिंदद्वेष्ट्यांचा–गोऱ्या सायबांचा
जी जी जी ॥

चौक तिसरा

चाल—स्वतंत्र

मुकुंदऱ्याची ऐका कहाणी मन लावुन राव
ऐका तुम्हि मन लावुन राव ॥
कपटि इंग्रजानीं होता टाकला वेगळाच डाव
खरंच बघा वेगळाच डाव ॥
"अडसर एकच अवघ्या भारतीं चला इंदुराला
चौकुन चढवू या हल्ला ॥
खुनी, लुटारू, सैतानाच्या गाडुं म्होरक्याला
होळकर एक शत्रु आपुला ॥
दक्षिण बाजू जनरल वेलस्लीनें आवळावी
लगोलग खचुन आवळावी ॥
चांदवडाहुनि इंदोरावर त्वरित् धांव घ्यावी
धडक त्यानं सैन्यासह द्यावी ॥
कर्नल मरें गुजराथेतुन माळव्यात यावा
मरे हा माळव्यात यावा ॥
करित मार्चिंग, बिगुल वाजवित इंदुरि पोंचावा
होळकरि तख्तच फोडावा ॥
लॉर्ड लेकनं उत्तरेकडून अग्निच वर्षावा
तोफेचा भडीमार द्यावा ॥
उरला सुरला समदा माळवा भाजुन काढावा
बेत हा तडीलाच न्यावा ॥
जॉन बापटिस्ट फिलोज, शिंदे बापूजी यावा
लेकला हात त्यानं द्यावा ॥
शिंदेशाहिच्या दौलतीनं ह्यो वाटा उचलावा
पेग विजयाचा भरुन् द्यावा ॥
विजयी सेनापती मान्सुन गगनीं तळपावा
यूनियन जॅक घेऊन यावा ॥
इंदूरावर ध्वज गोऱ्यांचा डौले फडकावा
असा होता गोऱ्यांचा कावा ॥

लष्करि कावा, त्याचा सुगावा, नव्हता जगताला
जणूं यशवंत झोपलेला ॥
घडाड्-धाड इंग्रजी गिधाडं आलि घेरायाला
नभीं तळपत्या भास्कराला ॥

चाल धावती—स्वतंत्र

व्युह रचुन पुरा होता झाला हे जी जी
लष्करी फांस आवळला हे जी जी
विजयाचा मद चढलेला हे जी जी
शिंद्यांचा सेनापति भला हे जी जी
बाप्टिष्ट फिलोज पुढं आला हे जी जी
अष्टे, सिहोर, भिलसा जिंकिला हे जी जी
दौलतराव शिंद्याला हे जी जी
आनंद मनोमनिं झाला हे जी जी
हे कळलं लॉर्ड लेकला हे जी जी
लेक देतो व्हिस्कि शिंद्याला हे जी जी
यशवंतराव होळकर गालामंदि होता हसत बैसला हे जी जी रं जी हे जी ॥

डावाला डाव देण्याला हे जी जी
होळ्कर होता टपलेला हे जी जी
कुणी नव्हतं त्याच्या साह्याला हे जी जी
साहेब मनीं बोलला हे जी जी
काय करिल एकटा आपल्याला हे जी जी
लॉर्ड लेक खुषित चालला हे जी जी
शिकंदरा बियाना घेतला हे जी जी
हिंदोन, रामगडि गेला हे जी जी
दोन बोटं स्वर्ग राहिला हे जी जी
देव्सरी मुक्काम करण्याला हे जी जी
बालहिरा, करोली घेउन् लॉर्ड लेक आरामांत झोपला
हे जी जी रं जी हे जी ॥

मॉन्सुनूचा थाट एगळा हे जी जी
कुणि नव्हतंच आडवायूला हे जी जी

निर्वीर्य अवनि दिसे त्याला हे जी जी
जिंकीत ठाणिं चालला हे जी जी
कोटा घेउन् दक्षिणदाराला हे जी जी
मुकंदराखिंड–काळजाला हे जी जी
कापून–घेतलं सोनाऱ्याला हे जी जी
अन् बलाढ्यशा किल्ल्याला हे जी जी
हातचा मळ समजला हे जी जी
तो हिंग्लज गड घेतला हे जी जी
मांडे मन्चे मनीं खात विजयगीत गात साहेब गुरीला–
आला, हे जीरं जी हे जी

टेक्डीवर जाउन, दुर्बिण लावुन, इंदूर शहर
दिसतय् का पाहूं लागला
जो अजब दिसला तो प्रकार, सांगतो अमर शाहीर
आपुला पुढच्या चौकाला ॥ तुम्ही ऐका हो राघुबा ॥
स्वातंत्र्यसूर्य मावळत होता मराठ्यांचा
वठुं लागे कल्पतरु तोरा कुसळ सराठ्यांचा
सुळ्सुळाट झाला होता मराठ्यांत नरूट्यांचा
होता काळ पंड बाव्ळट लाळघोट्यांचा
घुबडांचे घुत्कार नि कल्कलाट कोल्ह्यांचा
अशा भयाण भीषण काळी
पुनः तळपली भवानि माउली
झाला थरकाप हिंदद्वेष्ट्यांचा, गोऱ्या सायबांचा
जी जी जी ॥

चौक चवथा

चाल—चढती दांगटी

सुसरीनं पाण्यावर यावं
तरंगु लागावं, किनारि बसावं
बघणाराला खडक दुजा दिसणार
मासं धरायाला राघु येणार

गळ टाकून वर्ति बसणार
शेजारि चूलबि पेटविणार
मासं तळायला तेल ओतनार
घमूघमाट् वास त्याचा येणार
तोंडाला त्याच्या पाणि सुटणार.
जिभेवर टुकडा एक ठेवणार
इतक्यातच सुसर बुडी घेणार
घशाल्ला घास घशात अडणार
तंगडं त्याचं पाण्यावर्ति दिसणार
शेवटि सुसरीला निवद होणार मासेवाला दादा
राघु माझा दादा हे दादा रं जी रं

घशामध्यें घास अडकला ।
ठस्का लागला । साहेब बोंबटला
रक्ताची गुळणि झालि सुरुवात
इंदुराकडं केलि त्यानं पाठ
दिसेना परी त्याला काई वाट
भोंती अंधार झाला घनदाट
साहेब क्षणभर पड्ला होता चाट
दिसंल तशि काढूं लागला वाट
पळाय् लागला तसा सैराट
पाटलुनिची सुट्लि साय्बाच्या गांठ
चड्डि झालि पिवळी त्याच्या पाठोपाठ
नूर साहेबाचा आग्ळा थाटमाट
रक्ताचा वहातो जणूं काय पाट
झाला दमछाट, तरी पण पाठ
टेकायाला जागा साय्बाला नाहीं
माझ्या राघू रं दाजी रं जी जी.

चाल—स्वातंत्र्य सूर्य
हुल्कावणि होळ्करानं मरे साय्बाला दिली
त्याला वाटलं होळ्करी पिडा आपल्यावर आली.

उज्जैनि मोर्चाची गोरि फौज हादरली
आणि फौज धास्तीनं महीनदी मागं नेली
थप्पड गनिमि काव्याची मरेला दिली

एक गोळि नाहिं झाडली
युक्त काढिली, फट पाडली
मान मान्सुनचा राखाया, तोफ होळकरि झडली जी जी जी

मग्रुरित साहेब गुरगुरत गुरी पतुर गेला
विजयाच्या धुंदीतच पुढं सरकुं–लागला
मान्सून होळ्कराच्या जाळयात अलगदच गेला
यशवंत मान्सुनाला उल्टा झोड्पुं लागला
दुंदुभी यशाच्या भिडल्या थेट गगनाला

चाल—दुडकी   गगनांत वरुण हर्षला
गडगडगडाट् चौकडं झाला
कल्लोळ विजेनं केला.
तेजाळ तुकडा फेंकला
तो खड्गरूप जाह्ला
यशवंताहातीं शोभला
चंबळ, चंबळि नदिनाला
विजयानं धुंद झालेला
बनासेला पूर आलेला
गर्जून सांगे जगताला
आला हिंद–मुक्त करण्याला
यशवंत होळकर आला
व्हा तयार या समयाला
द्या भारतीय 'ओ' त्याला
आम्हीं आहोत त्याच्या पाठिला
सर्वांनिं बेत आहे केला
भारत अपुला लुटायाला
जो जो गोरा भारतीं आला
नाहि न्यायचं पैलथडि त्याला
बेत नदीनाल्यानीं केला

परि न्याय्चं यमसद्नाला
पर्जन्य उग्र होता झाला
चिखलंच सग्ळिकडं केला
जिथं हत्ती पुरा रुतलेला
तोफगाडा कुठ्ला ब्रिटीशाला
सारा होता रुतुन बैसला
दारुगोळा कामातुन गेला, ओलाचिंब झाला
प्रकार असा झाला ऐका तुम्ही राजे ॥

ती उपासपोटीं तोफ सायबाची रुसली
द्या खाय्ला दारू असा हट्ट धरुनिया बसली
चालाया राजमार्ग द्या अशी फुसफुस्ली
तोफखाना–तुकडि चिखलात लोळताना दिसली
यशवंत होळ्करा हातीं भवानी हंसली

एक एक गोरा उरलेला
होता टिपित होळकर त्याला
असा हाहाःकार होता झाला
मान्सून प्रार्थी येशुला

आकाशातल्या आपल्या बापाला
"तार रे येशु आम्हाला"
पुनः गड्गडाट् नभिं झाला
आकाशातुन येशु बोलला
"न्याय गॉड देइल काय तुला ?
इंग्लंड दिलं आपल्याला
कां रं सोडुन भारतात आला ?
पाहुणा म्हणून तू आला
घरधनी तुवा ग्रासला
तुम्हि आला हिंद लुटायाला
हेंच कळत नाहि काय त्याला ?
तुम्हि इलाज माझा खुटविला
कसं समजाउं रं गॉडला
सारि लेकरं सारखी त्याला
भेद करिल कसा बरं बोला

हें लेकरु ल्हान हें मोठं
असं देव बोलंल कधि खोटं ?
काळा गोरा भेद कोणाला
आकाशातल्या माझ्या बापाला ?
नाहि ओळखलं रं तुम्हि त्याला
बायबल उलटा वाचला
आतां दोष द्यारं कर्माला''
असं सांगुन येशु तो गेला;
दोष दैवाला, देऊं लागला ॥ फायदा न्हाई राजे

चाल—बाजीरावाचा विडा

हिंदी मान्सुन गोऱ्या मान्सुनाच्या सारखा स्वागताला
चिखलें माखुनी दुथडी वाहत होता नदीनाला ॥
निसर्गाची मुक्त कराची साथ होति त्याला
होळकरी डावपेंच पाहुनी तोहि स्तिमित झाला ॥

चाल—चलती-दुडकी

हल्ला होतो हल्ल्यावर
बोला हरहर । अल्ला अकबर
जाट, रजपूत, पठाणाला
अरब, मराठ्याला चेव आला
शीख सत्श्री अकाल वदला
मान्सुनाचा धीर पुरा खचला
पाव काय तुकडा दिसंना त्याला
भुकेनं साहेब कळवळला
पाणि शोधाया साहेब गेला
नद्यांनीं गाळ दिला त्याला
जवळचा दारुगोळा सगळा
भिजवुनी ओलाचिंब केला
कणव आलि भिल्ल, रामुशाला
सायबाच्या आला व मदतीला
साहेबाचे आसूं पुसायाला
बिस्तरा त्याचा आवराय्ला
आवरून लागलाय् पळवाय्ला

बिछाना नाहिं हो सायबाला
आला जो सायबाच्या मदतीला
तोच त्याच्या इरुद्ध लढाय् लागला
गोळ्यांचा पाउस सुरू झाला
कोरडच पडलिया नरडीला
व्हिस्किचा पेग त्याला कुठला
गुरीहुन साहेब पळत सुटला
थेट आग्र्याला येउन् थटला
सव्वादोनशे मैल पल्ला
क्षणाची उसंत ना त्याला
दीड लाखाचा फौज खटला
शून्य भोपळा हातीं फुटलारं ॥ ऐक माझ्या राजा

चाल—बाजीरावाचा विडा

रणांगणावर दीड लाखाहुनि अधिक फौज गेली
आग्र्याला येऊन मोजली दीडशे न उरली ॥
इंग्रजि इतिहासांत आगळा प्रसंग हा घडला
मानसूनचा चेहरा काळाठिक्कर हो पडला ॥
लॉर्ड वेलस्ली व्हाइसरायला चिंता एक पडली
शोधु कुठें मॉन्सून आग्र्याची गल्ली अन् गल्ली ॥

चाल—धावती

दीड लाख फौजेचा खिमा रस्त्यामध्यें झाला
चंबळ, चंबूळितला मासा होता भुक्याजला जी जी
दीड लाख गोरा त्यानं मट्कावुन टाकिला जी जी
त्यानं टोप्डं, इजारिला हात नाहि लाविला जी जी
सायबाच्या पोषाखाचा मान त्यानं राखिला जी जी
सारा पोषाख पुरातुन विलायतेला पोचवीला जी जी
असा हिशोब वेलस्ली व्हाइसराया हातीं आला जी जी

चाल—मिळवणी

स्वातंत्र्य सूर्य मावळत होता मराठ्यांचा
वठु लागे कल्पतरु तोरा कुसळसराट्यांचा

सुळसुळाट झाला होता मराठ्यांत नरुट्यांचा
होता काळ षंढ, बावळट लाळघोट्यांचा
घुबडांचे घुत्कार नि कलकलाट कोल्ह्यांचा
अशा भयाण भीषण काळीं
पुनः तळपली भवानि माउली
झाला थरकांप हिंद्द्वेष्ट्यांचा गोऱ्या सायबांचा जी जी जी

चौक पांचवा

चाल—मध्यरात्रीच्या सुमारास—तानाजी

आग्रा घेउन वायुवेगानं, मथुरा घेउन श्रीकृष्ण मुक्त केला त्यानं
भक्तिभावानं ॥
गेला धावत, दिल्लीचं तख्त बसला घेरून, मराठ्यांची राखण्या शान
खऱ्या जिद्दीनं ॥
परि हाय घेरलं फितुरीनं, पेटलं रान, दिल्लीच्या अवतिवभंवतीनं
वणव्यापरमाणं ॥
बोले जनानखान्याच्या इरूद्ध गोरा ऐटिनं, जनानखान्यात उभा
राहून, सांगतो ग्यान ॥
सोडिल्या मडमा त्यानं जनानखान्यात नेऊन, गांजिली दिल्ली फितुरिनं
एळ ओळखून ॥

चाल—दुडकी—येशीला काढून बाहेर—तानाजी

शहा आलम लुळा खुळा झाला
इंग्रजांच्या खिशात बैसला
दिल्लिची राखण करण्याला
होता चेव गोऱ्याला आला
मान्सुनचा पराभव झाला
त्याचा सूड घेण्या टपलेला
दिल्लीवर कब्जा करण्याला
तो साहेब आतुर होता झाला
सारि ताकद एकूवटुन आला
मराठ्याला लोळवायला
ओळखून सायबि होऱ्याला

यशवंत सावध हो झाला
आठ दिवस वेढा दिल्हिला
पटकन त्यानं उठविला
पुनः गोरा कापायाचा बेत परतुनी केला
भरतपुरि गेला ॥ जी जी जी

चाल—दोघांचे समानच वार

रणजीतसिंग होता सच्चा
नव्हता तो कच्चा। जाटाचा बच्चा
रामाला भरत शोभला खास
होळकरासाठीं भोगि वनवास
इंग्रजांनि जरी आवळला फास ॥ जी जी जी

लढविला भरतपुर किल्ला
हल्ल्यावरी हल्ला। होता जरि झाला
असा झोडपिला
किं इंग्रज मेटाकुटी आला
सत्रा एळ पराभव झाला
मोहऱ्यावर मोहरा त्याचा पडला रं। ऐक माझ्या राजा,

लष्कर इंग्रजाचं मोठं
नव्हतं आडमुठं। लष्करी शास्त्र
जगामध्ये श्रेष्ठ
घमेंडित होता साहेब गोरा
भेटला नव्हता कुणी मोहरा
नक्षा उतरला त्याचा सारा रं ॥ ऐक माझ्या राजा

चाल—बाजीरावाचा विडा

डावाला प्रतिडाव होळकर टाकितसे आगळा
असुन पाण्यामध्यें मासा पायाशी, उपाशीच बगळा
खच खंदकांमध्यें इंग्रजी प्रेतांचा पडला
नव शस्त्रास्त्रें असून इंग्रज खंदकांत सडला
धारिगिधाडांपासुन वाचिव आई मेरी मजला
किती वेळा तरी धावा करायचा प्रसंग हो आला

चाल—दुडकी

चार महिने वेढा किल्ल्याला
फितुरीचा फांस आवळला
परि किल्ला येईना हाताला
तोफांचा भडीमार केला
घाम ना फुटे किल्ल्याला
हसतच किल्ला बोलला
"काय सायबा खेळ चालविला ?
मी भरतपूरचा किल्ला
असा तसा नाहि बनलेला
माझा देह तुला वाटला
मातीनं निस्त्या घडविला
भरताचा पाय लागला
त्याचा कणकण जमविला
माझा देह असा घडलेला
दाद देइल तुझ्या तोफेला ?
रावण घे रे मदतिला
सारि शस्त्रं अस्त्रं साह्याला
तरि पुरुन उरंन मी त्याला
बडवीन तुझ्यासारख्याला
अद्दल घडविनच तुला
ये पुढं" शड्डु ठोकला

अंवति भंवतिला किर्र झाडिला, तळ्या तडागाला
शब्द तो गेला, त्वेष आला दादा ॥ हे दादा रं

चाल—स्वातंत्र्यसूर्य सुरवात—पुढें धावती दुडकी

तीस फूट रुंदीची भिंत होति किल्ल्याला
तो चिकण मातीचा गोळा होता पसरला
पाण्याचा लोट जर वरुन सोडुनी दिलान्
तोफेचा भडीमार सारखा त्याच्यावरी केला
भाकरिगत खपला पण उडत नसे नांवाला
सारा तोफगोळा भिंतीत रुतुन बैसला
हा प्रकार सायबाला जगाएगळा वाटला

कधि वरुन् उकळते तेल येई स्वागताला
तर कधि गड्गड्त दगड अंगावर आला
पेटत्या गोळ्यानिं कहर कि हो मांडिला
खंदक तपासुन जरी साहेब उतरला
आला लोंढा एकदम साहेब खंदकांत मेला
सारा भुताटकीचा प्रकार वाटला त्याला
इंग्रजी सैन्य तर आलंच रडकुंडीला
साहेबच साहेबाचा हुकुम मानिनासा झाला
तर कुणा वाटले होळकर मदतिला
प्रत्यक्ष आला मल्हारिमार्तंड आला
किति लेफ्टनंट लोळविला
प्रेतांचा ढीग रचलेला
बघे साहेब छाति फुटलेला
भाटांच्या कानीं लागला
रोज पाहुन् रक्तपाताला
जाट राजा होता कटाळला
मानाचा तह त्यानं केला
हुलकावणी देउनि गोऱ्याला
मराठ्यांचा मोहरा निसटला
सतलज नदी पार गेला

यशवंतराव निसटला पंजाबात गेला, हत्तिघोडं सारा
तोफखाना नेला
हात कपाळाला सायबाचा गेला ॥

चाल—स्वातंत्र्य सूर्य

यशवंतराव होळकर पंजाबात गेला
हत्ति, घोडे, तोफखाना सरंजाम साथिला
महापराक्रमी रणजीतसिंह गाठिला
गोऱ्यांच्या मुकाबल्यासाठी पाचारी त्याला
शीख आणि मराठा जर एक जाहला
आईचं दूध आठवंल व्हाइसरायाला

सारा हिंद राहिल पाठिला
नुसतं हूं बोला, तोफ डागायाला
पुढं यशवंत होळकर दिसंल तुम्हां समद्याला ॥ जी
काबूलच्या अमीराला खलिता त्यानं धाडिला
इंग्रज तेवढा कापून काढुंया चला
जो तुमचा शत्रु तो माझा शत्रु बोलला
ओळखून होते जरि दोघे त्याच्या शक्तिला
रणजीतसिंग अमिराचा धीर सुटलेला
हा किंतु त्यांच्या मनांतला
होता हेरला, परतुनी चला
हुकुम सोडून होळकर सतलजकडं परतला जी जी ॥
सतलज दुथडि भरुनिया होति चालली
अन् दुसऱ्या काठावर गोरि फौज बैसलेली
उताराची नाकीं दाबून त्यानि धरलेली
मुंगीला याय्‌ला वाट नव्हति उरलेली
गोऱ्यांना दिसे होळ्करी पायलि भरलेली
हत्ति, घोडे, तोफा, फौजफाटा
होळ्कराच्या वाटा-बंद अन् कांटा
काढायाचा व्यूह पुरा होता झाला जी जी जी ॥
आता फक्त वाढुनच मरण ठेवलं होतं पुढं
मरा नदित नाहितर येऊं द्या घशामध्यें घोडं
यशवंतरावापुढं ठेवलं मृत्यूनं कोडं
मृत्यूनंच ठेवलेलं कोडं सुचंल कुणा तोड
सोडवावं मनलं तर लागंल देवाला वेड
मार्गच होता खुंटला
फक्त स्वर्गाला, तडक जाण्याला
देवाभेटिला, रस्ता मोकळा होता बघा दादा जी जी जी

चाल—बाजीरावाचा विडा.

उत्तरेकडे तोफ रोखुनी आंग्लसैन्य बसले
दुथडी भरुनी आनंद वाहे प्रश्नचिन्ह कसले ? ॥
हात जोडुनी विजय त्यांपुढें उभा दिसे त्यांना
नेत्री तेलन् दक्ष इंग्रजी सेना असताना ॥

अजिंक्य इंग्रजि लष्करशास्त्राचाच फुगा फुटला
पाठिमागुनी सहीसलामत होळकर उठला ॥
हत्ती, घोडे, तोफा, लष्कर मागें कसे आले
अवचित पाहुनि गोरे चेहरे काळकिट्ट झाले ॥
टोपि इंग्रजी खाली उतरली सलाम करण्याला
विजय मानतो मालवेश्वरा मुजरा आपुल्याला ॥
अजिंक्य तुमचे शास्त्र लष्करी पूर्ण आम्हां पटले
पराभवाचे तुमच्या राजे मार्ग सर्व खुटले ॥
जातकुळीवर पराक्रमाची भिंत उभी नसते
गगन व्यापल्या काळजाकरीं खड्गवीज हसते ॥
मुजरा करुनी हात तहाचा त्यानिं पुढें केला
"माळव्यांत ना ठेवुं पाय, हा घ्या माळव अपुला ॥"

चाल—मिळवणी

स्वातंत्र्य सूर्य मावळत होता मराठ्यांचा
वठुं लागे कल्पतरु तोरा कुसळ सराठ्यांचा
सुळसुळाट् झाला होता मराठ्यात नरुट्यांचा
होता काळ षंढ बावळट लाळघोट्यांचा
घुबडांचे घुत्कार नि कल्कलाट कोल्ह्यांचा
अशा भयाण भीषण काळीं
पुनः तळपली भवानि माउली
झाला थरकाप हिंदद्वेष्ट्यांचा, गोऱ्या सायबांचा
॥ जी जी जी

चौक सहावा

चाल—चढती

फक्त एक राजा असा झाला
आंग्लशाहीला । आग लावायाला
वेडा झालेला—
कि इंग्रज हकलुनिया लावा
ओळखा एकमेक भावा
बुद्धि पण कसोटिला लावा

नवी शस्त्रास्त्रं, गनिमिकावा
दावा अन् विजयध्वजा रोवा—हा जी जी जी

फक्त एक राजा असा झाला
आंग्लशाहीला । धक्का देण्याला
एकटा पुढं झाला
एकाकि लढुन विजयी झाला
इंग्रजच पाया पडत आला
तहासाठिं यावं लागलं त्याला
अजिंक्यत्वाचा तोरा गेला
असा यशवंत हिरा झाला हो ऐका तुम्ही राजे ॥

ज्याच्या पायावर्ति लोटांगणं
घातलि इंग्रजानं असा होता कोण
हिंदभूषण
ज्याचं शाहिरानं नांव गावं
डोक्यावर घेउन् नाचावं
इतिहासाला लेणं व्हावं
लहानथोरांच्या ओठि व्हावं
यशवंतराव । फक्त एक नांव । आम्ही ते गावं तुम्ही ऐकावं
ऐका तुम्ही राजे ॥

साहेबाचं भाग्य होतं मोठं
सांगत व्हाई खोटं । साहेब जिथं जिथं
गेला तिथं तिथं
नशीबात असे ढुंगणावर लाथ
होळकर पाडायाचा त्याचे दात
तोरा मिरवाय्‌चा लाथ खात खात
फितूरिनें करूं पाह्यचा घात
होळकर लोळवितसे होताहात, करीतसे मात सांगु काय राजे ॥

चाल—चढती—पुढं दुडकी
पोवाड्याच्या शेवटची कथा ।
शाहिराचि व्यथा ।

शौर्याची गाथा । गाता गाता
लाख इंगळ्या डसति त्याला
जगाचा न्याय् उल्टा झाला
शौर्याचा पुतळा जणुं ठरला
वाटलं जावं पुजायाला
अमर शाहीर पुढं झाला
हात कुठं लागलाय् चरणाला
शाहिराचा हात कलम झाला
होळकर यशवंत आपुला
असा जरि वीर होय आगळा
लुटारू, चोर, डाकु ठरला
लूट जाळपोळ करायाला
पुण्याला म्हणे होता आला
महाराष्ट्राचा शत्रु ठरला
असा त्यानं गुन्हा काय केला, नुमगे शाहिराला ऐका तुम्ही राजे
यशवंत होळ्कराचा गुन्हा
इंग्रजाविणा ॥ दिसला न्हाई कुणा
सांगतो पुनः
पेशवाईचा होत होता अस्त
बाजिराव दुसरा होता सुस्त
शिंदेशाहीची चाले गस्त
बाजिराव खेळ्णं होतं नुस्तं
शिंद्याचा शब्द दरोबस्त
शब्दावर होई उदय अस्त हो । पुणें दरबारी ऐका तुम्ही राजे

चाल—उंचउंच भिंति—उद्धमसिंग

मुजऱ्याचा मान श्रीमन्त फक्त द्या मला
कोपऱ्यांत बसूं द्या आपल्या या हुजऱ्याला
महाराष्ट्र माझ्या पुत्र शोभुं द्या मला
यशवंतराव परोपरी विनवुं लागला
पदोपदीं त्याचा अपमान मानभंग झाला
मल्हारराव त्याचा भाउ होता छोनुकला
मारेकरी त्याच्यावर पुण्यामध्यें घातला.

दोन प्रहर माथ्यावर दिवस होता आलेला
रावबाजी पेशवा पोटभर जेवलेला
अन् पक्वान्नांची ढेकर देतच आला
शनिवार वाड्याच्या सज्जामध्यें बैसला
चघळीत सुपारी खाली इशारा दिला
शनिवार वाड्यापुढं खेळ होता सुरू झाला
होळकर विठोजी हत्तिपायिं बांधला
केलि खूण लाविलं हत्ति पिटाळायाला.
यशवंतरावाची भावजय कोमला
धाय धाय मोकलुन विनवि बाजिरावाला
परि दया नव्हति पेशव्याला, हंसूं लागला
हालहाल करून । हाल होता हंसून । जरि चिंध्या करून
यशवंतरावाचा भाऊ ठार मारिला
तुम्हि ऐका हो राघुबा दाजी
पदोपदीं जरी अपमान् होळ्कराचा झाला
महाराष्ट्र धर्माचा वारकरी एकला
महाराष्ट्र ध्वजा होति प्राणाहून प्रिय त्याला
त्याचा दाखला शाहिरा हातीं आज लागला
पुण्याजवळ वानूवडिला गेला शाहिर मुजऱ्याला
कणकण मातिचा शाहिराशि बोलला
अरे ऐक शाहिरा सत्य सांगतो तुला
प्रत्यक्ष आमच्या डोळ्यांनी प्रकार पाहिला
रुज्लेल्या गव्ताच्या मुळ्या आहेत साक्षिला
ती रात्र आठवते आज आम्हां समद्याला
हा वारा होता इथं शांतपणे पडलेला
सारा वानवडीचा माळ होता झोपलेला
वारा हळुंच येउनी आमुच्या कानिं लागला
काईतरी अघटित घडतंय हो या वेळा
शिंदेशाही तोफखाना घोडेस्वार सगळा
बोलतोय, वागतोय, चालतोय वेगळा
घोटाळ्यात पड्लो आम्हि पाहुं लागलो सारं
शाहिरा ऐकूलं रं आमच्या कानानीं न्यारं

होळकर धरा। धरुनिया मारा। चला करा त्वरा
शिंद्यांचा हुकूम सुटलेला तुम्हि ऐकाहो
राघुबादाजी

यशवंत होळकर रावबाजि भेटिला
निवडक जवान घेऊन होता चालला
एक गोळा तोफेचा सूं सूं करितच आला
पेशव्यांच्या हुकमानं शिंद्यानं सोडलेला
यशवंतराव जवानांना परी बोलला
पंचवीस गोळ्यांचा निवद घ्याहो आपुला
सव्विसाव्या गोळ्याच्या आधी पुढं व्हा चला
नंतरच कापाहो शिंदेशाही मामला
शिस्तीनं मार्ग काढायचा आहे आपुला
असा ठरल्याप्रमाणं शिंदेशाहीनं हल्ला
होळ्कर दळावर भडीमार सुरू केला
शिंद्यांचा हर्ष गगनात मावेनासा झाला
होळकर पडल्याची वार्ता कळंल आपल्याला
सव्विसाव्या गोळ्या आधिं हुकुम होळ्कराचा झाला
फक्त स्वार तीनशे होते त्याच्या साथिला
गोळ्यांच्या वर्षावांत घुसुन पुढं त्यो गेला
शिंद्यांचा तोफ्खाना पुरा हातीं घेतला
कपा कपा कापितच चालला शिंदेसैन्याला
शिंद्यांचं दळ। काढुं लागलं पळ। दसदिशा मोकळं
रान धावलं बघा त्याना तुम्हि ऐका
हो राघुबा दाजी ॥

पंचपक्वान्नावर आडवा हात मारलेला
रावबाजी नेहमि परमानं तृप्त झालेला
लढाईचा "तमाशा" पहावया चालला
चघळीत पान पाल्खीत होता बैसला
रामूशि गेटावरी येउनि दाखल झाला
एवढ्यात पळापळ दिसलि त्याच्या नजरेला
पालखितच आनंदानं होता डुलूं लागला
कातर्लि सुपारी तोबरा भरित बोलला
"पळते हें सैन्य होळ्करी नेम ठरलेला"

आनंदातच आपली मांडी थोपटुं लागला
एवढ्यात हुजऱ्याचा शब्द कानिं ऐकला
"श्रीमंत शिंदेफौजेचा पळ सुरु झाला"
ऐकतां बाजिराव त्यजुनीया पालखीला
झाला स्वार घोड्यावर पळुन सिंहगडि गेला.
यशवंतराव होळकर विजयि झालेला
घनघोर लढाइआधिं हुकुम त्यानं सोडिला
"गेला प्राण नका अवमानूं जरीपटक्याला"
महाराष्ट्रध्वजा करि उंच उंच धरलेला
शनिवार वाडा । गांठुनिया खडा । मानाचा मुजरा
त्यानं पेशवे गादिला केला. तुम्हि ऐका हो
राघूबा दाजी– ॥

असा महाराष्ट्र भक्तिचा महामेरु झाला
क्षणोक्षणीं झोडपुन काढलं गोऱ्या सायबाला
दुर्दैव राज्यकर्ताच गोरा पुढं झाला
इतिहास आमुचा त्यानिं आमूच्यासाठिं लिहिलेला
चोर, डाकू, लुटारू होळकर म्हटलेला
तो कुराण, गीता, बायबल आम्हाला झाला
आम्हि घोकुन् घोकुन् तो दिला साऱ्या राष्ट्राला
गुलामीनं अंध झालो ठोकरलं सत्त्याला
गायाचा पवाडा सोडुन शिव्या दिल्या त्याला
अन् धन्य मानुनी घेतलं आम्हीं स्वतःला
असा इतिहासाचा बट्ट्याबोळ आम्हि केला
स्वातंत्र्य मिळताक्षणिं गाळ खालि बैसला
निर्मळ-जळ-इतिहास ओंजळित आला
प्रोफेसर फाटकांनीं हात ओंजळिला दिला
उगवायचा सूर्य तो सत्य सूर्य उगवला
शिवराया मागं होळकर फक्त एकला
महाराष्ट्रध्वजा अति उंच उभारुनि गेला
नव इतिहासाचा नवा सत्य दाखला
अमरनें दिला । मुजऱ्याला चला । यशवंतराव
होळकर बोला चांगभलं बोला
बोला तुम्हि राजे

४९२७२ ... चौरंगा
१४२२ ... ९६।६८।६८

व्यक्तिनाम सूची

महत्त्वाच्या व्यक्तींचीं नांवें व पृष्ठें नोंदलीं आहेत.

श्री

श्रीपतराम १२७
श्रीराणाजी ७८

अ

अचिबीसिंग ४७,
अनंत नारायण भागवत १४६, १५०
अन्याबा महानुभाव १४७
अंबोजी इंगळे ३६, ३७, ९७, ९८ ११६, १४९.
अमीर (अफगाणिस्तान-काबुल) १०८, १०९, १६६.
अमीरखान ९७, १०२, १०३, १५३, १६७.
अमृतराव २, ३, ६, १०, ५७ ते ६४, १६२.
अहिल्याबाई होळकर १, १२, १३, २६, २७, २८, ३०, ३३, १५२, १५७, १५९.

आ

आनंदराव भाऊ फाळके ३१
आनंदराव गायकवाड १९२
आनंदराव पवार (धार) २०, २१, २२ १५०, १५१, १६३.
आनंदीबाई होळकर ४१
आपाजी जखदेव १९१
आंग्रे ५३

ए

एल्फिन्स्टन १३३

क

काशीराव होळकर ११ ते १४, १६, १७, १८, २३, २५, २६, २९ ते ३२, ४१, ४२, ४३, ४७, ९३, १०५, ११६, १२१ ते १२४, १५१, १५४, १६८, १७५, १७९, १९०, १९२.
कॉर्नवालीस ११०
कुंटे ५७
कृष्णाबाई-केशरबाई १४५
क्लोज ६४, ६५, १३१, १३३

ख

खासा साहेब (गोरा अंमलदार) ३७
खंडेराव होळकर (प्रथम) १५७
खंडेराव होळकर (द्वितीय) १३, २३, २७, २९, ३१, ३८, ४८, ६८, ७४, १११, १२०, १२१, १२२, १२४, १३२, १५२, १५४, १७२, १७५, १९०, १९२

खंडेराव रास्ते १६५
खंडो महादेव १८९
खंडोपंत (महाराजांचे वकील) १३०, १३१

ग

गफूरखान १२६, १२७, १३७, १४३
गावडे (काल गावडे) ३२, ३४
गुलबराव पंडित ११८, ११९
गोवर्धन (भिल्ल पुढारी) २०
गोविंदराव बुळे १२८
गोविंदराव रघुनाथ गानू १५२, १९०
गोविंद शिवराम १८६

च

चिंतोपंत देशमुख ५७
चिंतामणराव अप्पा पटवर्धन ५१, ५५
चिमणाजी माधवराव १३४
चिमणाजी रघुनाथ १३३
चिमाजीपंत अप्पा (दुसरे) २, ६०, ६२ ६६, १३०, १३१
चिमणाभाऊ ३२, ३४, १२१, १५४

छ

छत्रपती (सातारा, कोल्हापूर) ७

ज

जनार्दन त्रिंबक १३१
जिजा–जिऊबाई,–जिजाबाई मल्हारराव होळकर, १३
जालिमसिंग कोटेकर, ३२, ८४, १८९
जॉर्ज हलरो बार्ली बारोनेट ११२
जिवाजी यशवंत ३२
जीवलाल सिंग १०८
जुरुघ ३८
जोर फिरंजी (जॉन हेसिंग) ३८

ट

टिपू सुल्तान १, ९, ३४, ११०, १६६

ढ

ढोलीबाबा–महिपतराव बाबा गोसावी १३५, १५४

त

तुकोजीराव होळकर १, २, ५, ११, १५, १८, २२, २३, २७, ३०, ९३, १११, १५१, १५७, १५८, १५९, १७१, १७२, १७९
तुळसाबाई १२९, १३७, १३८, १४५, १४६, १४७.

द

दादुन १२२
दुद्रनेक २०, २३, २५, २६, ३०, ३२, ३३
देवजी गौळी ३७
दौलतराव शिंदे ३, ५, ८, ९ ते १२, १४, १७, २५, २८, २९, ३१, ३२, ३४ ते ३८, ४०, ४२, ४५, ४८, ५१, ५४, ५६, ५८, ५९, ६३, ६६, ६९, ७२ ते ७५, ८२, ८८, ९१, ९६, ९७, ९९, १०६, १११, १२०, १५८, १७२, १७९, १८६, १८७

ध

धनाजी जाधव १८१
धर्मसींग (धर्मा कुंवर, धर्माजी चेला) १०३, १२६, १२७, १२९, १३५, १३७, १३८, १३९, १५३, १६२
धोंडजी वाघ ९, १६३
धोंडोपंत गोखले ९
धोंडोपंत गोडबोले ४७

न
नबाब अमीर उद्दौले ४७
नबाब नजीमखा १८९
नागो जिवाजी २६, ३०
नाना पुरंदरे ५०, ५१
नाना फडणीस २, ३, ५, ६, ७, ११, २७, २८, ५९
नानासाहेब पेशवे २
नारायणराव पेशवे १, २
नारायणराव वैद्य ५५
नारो शंकर १७२
निजाम ६६, ७४
निंबाजी भास्कर ५३, ५४

प
पटवर्धन (सरदार) ५१, ५५
परशुराम श्रीनिवासराव प्रतिनिधी १८५,
परशुरामभाऊ पटवर्धन २, १३३,
पानशे ५१
पाराशर दादाजी ४७, ५३
पांडुरंगराव (बारामती) ५१
पांडुरंग शंकर १५
पांडोजी कुंजर ५० ते ५४
प्रिंसेप (इंग्रज) १५४
पुरंदरे (बारामती) १७३
पेठे २

फ
फत्तेसिंग माने ४७, ४८, ५०, ५१, ७९, १५०, १५४, १९१,
फडके (हरिपंत फडक्यांचे वंशज) ५८ ते ६३

ब
बर्न्स १०२
बळवंतराव नागनाथ १६५
बाजीराव पेशवे (पहिले) १३४, १४० १५७, १८१
बाजीराव पेशवे (रावबाजी) २ ते ६, ८, १४, २५, २८, २९, ३१, ३४, ४१ ते ४५, ४८, ४९, ५०, ५२, ५४, ५५, ५८ ते ६३, ६६, ६९, ७२ ते ७५, ८२, ८८, ९१, ९६, १३०, १३२ ते १३५, १७३, १८० ते १८२
बापू गोखले ९, ४४, १८८
बापू विठ्ठल १८, १४८
बापू शिंदे ८५, ९२
बायजाबाई शिंदे ५
बाळकृष्ण गंगाधर ४४
बाळाबाई ११३
बाळाजी बाजीराव पेशवे १५७
बाळाजी विश्वनाथ भट (वंश) ६२, १५५
बाळाजी व्यंकटेश १३०, १३१
बाळारामसेठ (आगरवाल) १०२, ११२, ११४, १२९, १३७, १५४, १६२
बाळोजी कुंजर १७१
बंगश १२२

भ
भवानीशंकर बक्षी १६, १८, १९, २०, २१, २२, ३३, ८३, १४८, १४९, १५०, १६७
भारमल होळकर २८, ४३, ५५, १००, १०७, १३९, १४२, १४४, १५२, १६७
भिकाजी होळकर २१
भिमाबाई बुळे ११३, १२८, १४७

म
मल्हारराव होळकर (थोरले) २, १३ ४२, १५७, १६१, १७२.

मल्हारराव होळकर (सवाई) ११, १२, १३, १६, १८, २२, २३, ३०, ३१, ४२, ७३, १२४, १५७ १५८
मल्हारराव (तृतीय) १३७, १४४, १४५, १४७
महम्मदशाखान कपूर ७७
मालकम १०२, १०३, १११, ११२, ११४, १२१, १२३, १३६, १३९, १४०, १४१, १४३, १४५, १४६, १५३, १५४, १६८, १६९, १७४
मल्हारी मार्तंड ९५, १३५
महादजी शिंदे १, २, ३, ५, ९, १०, १२, २६, ३५, ८०, ८८, १११, १७९
महिपतराम (राजा) १२५, १२६, १२७
मार्टिन १६५
माधवराव (सवाई) १, २, ४, ७, ५२, ६२, १८०
माधवराव पेशवे १५७
मालोजी घोरपडे ५१
मार्क्विस ऑफ वेलस्ली उर्फ मार्निंग्टन ११०, ११६, १४०, १६५, १७४
मॉन्सन, ८३ ते ८८, ९०, ९२, ९७, १०२, १७४
मिल्टन १७६.
मीरखान पठाण-अमीरखान २४, २५, ३२, ४८, ७५, ७७, ७८, ८३, ८४, ९६, १००, १०१, १०४, १३०, १३८, १४३, १५०, १५३, १५४, १६१
मेहेरबानसिंग ३३, ३४.
मोरोबादादा फडणीस ४९, ५८ ते ६३.

य

यशवंतराव महाराज होळकर
१७९७ पुण्यास जखमी १२, मल्हारगर्दी १३, जेजुरीस प्रयाण १५, नागपुरास कैद व सुटका १८, भवानी शंकर बक्षीची भेट १९, भिल्लांशी मैत्री २०, धारच्या पवाराची नोकरी २१, रंगरावाशीं लढाई व विजय, शामराव महाडिकांकडून निर्भर्त्सना २२, निस्पृहता व चाणाक्षपणा, बंधु विठोजीरावाची हत्या २३, फौजेची जमवाजमव, औदार्य, मीरखानाची भेट २४, दुदरनेकशी लढाई २५, महेश्वरचा कबजा २६, देवी अहिल्याबाईंच्या छत्रीचें बांधकाम २७, १७९९ राज्यकारभार हातीं घेतला २९, खंडवसुली ३२, लेखणीमागे तलवार ३३, उज्जैनीस लढाई ३७, शिंद्यांशीं सामना ३८, इंदूरचा विध्वंस व सर्जेरावाचा पराभव ४०, विठोजीच्या वध-प्रकरणीं पेशव्यांस पत्र, विवेकशीलता व कर्तव्यनिष्ठेचे द्योतक ४५, बारामतीची लढाई व जरीपटक्याचा मान ५१, मार्तंडाचे दर्शनास जेजुरीला व तेथून पुण्यास प्रयाण ५२, पुण्याची लढाई ५४, महान् विजय ५६, पुण्यांतील व्यवस्था व अमृतरावाकडून नजराणा ५७, पुणें जाळल्याचा प्रवाद ५८, पळालेल्या पेशव्यांची परत येण्याविषयीं मनधरणी ६२, पुण्यांतली मसलत ६३, स्वभावगुण ६५, भोसल्यांस मनोगताचें पत्र ७१, खंडेरावाचा शिक्का आणि महाराजांचें

यशोगान ७५, शिंदे-होळकर करार ७७, महत्त्वाकांक्षा ७९, मुकुंदराची प्रसिद्ध लढाई ८५, ब्रिटिशांचा पाठलाग ८७, मान्सनची लांडगेतोड ८८, दिल्लीवर स्वारी ८९, मराठेशाहीचे स्वातंत्र्य व स्वधर्मासाठीं लढाई, युद्धकुशलवीर ९१, भरतपूरची लढाई ९४, मल्हारी मार्तंडाचा अवतार ९५, शिंद्यांशी समेट ९७, फ्रेंचाची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न १०१, इंग्रजांशी तह, महाराजांचें वर्णन १०४, नवा बाणा १०५, निराशा १०७, शीख व काबुलच्या अमिराशी संधान १०८, शीख धर्माची दीक्षा घेण्याचा विचार १०९, तहनामा ११२, पठाणांकडे फकीरी मागितली ११५, तोफा ओतण्याचा कारखाना ११९, महाराजांविषयीं अपवाद १२१, आर्तांचा त्राता १२६, भीमाबाईचें लग्न, महाराजांचें दुखणें १२८, मराठी राज्यकर्त्यांबद्दलची निष्ठा, जेजुरीला मार्तंडाच्या दर्शनास जाण्याचा हेका १३०, खावंदांना (पेशव्यांना) भेटण्याची इच्छा व त्यांचेकडून सुभेदारीचीं वस्त्रें मिळविण्याची तळमळ १३२, प्रकृति ताळ्यावर येण्यासाठी दैवी व मानवी उपाय १३३, आजाराचें स्वरुप, राजबंदी १३७, महाराजांबद्दलचें सैनिकांचें मत १३८, तुळसाबाईनीं धर्माकुंवरला दिलेली शिक्षा १३८, राज्यकारभाराची सूक्ष्म दृष्टी, आंकडेवारीच्या हिशेबांतील बिनचूकपणा १४१, नालस्ती १५४, अहिल्यादेवीविषयीं श्रद्धा १५९, शिक्षणाची सोय १६१, संघटनाकौशल्य १६३, धर्मभेद न मानणें १६५, व्यसनाबद्दलचा अपसमज, सावधान कर्तृत्व १६८, मराठेशाहीचा लोकोत्तर अभिमान १७०, स्वराज्यांतील अन्यायाशीं भांडण, जरीपटक्याचा आदर व स्वराज्यनिष्ठा १७३, प्रखर स्वार्थत्याग १७५-१७७, पेशव्यांची महाराजांशी वागणूक, इंग्रज आपल्या राज्यांत नको ही भावना १७८, मराठेशाहीचा अखेरचा स्वातंत्र्यवीर, प्रचंड खटाटोप १८१, राज्यविषयक विचार; एकटेच स्वातंत्र्यवीर १८२

यशोदाबाई (सवाई माधवरावाची पत्नी) ६२, १३३

र

रऊ–रुतू पाटील १३८.

रघुनाथराव धोंडदेव भागवत ५५

रघुजी भोसले (नागपूरचे) ४, ५, ६, १७, १८, २५, ३१, ४८, ६७ ते ७४, ११९, १६३

रघूजी होळकर १६८

रणजीतसिंग १०२, १०३, १०७, १०८ १०९, ११०

रसेल १३३

राजाराम (छत्रपती) १८१

राघोबादादा १, २, ४४

राधाबाई तुकोजी होळकर १५

रामराव अप्पाजी २७

रामदीन १४३

रामराव त्रिंबक १४१

रंगराव ओढेकर २०, २१

ल

लखबादादा ३२, ३५, ३६, ३७
लाडाबाई १४५, १४७
लक्ष्मण हरी १९१
लक्ष्मीबाई काशीराव होळकर ४३, १२१, १२४, १५७, १५८, १५९, १९२
लॉर्ड मेटकॉफ १०४
लूकन ८५
लेक साहेब ८८, ८९, १०२, १०३ १०५, १०६, ११२, ११४, १६५

व

वसू (बंगाली लेखक) ६८
वाकडे ३७
वाघ २४
वा. वा. खरेशास्त्री ५६, ७४
वा. वा. ठाकूर ११४
विठोजीराव होळकर १३, १५, २३, ४२ ते ४५, १५३, १७१, १७२, १९०
विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर २, १७२
विनायकराव (अमृतरावाचा मुलगा) ६२, ६३, १३४
वेलस्ली (जनरल-ऑर्थर) ६६, ६७, ७६, ८०, ८१, ८२, १०७, ११०, ११६, १७४
वेंकटाध्वरी १५६
व्यंकोजी भोसले १८७
व्यंकटराव कृष्ण १८७, १८८
वैजनाथभट मामा भागवत ५७

श

शहामतखान (शामतखान) ४८, १६७
शामराव महाडिक २२, २६, ३३, १४२, १५०, १५१, १५२, १६७
शामराव विठ्ठल १९२
शाहू (छत्रपती) १३४, १८१
शिवराम महादेव परांजपे ६८
शिंदे बाया ९, १७, ३५, ३६, ३७
शिवाजी महाराज (छत्रपती) १३४, १३५, १८१, १८५
शेख हबीबुल्ला १०२, १११, ११२, ११४, १५४

स

सखाराम सर्जेराव घाटगे ३, ७, ८, ३८ ३९, ४०, ४१, १०८
सदाशिव भाऊ ९२
स्कीनर १०२
सदरलंड (सत्रज) ३८
सदाशिव माणकेश्वर १३१, १३४, १६५
समशेरबहादूर बुंदेले ७०
संताजी घोरपडे १८१
संताजीकाका होळकर २८
संभाजी (छत्रपती) १८१

ह

हरबा–हरनाथ होळकर १७, १८, १०७, ११५ ते ११८ १२३, १४८, १४९, १६७, १८९
हरिपंत फडके १, २
हरिपंत भावे ५८
हैदर १

चुकांची दुरुस्ती

काना, मात्रा, अनुस्वार, वेलांटी, रफार गळण्याच्या चुका दुरुस्त केल्या नाहींत. ज्या विशेष अनर्थकारक वाटल्या त्यांची दुरुस्ती खालीं दिली आहे.

पान	ओळ	चूक	दुरुस्ती
१०	१६	शहाराच्या	शहराच्या
२०	१४	सं. सा. पा. ठाकूर	सं. वा. वा. ठाकूर
२७	५	हवेली पर्यं	हवेलीपर्यंत
३९	१७	शोर्याला	शौर्याला
६०	२२	इणें	हणें
६८	९	सभेटाव्या	समेटाच्या
६९	५	साहेत	आहेत
७०	३	उगवल्याफेरीज	उगवल्याखेरीज
८४	२७	मण	पण
९६	शेवटची	शिंद्यांचेअ क्षम्य कृत्य	शिंद्यांचें अक्षम्य कृत्य
१२१	१९	गायकवाड्याकडील	गायकवाडांकडील
१३१	१५	त्याला	त्याचें
१३२	३१	लावकरच	लवकरच
१३६	२६	साडेसहा वर्षे	साडे आठ वर्षे
१४०	१०	गेली व तेव्हां	गेली तेव्हां
१४५	शेवटची	कां यानें	कां त्यानें
१५३	२३	नमला	नेमला
१५५	२५	त्याचावद्दल	त्याच्याबद्दल
१६२	१	होथें	होतें
,,	१८	होऊन जें	होऊन त्यांनीं जें
१६३	७	हजीनशीन	हत्तीनशीन
१७७	१५	लागण्यात	वागण्यांत
१७८	१२	इंग्रजां	इंग्रजांनीं
१८१	८	दोघेही	दोघांनाही
१८७	११	१४ जुलै १८०६	१४ फेब्रुआरी १८०६

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
96563
ग्रंथ शाखा

४१२०३ चरित्र
१४२३ २८।६।८८